BOGDAN RADICA

HRVATSKA 1945

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE

"Zašto si dolazio u zemlju u kojoj su samo mrtvi zadovoljni?"

Te je strašne riječi, umjesto dobrodošlice, čuo u rodnome Splitu od prijatelja i roditelja Bogdan Radica kada se vratio nakon gotovo šest godina izbivanja i jednoga strašnoga rata, iskeno uvjeren da su njegova zemlja i njegov narod napokon stekli slobodu. Umjesto toga, na svakome koraku glad i strah, ruševine u ljudima i oko njih, ali i nadmeni pobjednici s petokrakom na kapi, mentalitet "Šeste ličke", progoni neistomišljenika, prvi pokušaji zataškavanja jednih i preuveličavanje drugih nedjela... U Splitu noć guta "klasne neprijatelje"; u Beogradu, iz kojega partizanske jedinice kreću u konačno zauzimanje Zagreba, neuništiva čaršija, preodjevena u crveno, već sasvim lijepo surađuje s "drugovima" dok pripadnici starih građanskih obitelji znaju prošaptati: "Ako Pavelić ove sredi, sve ćemo mu oprostiti"; u Zagrebu, koji mjesec kasnije, naizmjenični susreti s "narodnom vlašću" i "nenarodnim elementima", spletke protiv HSS, intelektualci koji se ne snalaze, fantastične priče o velikom preokretu koji tek što nije počeo. U vrhovima nove vlasti nije mu teško razaznati crtu što sve oštrije razdvaja razočarane idealiste i bahate oportuniste, i najmanje je važno kojih je više - i jedni i drugi, svaki na svoj način, znak su teške bolesti i klica neizbježnog rasapa.

Umjesto da povratak bude ostvarenje ideala, u ime kojih se i sam tri godine hrvao s velikosrpskom propagandom u Sjedinjenim Državama, pretvara se u veliko razočaranje.

DNEVNICI

Urednik: Branko Matan

Izdavač: Grafički zavod Hrvatske, Izdavačka djelatnost, Zagreb, Preobraženska 4, *Za izdavača:* Boro Brekalo, *Urednik izdanja:* Ivo Žanić, *Likovni urednik:* Zoran Pavlović, *Tehnički urednik:* Nikica Ostarčević, *Lektura i korektura:* Ljerka Depolo, Biserka Dodig, Mira Pavlica-Stojčević, *Kompjutorski unos teksta:* Mirjana Antonić, *Tisak i uvez:* Sveučilišna tiskara d.o.o., *Naklada: 1000* ISBN 86-399-0331-x
Zagreb 1992, drugo izdanje.

BOGDAN RADICA

HRVATSKA 1945

RADIC.B
h

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE

285.076
886.2-9

GRADSKA KNJIŽNICA ZAGREB

Predgovor novom izdanju

Publicist i književnik Bogdan Radica svoju je knjigu *Hrvatska 1945* okarakterizirao kao "svjedočanstvo jednoga pojedinca iz najstrašnijih dana naše jučerašnjice".

To svjedočanstvo možda je bolje čitati drugim redom nego što su tekstovi u knjizi složeni. Može se početi od kraja, od teksta Ante Kadića "Životni put Bogdana Radice", koji je dovoljno uvodan i pregledan iako nije analitičan. Zatim treba pročitati Radičine tekstove prema kronologiji nastanka: *Dnevnik* (povratak i boravak u Jugoslaviji 1944-1945), *Izgnanički dnevnik* (Rim-New York 1945-1946), *"Zašto si dolazio u zemlju - u kojoj su samo mrtvi zadovoljni"* (pretiskano iz kalendara "Hrvatski glas", 1947) i *Veliki strah: Zagreb 1945*. Poslije deset godina pretiskano iz "Hrvatske revije" (1955). Oba su ta teksta nastala na temelju dnevnika, a kada je 1974. izišla ova knjiga, Radica je još napisao uvod *Sadašnja razmišljanja o Hrvatskoj godine 1945*. i zaglavak *Hrvatska 1974*, koje prema ovom sudu valja posljednje i pročitati.

Godina 1945. jedna je od četiri prijelomnice u hrvatskoj povijesti ovoga stoljeća, i svako svjedočanstvo o njoj, iz bilo kojega pera dolazilo, dobrodošlo je i potrebno. Tako i Radičino.

Ozračje u kraljevskom emigrantskom krugu, a nadasve velikosrpska propaganda njegovih službenih predstavnika u Londonu i Washingtonu, utjecali su na Radicu, koji je shvatio neperspektivnost takve politike i učvrstio se u uvjerenju kako bi njezina realizacija značila obnovu Kraljevine Jugoslavije kao zajednice neravnopravnih naroda, na temelju nadmašene monarhijske i velikosrpske strukture sa svim teškim posljedicama za hrvatski narod. Hrvate je ta politika u cjelini optuživala za slom Kraljevine i za postupke ustaškoga režima, izjednačujući sve njih s ustašama. Perspektiva buduće odmazde srpske Jugoslavije nad Hrvatima sve se jasnije ocrtavala u Radičinim razmišljanjima i analizama.

S druge strane, on je povjerovao da su ideje i programi partizanskoga pokreta u skladu s općim savezničkim ratnim ciljevima, kako navješćuju i jamče na jugoslavenskom prostoru slobodu, demokraciju, republiku i fe-

deraciju. Povjerovao je, jer je to bilo u skladu s njegovim uvjerenjem da bi interesi hrvatskoga i drugih naroda "bili najbolje zaštićeni u jednom širokom savezu naroda-država, u kome ne bi bilo, niti bi moglo biti, hegemonije jednog naroda".

Razočaran tako u jednoj politici i neprovjereno uvjeren u budućnost druge, Radica je potkraj 1943. dao ostavku na svoj položaj šefa za informacije i propagandu kraljevske vlade i svrstao se u redove pisaca i propagandista koji su nastojali da savezničko inozemstvo prizna Josipa Broza Tita i njegove partizane, a Radica je uz to nastojao progovoriti i dokazati koliko je velik udio Hrvata u antifašističkoj borbi. Pri tome ni on ni drugi istomišljenici nisu previše razmišljali kakva će biti Titova Jugoslavija, a i kada su na to pomišljali, čak su i komunističku Jugoslaviju pretpostavljali "velikosrpskoj i kraljevskoj u kojoj vladaju samo Srbi". Pred povratak u Beograd Radica je bio uvjeren da su "Tito i njegovi sljedbenici položili temeljac za pravilno rješenje složenog nacionalnog pitanja, napose odnosa između Hrvata i Srba". Treba napomenuti da Radica nije bio komunist i da su ga razvoj prilika i osobno iskustvo uvjerili da komunizam "nije nikakva panaceja nego jedna kruta stvarnost, osnovana na svima onim elementima straha i poslušnosti, koja pojedinca i čovjeka uopće svodi na položaj mrava", sustav "koji se sav zasniva na laži i strahu [...], nije u stanju ni osloboditi ni oplemeniti čovjeka". Godine 1974. on je definitivno siguran da je komunizam zastario i preživio.

Međutim, Radičin povratak i boravak u Jugoslaviji pretvorili su se u temeljito razočaranje u poredak i u organizaciju nove države.

Još u inozemstvu Radica je primijetio razliku u ponašanju srpskih komunista i članova Titove misije prema njemu, "liberalu i Hrvatu", i prema velikosrpski raspoloženima Jovanu Dučiću i Rastku Petroviću. "Postepeno sam" piše on, "otpočeo osjećati da je srpski komunistički element isto tako zaražen pansrbizmom, odnosno pojmom srpskog vodećeg naroda, kao i ostali Srbi."

Kada je stigao u Beograd, koji je u partizanskim rukama, spoznao je da ratna nacionalistička opterećenja nisu nestala. Uz nesmiljenu mehaniku dolaska komunista na vlast i metode učvršćivanja na njoj Radica je pratio kako je "ključna pozicija vođenja vlasti sistematski prelazila u srpske ruke" i kako se hrvatski element u novoj vlasti stidio "svega što je hrvatsko i trpao sve hrvatsko u ustaštvo". Radica tvrdi da je KPJ "od prvog početka povezala sudbinu države s jednim jedinim narodom", podlegla velikosrpskoj tradiciji i potisnula ponovo hrvatsku politiku u defenzivu, u borbu za ravnopravnost s vodećim narodom.

Takav razvoj on tumači odnosom komunista prema Jugoslaviji, koje opstojnost nisu dovodili u pitanje. Stoga su se drukčije ponašali prema Srbima kao najbrojnijemu narodu, kao jugoslavenskim državotvorcima, bez obzira na smislenost takva oportunizma ili sadržaj onakva državotvorstva. Iz toga Radica izvodi i različit odnos prema četnicima i ustašama, prema crkvama i vjeroispovijestima te općenito negativnu ocjenu režima o hrvatskom narodu i njegovu raspoloženju prema komunističkom poretku i jugoslavenskoj državi, a onda i o uključivanju Hrvata u vođenje države. Radica također tvrdi da "kod hrvatskih komunista nije bilo nikoga da se tome suprotstavi i Zagrebu osigura vodstvo hrvatskog naroda", ni da zaustavi "krvavi val osvete" koji su "čak i podupirali i pomagali". Tolika je bila hipoteka Nezavisne Države Hrvatske i njihova nesposobnost da antifašističku borbu Hrvata pretoče u efikasno oružje nove bitke za ravnopravnost i budućnost hrvatskoga naroda.

Radica zaključuje kako komunistički režim nije uspio riješiti nacionalno pitanje, nego je, dapače, zbog krivih povijesnih gledišta, ne vodeći računa o ljudskoj prirodi, o zdravu razumu ni o iskustvu, svoj pokušaj izgradnje Jugoslavije doveo "u isti, čak i strašniji ćor-sokak nego je to bio slučaj u bivšoj Jugoslaviji. I što je najtragičnije, i komunistička se partija, da bi riješila to pitanje, morala obratiti sili i nasilju, kako bi sve te narode držala pod jednom jedinom kontrolom". Radica piše da mu je već tada bilo jasno kako je hrvatski narod sučeljen s dva neprijatelja, "vječnim velikosrpskim hegemonističkim Beogradom i krutim komunističkim monolitizmom čije je središte bilo i opet u Beogradu".

Uspoređujući položaj i tragizam hrvatske politike od Trumbića i Supila, preko Radića i Mačeka do komunističkih vođa "hrvatskoga proljeća", Radica konstatira "senzacionalan slom jugoslavenstva - jugoslavenstva kao ideje i stvarnosti", jugoslavenstva koje je sredstvo jačanja "svemogućeg srpstva" i koje je u Hrvata snažilo osjećaj da je jedino rješenje hrvatska država, "svoja i dio slobodnog europskog svijeta". Pišući to nakon Karađorđeva, Radica odbacuje kao rješenje i savez država, u koji je dotada vjerovao, a za svako zadržavanje u takvoj neravnopravnoj zajednici misli da "znači sigurno padanje u građanski rat, čije posljedice mogu biti smrtonosne i za Hrvate kao i za Srbe". On izražava vjeru u hrvatsko oslobođenje, "do kojega mora prije ili poslije doći". I u zaglavku ponavlja uvjerenje da su sve generacije Hrvata došle do zaključka da je vlastita država jamstvo mira i napretka, da je ostvarljiva i da "ovo stoljeće ne može minuti, a da Hrvatska ne bude ne samo slobodna nego i nezavisna država", o čemu će se odlučiti u njoj samoj.

Dnevnici i članak iz 1947. ponajprije su zanimljivi kao svjedočanstvo čovjeka koji je mogao vidjeti i osjetiti, čuti i ispitivati raspoloženje, razmišljanje i postupke onih političkih i kulturnih krugova u koje je imao pristupa, a i onoliko koliko mu je dopuštala sloboda kretanja. Prema svojem nagnuću, on se više družio s inteligencijom, a prema svojim starim poznanstvima i političkim nazorima s tzv. reakcijom, dok je znatno manje imao kontakata s komunističkim političarima, osobito s onima iz samoga vrha. Tako, npr, u njegovoj knjizi nema suvremenih podataka npr. o Bleiburgu, što se djelotvorno zataškavalo, podaci o broju ratnih žrtava su netočni i potječu iz službenih krugova, nepouzdani su podaci o izborima 1945, a osim općenitih vijesti, malo je podataka o zbivanju u provinciji ili raspoloženju u puku. Zbog tih okvira neki od istaknutih ljudi, kao npr. Tito, nisu kompleksno ni produbljeno opisani. Više ili manje su zanimljiva i prihvatljiva neka opća mjesta i razmišljanja o svjetskoj politici, idejnim strujanjima, o "slavenskom fanatizmu" sukobljenih strana u građanskom ratu, o periferijskom (gorštačkom) značaju pobune i slično. Ipak, uz te primjedbe - čitatelj će imati i drugih, osobito ako ne dijeli Radičine nazore, ako ima drukčije osobno iskustvo ili se pak oslanja na složenije povijesno znanje i interpretaciju povijesnih procesa - valja imati na umu kada su Radičini zapisci pisani, kada su tiskani i kada stižu u Hrvatsku. Treba misliti na prilike u kojima je pisao, koliko je imao prilike provjeravati vijesti i priče koje su kružile ili ih je dočuo iz po vjerodostojnosti najrazličitijih domaćih i izvanjskih vrela. Najposlije, moramo biti svjesni koliko je u mnogim pitanjima nemoćna ili zaostala naša povijesna znanost i politička publicistika. Dakako, Radičini zapisci i članci nesumnjivo su subjektivno obilježeni te, uz utemeljen i trezven pristup događajima i ljudima i uz mnogogdje prihvatljivu interpretaciju, često odišu izrazitom propagandom i težnjom da čitatelj dobije što bolji dojam o piscu.

Radičina nam knjiga okom dobra promatrača i perom vrsna publicista približuje ozračje potkraj rata i u prvim poratnim mjesecima u Beogradu, Zagrebu i Splitu. Približuje nam to vrijeme iz drugoga kuta nego smo navikli, ali nije cjelovit prikaz promjena, prilika i zbivanja u Hrvatskoj 1945, kako bi se iz naslova moglo zaključiti.

Meni se čini da najsnažniji dojam ostavlja Radičino pisanje o tadašnjem strahu. Možda će se nekome ono činiti pretjeranim, nekima, osobito mladima, nevjerojatnim, ali ono jest tvrdo i vjerodostojno. Radičino pak pero tome je dalo potrebnu plastičnost. Progoni, nestajanje ljudi, oduzimanje imovine, sustavno i djelotvorno zastrašivanje u svim društvenim porama, opća nesigurnost i neimaštima. I u svemu, iza svega i nad svime nemilosrdna sila i praksa Ozne.

Svakako, najviše radoznalosti pa i različnih odjeka, usporedbâ, primjedaba i pobijanja potaknut će Radičini opisi pojedinaca i sudovi o njima, a i stanovito psihologiziranje i sociologiziranje njihovih osobina i čina. Tom galerijom prolaze pripadnici poražene strane, predstavnici bivših stranaka, posljednji borci za demokraciju, kroz čije vrline i slabosti Radica opisuje nemoć, oportunizam, karijerizam, umiranje i slom opozicije, slabost njezinih nosilaca pred snagom, promišljenošću i neumoljivošću pobjednika. Redaju se tu poznati naši umjetnici i učenjaci, uglavnom prikazivani kroz prilagođivanje, strah za svoju sudbinu i ispraznu sreću kada ih pobjednik uzdigne svome stolu. Opisane su i karakterne osobine, postupci, pogledi pobjednika, osobito plastično, ponekad i karikirano, hrvatskih komunista. Čitatelj će sam prosuditi na čijoj su strani Radičine simpatije i antipatije, koji su političari ili intelektualci sasvim crno opisani a prema kojima je pisac imao razumijevanja.

Neki se zapisci ne mogu mimoići kao oni o četničkim pokoljima Hrvata još prije sloma Kraljevine Jugoslavije, o čemu je naša politika, publicistika i povijesna znanost uporno šutjela. Radičina pak općenita interpretacija prevrata, uspostave komunističke vlasti, njezina značaja, unutrašnje i vanjske politike, osobito rješavanja nacionalnoga pitanja, svakako postaju dijelom ukupne literature. Razmah političke i nazovipovijesne pisanije u proteklih nekoliko godina pokazuje pak dosta neistraženih pitanja, mnogo nesnošljivosti, nacionalne obilježenosti, naumljena krivog interpretiranja, pa i falsificiranja. Tako cijelo razdoblje od 1918. ostaje još uvijek živa i ni izdaleka pretresena povijesna tema.

Njezinu rasvjetljivanju svakako će i na svoj način pridonijeti Radičini tekstovi. Njih ne treba vrednovati s naših današnjih pozicija, kroz iskustvo povijesnoga trajanja i mijena. Valja ih čitati takve kakvi jesu. Oni su dio goleme, različite i vrednosno neizjednačene memoarske i publicističke građe, koja je nastala iz različnih pubuda, u drukčijim vremenima i prilikama, u zemlji i inozemstvu. To su zapisci uvjerenoga antitotalitarista, pa onda i dosljednoga antikomunista, razočaranoga Jugoslavena, hrvatskoga rodoljuba, publicista subjektivna i oštra pera.

Njihovu autentičnost treba uzimati s onoliko vjere s koliko se čitaju bilo čiji memoari ili dnevnici. Njihovi podaci, ocjene i općenitiji zaključci imaju se uspoređivati s utvrđenim činjenicama. Piščeve pogreške valja lučiti prema intencionalnosti ili objektivnoj upućenosti, prema povijesnoj uvjetovanosti zapisaka ili pak njihovoj namjeni.

Radičini zapisci i članci svjedočanstvo su o prijelomnom vremenu, kojega se posljedice osjećaju i danas, dokument su o idejnim procesima u ratnoj i poratnoj emigraciji, djelo koje govori o svojem piscu, njegovoj

obaviještenosti, moći spoznaje i analize, o načinu i utjecaju njegova pisanja, njegovu razvoju.

Dobro je da su postali pristupačni domovinskom čitatelju, što bi trebalo učiniti u izboru i s drugom emigrantskom literaturom iz kulturnih, znanstvenih i političko-psiholoških razloga.

Trpimir Macan

Sadašnja razmišljanja o Hrvatskoj godine 1945.*

Kad čitatelji uzmu u ruke ove stranice, pronaći će svjedočanstvo jednog pojedinca iz najstrašnijih dana naše jučerašnjice. Nemam nikakve iluzije da će mnogima koji su te dane proživjeli, bilo kod kuće bilo u bijegu od kuće, ove stranice možda izgledati bljede od proživjelih stradanja. Mnoštva i pojedinci u tim danima stradali su svaki na svoj način; i kroz ta stradanja suživjeli su svoja osjećanja i dolazili do svojih zaključaka. Kako je kroz sve to gotovo nemoguće dati jedan opći i zaključni pregled, pisac ovog štiva daje ono što je on sâm vidio i doživio u jednom apokaliptičkom trenutku i svojeg života i života svojeg naroda.

Ja sam se vratio u Jugoslaviju početkom godine 1945, potaknut bezgraničnom ljubavlju prema zemlji. Iako sam se nalazio u američkoj zavjetrini, držao sam da je moje mjesto kod kuće. U toku prošlog rata, ja sam se našao u svjetskom vrtlogu, u kome se prekrajala sva naša sudbina. Razočaran unutrašnjim raspadanjem našeg političkog svijeta u emigraciji, vrlo rano sam pristupio narodnooslobodilačkom pokretu i skupa s Lujom Adamičem, najuglednijim našim javnim radnikom i piscem u Sjedinjenim Državama, uzeo udjela u oblikovanju američko-južnoslavenskog pokreta za priznanje Tita i njegovih partizana. Osnovni razlog koji je motivirao moje opredjeljenje za Tita nije bio ni u kojem slučaju marksizam. Osvjedočen, poslije predratnog iskustva i posebno kroz iskustvo u toku rata, da se Jugoslavija nije mogla obnoviti kao zajednica ravnopravnih naroda na temelju arhaične monarhičke velikosrpske strukture, vjerovao sam da bi se na novim, mahom federativnim strukturama, mogla obnoviti. Smatrao sam tada da bi životni interesi južnoslavenskih naroda, pa i hrvatskog, bili najbolje zaštićeni u jednom širokom savezu naroda-država, u kojemu ne bi bilo, niti bi moglo biti, hegemonije jednog naroda, u našem slučaju srpskog, nad hrvatskim i nad ostalim narodima.

*Radičina knjiga izdana je 1974. u Knjižnici "Hrvatske revije", pa se ova *razmišljanja* odnose na početak sedamdesetih godina.

Bio sam uvjeren, naime, da se na zastarjelom vidovdanskom mitu i kosovskoj tradiciji, koju je i u toku prošlog rata ne samo njegovala nego i promicala službena jugoslavenska propaganda, bilo u Londonu, bilo u Washingtonu, a kojom se krio sustavni način velikosrpskog političkog vodstva da i nad drugom Jugoslavijom uspostavi svoj hegemonistički sustav, ne može ništa sagraditi. Misli i programi, koji su stizali iz zemlje od strane Tita i njegovih prvaka, oduševljavali su ne samo mene nego i sve nas koji smo vjerovali da rat mora dati čovječanstvu jednu novu dimenziju, u našem slučaju nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Tako se dogodilo da sam već krajem 1943. dao ostavku na položaj glavnog šefa za informacije i propagandu, i u poznatom newyorškom časopisu *The Nation* ne samo obrazložio smisao svoje ostavke, nego i optužio kraljevsku jugoslavensku vladu zbog njenih intriga protiv vlastitog tj. hrvatskog naroda.

Jugoslavenska kraljevska vlada, koja je mahom bila vođena sve samim velikosrpskim elementima, posebno onim koji su tvorili tzv. jugoslavensku diplomaciju, i koja je za jedinu alternativu drugoj Jugoslaviji ponovno pružala zastarjele velikosrpske svetosavske i kosovske tekovine, oličene u strukturama kralja, pravoslavlja i četničkog "heroja" Draže Mihailovića, izgubila je bila ne samo svako povjerenje i poštovanje kod najvećeg dijela naroda kod kuće, nego i kod savezničkog svijeta. Nekoliko nas Hrvata koji smo se nalazili u toj savezničkoj kompoziciji imali smo muke kako da savezničkom svijetu razjasnimo neobično složenu i neosvijetljenu poziciju Hrvata kod kuće. Najveći dio Hrvata u Americi i Kanadi, koji nije imao nikakve idejne ni političke veze s ustaškim pokretom i pokretačima Nezavisne Države Hrvatske, osjećao se potištenim i posramljenim. Činjenica što Hrvati nisu bili aktivniji u otporu prema nacional-fašističkoj okupaciji Jugoslavije, nego su bili prokazani kao "kolaboratori" Hitlera i Mussolinija, izazvala je najprije paniku, a zatim i strašno razočaranje u sve što je hrvatsko. Vrlo je malo bilo Hrvata koji su u ta vremena, i u Kanadi i u Americi, imali odvažnosti dići glavu i ustvrditi da hrvatski narod u najvećoj većini nije na strani ni Hitlera ni Mussolinija, nego da se i on bori za četiri osnovne slobode*. Kod toga, velikosrpska diplomacija

*Ovdje Radica ima na umu Atlantsku povelju koju su 14.VIII.1941. potpisali predsjednik SAD F.D. Roosevelt i britanski premijer W. Churchill, a zatim prihvatilo još 26 zemalja. U njoj se govori o ciljevima savezničke borbe i načelima budućega mira, te je bilo predviđeno da svaka teritorijalna promjena mora biti u skladu sa slobodno izraženom voljom naroda, da narodima treba omogućiti slobodan izbor oblika vladavine, da u svijetu postoji sloboda trgovine i da je plovidba morima za sve slobodna.

nije žalila nikakvih, pa ni najnemoralnijih sredstava da svaljuje svu odgovornost najprije za nagli slom Jugoslavije, a zatim za pomanjkanje otpora samo i isključivo na Hrvate. Pojavom Mihailovića i njegova otpora velikosrpsko je rukovodstvo otvoreno i jasno izjavljivalo da sutrašnja Jugoslavija mora biti isključivo srpska, i da se Hrvati moraju čak i biološki smanjiti kako bi se uspostavila demografska ravnoteža između Srba, poubijanih od Hrvata, i ostalih naroda. O svemu tome pripremam posebnu knjigu svojih uspomena, iz koje će se vidjeti kakvim je sve lažima i objedama bio izvrgnut hrvatski narod u toku zadnjeg rata. U mojem članku u *The Nationu,* iz 1944, ja sam u toku samog rata uzeo u obranu hrvatski narod, raskrinkavši velikosrpsku diplomaciju i vodeći velikosrpski dio kraljevske vlade, smatrajući da je to bila moja dužnost kao pojedinca, sina tog naroda!

Ali kad to kažem, ne bih kazao svu istinu. Ja sam, uzevši u obranu hrvatski narod od velikosrpskih objeda, u isti mah izjavio da je jedina mogućnost obnove Jugoslavije u predavanju države narodnooslobodilačkom pokretu, za koji sam vjerovao da će kroz "bratstvo i jedinstvo" konačno ostvariti od jedne mnogonarodne države savez ravnopravnih naroda-država u kojem neće biti prevlasti jednog naroda nad drugim. Kad se nije mogla cijepati Jugoslavija, jer su na njenom daljnjem opstanku ostajale vodeće sile savezničkog i protuosovinskog svijeta, u prvome redu Sjedinjene Države, Velika Britanija, Kanada, Sovjetski Savez i sve ostale veće i manje sile iz demokratskog tabora, jedino je preostajalo onemogućiti uspostavu velikosrpskog hegemonizma, koji su personificirali srpska monarhija, srpska vojska, srpska birokracija i diplomacija. Pojava Tita i njegova narodnooslobodilačkog pokreta, koja je sistematski potiskivala u pozadinu tzv. Mihailovićev isključivi srpski otpor, i koja je obavještavala savezničku javnost o tome da se borbe otpora vode na hrvatskom teritoriju, bilo u Dalmaciji, bilo u gornjoj Hrvatskoj, bilo u Bosni i u Hercegovini, polako ali sigurno mijenjala je u saznanjima savezničke javnosti u Sjedinjenim Državama i u Kanadi sliku o Hrvatima i o Hrvatskoj. Laž o tome da bi čitav hrvatski narod bio satelit Osovine raskrinkavala se naglo kad su stizale vijesti o uspješnim operacijama hrvatskih partizana. Mora se istaknuti da su propagandisti narodnooslobodilačkog pokreta, služeći se formulom da se u otporu jednako bore Hrvati kao i Srbi, Makedonci kao i Crnogorci, Slovenci kao i svi ostali, pridonijeli pozitivno rehabilitaciji ne samo nas Hrvata u očima savezničkih javnosti nego, i svih južnoslavenskih naroda. Njihova obavještenja, koja su nam stizala mahom kroz sovjetske izvore i kroz pisanje europske neutralne štampe, davala su nam ogromne mogućnosti u razbijanju velikosrpskih laži. Iako je i među srpskim komunistima u Americi bilo velikosrba, mi smo ipak, na svoj način, uspijevali rušiti Mihailovićeve

izmišljotine i sve ostale velikosrpske i protuhrvatske tvrdnje koje su izbijale iz jugoslavenskih ambasada i konzulata. Bilo bi ipak netočno ustvrditi da se bez konkretnih obavještenja od kuće mogla u pravom svjetlu prikazati Hrvatska u ratu. Činjenično stanje kod kuće, kako su nam ga prikazivali saveznički izvori, olakšavalo je naš zadatak u slobodnom svijetu.

Da li je itko od nas uopće i pomišljao da će titovska Jugoslavija biti komunistička, kao što je to izvikivala velikosrpska diplomacija!? Na to se odgovaralo uzrečicom dr. R. Bićanića: "Pa i komunistička Jugoslavija! Neka je! Samo da nije čaršijska i velikosrpska!" To je bila sveobuhvatna formula, na čiju važnost ili smisao je vrlo malo ljudi mislilo. A i kad se mislilo, odgovor bi bio: "Sve je bolje negoli čaršijska, velikosrpska i kraljevska Jugoslavija, u kojoj vladaju samo Srbi!" I zatim vječno ono: "Sve je bolje negoli ono staro!" Mi smo čak predvidali da glavni grad te nove države neće biti ni Beograd ni Zagreb ni Ljubljana, nego sasvim nov administrativni centar negdje u središtu zemlje. Iako je bilo Srba koji su se tome odlučno odupirali, ostajući pri Beogradu, ipak se pomisao na novu "prijestolnicu" smatrala najispravnijim rješenjem nacionalnog spora. Ja sam u to neprestano uvjeravao Luja Adamiča, koji je o tome i pisao, iako se protiv toga najviše bunio Sava Kosanović, za kojega je Beograd trebao, po svaku cijenu, ostati glavnim gradom. Kod Srba, pa i onda kad su bili u punom suglasju s normama narodnooslobodilačkog pokreta, činjenica da su se Hrvati kroz Tita Hrvata i kroz činjenice otpora u hrvatskim zemljama naglo izdizali i osvjetljivali u zapadnim savezničkim sredinama nije bila popularna. Osobno sam i ja osjetio primjedbe srpskih ljevičara i komunista na niz svojih članaka, objavljivanih u iseljeničkom, napose američkom tisku, tako da se dobar dio tih mojih članaka nije uopće raspačavao, nego se zadržavao u uredima protitovske propagande. Kako je u Sjedinjenim Državama komunistički politbiro bio mahom srpski (Mirko Marković, Srđan Prica, Stevan Dedijer), dok kod Hrvata nije bilo nego trećerazrednih elemenata, iako je u većini materijalni doprinos za sve akcije bio hrvatski, jer je hrvatski iseljenik bio u većini na strani narodnooslobodilačkog pokreta, to je svaka politička linija bila postavljana od Srba: komunista i njihovih suradnika Save Kosanovića i dr. N. Mirkovića. Teza je bila: nikako otuđivati Srbe suvišnim naglašavanjem hrvatskog doprinosa. Ja sam već tada osjećao stanovito nezadovoljstvo protiv takvog stanovišta. Najviše me je ljutila Kosanovićeva teza da su Hrvati najjači kad ih brane Srbi i da je najbolje da Hrvati što manje govore.

Kako ja nisam želio šutjeti, kao što je to bio slučaj s banom Šubašićem, jasno je da se već tada, što se mene tiče, bilo oblikovalo mišljenje da narodnooslobodilački pokret uglavnom pripisujem Hrvatima, jer da ih

nastojim osloboditi ustaškog žiga koji se tada smatrao najfašističkijim pokretom! Kosanoviću se nije nikako sviđala linija mojih članaka u hrvatskom i u američkom tisku. Uostalom, srpski komunistički list *Slobodna reč*, koji se izdavao hrvatskim novcem našeg radnika, nije nikada zabilježio ni jedan moj članak, ili bilo koju moju izjavu, dok je hrvatski komunistički *Narodni glasnik* redovno donosio sve moje priloge. To su činili i *Hrvatski glas* i *Zajedničar*. Za srpske komuniste, ja sam bio hrvatski nacionalist: značajno je da već tada srpski komunisti nisu napadali ni Rastka Petrovića ni Jovana Dučića, iako su oni bili nosioci velikosrpske Dražine i kraljevske protuhrvatske ideologije. Značajno je da se ja nikad nisam osobno sastao sa spomenutim srpskim komunistima nego isključivo s hrvatskim. Hrvatski komunisti, na čelu sa S. Lojenom, nisu bili ni nacionalno ni ideološki izgrađeni, tako da su cjelokupnu liniju operacija vodili isključivo srpski komunisti. Svako isticanje ili naglašavanje hrvatskog položaja u oslobodilačkoj borbi bilo je zazorno srpskoj vodećoj ekspozituri. Vrlo često, da ne kažem gotovo uvijek, ostajao sam sâm, jer su hrvatski komunisti uglavnom podlijegali srpskoj liniji. Kod toga me nije podupirao ni ban Šubašić, čije su veze s komunistima išle putem Savice Kosanovića, jer je Šubašić vodio uglavnom jugoslavensku liniju. Hrvati su u savezničkom svijetu jaki samo ukoliko stoje na gledištu Hrvatske u Jugoslaviji, ili kako je on neprestano isticao: "Slobodna Hrvatska u slobodnoj Jugoslaviji". Kod toga, ban Šubašić je neprestano vodio taktiku diplomatiziranja, kao da je bio uvjeren da je to najsigurniji put da, prije ili poslije, kad se budu istrošili svi pokušaji sa svima političkim ljudima, bude jedini čimbenik, s kojim bi saveznici mogli konačno ostvariti svoju politiku na rekonstrukciji nove Jugoslavije. Iako je, kad god je progovorio, što je bilo rijetko, ban Šubašić polazio sa stanovišta da političku odgovornost u Hrvatskoj nosi dr. Vladko Maček, dok je Josip Broz Tito samo vojnički čimbenik, on je izbjegavao svako pretjerano inzistiranje na bilo kakvom rješenju koje ne bi odgovaralo, barem načelno, ciljevima trojice saveznika, Sjedinjenim Državama, Sovjetskom Savezu i Engleskoj. U isti mah, Šubašić je u povjerljivim protestnim notama velikoj trojici žigosao politički rasap kraljevske jugoslavenske vlade u Londonu, kao i djelatnost svih političkih ljudi u emigraciji, posebno velikosrpsku diplomaciju, kojoj je osporavao pravo da govori u ime hrvatskog kao i ostalih nesrpskih naroda. Takva taktika nije bila bezuspješna. Naprotiv, stvorila je kod velikih saveznika, posebno londonskih odlučujućih faktora, uvjerenje da bi Šubašić mogao biti, u stanovitom trenutku, jedina osoba na koju bi se saveznici mogli obratiti, da ih pomogne u zlokobnom pitanju uspostavljanja jednog legitimnog predstavništva, koje bi bilo u stanju izvući platformu uspostavljanja jedne jugoslavenske zajednice naroda.

Za sve to vrijeme, koje ne spada u razdoblje koje obrađuje ova knjiga, nego u zbivanja u samom ratu, što bi trebao biti predmet posebne knjige, ja sam, uglavnom, uz profesora Dinka Tomašića i dr. Antu Smitha Pavelića, bio jedini na kojega je pala zadaća trajne obrane hrvatskih interesa. Moram ovdje ipak istaknuti da dr. D. Tomašić nije nikako uzimao u obranu Titov narodnooslobodilački pokret, čije su mu komunističke strukture već u ono vrijeme izgledale sumnjive. Za sve nas ostale, kao i za najveću većinu hrvatskog iseljeništva, partizanstvo je bilo hrvatska pojava u hrvatskim zemljama, kroz koju se moglo isticati naše sudjelovanje u općem otporu svih demokratskih naroda protiv fašizma i nacizma, Talijana i Nijemaca. Dok sam ja nastavljao s takvom impostacijom hrvatskog pitanja, nisam osjećao da će me to kompromitirati do tolike mjere i kod Šubašića i kod Kosanovića, kao i kasnije kod komunista, kao hrvatskog ekstremista. I uistinu, kad je na kraju svih mogućih pokušaja da se izbije iz krize, Šubašiću bila povjerena misija sporazumijevanja između vlade u izgnanstvu i narodnooslobodilačkog pokreta, morao sam osjetiti i kasnije saznati da bi moje prisustvo u nekoj vidljivoj kombinaciji izazvalo Srbe. Bio sam i suviše izložen kao protivnik srpskog hegemonizma. Nisam još uvijek osjećao da će to biti i moja "karakteristika", koju će srpski komunisti i njihovi sljedbenici na srpskoj strani ispisati i priložiti popisu onih koji su se, poput mene, vraćali kući. Moje, iako umjereno hrvatovanje (smatrao sam) usjeklo je žig na moje daljnje aktiviranje u novom sistemu. Nije me mogao ometati nekakav moj malograđanski liberalizam, na koji je svaki naš primitivni komunist iz naše zaostale periferije gledao sa zlokobnim prezrenjem, nego upravo moje hrvatsko opredjeljenje. Iako sam oduvijek smatrao da nemam nikakve veze s hrvatskim nacionalizmom, mislim onim revolucionarnim i dinamičnim, nacionalizmom ekstremnim modernog tipa, komunistički kriterij kod Srba bio je već donio odluku da bih ja svojim stavom više smetao negoli koristio partijskoj liniji "bratstva i jedinstva". To sam jasnije osjetio u Londonu, kad sam, u nekoliko mahova, imao prilike razgovarati s članovima Titove misije, s Dušanom-Šanetom Petrovićem i Vojom Srzentićem, koji nisu uopće krili osjećaje nepovjerenja prema meni, ne samo kao liberalnom buržuju nego i kao Hrvatu. Kod tih komunista osjećala se velika nužda da regrutiraju što više Srba, Srbijanaca i beogradskih "playboya" i čaršijskih sinova, à la Bata Nešić, Koen, Gavrilović, Ninčić i svih ostalih. U tome se posebno isticao general Velebit, šef spomenute misije, koji se nije nimalo ustručavao da na svakom koraku istakne svoje srpsko podrijetlo: Srbin iz Zagreba.

Nema sumnje da su to, naime svoje srpsko podrijetlo, isticali uglavnom zbog toga da britanskoj službenoj politici pokažu kako je netočna tvrdnja da

Srba uopće nema u titovskom pokretu. Službena velikosrpska propaganda, koju su i nadalje vodili srpski diplomati u Londonu i u Washingtonu, uspjela je uvjeriti spomenuta dva centra da je u Titovom pokretu vrlo malo ili nimalo Srba, da partizanskog pokreta nema u Srbiji nego samo u Crnoj Gori i Makedoniji, i da su Srbijanci odlučno protivni partizanskom pokretu. Ukoliko Srba ipak ima, to su Srbi iz Hrvatske, Like i Korduna, koji su bili prisiljeni uskočiti u partizanske redove da bi se spasili od ustaških pokolja. Ta činjenica, da su predstavnici jugoslavenske komunističke partije u Londonu, na čelu sa Srbinom Velebitom i uz dva glavna člana komunista Srbina, isticali prisustvo Srba, kako sam kasnije došao do uvjerenja, od početka je djelovala u pravcu stvaranja prvenstveno vodeće uloge povjerene Srbima. Hrvatski čimbenik bio je manje važan, tako da i sama činjenica da je Šubašić bio Hrvat, kao i da je glavni čimbenik u protitovskom odboru u izbjeglištvu bio isto tako Hrvat, dr. R. Bićanić, više je ometala negoli koristila Srbima iz Titove službene misije. Svi su oni zauzimali stanovište kao da se Hrvati moraju po svaku cijenu uvlačiti u partizanski pokret, kako bi se rehabilitirali pred saveznicima s obzirom na tzv. masovnu suradnju Hrvata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s ustaštvom i s okupatorskim vlastima. Biti Hrvat nije bila laka stvar! Postepeno sam otpočeo osjećati da je srpski komunistički element isto tako zaražen pansrbizmom, odnosno pojmom srpskog vodećeg naroda, kao i ostali Srbi. Srbi svi i svuda! U međuvremenu sam se ipak tješio da stanje kod kuće nije slično i da se možda radi o pojedinačnim slučajevima stanovitih osoba. Konačno, držao sam: ni komunizam nije "duh sveti", koji preko noći može izmijeniti čovjeka i načiniti ga sasvim novim. Trebat će mnogo napora da se kroz komunizam oblikuje nov čovjek, koji će svoj nacionalni osjećaj zapostavljati u korist interesa cjeline i naučiti se da dijeli vlast ravnopravno između raznovrsnih nacionalnih grupa. Srpski će komunist, pretpostavljao sam, morati da se oslobodi svojstava jedinog vodećeg naroda u jednoj multinacionalnoj zemlji, dok će i Hrvat morati da se ukopčava u sistem i tako ograničava instinktivnu težnju Srbina za apsolutnom vlašću.

Stigavši u Beograd, kao što se to može vidjeti iz stranica mojih dnevnika, i prebacivši se u Hrvatsku, imao sam dovoljno uvida u ono što će se zbiti. Nacionalistička opterećenja ne samo da nisu iščezla u toku rata, nego su se potencirala. Iz dana u dan ne samo da je rasla mržnja između Hrvata i Srba, kao i ostalih naroda, nego je ključna pozicija vođenja vlasti sistematski prelazila u srpske ruke. U Beogradu sam osjetio kako je snaga Srba za prilagodivanjem pod bilo kakvim sistemom bila daleko jača negoli kod

Hrvata. S izuzetkom pojedinih Hrvata iz Dalmacije, glavnina hrvatskog naroda ostajala je nepovjerljiva, apatična, ravnodušna, ukoliko nije bila duboko neprijateljska sistemu. Takvih pojava bilo je i kod Srbijanaca koji su pripadali prijašnjim režimima, ali se i kod njihove djece stanje naglo mijenjalo u pravcu suradivanja s onim što su trebale biti nove strukture komunističke države. Da li se tu radilo o tzv. državotvornom duhu Srbina, za razliku od Hrvata, koji se oduvijek u Jugoslaviji osjećao tuđincem, bilo bi teško kazati. Jedno je jasno - dok je u Beogradu postepeno rasla žurba za uhljebljenjem, u Zagrebu se osjećalo nećkanje i zatezanje, neka vrst čekanja. Pred najezdom Srba u Zagrebu Hrvat se osjetio zastrašenim i pobijeđenim. Činjenica da je Tito bio Hrvat i da su glavnine partizana bile Hrvati kanda nije ničemu posebno pomagala. Bivši orjunaški i unitaristički-jugoslavenski element, posebno medu Dalmatincima, ponovo je prevladavao, stideći se svega što je hrvatsko i trpajući sve hrvatsko u ustaštvo.

Pod utjecajem takvog procesa postajalo mi je jasnim da ni ova Jugoslavija neće Hrvatima dati onu samostalnost i ravnopravnost koju su očekivali predratnih godina hrvatski marksisti Miroslav Krleža, August Cesarec, Andrija Hebrang i ostali. Hrvat je ispred sebe imao dva neprijatelja: vječni velikosrpski hegemonistički Beograd i kruti komunistički monolitizam čije je središte bilo i opet u Beogradu. Savica Kosanović mi je u Beogradu nekoliko puta dobacio: "Vaša ideja, kojom ste otrovali Luja Adamiča, da se prijestolnica nove Jugoslavije premjesti iz Beograda negdje u sredinu zemlje neće nikada proći! Sâm Tito, kad smo prošle večeri s njim o tome razgovarali, toliko je zaljubljen u Beograd, da nikada ne bi dopustio da se Beograd liši vođenja zemlje!" Kako će iz ta dva gvozdena centra moći da se oslobodi Hrvatska, izgledalo je nerješivo pitanje. Ali Zagreb na to nije ni mislio. U Zagrebu se radilo isključivo o tome kako da se zaboravi jučerašnja prošlost, opterećenje činjenicom da je u njemu bilo središte NDH, i kako da se prešuti hrvatstvo! I u samom Zagrebu osjećala se nagla, upravo agresivna najezda velikosrpstva! Kod hrvatskih komunista nije bilo nikoga da se tome suprotstavi i da Zagrebu osigura vodstvo hrvatskog naroda. Svi ti Bakarići, Blaževići, Krstulovići, Berusice, Gregorići, Žanki, Leontići, itd, itd. bježali su od hrvatstva, odnosno bježali su od toga da položaj Hrvatske postave u okviru bihaćkih deklaracija, i na taj način hrabrili Srbe da mogu upotrebljavati sva sredstva da zagospodare nad Hrvatskom. Nisu ni osjetili da, na taj način, slabe ideološke temelje na kojima su trebali graditi novu državu "bratstva i jedinstva" ravnopravnih naroda! I kad su srpski komunisti otpočeli s masovnom likvidacijom Hrvata, posebno inteligencije, odgovorni čimbenici Republike Hrvatske nisu ni prstom maknuli da zaustave krvavi val osvete nego su ga čak i podupirali i pomagali, šaljući u smrt stotine tisuća nevinih

Hrvata, među kojima goloruki narod seljaka i radnika i građana! U svakom gradu pronalazio se nevin žrec kojeg je trebalo žrtvovati na žrtveniku *svetosavske*[1] državne ideje velikosrpstva. Upravo kad sam napuštao zemlju, počela se graditi krvava drama žrtve nadbiskupa Alojzija Stepinca!

* * *

Moji će čitatelji pitati kakav je bio moj stav prema pripremanju takve mogućnosti da se visokog vjerskog predstavnika izvede pred sud i zatim postepeno u tamnicu, pa i u neizostavnu smrt? Ja sam u nekoliko mahova tražio da posjetim nadbiskupa. Posebno onda, kad je i msgr. Rittig radio da do tog posjeta dođe. Međutim, kao i u slučaju sastanka s Vladimirom Nazorom, do posjeta nije nikad došlo. Rittig je neprestano izjavljivao kako neki drugovi čine sve moguće poteškoće da do moga posjeta nadbiskupu ne dođe; i kako on sumnja da ću biti u mogućnosti da vidim Stepinca. Slične su mi odgovore davali i razni Nazorovi tajnici, napose njegov glavni tajnik, neki lički Srbin, inače primitivac, Mile Počuča. On se u početku izmotavao da je Nazor star i bolestan, iako to nije bio razlog, dok konačno nije ipak sasvim otvoreno kazao da je isključeno da bih mogao vidjeti Nazora, koji je u to vrijeme bio predsjednik "hrvatskog sabora".

Ali moji će se čitatelji još više iznenaditi kad saznaju da za vrijeme cijelog mojeg boravka, bilo u Zagrebu bilo u Beogradu, nisam nikada čuo za riječ Bleiburg, niti za počinjena zvjerstva protiv hrvatske vojske. Sve što se po Zagrebu govorkalo, to je da je ogroman kontingent domobranaca i ustaša uistinu stigao do granice, da se predao saveznicima, odnosno Englezima, i da su, poput velikog broja četnika, bili prihvaćeni od saveznika. U isti mah govorilo se da su se neki odredi ustaša, domobranaca i četnika vratili

[1] Kad kažem "svetosavska", ne mislim ni u kojem slučaju na vjersku odnosno eshatološku, pa i teološku, nego na kulturno-političku koncepciju bizantske državne misli koja se pojavljuje u svakoj nacionalnoj pravoslavnoj crkvi, a koju Srbi zovu srpskom svetosavskom zavjetnom nacionalnom državnom mišlju. Posrijedi je, dakle, potpuno jedinstvo crkve, nacije i države. Taj bizantski pojam, koji živi i kod Grka, postoji i kod Srba. Zato oni i ne mogu shvatiti federativni ili konfederativni pojam, rastavu crkve od države, koji se pojavljuje gotovo u svim oblicima zapadnog kršćanstva. Sveti Sava je ne samo svetitelj, dakle ustanovitelj srpske pravoslavne autokefalne crkve, nego i srpske države. U taj se okvir nijedan drugi narod, posebno ako nije pravoslavni, nikako ne može ukopčati nego se mora pokoriti tom sveobuhvatnom okviru ili se od njega odsjeći. Gaetano Mosca, talijanski politički naučenjak, kad je bila riječ o oblikovanju jugoslavenske zajednice, sasvim je ispravno držao da se ona neće nikada oblikovati, jer se radi o zajednici između dva oprečna shvaćanja života, jednoga bizantskog i drugoga zapadnoeuropskog. Značajno je da Komunistička partija Jugoslavije nije bila u stanju premostiti ta dva oprečna kulturna shvaćanja, ne samo života nego i organiziranja države.

ispraćeni od partizana i zatim na putu k Dunavu i Beogradu bili likvidirani. Smatralo se to, po onoj *vae victis*, "shvatljivim" postupkom. Ono što je Zagreb ponajviše zanimalo, to je činjenica da li se Maček ipak zadržao u zemlji ili ju je i on sa svojima napustio. U Beogradu je nešto prije pada, odnosno "oslobođenja" Zagreba, vladalo ogromno zanimanje neće li se poglavnik Pavelić sa svojim domobrancima i ustašama oduprijeti partizanima. Da je do toga došlo, nema sumnje da bi Beograd bio objeručke prihvatio i takvo "oslobođenje", a što bi zatim bio učinio s Hrvatima, to je sasvim drugo pitanje. Tek, ja sam tih dana neprestano slušao u Beogradu kako se čaršija nadala da bi je Hrvati, pa čak i ustaše, mogli izvući iz komunističkog ždrijela! Srpski realizam, kad je riječ o spasavanju, prihvaća sve i svake mogućnosti! Ali kako do toga nije došlo, jer je povijest kretala oprečnim smjerom, Srbi su nastavili svojim ucjenjivanjem Hrvata zbog ratnih žrtava, koje nisu pretrpjeli oni nego hrvatski Srbi! Ali u tom slučaju, oni su ucjenjivanjem Hrvata zbog onoga što se odigralo u NDH uglavnom iskali najprije poboljšanje, a zatim i prevlast srpskog vođenja komunističke države. Bilo je više puta čak i patetički gledati beogradsku čaršiju kako obilazi starog Jašu Prodanovića, Vladu Ribnikara, pa čak i Mošu Pijadu, kako bi se, ne kao u Zagrebu, oslobodila smrti, nego zajašila na jasle nove državne birokracije, posebno diplomacije, u čemu su se natjecali s Dalmatincima i Crnogorcima, koji su ubrzanim tempom svlačili otrcane partizanske uniforme i zamjenjivali ih građanskim odijelima, uglavnom ukradenim po starim građanskim kućama, ne samo Beograda nego i Zagreba i Splita, kanda na Cetinju nije bilo ni staretinara ni skrivenih garderoba. Dok je "karakteristika" visjela poput Damoklova mača nad svakom hrvatskom glavom, koja se naprezala da se ukopča u sistem, dotle se u Beogradu i ona izigravala i krijumčarila. Beograđani su nekako uvijek pronalazili nekakav rod ili nekakvu strinu koja je bila povezana s nekim vodećim ljevičarom ili predratnim komunistom, od kojega je mogla pasti neka pomoć u smislu uhljebljivanja ili ukopčavanja u nov režim. U četiri oka, oni su isto toliko bili protivnici komunističkog režima kao i stanovnici svakog drugog grada u zemlji. Da su se tada u Jugoslaviji proveli slobodni izbori, kako je to bilo "preporučeno" na Jalti, i kako je to cinički Staljin "preporučivao" Kardelju u prisustvu Šubašića, prijeteći mu prstom da izbori budu pravilni - nema sumnje da bi najveća većina i Srba i Hrvata i Slovenaca bila glasala protiv Tita i njegova "oslobodilačkog" pokreta. Hrvatska, Slovenija i Srbija kao cjeline bile su isto toliko daleko od komunizma, koliko svaka zemlja u srednjoj i zapadnoj Europi. Bez pretjerivanja bi se moglo ustvrditi da su komunističke partije, u Italiji napose, pa i u Francuskoj, bile popularnije nego što je bio slučaj na Balkanu ili u srednjoj Europi. Jedno od najstrašnijih

iznenađenja mojeg političkog iskustva bilo je, kad sam napustio Jugoslaviju i stigao u Italiju, otkriće koliko je jak bio komunistički val. Sve naše krvavo iskustvo pod komunizmom i sav strašan bijeg stotine tisuća izbjeglica iz zemalja koje je zaposjela Crvena armija, nije koristilo da uvjeri široko mnoštvo talijanskog naroda u avet komunizma! U tiraniju i u mrak koji se spuštao nad Europom!

Za sve njih, bilo u Italiji bilo u Francuskoj, mi smo bili predstavnici predratnog društvenog sloja koji je ostao bez vlasti, i koji je morao nestati podvigom jedne dinamičke revolucije, koju je svijet osjetio poslije prvoga svjetskog rata, a za koju su europski ljevičari i marksisti najavljivali da se bezuvjetno mora proširiti na cijeli svijet. Za sve njih, komunizam je bio osveta onih koji nemaju nad onima koji imaju, smjena bogatih od strane siromašnih, koji su stoljećima čekali da i oni dođu do prevlasti nad društvom, u kojem su se nalazili kao građani zapostavljeni i iscrpljivani kroz monopolizam kapitalizma.

Kazati istinu svijetu slobode što znači komunizam nije bila laka zadaća. Najteže kod toga bilo je to što je čovjek i protiv svojih raspoloženja morao uzimati u obranu čitav jedan svijet ili čitavu jednu klasu koja je dobrim dijelom bila trula i zrela za to da nestane, i koja, prema tome, nije zaslužívala nikakve moralne obrane, a koja nije pružala nikakvu alternativu revolucionarnim promjenama u svojim zemljama, nego mobiliziranjem slobodnih naroda za rat do istrage kroz oblikovanje jedne silovite i krvave križarske vojne! Kad su se pojavili nosioci predratnih struktura u svijet slobode, sa sobom su nosili sijaset materijalnih i političkih interesa, uglavnom nostalgiju za predratnim svijetom, u kojemu su oni igrali glavnu i prevladavajuću ulogu, bilo kao vlasnici dobara koja su izgubili, ili vlasti koja je nestala. Mnogi su od njih melankoličnu sudbinu smjene pozicija doživjeli već jedanput u svojem životu. Bilo je to poslije prvog svjetskog rata, i sada, evo, poslije drugog. Ali dok je poslije prvog izmjena političkih pozicija mogla da se i osjeti, oni su ipak u toku daljnjeg razvoja u novim državnim kombinacijama sačuvali svoje ekonomske pozicije, mnogi su se čak i rehabilitirali, zauzevši i političke pozicije u novim državnim kombinacijama. Ovaj put promjena je bila dublja i apokaliptičkija, nosila je sa sobom oznaku teškog zemljotresa, dramatskog i zastrašujućeg. Egzodus ogromnog mnoštva sa svih strana u koje su stizale horde Crvene armije i njihovih satelita na Zapad ili u svijet slobode nosio je sa sobom znak ognja i stradanja, kakav se samo mogao vidjeti na freski Michelangelova *Sudnjeg dana*. Za stotine tisuća ljudi, žena i djece, starih i mladih, najobičnijih građana, seljaka, radnika, kapitalista i socijalista, intelektualaca i profesionalaca, bio je to uistinu Sudnji dan. S tom razlikom da konačni sud nije bio u rukama Krista,

koji treba suditi pravedne i nepravedne, nego u mašinkama i *tommygunima** sibirskog Antikrista i njegovih kontinentalnih bravâ, koji je nad razoružanim čovječanstvom uspostavljao jedno novo nasilje nepravde, izrabljivanja i mrcvarenja. Slušanje tih hordi kako se ritmom sovjetskih militarističkih popijevki, prilagođenim na sve slavenske jezike, miješaju kroz podmuklu tutnjavu olova i praha, ispunjalo je svakog čovjeka, koji je očekivao dobrotu novog dana, strahom i beznađem.

Zar je to taj novi svijet koji je najavljivala Atlantska povelja svojim četirima slobodama? Zar je to ta nova era koja je trebala čovječanstvu dati mogućnosti za totalno oslobođenje od dosadašnjih zala, od jučerašnjih neimaština i stradanja pod feudalizmom proteklih godina, predratnim polufašističkim i fašističkim diktaturama? Zar je to taj ljepši i plemenitiji svijet koji je čovječanstvu najavila oktobarska revolucija? Zar je to to pitomo i plemenito Slavenstvo koje se s ruskih stepa u obliku crvenoarmijaca, njihovih komesara i svih raznovrsnih žbira i policajaca, koji pod magičnim sovjetskim slovima izazivaju strah i trepet, sleglo u naš svijet? Pojedinci koji su uspjeli da se izvuku iz raznovrsnih pandža sovjetskih policija, pod čijom su se kontrolom naglo oblikovale domaće komunističke policije, izgledali su ne samo tučeni nego izbezumljeni i izvan pameti. Još i sada se sjećam takvih susreta s pojedincima! Ono nekoliko slova što su uspjeli sricati bilo je dovoljno da svakog slušaoca toliko prodrma da je razgovor ubrzo i prestajao, jer je bilo i suviše jasno da je taj najnoviji osloboditeljski ubrizak, dekoriran najsloženijim narkozama najnovije medicine, ne samo lomio unutrašnju cjelinu čovjeka, nego ga je vraćao natrag u hitlerovsko-nacističke metode koje su trebale nestati poslije jednog krvavog rata. Sve ono što se o tom svijetu Staljinova carstva šaputalo, pa čak i pisalo u nekoliko svjedočanstava pojedinaca koji su uspjeli da se iz tog carstva izvuku, postajalo je sada stvarnost. Stvarnost koja je postajala i strašnija upravo zbog toga što je propagandistička mašinerija kroz parole, izjave i deklaracije najviših rukovodilaca i najraznovrsnijih aparatčika iz mnogobrojnih agitpropova davala sasvim suprotnu sliku stvarnog stanja, tako da je građanin morao gutati kao istinu ono što je bila sušta laž! Komunistička dijalektika jedno je od najjezovitijih sredstava izvrtanja istine i falsificiranja činjeničnog stanja, kakvima nije nikada uspjela da se posluži nikakva ideologija. Pretvoriti crno u bijelo, najsmioniji je napor komunističke dijalektike, i sve što čovjeku ostaje da se od tog obrani, to je zdrav razum.

*Poluautomatska puška; izraz iz američkog vojnog žargona u drugom svjetskom ratu.

U našem slučaju nije bilo teško da se i najobičniji čovjek, tu ne mislim na našeg seljaka, koji je od Boga obdaren da osjeti istinu i uspostavi razmak između istine i laži, nego čak i upola školovan pojedinac, vrlo brzo dosjeti lažima poluinteligentnog komunističkog rukovodstva. Više sam puta razmišljao kako hegelovsko-marksističko razlaganje ne odgovara ni duhu ni stilu našeg jezika, posebno kad je vulgarizirano kroz staljinističko dijalektiziranje. Komentari koji su u najzabitnijem selu, da ne govorim o gradovima, znali uslijediti poslije svih pronuncijacija većih i sitnih rukovodilaca, bili su ispunjeni takvim saznanjem i shvaćanjem laži da su me uvjeravali u daleko jaču i snažniju pamet naših naroda, napose Hrvata i Srba, negoli je to često puta slučaj naše inteligencije ili zapadnjačkih intelektualaca, političara i državnika. Da su predstavnici velikog slobodnog svijeta bili shvatili izjave predstavnika Sovjetskog Saveza, posebno majstora izvrnutih istina Višinskoga, na raznim skupovima Ujedinjenih naroda, onako kako je naš čovjek shvaćao dijalektičke formulacije Kardelja, bio sam uvjeren da se svijet mogao osloboditi te "velike laži" i kroz takvo oslobađanje izgraditi osnove za jedan uistinu i bolji i slobodniji život. Međutim, kad je Višinski optuživao Sjedinjene Države kako idu za tim da zarobe svijet, a skupa s njim negdje u Beogradu Tito sekundirao tim izazovnim lažima, bilo je jasno da bi oni bili, da su raspolagali sličnim snagama kao SAD, zarobili i preostali dio slobodne Europe. Monopolistički imperijalizam i kapitalističko iskorišćavanje svijeta, što su ga sovjetsko-komunistički agenti pripisivali Sjevernoj Americi, nisu bili ništa drugo nego ono što su oni već prakticirali u onom dijelu svijeta koji su "oslobodili" svojim oružjem! Međutim, u slobodnom svijetu taj je majstorluk, što se zove dijalektika, uspio razdvojiti svaku javnost slobodnog svijeta u dva tabora: u jedan, koji je prihvaćao tezu otpora i eventualnog vojnog odbijanja sovjetske invazije, i u drugi, koji je sasvim odobravao sovjetske teze, smatrajući ih opravdanim i poštenim! Američki liberalizam u kojem sam morao djelovati vjerovao je do tolike mjere neprekidnom mlaćenju Višinskog da Amerika ide za tim da otpočne novi rat protiv "socijalističkog svijeta" i sumnjao u svoje državnike koji su samo tražili da se spasi ono malo slobodnog svijeta što je preostalo, da je na tome propala svaka akcija jačeg i uspješnijeg otpora protiv sovjetskog nadiranja i sovjetskog imperijalizma i, što je najteže, svaka mogućnost oslobođenja svih onih naroda koji su postali plijenom imperijalističkog komunizma. Komunisti su tako vrlo brzo mogli ponosno izjaviti da su upravo oni dobitnici rata, i da kasnije američkom potporom otpočnu izgradnju svojeg svijeta.

* * *

Što je pak u ovoj sudbonosnoj promjeni bilo najbitnije, to je da se posvemašnjim popuštanjem Zapada Moskvi nije mogla u našem dijelu svijeta izvesti ni najelementarnija, ne kažem revolucija, nego ni obična reforma koja je bila usko povezana s modernizacijom tog najzaostalijeg dijela starog evropskog kontinenta. Jedna socijalna revolucija, kakvu je u našem slučaju zamišljao Stjepan Radić i koju je Zapad mogao izvesti svojom intervencijom, bila je potpuno pregažena. Komunistička intervencija na našem selu, iako je politički i ekonomski propala, jer nije mogla izvesti kolhozizaciju poljoprivrede, ipak je seljaka kroz industrijalizaciju preobrazila u radnika i tako spriječila racionalnu modernizaciju sela. Ono što nije učinio kapitalizam u našem dijelu svijeta, učinio je mahom potporom zapadnoeuropskog i američkog industrijskog kapitalizma daljnji razvoj stanja titoističke Jugoslavije. Tako su zamisli o nekoj seljačkoj državi kod nas, o kojoj je sentimentalizirao Vladko Maček sve do svoje smrti u industrijskoj Americi, nestale do tolike mjere da i naš seljak nije više ono što je bio uoči zadnjeg rata. Uostalom, to je i slučaj u cijeloj Europi, gdje američki tip industrijalizacije pretvara selo i seljaka u gradskog radnika koji ne može da se snađe bez automobila, TV i svih onih sredstava, kroz koje je Amerika naučila i još uvijek uči svijet kako mora živjeti! Značajno je da i poslije šest decenija komunističko-sovjetske supremacije u Rusiji, to isto društvo traži američke formule i onaj "know-how" koji ruši sve stare strukture i priprema svijet budućnosti, koji će neminovno tražiti i nove političke strukture koje već i sovjetski komunizam čine preživjelim i zastarjelim, kao da se radi o svijetu prošlosti, nikako o svijetu budućnosti.

Dok se materijalni proces komunističkog sustava razvija kroz neizbježivi zaostatak za zapadnim svijetom, dotle i njegov ideološki proces zaostaje za najavljenim i obećanim postulatima i ostvarenjima. Zadnja dva decenija u samom Sovjetskom Savezu težnja stvaratelja da ostvari svoju slobodu stvaranja pojavljuje se kao najosnovnija i najznačajnija. Ne samo književni stvaraoci nego i znanstvenici ustaju u obranu slobode mišljenja i slobode stvaranja. Sloboda je osnovno načelo, neka vrsta Kantova kategoričkog imperativa, koje ruski intelektualac traži prije svega ostaloga. U komunističkim satrapijama takva pojava nije nikada ni prestala. Međutim, što više pojedinac, iako marksist i partijac, traži svoje pravo na slobodu u procesu stvaranja, on nailazi na prepreku birokracije, službene dogme, intelektualne inkvizicije i policije koja ga sprečava u osnovnoj mehanici stvaranja. Režim, s jedne strane, objavljuje širom svijeta da se ne pribojava nikakvih razmjena misli između svojeg zatvorenog društva i slobodnog

svijeta, ali, u isti mah, progoni, zatvara i optužuje stvaratelja ukoliko se ne pridržava službene partijsko-birokratske linije koju mu nameću fanatici i primitivci. Sva ona djela koja su nastala pod udarcem slobodnog nadahnuća i oduhovljenja, nisu nikada tiskana kod kuće, nego se pojavljuju u podzemnim izdanjima "samizdata" ili u slobodnom svijetu Zapada. Iznimku je u tom pogledu pokušala učiniti tzv. titoistička Jugoslavija. Tako smo u toku jednog decenija mogli uistinu s posebnim zadovoljstvom čitati filozofske traktate, revizionističke referate, neobično smiona i originalna historiografska i lingvistička razmatranja i pronalaženja, uvjereni da je ovaj period kod nas izveo uistinu dubok preokret značajnih vrijednosti. Ali odmah zatim morali smo doživjeti mračan završetak tog, ne samo nacionalnog nego i intelektualnog proljeća. Zastarjele dogme i zakržljale osnove, za koje se vjerovalo da su zauvijek nestale, ponovno su vraćene s onim istim nasiljem i ukazom s kojim su bile prakticirane u prvoj poslijeratnoj etapi tzv. staljinističke ere. I ne vodeći računa o tome da je cijela zemlja zbog takvog reformističkog razvoja bila sebi osvojila zamjeran položaj u slobodnom svijetu, koji se čak honorirao ogromnim svotama američkih dolara, režim je za volju partijskog zapta likvidirao, odnosno odstranio sve svoje elite i vratio kurs u vremena inkvizicije i kulturnog terora. Da li su odbačeni rukovodioci i revizionistički mislioci i činioci kroz taj povratak terora i nasilja osjetili svu slabost i protuslovlje svoje vjere, odnosno svojeg shvaćanja marksizma i primjenjivanja komunizma? Da li su oni došli do sličnih rezultata do kojih su došli Ignazio Silone, Arthur Koestler, Milovan Đilas i mnogi i mnogi drugi, ali tako da su posumnjali u istinitost vjerovanja i u mogućnost istinskog ostvarenja utopije ili laži? Bilo bi vrlo teško kazati, kad se zna da su oni radije izabrali šutnju, poslušnost i daljnje pokoravanje vrhuški na čijem vrhu ostaje i još uvijek vlada jedan isključivi čimbenik. Mi smo tako u tom razvoju, koji smo slijedili gotovo četvrt stoljeća, saznali da u tom sustavu gdje se ljudi mijenjaju i nestaju kao gljive, ipak prevladava stanovit krug ljudi na čelu s jednim pojedincem, koji se čini vječnim i nepromjenjivim. Dok se odnosi snage i ljudi mijenjaju, on i nadalje ostaje netaknut i nenadomjestiv. Tu leži sve duboko protuslovlje ne samo komunističke filozofije nego i njegove prakse. Filozofi, književnici, sociolozi i svi članovi inteligencije mogu otkriti sve, doći do najrevolucionarnijih zaključaka za koje se čini da će uistinu preokrenuti svijet, i da će biti ne samo usvojeni nego i primijenjeni, i, na taj način, preporoditi čovječanstvo. I kad se to čini i prihvaća kao svršen čin, neka mračna sila ustane, zaustavi, i konačno zbriše sav napor od jednog decenija, u ime znanstvenog saznanja da komunistička vlast, njen aparat i njena birokracija nisu nikakva panaceja nego jedna kruta

stvarnost, osnovana na svima onim elementima straha i poslušnosti koji pojedinca i čovjeka uopće svode na položaj mrava.

* * *

Razmišljajući o svemu tome, ja se često pitam da li je to jasno svim našim marksistima koji danas čame po tamnicama, a koji su sav svoj život posvetili da utopiju pretvore u stvarnost?! Često mislim: ukoliko su toga svjesni, oni moraju prolaziti kroz toliko teška iskušenja vlastite misli kao, otprilike, kad je najuvjereniji vjernik mučen prokletim pitanjima o opstanku Boga. Jer, nije teško za čovjeka biti progonjen od jednog sistema koji želi oboriti, ali nema ničega težega nego biti iznevjeren i konačno proskribiran, zatvaran i mučen, od sistema kojemu je čovjek posvetio sve svoje duhovne i materijalne snage, za koji se cijelog života borio, stradao i mučio se, i konačno biti bačen na smetište povijesti, kako se to veli u partijskom žargonu! To je ono što se zbiva s našim Tripalima, Tuđmanima, Gotovcima, Đodanima, Veselicama, Komaricama i svima ostalima! Mi koji nismo vjerovali u frazu da čovjeka može pregaziti točak povijesti zato što nije prihvatio komunizam niti smo bili mišljenja da je ostvarenje Marxove poluistine ili utopije krajnje djelo providnosti povijesti (kao i da svi mi koji ne vjerujemo u taj dio ljudske misli isključujemo sami sebe iz povijesti i vegetiramo na kugli zemljinoj poput biljaka i životinja kad i nas pregazi komunistička čistka) ne smatramo to nekim totalnim porazom. Naprotiv, povlačimo se u se i razmišljamo kako je u povijesnom razvoju bilo sličnih situacija i kako se iz njih čovječanstvo znalo izvlačiti. Ali za jednog uvjerenog marksista, koji je vlastiti život izlagao pogibelji nestanka, osjetiti se isključenim iz krvotoka partije i svršiti jedan dio svojeg vijeka u tamnicama svojeg vlastitog sistema znači izvan svake dvojbe slom cjelokupnog bića. Tko je u pravu - da li oni koji likvidiraju vlastitu djecu ili djeca koja nisu u stanju likvidirati vlastodršce svojeg vlastitog društva? I ukoliko su sljedbenici u pravu, kako i na koji način pretvoriti to pravo u stvarnost, koja bi oborila one koji imaju takvu vlast da djeluju nasilno i arbitrarno, opravdavajući svoje djelovanje nepoznatim i mračnim zakonima revolucije?! Najstrašnija osuda komunističkog sustava bi bila, po mojem mišljenju, što on u načelu odbija da bude prihvaćen od širokih masa. On između sebe i naroda neprestano stvara zid ili obruč izolacije kako bi vlast prouzrokovala vječni strah podanika. Jedna od najvećih iluzija komunista je kad zamišljaju da bi oni mogli pretvoriti komunizam u sistem prihvaćen od najširih slojeva društva. Kad bi se mogla pretpostaviti takva mogućnost, ona bi se srozala zbog držanja vrhovnog rukovodstva. Komunistička legalnost nije legitimitet koji pruža otvorena

demokracija. Kad u jednom sistemu politička policija ima položaj države u državi i može operirati neovisno o svakoj zakonodavnoj i egzekutivnoj vlasti, naime raspolagati životom pojedinca, pa i čitavih socijalnih grupacija i naroda, ne treba se uljuljavati u nade da bi se taj sistem mogao demokratizirati ili humanizirati! To su *pia desideria* teoretičara ili naivnjaka, pa čak i časovitih oportunista, koja uglavnom zavaravaju zapadnjake, koji se decenijima zanose kako će komunizam, prije ili poslije, prijeći u fazu demokratizacije i humanizacije. I to samo ukoliko ga ne diramo i ostavljamo na miru. Kao glavni dokaz takvom svojem gledanju na razvoj komunizma oni mahom uzimaju primjer Tita i njegova "titoizma", kroz koji je on navodno likvidirao, i to zauvijek, "staljinizam". Od Titovih izjava i od njegovih unutrašnjih operacija ti bezgranični optimisti u povoljan razvoj komunizma uzimaju u obzir samo onaj dio koji im služi za potvrdu njihove teze da će komunizam prije ili poslije označiti pobjedu njihovih utopija! Ono što komunisti od slobodnog svijeta traže, to je da se on ne miješa u njihove unutrašnje odnose, jer znaju da bi svaka međusobna otvorena razmjena misli imala za rezultat ono što se odigralo u Jugoslaviji: potpun idejni slom marksizma i potpun slom marksističke ekonomike.

* * *

Ali u našem slučaju, slom marksizma bio je daleko jači na pitanju supostojanja naših naroda. Komunistička partija Jugoslavije pretrpjela je još teži slom od onog predratnih napora da se izbjegne unutrašnji sukob mnogobrojnih naroda Jugoslavije. Kad sam se vraćao u Jugoslaviju godine 1945, bio sam uvjeren da su Tito i njegovi sljedbenici položili temelje za pravilno rješenje složenog nacionalnog pitanja, napose odnosa između Hrvata i Srba. Taj me je osjećaj jačao u nadi da bi sve žrtve u toku rata ipak mogle biti od koristi. U temelje zidanja tog našeg krvavog i prokletog Skadra ubačene su stotine tisuća života, s ciljem da se sav taj napor pretvori u rezultat vrijedan i dostojan tih žrtava. Međutim, sva ta očekivanja bila su izlišna i pokazala su se jalovima. Sve nade ostale su bez rezultata. Sve fraze bile su tek dio jedne te iste dijalektike koja je neprestano lutala između istine i laži, ne znajući ni sama kad je istina, a kad laž.

Na isti način kao što je komunistička dijalektika u svojem objašnjavanju razvoja povijesti ili progresa Sizifov posao, koji neprestano teži k cilju i kad je u blizini da ga postigne, sav se nadčovječni napor skotrlja u provaliju, iz koje se ponovno penje do najvećih vrhunaca da bi se opet srozao, na taj isti način, dakle, ona rješava i tzv. nacionalno pitanje, odnosno odnose između naroda. Nema sumnje da je i to jedno od najtežih i najočiglednijih neuspjeha

komunističkog sukoba između stvarnosti i dijalektike. Miroslav Krleža i August Cesarec vjerovali su da se samo kroz marksizam može pravilno riješiti složeni odnos naroda koji žive u okviru zajedničke države. Polazeći s lažnog gledišta da su nacionalni sukobi između naroda posljedica buržoaske, odnosno građanske zaslijepljenosti i zastarjelosti, oni su vjerovali da će se sav taj složeni sklop, odnosno čvor zatrovanih predrasuda riješiti kroz "sveti duh" povijesne neminovnosti kakvu marksizam predvida u svojoj dijalektici. Ne vodeći računa o ljudskoj prirodi, o zdravom razumu i o beskonačnom iskustvu, oni su sanjali da će i odnosi između Srba i Hrvata i ostalih naroda našeg prostora biti ne samo ozdravljeni, nego i sasvim izmirenjeni politikom "bratstva i jedinstva". Rezultat tog maštanja, kao što se sada vidi, završio je u istom, čak i strašnijem ćor-sokaku nego je to bio slučaj u bivšoj Jugoslaviji. I što je najtragičnije, i komunistička se partija, da bi riješila to pitanje, morala obratiti sili i nasilju kako bi sve te narode držala pod jednom jedinom kontrolom.

Da bi se zašlo duboko u analizu tog neuspjeha, trebalo bi najprije ustvrditi da je Komunistička partija Jugoslavije od prvog početka povezala sudbinu države s jednim jedinim narodom. Postavivši središte zemlje u jedan prezasićen grad kao što je Beograd, središte Srpstva i Srbije, ona je ne samo objektivno nego i subjektivno uspostavila, odnosno nastavila tezu vodeće uloge jednog naroda i njegova središta nad svim ostalim narodima. Tako je i Komunistička partija Jugoslavije podlegla srpskoj tradiciji bizantskog podrijetla, koja se od Dušanova carstva pa do Garašaninova *Načertanija* nastavlja kao konstanta velikosrpske državne ideje. Ideja svake državne ekspanzije na Balkanu bila je neprestano shvaćana od svih srpskih generacija kao ideja Velike Srbije; i kad je takva ideja kroz ostvarenje Jugoslavije pronašla svoj put, ona nije mogla djelovati drukčije nego onako kako djeluje i sada, kao i jučer. Ne bih želio da me se rdavo shvati. Ja ne mislim nikako da je komunizam zato velikosrpski, jer bi bio isključivo srpskog podrijetla. Komunizam nije ni ruski. Ali je značajno da, kao i u bizantskoj tradiciji Rusije, velikorusizam drži sve ključne pozicije mnogonacionalne države, ne dajući mogućnosti da se ostali narodi razvijaju u punoj nezavisnosti. Tako isto i velikosrpska komponenta ne dopušta bilo kojoj naciji da bi na sebe preuzela vodstvo države, ili barem osporavala vodećem narodu punu odgovornost u izvođenju vlasti. Najnaravnije bi, naime, bilo da se federalizam sovjetskog tipa, kakav je prakticiran i kod nas, kao i svaki drugi federalizam oslobađa isključivog prava na vođenje zemlje. Međutim, to se nikako nije u stanju dogoditi ili postignuti u sovjetskom tipu federalne zajednice. Zbog čega je to nemoguće? Jednostavno zbog činjenice što bizantsko shvaćanje države ima isključivo monopolistički značaj. Državotvoran je od začetka

Jugoslavije kod nas bio samo Srbijanac, jer je on imao državu, navodno jedini zna upravljati i voditi državu, dok su svi ostali narodi, koji su živjeli izvan bizantskog okvira, uglavnom bili zaraženi zapadnoeuropskim natruhama koje ne samo da nemaju smisla za vođenje jedne monolitske države nego i postaju preprekom svakom razvoju centralističke države.

Kad čovjek baci pogled na šest decenija razvoja odnosa između Hrvata i Srba u Jugoslaviji, on mora neizostavno doći do iznenađujućeg zaključka. Hrvatska politička vodstva u svakom razdoblju, i u onom predratnom građanskom i u ovome poslijeratnom "besklasnom", ostaju u poziciji naroda koji se napreže i bori da uspostavi položaj ravnopravnosti s tzv. vodećim narodom. Čine to najprije umjereni hrvatski političari, poput Trumbića i Supila, u godinama tzv. stvaranja Jugoslavije, revolucionarci poput Stjepana Radića i kompromisni poput Vladka Mačeka. Konačno, u sadašnjim godinama, kad postaje sve očiglednije da su Hrvati i opet potisnuti u pozicije naroda drugog i trećeg reda, lišeni čak i prava da svoj jezik nazivaju hrvatskim i da svoj materijalni opstanak i razvoj jačaju svojim ekonomskim snagama, javljaju se partizani, marksisti i komunistički rukovodioci na čelu s Tripalom, Tuđmanom, Đodanom, Veselicom i tisućama rukovodilaca i inteligenata da ponovno istaknu težnju hrvatskog naroda za objektivnom mogućnošću ravnopravnog supostojanja. Ovo najnovije iskustvo nije pojava nikakvog klasnog nacionalizma, jer je sav taj rukovodeći kadar bio ne samo odgojen, nego i uvjeren da se bori za uspostavu besklasnog društva. On je čak i djelovao u pravcu da se zemlja oslobodi sistema eksploatiranja jednog naroda nad drugim. Takav je vodeći kadar jako osjetljiv na dogme komunističke ideologije. Kad i on dolazi do sličnih zaključaka do kojih su dolazile i prijašnje generacije ljudi zdravog razuma i političkih i ekonomskih škola, nema sumnje da se stvarnost odnosa između izrabljivača i izrabljivanih ne mijenja. Ona ostaje identična; i to, nažalost, do takve mjere da pogađa marksizam u bit njegove misli i prakse. To se najdramatskije osjeća najprije u senzacionalnom slomu jugoslavenstva - jugoslavenstva kao ideje i stvarnosti - , u posvemašnjem krahu svakog nacionalnog integralizma i nacionalno-društvene integracije raznolikih naroda; konačno, u izražavanju volje svakog naroda da bude svoj. Protiv takvog sloma, vodeća vrhuška iz Beograda odgovara silom, nasiljem, beskonačnim čistkama i masovnim progonima, bacanjem žrtava u tamnice i u kaznionice najgorih oblika. Značajno je da se i to radi pod rukovodstvom Beograda, i da je najveća većina organa koji takve operacije vrše mahom srpska. Vrlo često se prije rata govorilo: Zbog čega Beograd progoni Hrvate srpskim policajcima i žandarmima kad bi za to bilo i hrvatskih organa, a osjećaj stradanja, patnji i progona lišavao bi se nacionalnog obilježja?

Međutim, Beograd i sada pod racionalnim marksizmom postupa na isti način, istim metodama. To znači da centralna vlast koja izvire iz Beograda ne vjeruje čak ni u onu vlast koja od nje zavisi u drugim krajevima zemlje. Kako na takvo operiranje vlasti reagira žrtva? Ona mora biti uvjerena da je zarobljena, da nad njom vlada okupaciona vlast i da se nalazi u položaju kolonijalnog objekta. Nema sumnje da se kod svakog Hrvata izgrađuje uvjerenje da bi on i pod komunizmom mogao dostojanstvenije živjeti, kad bi država bila njegova, i kad bi se vlast u toj državi primjenjivala iz Zagreba. Značajno je da takav osjećaj kod Hrvata, da i oni imaju udjela u vlasti, nije u stanju razviti ni komunistički Beograd, kao što ga nije mogao razviti ni onaj kraljevski! Da Srbin nema ni osjećaja ni iskustva za podjelu vlasti, najkonkretnije pokazuje politika dviju Jugoslavija. Ali što on ne osjeća da se kod Hrvata može pojaviti odluka da se on, kako bilo i po svaku cijenu, izvuče iz takvog položaja ropstva, to je ono što ponajviše iznenađuje svakog objektivnog promatrača bezizlaznog položaja u koji je predratni i sadašnji Beograd bacio Hrvate i njihovu zemlju.

* * *

Mi smo o svemu tome razmišljali godinama poslije našeg izlaska iz Jugoslavije. Osjetiti u sebi samome raspadanje Jugoslavije, umiranje i konačno smrt jugoslavenske ideje, suživjeti u sebi činjenicu da Srbijanci nisu ono što smo o njima mislili, i da u svojoj politici mogu biti strašniji i nemilosrdniji i od samih stranaca, pod kojima su Hrvati morali živjeti, sve je to više nego uobičajeno razočaranje života čitavih generacija. Ono prelazi okvir uobičajenog iskustva, ulazi u dubinu sudbine cijelog jednog naroda. Jer, konačno, postavlja se pitanje je li moguće da se cio jedan narod oslobodi od takvog položaja koji ograničuje razvoj i ekspanziju svih njegovih snaga? Osjećati se nacijom, a ne moći razvijati sve snage koje pojam nacije iziskuje u okviru vlastite države - jer nacije i nema bez države - lišava ne samo nacionalnu cjelinu nego i svakog pojedinca njegove vitalnosti. U odnosu Hrvata i Srba postoji još i činjenica da je svaki Hrvat odlučan da ne bude podređen Srbinu. Hrvat, kao i Srbin, ne samo da se ne vole, oni se i ne poštuju niti cijene jedan drugog. Pod takvim uvjetima ne može biti zajedničkog supostojanja, nego samo međusobne podmukle borbe koja slabi i ruši zajednicu do konačnog raspada. Hrvat koji je mogao biti i Jugoslaven zna da Srbin to nikada nije i da je u srpskoj misli i praksi jugoslavenstvo sredstvo koje tek služi ojačanju svemogućeg srpstva. Od Hrvata se često traži da se ukopča u državne strukture i da izgrađuje zajedničku državu pošto ju je on

idejno pripremao. Ali Hrvat nikako nije takvo biće koje bi ulazilo u podređen položaj, u kojemu ne bi imao isto toliko odgovornosti koliko iziskuje napor koji on u to ulaže. Takve preporuke dolaze od onih koji kažu: Jugoslavija postoji, ona je činjenica, i neozbiljno je da Hrvati to ne osjećaju i da u njoj ne surađuju poput, recimo, Slovenaca. Takav realizam, kad bi i postojao kod Hrvata - kod mnogih, uostalom, i postoji - nije Hrvatima donio veće koristi. Jugoslavija je pod isključivim vodstvom srpskog apsolutizma, kraljevskog i komunističkog, stvorila kod Hrvata uvjerenje da su potpun narod, nad kojim nije više u stanju vladati nikakva tuđa vlast. Osim, razumije se, vlasti nasilja, za koju se ne može kazati da je vlast. Kad bi Hrvati osjećali da i po Jugoslaviji mogu doći do svojih osnovnih traženja, napori da se uvjere da u njoj ostanu ne bi bili ni utopijski ni izlišni. Ali činjenica da najveća većina najmlađih Hrvata neće Jugoslaviju, nego traži svoju državu, prisiljava da se zamisli svaki odgovorni Hrvat da je svako nastavljanje sadašnje utopije štetno ne samo za Hrvate nego i za Srbe. Ustrajati na tome da Hrvati moraju ostati u Jugoslaviji, kad oni mogu postojati i bez nje, čini nam se ne samo uzaludnim nego i pogibeljnim. Svako odugovlačenje zajedničkog divljeg braka znači sigurno padanje u građanski rat, čije posljedice mogu biti smrtonosne i za Hrvate kao i za Srbe. Svaka druga racionalna alternativa čini nam se nemogućom, jer ni Hrvati kao ni Srbi neće popustiti u svojim pozicijama. Pozicije su Hrvata da budu nezavisni i odgovorni u svojoj državi, dok su pozicije Srba da vladaju nad Hrvatima i nad ostalim narodima Jugoslavije. Ne samo da takozvani "demokratski centralizam" nije u stanju podijeliti interese i težnje dvaju naroda, nego, kako to sve više izgleda, to nije u stanju ni jedan savez država, u koji smo do Karađorđeva vjerovali.

Od Karađorđeva naovamo, kad je Beograd zaustavio pozitivan razvoj hrvatskih interesa u zemlji, moglo se još vjerovati da bi Hrvati uz kulturnu ekspanziju i ekonomsko gospodarstvo, kojim bi sami upravljali i za račun cjeline, odnosno da bi savez država, s jednim administrativnim i nehistorijskim glavnim gradom, mogao pridonijeti poboljšanju stvarnosti. Hrvati, izmoreni dugim godinama progona i zlostavljanja, mogli su ne samo slobodno isticati da su Hrvati, nego čak kroz jedan konstruktivan revizionizam oživjeti osjećaj svoje povijesti. Zatim, u izgrađivanju svoje modernizacije mogli su vjerovati da će prije ili poslije postati gospodarima svoje ekonomije i sami raspolagati njome u odnosu na druge narode i krajeve Jugoslavije. Sve je ulijevalo nade da se stvari kreću u pozicije s kojih se moglo vjerovati u bolju budućnost Hrvata i Hrvatske. Nema sumnje da bi takav razvoj stanja bio ojačao i samu Jugoslaviju, jer bi oštrice konstantnog hrvatsko-srpskog sukoba bile otupjele. Hrvati bi postepeno bili došli do zaključka da, s obzirom na činjenicu postojanja Jugoslavije i nemogućnosti da se izmijeni

s obzirom na zaleđenje poslijeratnog međunarodnog stanja, mogu ipak barem toliko koliko i Slovenci pronaći mogućnosti svojeg ograničenog razvitka u okviru postojećih mogućnosti. Međutim, nasilno obračunavanje s hrvatskim narodnim pokretom, rušenje svih onih postignuća koja su i pod ovakvim prilikama Hrvati ostvarili, zatim brutalno proganjanje svih onih ljudi i ustanova koje su se istakle i oblikovale, stvorilo je i opet kod Hrvata uvjerenje da kroz jugoslavenske strukture oni nisu u stanju ostvariti i razvijati sve težnje, bez kojih nijedan nacionalni organizam nije u stanju ne samo da se razvija nego i da opstoji. Kod takvog razvoja, iskrsava pitanje: zbog čega Hrvati ne mogu u zajedničkoj državi razvijati svoja nacionalna stremljenja, kao što to mogu bez ikakve zapreke Srbi, pa i Slovenci? Odgovor na to je oduvijek bio slijedeći: Dok su Srbi državotvoran narod u koji jugoslavenska tvorevina, kao isključivo srpska, ima puno povjerenje, dotle Hrvati to ne samo da nisu, nego im se ne pruža ni mogućnost da to postanu. Što se pak Slovenaca tiče, oni su na periferiji hrvatsko-srpske stvarnosti i oni i uslijed svojeg stava i zbog svojeg položaja odbijaju ulaziti u tu stvarnost.

Činjenica, dakle, što Hrvati za ovih šest decenija nisu uspjeli, niti mogli da se jednostavno i normalno ukopčaju u jugoslavenske strukture, da i oni postanu sastavni dio cjeline i što su u pozicijama države postali jedna antiteza, ne samo da Jugoslaviju čini trajnim bolesnikom, nego je pretvara u permanentno otvoreno pitanje koje, prije ili poslije, mora pronaći svoj odgovor. Tko je za to kriv? Da li uglavnom sazrela svijest Hrvata da oni moraju živjeti u vlastitoj državi? Ako je tako cjelovita svijest kod Hrvata sazrela za ovih šezdeset godina, znači da je izrasla na temelju objektivnih činjenica koje su pridonijele da se izgradi takvo iskustvo koje Hrvatima nameće ostvarenje vlastite države. Tito je jednom povjerio Ivanu Meštroviću da Hrvati ne žele ulaziti u državne strukture, neće ne samo da primaju dužnosti vojničkih i policijskih pozicija, nego ne žele nikako ulaziti ni u federalne, odnosno centralne državne pozicije, pa čak ni u diplomatsko-konzularne službe. Ukoliko je to točno, jasno je da ne žele i zbog toga što su i u takvim funkcijama građani drugog i trećeg reda, a i zbog toga što Hrvati i Srbi govore dva različita jezika, koja izražavaju dva različita mentaliteta. Značajno je da ni zajednički nazivnik marksizam nije bio u stanju ta dva različita iskonska mentaliteta načiniti zajedničkim ili jednim. Tako nema sumnje da, kad bi Hrvatska bila samostalna, pa čak i komunistička država, ona bi nesumnjivo bila drukčija. U njoj bi i politika i ekonomika imale različiti duh i stil. Na isti način kao što bi, recimo, talijanski ili francuski komunizam bio različit od ruskog. Radi se, prema tome, o dubokim i o osnovnim razlikama kulturnih pojasa u kojima su dva naroda živjela, i koji

vrše korjenite utjecaje na sisteme, bilo da su oni ideološki ili vjerski, politički ili ekonomski, nacionalni ili infranacionalni. Ali više od svega, ističe se kategorički imperativ da onog časa, kad je čovjek oblikovao svoju nacionalnu svijest, on odbija svaku pokornost ili odanost drugom narodu. I što je taj narod bliži, to se osjećaj osamostaljenja i samovladanja i samoupravljanja osjeća sve jače i snažnije. U mješovitim krajevima takvi osjećaji poprimaju upravo psihopatske razmjere. Ako sam ja na papiru ravnopravan član neke zajednice, što se neprestano ističe kroz trube propagande, a znam da to u stvarnosti nisam, taj osjećaj stvara takav jaz u unutrašnjosti čovjeka da on paralizira svaku njegovu djelatnost, zatvara mu svaku mogućnost bilo kakve ekspanzije. Značajno je da je to osjetio snažnije marksist negoli često srednji građanin koji je bio spreman na oportunistička rješenja ili na miran kompromis. Osjećaj zapostavljanja jednog naroda nad drugim kod marksista je morao biti snažnije razvijen negoli kod neideološkog građanina. Tu je unutrašnje protuslovlje marksizma moralo iskočiti snažnije i uvjerljivije negoli je to mogla predvidjeti birokratska vrhuška koja takva pitanja pokušava rješavati bilo birokratski, bilo putem primjene sile i progona.

Ali u operacijama komunističke državne politike ima i nečega težega i strašnijega. Mjerilo za odanost ili povjerljivost državi daje aparat koji je u slučaju Jugoslavije mahom srpski. Da je to bila slabost predratne centralističke i rojalističke Jugoslavije, o tome nema sumnje. Ali ta se ista praksa nastavlja i danas kroz manipulacije komunističkog aparata. Kad čitate izvještaje o torturama i o progonima u Hrvatskoj, vidite da su sve vršene od srpskih policijskih organa. Bilo bi barem psihološki normalnije i znanstvenije da te funkcije vrše organi iste nacionalne grupe. Tako bi se moglo živjeti u iluziji da žrtva ipak ne pati dvostruko: od poniženja što Hrvata stvarno muči Srbin i, razumije se, od sustava koji žrtva nije u stanju prihvatiti. Međutim, i kod toga komunistička Jugoslavija, koja stoji na stanovištu da je Srbin jedini lojalan njenom sustavu, nastavlja tradiciju predratne velikosrpske kompoziture. Teško je pretpostaviti da bi ovakvi postupci mogli proizvesti integraciju Hrvata i Srba u zajedničkoj državi i da bi ikada Hrvati mogli prihvatiti Jugoslaviju za svoju državu. Kad god čitam izvještaje pojedinaca o tome da su Hrvati bili mučeni u zatvorima od Srba, ja se zamislim i ne prestajem sebe raspitkivati: Kako odgovorni čimbenici zamišljaju da bi pod takvim uvjetima mogli ikada ostvariti bilo kakvo jedinstvo, bilo kakvu integraciju? Kad se u to uključi sav sustav vojnog, administrativnog, ekonomskog i kulturnog naziranja iz jednog središta, nije nimalo iznenađujuće

da Hrvati nikada neće moći prihvatiti Jugoslaviju ne samo kao vlastitu, negoli čak i djelomično svoju državu. Sve moguće dijalektike neće nikada biti u stanju da premažu jednu stvarnost koja se nastavlja istim naporom poput Sizifova posla. Vršimo zidanje Skadra koji se neprekidno razara, pa čak i onda kad se pojavi osjećaj da se približujemo postavljanju krova.

* * *

Da je Jugoslavija bila mrtva u raspoloženjima Hrvata, ja sam to osjećao između dva rata, ali sam uvijek imao osjećaj da bi je Hrvati ipak mogli prihvatiti kao *nužno zlo*. Osjetio sam to posebno za vrijeme predratnog sporazuma između Mačeka i kneza Pavla. Osjećaj da su svi Hrvati u Jugoslaviji na okupu i da bi u slučaju raspada Jugoslavije mogli ponovno biti raskomadani i raštrkani u razne kombinacije tuđih država bio je isto toliko prevladavajući kod Mačeka kao, uostalom, i kod Trumbića i Supila i kod hrvatskih vodećih političkih ljudi u toku prošlog rata. Sličan osjećaj postojao je, uostalom, i kod Slovenaca. Ali više od tog pragmatičkog i racionalnog mišljenja, sve ostalo je bilo u znaku općeg nezadovoljstva. Kod Hrvata je prevladavalo očevidno uvjerenje da Srbi isto tako ne vjeruju u Jugoslaviju kao ravnopravnu zajednicu naroda, nego kao ekspedijent pomoću kojega se oni ne samo šire po cijeloj Jugoslaviji kao predstavnici centralne vlasti i kao pojedinci, nego i svu vlast drže u svojim rukama i od nje imaju svu korist. Kad sam odmah poslije prošlog rata stupio na domaće tlo, ja sam uglavnom osjetio posvemašnji strah Hrvata od Srba, i to ne samo od komunističkog zauzimanja vlasti, nego i od činjenice što su i u toj vlasti Srbi uglavnom bili njeni nosioci. U Beogradu i po Srbiji strah je uglavnom bio od komunizma; i to, razumije se, kod onih koji su bili nosioci dojučerašnje vlasti ili su predstavljali vlasničku klasu. Ali o nekom rasnom ili nacionalnom strahu nije bilo uopće govora. Partija je, osim toga, sa svoje strane činila sve što je mogla da se kod Srba ne osjeti bilo kakav trag nacionalnog diskriminiranja. Naprotiv, srpstvu se i u vođenju nove države davala posebna važnost. Kao vodeći narod, Srpstvo je u novoj strukturi imalo svoj privilegirani položaj. Sasvim oprečno raspoloženje vladalo je u Zagrebu i po Hrvatskoj. Tamo je Partija ušla u prvome redu kao isključivo jugoslavenska i zatim kao klasna, odnosno komunistička. Tako je odmah po ulasku partizana u Zagreb srpski element bio slobodan da po ulicama ispred svojih dućana vješa ćirilicom pisane natpise i srpske zastave iako je među Srbima bilo i četnika i okorjelih velikosrba-nacionalista. Srbima se opraštalo i dozvoljavalo, jer da su stradali od ustaškog režima. Međutim, svaki Hrvat koji je izbjegavao da se

zove Jugoslavenom, nego je zaplašen ipak izražavao svoje hrvatsko podrijetlo, bio je gledan poprijeko i izazovno mu se dobacivalo u lice da je ustaša.

Mene je kod toga najviše iznenađivala činjenica da se moglo biti četnik, ali ne i ustaša. Uvijek sam bio mišljenja da je ustaštvo bilo hrvatska varijanta četništva; ono se objektivno i pojavilo kao reakcija na proganjanja Hrvata u Hrvatskoj od četnika. Kroz razgovore s vodećim beogradskim i zagrebačkim rukovodiocima, kao s Đilasom i sa Žankom, ispoljavala se ovakva teza: četnici su državotvoran dok su ustaše protudržavan element; oni idu za rušenjem Jugoslavije dok četnici grade Jugoslaviju. Činjenica da su četnici velikosrbi i da su upravo kroz ekstremističko velikosrpstvo i kompromitirali jugoslavenstvo, izobličivši ga u nakazu srpstva, bila je odlučujuća u svakom utvrđivanju oznaka ta dva pojma. Dok je četništvo spadalo u tekovine svake jugoslavenske države, dotle je ustaštvo kao i svako drugo obilježje hrvatskog nacionalizma bilo smatrano protujugoslavenstvom koje je trebalo eliminirati. Što je najznačajnije, slična su se gledanja preuzimala i u odnosu na crkve i vjeroispovijesti. Inherentni neprijatelj jugoslavenske države bila je Rimska katolička crkva, dok je Pravoslavna crkva bila dio srpske kulturne samobitnosti i kao takva morala se čuvati. Do onog vremena kad je Tito uspostavio bliže veze s arapskim svijetom i muslimanstvo se smatralo unutrašnjim neprijateljem komunističke države. Kako se sve to kod nas protezalo i na nacionalne odnose, to je hrvatski narod bio u suštini središnji neprijatelj svake komunizacije i jugoslavizacije države. Zbog čega je komunistička partija zauzela takav stav od svojeg početka, bilo bi teško ustvrditi. Ali ona ga je zauzela, da li pod utjecajem srpskog elementa u partiji, ili što je i ona osjetila da u jednoj multinacionalnoj državi mora imati oslona na onaj narod koji je i prije bio smatran glavnim ili vodećim narodom Jugoslavije. Ako ona to i nije mislila, ako, naime, njene namjere nisu odgovarale toj postavci, objektivna je činjenica bila ta, da je ona isključila od početka hrvatski narod od svakog vođenja države na isti način kao što je to učinila i prva Jugoslavija. Ali ovaj put je u komunističkoj državi bila ipak važna činjenica da su vrhovni položaji u vojsci bili ipak i u rukama Hrvata, ukoliko su i Hrvati sudjelovali u partizanskom ratu. I, usprkos svemu tome, srpski je element zauzeo sve ključne pozicije u aparatu centralne vlasti, od koje zavise i republički organi, da je postalo očevidno da je država srpska.

Kad sam u toku godine 1945. razgovarao s hrvatskim rukovodiocima, s Bakarićem i s Pajom Gregorićem, oni su sve to gledali i primali sa sličnim osjećajem rezignacije, s kojim su srbizaciju predratne Jugoslavije primali

dvadesetih godina svi oni hrvatski političari kojima je bilo dopušteno sjediti pri stanovitim vladama zemlje. Tada sam, kao i prije toga, osjetio da krivnja nije bila isključivo na Srbijancima i našim Srbima, nego i na hrvatskim građanskim i klasnim (komunističkim) prvacima i rukovodiocima. (Kako će čitatelj opaziti, ja komuniste zovem klasnim slojem ne samo zato što su oni podijelili svako društvo na klase, nego i zato što se oni u komunističkom društvu ponašaju kao klasa, služeći se svim onim prerogativima koje pripisuju feudalnim i građanskim klasama. Oni su, naime, i vlasnici i robovlasnici i "nova klasa" i buržoazija. Kroz duge godine proučavanja feudalizma i buržoazije, oni su se zarazili najgorim svojstvima tih dviju klasa, tako da ih u svojim pojavama i postupcima upravo uživaju oponašati i prema njima se vladati. Slučaj načina na koji Tito živi nije samo najfrapantniji primjer feudalca tipa jednog Federica da Montefeltra ili čak Cesarea Borgie, nego i buržujskog magnata kakvih je prepun vječni Balzac. Kad se gđa Eleanor Roosevelt, supruga predsjednika Roosevelta, vratila s Brijuna, nije mogla da se dovoljno napriča u kakvom raskošju živi Tito, i na moju primjedbu kako ona sve to tumači kad se radi o jednom siromašnom narodu, dodala je: "Isto je tako i u Rusiji. Svi komunistički prvaci nastoje da nas osupnu sjajem i bogatstvom života u kojem žive. I to zato što oni svega toga nisu nikada imali, dok smo mi toliko siti svega toga da neprestano nastojimo da se toga oslobodimo!" Đilas je, međutim, mišljenja da je to potrebno, jer da taj vanjski sjaj izaziv lje kod naroda uvjerenje da je vlast uistinu, kad je u rukama ljudi koji žive takvim načinom života, jaka i čvrsta. Kao i u vremenima feudalizma i prve buržoazije!)

Radi li se, dakle, tu, poslije ove digresije, o tome da i Hrvati snose svoju odgovornost što se nisu umjeli ukopčati u vlast, ili o tome što je politika Srba suzbijanje svakog tuđeg elementa iz državnog aparata? Jedno je jasno - od toga trpi Jugoslavija; ne samo njena misao, nego i njena praksa. Izgurati Hrvate iz države zato što ih Srbi ne trpe ili zato što oni ne čine nikakve napore da se u državi ustale, znači rušiti zajedničku državu. U svakoj multinacionalnoj državi, posebno u sadašnja vremena, kad jedan narod, pa čak i narodna manjina, pokazuju simptome nezadovoljstva, demokratski poredak nastoji posredovati na način da se problem izliječi ili presiječe. U predratnoj i u sadašnjoj Jugoslaviji odgovorno rukovodstvo poseže za dijalektičkim neistinama i smicalicama. Tako Hrvati postaju "separatisti", "nacionalisti", "šovinisti", razumije se, ustaše i fašisti! Značajno je da čak i oni marksisti koji nikada nisu bili hrvatski nacionalisti bivaju optuživani kao takvi. Komunistička je dijalektika poznata po uvjerljivim i inteligentnim obrazlaganjima stanovitih kritičkih pozicija u svojem društvu. U slučaju Hrvata ona je sasvim primitivna upravo kao što je oduvijek bila

beogradska čaršijska propaganda, kad je bila riječ o Hrvatima i o njihovim traženjima. Kod svakog Srbijanca pojavljuje se uvijek uzrečica: Hrvati neće državu! I odmah zatim i proizvoljan zaključak: Ako Hrvati neće državu, država može biti i bez njih! Na tome se svršava sve otkriće. Tako je bilo u predratna vremena, tako je i sada pod komunistima - kad netko neće državu, onda se zna što treba raditi: policija, progoni, sudbeni postupci, pogromi i trpanja u tamnice i u koncentracione logore, u najboljem slučaju procesi na kojima se optuženik izlaže najgorim optužbama. Tako je i ova komunistička Jugoslavija, koja neprestano govori o tome kako je "iskovala bratstvo i jedinstvo naših naroda" kroz borbu i kroz krv, dokazala tek jedno: da je i ta borba i ta krv bila uzaludna.

* * *

Razmišljajući o svemu tome od godine 1945, kad sam boravio u domovini, pa do sada izvan domovine, meni je postalo jasno da Hrvatima ne preostaje nikakvo drugo rješenje nego da sustavno rade na tome kako da dođu do svoje države. U interesu je i Srba, koji sve više uviđaju da Hrvate nisu u stanju ni srbizirati ni pokoriti, da bi jedan pravilan dogovor u pravcu rastave bio najkorisnije rješenje. Hrvati će, naime, uvijek ostati jakom zaprekom svakoj integraciji Jugoslavije. Oni će predstavljati glavnu zapreku bilo kakvom konstruktivnom razvoju Jugoslavije. U interesu je svih naroda Jugoslavije da pronađu način kako da na teritoriju na kojem žive, ostvare jednu bolju i sretniju budućnost. U budućem razvitku Europe, kad će morati ipak doći do sjedinjavanja tog starog kontinenta, jedna Hrvatska mogla bi postati samostalnom jedinicom u sklopu velikih i malih zapadnoeuropskih država. Hrvatska koja se sva kupa u Mediteranu, ima sve ekonomske i političke mogućnosti da se izgrađuje kao jedinica i svojim doprinosima obogati svoje susjede i tako uistinu postane ono što i želi biti, svoja i dio slobodnog europskog svijeta.

Kad bacim pogled na tragičnu poziciju Hrvatske u godini 1945. i prelistam sve ove stranice koje su tada nastale, dolazim do zaključka da, iako se njena tragedija još uvijek nastavlja, Hrvatska je danas ipak poznatija i za njene poteškoće raste sve više i shvaćanje i osjećanje. Najteža mi je ipak pomisao na sve one naše ljude koji i sada čame u jugoslavenskim tamnicama, kao što su čamili i 1945, iako među njima ima ogroman broj ljudi koji su me godine 1945. uvjeravali da će položaj Hrvatske u drugoj Jugoslaviji biti sjajniji,

plemenitiji i ljepši nego što je bio prije. Kad god se sjetim svojih razgovora iz tih poslijeratnih godina i usporedim ih sa sadašnjim, razočaranja su svagdje prisutna. Kao što sam to i javno napisao u američkom tisku, nisam nikada mogao zamisliti da će oblik mojeg razočaranja biti toliko težak i mučan. Nas je sve jedan režim, s kojim naš narod nije imao nikakve unutrašnje veze, otjerao s naših ognjišta. Bio je to jedan tragičan egzodus; i što je najteže, taj se i nadalje nastavlja. *Iako je on iščupao Hrvata iz Hrvatske, nije iščupao Hrvatsku iz srca Hrvata!*

Ali on je tu! Nastavlja se iz dana u dan, iz tjedna u tjedan, iz mjeseca u mjesec, iz godine u godinu. Slijevaju se po slobodnoj Europi, po Amerikama, po Kanadi i po Australiji, svi ti naši ljudi, žene i djeca, te iako nose Hrvatsku u sebi, oni će možda zauvijek ostati odsječene grane jednog debla, koje se i kod kuće suši. Govorilo se u stara habsburška vremena da Hrvati moraju seliti, jer im austrijsko-madžarske vlasti priječe da se kod kuće hrane i napreduju. Kao tuđe vlasti, isticalo se, nemaju ni smisla ni interesa za narod koji nije njihov. I kad je između dva rata isto tako Hrvat bio izložen stradanjima i neimaštini i morao seliti, i tada se govorilo da je sve to posljedica režima klasnog neprijatelja i kapitalizma koji izrabljuje niže i siromašne slojeve. Samo u režimu komunizma, isticalo se, Hrvatima neće biti potrebno napuštati svoju zemlju. I kad je konačno besklasni sustav, kako se on sâm prizivlje, zauzeo zemlju, i pristupio bezgraničnoj industrijalizaciji, odgojivši tisuće kvalificiranih radnika, egzodus je kod Hrvata zauzeo toliko maha, da se sličan nije nikada zabilježio u povijesti našeg naroda. Radi čega stotine tisuća Hrvata seli u slobodan svijet, bilo da ostavlja obitelj kod kuće, ili da se iseljuje i s obiteljima? Razlog može biti ekonomski, ali je on i politički i nacionalni! Hrvat se seli, jer se kod kuće, u svojoj zemlji, nije u stanju razvijati ni ekonomski ni nacionalno. Država u kojoj živi nije njegova, on se u njoj osjeća građaninom trećeg reda. Ta dva razloga izlažu hrvatski narod najstrašnijoj politici biološkog i nacionalnog genocida. Problematika našeg daljnjeg demografskog i nacionalnog razvitka nije ni najlakša ni najružičastija. Takav apokaliptički slom marksističke politike u slučaju Hrvatske, njenog naroda i njene nacionalne cjeline, nije se mogao ni predvidjeti ni iščekivati. Ja ne mogu nikako zaboraviti uzrečicu koju su po Jugoslaviji širili viši i manji rukovodioci, a za koju se govorilo da joj je autor nitko drugi nego Moša Pijade. U Splitu sam je čuo iz usta Vice Buljana: "Ako seljaci i buržuji neće komunizam, mi ćemo ih raseliti, i ovamo dovesti Ruse, ako ne i Kineze". Umjesto jednih i drugih, nadolaze Srbijanci, dok se na njihovim starim postojbinama množe Arnauti. Kod toga, Hrvati moraju da se zamisle i sami dođu do zaključka kako da ne izgube svoju staru

postojbinu i učine sve što je do njih da spriječe svako naseljavanje s jugoistoka u naše hrvatske zemlje.

Kao zaključak mojem iskustvu u teškoj, da ne kažem tragičnoj godini 1945, ja bih mogao ustvrditi još mnogo istina i razočaranja, ali osjećam da bi to oslabilo svježinu onoga što sam pisao poslije neposrednog doticaja sa stvarnošću. Bio sam jedini koji sam u svijet, veliki svijet Zapada, donio iz Jugoslavije i onu uzrečicu Moše Pijade o "korisnim budalama". On ju je, naime, primjenjivao na veliki broj svih nas koji smo pokušavali suradnju s komunistima. Kasnije, u razgovoru s ruskim menjševicima u New Yorku, saznao sam da ta izreka nije bila Pijadina nego stvarno Trockoga, koju je beogradski rabin primjenjivao na veliki broj svih onih intelektualaca koji nisu bili marksisti, ali su usko surađivali s komunističkim režimom. Od Kerenskoga preko Beneša i mladog Masaryka do naših Šubašića i Kosanovića ogroman broj "korisnih budala" nije se nikada zaustavljao. Ali što je bilo još tragičnije, na Zapadu i u slobodnom svijetu taj je broj neprestano rastao i još raste. Kad se taj moj izraz pojavio u *Reader's Digestu*, bio je toliko senzacionalan, da su ga konzervativci primjenjivali i na predsjednika Roosevelta i na Winstona Churchilla, za koje su govorili da su bili "korisne budale" Staljina u Teheranu i na Jalti. Isti se izraz primjenjivao i na mnoštvo američkih liberalaca i svih drugih zagovaratelja sporazumijevanja i surađivanja s komunističkim svijetom. Svagdje se ponavljala opomena: "Nemojte biti 'korisne budale' komunizma!" Nema sumnje da ni moje iskustvo, iako je do stanovite mjere imalo masovnog odjeka, nije ipak oslobodilo čovječanstvo od laži koja se i nadalje prodavala za istinu, napose u krugovima inteligencije! Tek kronološki, moje iskustvo bilo je prvo takve vrste objavljeno na Zapadu, jer su odmah dolazila i svjedočanstva dobrog dijela ruskih izbjeglica, zatim ispovijedi Ferencza Nagyja, Mikolajczyka i svih drugih poznatijih i manje poznatih intelektualaca, političkih ljudi koji su pokušali surađivati s komunistima u svojim zemljama, i morali napustiti te pokušaje, jer je bilo jasno da od onog trenutka, kad komunisti preuzmu vlast u svoje ruke, ne dijele je više ni s kim. Do preuzimanja vlasti komunisti surađuju sa svima, ali netom preuzmu vlast, izbace iz vodstva sve one koji su ih podupirali dograbiti se vlasti. To je tek trebala biti poduka našeg iskustva onima koji za to nisu znali. Ali kao da iskustva ne služe nikome, jer i svi ostali ne čine ništa drugo nego oponašaju pogreške onih koji su prošli kroz slična iskustva. Ljudi kao da slijede ne vrline nego pogreške onih koji su ih počinili. Macchiavelli u jednom pismu svojem prijatelju Vettoriju kaže: "Držim, držao sam i držat ću uvijek da je istina ono što kaže Boccaccio: da je bolje

učiniti i pokajati se, negoli ne učiniti i kajati se!" Tu leži, izgleda, i zagonetka mojeg slučaja! Neki su moj slučaj obilježavali oportunizmom, drugi opet ludilom. Izlagati sebe komunizmu! Ja sam, međutim, zadovoljan što sam učinio i taj pokušaj, što sam vidio komunizam u njegovu začetku, kako se javlja i kako se igra sudbinama ljudi! Da to nisam sâm iskusio i sâm sve to vidio, ne bih vjerovao da je sve to moguće, da se uistinu to zbiva u nagoj stvarnosti. Uvijek bih govorio da su to laži reakcije ili zastarjelih pogleda na svijet. Činjenica da sam sve to doživio, oduvijek je od mene odnijela svaku iluziju o tome da bi komunizam mogao uistinu usrećiti čovječanstvo i otvoriti mu nove mogućnosti. Nikada nisam doživio strašniju sliku čovjeka, nego kad se u doticaju s komunističkim terorom savija tako bijedno, da sve to niječe i sâm pojam čovjeka. Sve dostojanstvo u čovjeku, sva njegova ljepota i sve ono što ga čini bitno različitim od svakog stvorenja, nestaje i pretvara se u prah, gubi na vrijednosti i postaje ništetno. Kao da nije Božje stvorenje, čovjek gubi i u sebi i izvan sebe sve ono što je u njega najbitnije.

Takav mi je izgledao i hrvatski i srpski čovjek godine 1945. Bespomoćan, napušten od sudbine i od Boga, i nadasve od svijeta slobode. I takvog ga uvijek i sada vidim. Za mene je to iskustvo bilo toliko teško i zastrašujuće, da i sada još uvijek držim da sustav koji se sav zasniva na laži i na strahu nije u stanju ni osloboditi ni oplemeniti čovjeka. Da bi se uistinu oslobodio, čovjek mora dati sve od sebe da svoje oslobođenje izvede izvan svakog straha. Samo onda, kad se čovjek oslobodi straha, bit će u stanju ostvariti svijet u kojemu će samo on moći odlučivati o svojoj sudbini. Smisao svakog preporoda mora biti oslobođenje od straha, kako bi čovjek uistinu mogao živjeti, napredovati i razvijati se.

To su istinske misli do kojih je u svojim analizama francuske revolucije i suvremenih totalitarnih režima dolazio Guglielmo Ferrero.* Boraveći u najstrašnijem teroru komunističkog nasilja kod nas, ja sam se sjećao tih misli i one su mi neprestano lebdjele u pameti. Jedna me je pomisao ponajviše razočaravala, a to je što nisam mogao saopćiti Ferreru te svoje dojmove pod komunističkim terorom. On bi tek u našem primjeru bio

*Guglielmo Ferrero (1871-1943), talijanski sociolog i historičar. U prvom svjetskom ratu zalagao se za pristupanje Italije Antanti i pravedno razgraničenje s Južnim Slavenima. Bio je protivnik fašizma, te je 1930. emigrirao u Ženevu, gdje je predavao modernu povijest. Njegova kći Nina udala se 1935. za Radicu. Bila je sveučilišna profesorica i tajnica International Leauge for Human Rights u New Yorku, a po majci Gini Lombroso Ferrero - talijanskoj spisateljici i političkoj aktivistkinji - unuka je čuvenog svjetskog kriminologa Cesarea Lombrosa (1836-1909).

osjetio svu snagu i originalnost svoje misli: da je *samo vlast prihvaćena suglasnošću većine naroda u stanju osloboditi građanina od straha.* Sve ostale vlasti, koje se zasnivaju na nasilju manjine, moraju se održavati šireći oko sebe strah; strah koji djeluje u dvostrukom smjeru, tj. straši ne samo one koji su porobljeni od manjine, nego i one koji takvu vlast vrše nad većinom. Zbog toga nema konca jačanju i širenju straha ni kod onih nad kojima se vlada, ni kod onih koji vladaju. Tu leži sva prividna snaga totalitarnog režima i sva njegova slabost. Neće nikada biti u stanju da od privrženih iznudi svojevoljno priznanje. Morat će ih, naprotiv, neprestano motriti, kako se ne bi izvukli iz njegovih pandža. Puna hermetička kontrola misli, i to svake misli koja nije u suglasju s mišlju sustava glavni je predmet režimske politike, jer od onog časa, kad se misao okuži utjecajima sumnje, sav se sustav koleba i konačno slabi. Sloboda koja tinja u misli pojedinca neugasiva je i ona će prije ili poslije morati izbiti iz željeznih rešetki totalitarizma.

Najveće protuslovlje komunističkog totalitarizma sastoji se u činjenici da on nije svjestan tog najosnovnijeg zakona u čovječjoj prirodi. Racionalan komunistički sistem, a on takav jest, nije u stanju shvatiti da ljudska misao nije nikako u stanju prihvatiti kao apsolutno njegove bitne dogme. Da to nisu mogli shvatiti fašizam ili nacizam, sasvim je shvatljivo, jer su bili zasnivani na iracionalnom. Ali da to nije u stanju sebi i svojim privrženicima protumačiti komunizam, tu leži i najtočniji odgovor na sve njegovo unutrašnje protuslovlje, od kojeg će prije ili poslije nestati. Za razliku od spomenutih ideologija, komunizam ima za sebe nekoliko jačih opravdanja. U svojim operacijama on postupa dvojako: nastoji uvjeriti i silom prisiliti čovjeka da prihvati njegovu osnovnu tezu, ali u isti mah ne uvida da čovjek nije gola materija, nego da u njemu, i kad obrađuje i razrađuje materiju, postoji misao koja vjeruje i sumnja i kroz neprekidnu igru vjere i sumnje traga za istinama koje su snažnije od dogmi. Nema takve apsolutne istine koja bi se dala okovati u dogmu. Tu i leži sva krhka prekarnost komunističkog totalitarizma koji će vrijeme morati raznijeti, prije ili poslije! Ja sam pod takvim uvjerenjem napuštao zemlju uvjeren da se, makar je više i ne vidio, neću prevariti u svojim osjećanjima i predvidanjima.

* * *

Predajem javnosti ove stranice po prvi put - tek njihov mali dio izvučen je iz Hrvatske revije i Hrvatskog glasa - iako mogu biti iskorištene protiv samoga autora, ali činim to ne da oslobodim sebe od kakve odgovornosti za počinjeno nego da, naprotiv, preko svojeg iskustva pokušam razjasniti sva

ona protuslovlja kroz koja sam ja, a zajedno sa mnom i moja generacija, morao proći u procesu traženja nekog boljeg svijeta. Ali činim to i stoga, što sam uvjeren da poslije Karađordeva 1971. ozbiljan čovjek ne može više sumnjati u totalitarnost komunističkog sustava, gdje samovolja jednog čovjeka, okružena vojskom i policijom, čak i volja Partije, nije više u stanju oboriti tvrdnju da *komunistički sustav nije ništa drugo, nego najnoviji oblik apsolutističke diktature.*

Ideja za ovu knjigu nastala je u prosincu 1970, kada je Vinko Nikolić nakon posjeta SAD napuštao New York. Obojica smo tada predvidjeli potrebu objave ovih stranica. Pisac ove knjige došao je do zaključka da je danas za njenu objavu kritičan trenutak, kad je i opet došlo do nove hrvatske katastrofe u Jugoslaviji. U knjizi se vide začeci sadašnje tragedije. Kako o svemu ovome hrvatski čitatelji malo znaju, posebno oni mladi, odgojeni u Jugoslaviji, ova im knjiga može dati uvid u ono što se dogodilo na samom početku.

Bila bi mi velika utjeha, kad bi ova moja iskustva i sada doživjela onaj isti odjek, koji su doživjela kad su prvi put bila objavljena na engleskom jeziku u američkom i zatim u svjetskom tisku, jer su s engleskog bila prevedena na ostale svjetske jezike.[1] Odjek je tada bio uistinu ogroman. Veliki dio tih članaka bio je prenošen preko radija i prihvaćen od uvodnika velikog svjetskog tiska. Ovi su članci isto tako zavrijedili i brutalne napadaje jugoslavenskog tiska, što mi je još jače podiglo reputaciju u svjetskoj javnosti.

Sâm Tito nazvao me je "ratnim huškačem", dok me je Ranković unio u popis onih koji bi, ukoliko bi se vratili u domovinu, odgovarali pred narodnim sudom "zbog lažnog obavještavanja svjetske javnosti" o Titovu raju. Protiv mene ustao je Luj Adamič, šireći letke kroz američke novine, iako sam ga na povratku u New York molio, čak i u ime Josipa Smodlake, da digne svoj glas, da bi se barem prestalo s masovnim ubojstvima nevinog svijeta. On je na sve moje apele ostao hladan i cinički se opravdavao da neće to učiniti, jer da revolucija mora uništiti reakciju. Svi južnoslavenski odbori,

[1] YUGOSLAVIA TO-DAY (Jugoslavija danas). - *The New Republic,* 9. i 11. rujna 1946. - THE TRAGIC LESSON OF YUGOSLAVIA TO THE WORLD (Tragična pouka Jugoslavije svijetu). - *The Reader's Digest* listopad 1946. - Prvotno se namjeravalo i ova dva članka na engleskom uvrstiti u ovu knjigu, u prijevodu na hrvatski, koji je čak u tu svrhu već bio i pripremljen, ali se od toga odustalo zbog stanovitih ponavljanja u ovim člancima s onima na hrvatskome koje ovdje donosimo. Neka se ponavljanja podataka i misli nisu ni ovako mogla posve izbjeći, jer svaki je sastavak sâm za sebe cjelina, ujedno i dokument. Zato ih nismo za ovu knjigu ništa mijenjali osim nekih manjih jezičnih dotjerivanja. Podaci u člancima dobivaju dokumentaciju u Dnevniku. - Ured.

kao i sve ljevičarske ispostave, olajavali su me nedopuštenim sredstvima, kako bi umanjili odjek koji su moji članci izazivali u američkoj javnosti. Poslije objavljenih članaka bio sam tražen od velikog dijela američke štampe i, što je najznačajnije, bio sam pozvan nekoliko puta od odbora američkog Kongresa da svjedočim u pitanjima komunizma. To je bio odgovor na sve proteste Titove ambasade u Washingtonu i komunističke napadaje na mene.

Od mojeg dolaska u slobodan svijet nisam prestao govoriti istinu o Titovoj Jugoslaviji i onda, kad je veliki dio američkog tiska, posebno poslije Staljinova prekida s Titom, počeo mijenjati svoja raspoloženja prema Titu i prihvaćati najveći dio njegovih laži. Kroz razgolićavanje Tita i njegovih laži nisam nikada sustao i s razgolićavanjem Jugoslavije i svih njenih protuslovlja, koja je čine bespomoćnom da odgovori interesima najvećeg dijela svojih naroda, u prvome redu hrvatskog. Tako ovu svoju knjigu shvaćam kao svjedočanstvo ne samo sloma jednog ideološkog sustava na primjeru Jugoslavije, nego i njegove nemogućnosti da kroz taj sustav odgovori na osnovne težnje narodâ u traženju nezavisnosti, slobode i blagostanja. Želio bih da ovo svjedočanstvo iz tragične godine 1945. posluži svima nama da daljnjim naporima uspijemo omogućiti Hrvatskoj da pronađe mogućnosti svojeg oslobođenja, do kojeg ona mora prije ili poslije doći, kako bi se mogla razvijati i napredovati poput mnogih drugih naroda, čije su duhovne i ekonomske mogućnosti daleko ograničenije od naših. Dokle god Hrvatska ne postane nezavisna i slobodna, imam osjećaj da će i opće težnje čovječanstva za vječnom pravdom ostajati neutažene i nesavršene. Jer dokle god jedan narod, pa kako malen bio, nije u stanju osigurati sebi slobodu i nezavisnost u vlastitoj državi, i tako postati članom zajednice Ujedinjenih naroda, imam osjećaj da osnovna težnja suvremenog čovječanstva za udovoljenjem ljudskih prava svima i svakome neće biti ispunjena. Ljudska zajednica ostat će osakaćena dokle god u njoj svi narodi ne budu ravnopravni i neovisni o hegemoniji drugih naroda. Tako zamišljam i vidim konac hrvatske tragedije koja je otpočela 1945. i koja ide k svršetku!

I.

"Zašto si dolazio
u zemlju - u kojoj su
samo mrtvi zadovoljni?"

Uvodne riječi: Ruke naprijed

"Reci da - da, ne - ne. - Sve drugo oda zla je."

Iz Matejeva evanđelja

Moj povratak u New York izazvao je mnogovrsne komentare. - Posebno su se zabrinuli za moj povratak "pomagači" komunista i partijaca, pionira i skojevaca, velikih i malih rukovodilaca, kako ih sve narod u Jugoslaviji zove, po poznatoj narodnooslobodilačkoj formuli, "okupator i njegovi pomagači". Ovi su pomagači odmah po mome izlasku iz Jugoslavije učinili sve moguće presije najprije na mene osobno, a zatim na moje najbliže, kako bi nas sve uvjerili da moj povratak u domovinu Jeffersona i Lincolna nije nikako potrebit niti umjestan. Mnogi su se razlozi iznosili kako bi nas uvjerili da je svakako nužno da se negdje izgubim u tami "reakcionarne i fašističke Europe". Glavni razlog bilo je moje neprisustvo natrag u New Yorku. Istine radi moram priznati da su se više pribojavali "pomagači" od samih naredbodavaca i rukovodilaca, koji svojom logičnom i krutom neminovnošću nastavljaju svoj put utrt im od druga Tita i zasnovan od druga Staljina. Ozna je u Rimu pokušala da me odvrati od pomisli da se vratim u krilo svoje obitelji. Uistinu, po rimskim ulicama, odmah po mome povratku iz napaćene Jugoslavije, pojavili su se i neki Zulfikarpašići, poznate fizionomije iz hotela "Majestic" i "Moskva", s beogradskih Terazija, koji su iz pozadine prijetili i predviđali kako će me vrlo brzo pojesti pomrčina i sve ono što sloboda osigurava građanima u slobodi Titove slobodne Jugoslavije. Komunisti, naime, pate od jedne neodređene i neobično nejasne dijalektike, i kad govore o slobodi koju oni uistinu posjeduju za sebe i za svoje ljude, zaboravljaju da su te i takve slobode lišili svakoga tko

odbija primiti njihovu nauku kao najbolju i najsavršeniju doktrinu o slobodi i demokraciji koju je do sada upoznalo čovječanstvo i slobodan svijet.

Pomagači u New Yorku su stari poznanici koji su u danima najveće hajke na partizane - kad je značilo gubiti položaje, odricati se svakog komfora i izlagati se najstrašnijem sumnjičenju - bili vrlo odani Mihailoviću, četnicima i ambasadoru Fotiću, te su nekoliko nas smatrali banditima, ljevičarima i komunistima. Oni su i tada prilazili k nama i savjetovali nas "najprijateljskijim" savjetima da se ostavimo ćorava posla i da gledamo sebe, svoje interese i interese svoje obitelji. Oni su tada vjerovali u neoborivu diplomatsku snagu ambasadora Fotića, u nepobjedivost Mihailovićevih četnika, u slom Sovjetske Rusije, u neizbježivost sukoba između Istoka i Zapada. Za sve njih Tito je bio avanturist, čije akcije nisu imale nikakve novčane važnosti u Wall Streetu i londonskom Cityju. Iako ljevičari, oni su ipak voljeli da budu u pristojnim odnosima s onima iz Šesnaeste ulice na washingtonskom Potomacu. Poznavajući možda unutrašnju tehniku Kompartije iz dana zagrebačke Crvene pomoći*, oni su pažljivo promatrali vrijeme, godinu, godinu i dan, kad će se pojaviti da unovče uloženi kapital položajima kod raznih međusavezničkih ustanova, gdje Titova vlada još uvijek treba "balkone", "fasade", "kineske zidove" i venecijanske žaluzine. Mora se naglasiti da su sada nezasitniji u svojim prohtjevima no što su bili prije, i svakako agresivniji i prodorniji u rezanju kupona no što su to ikada prije bili. Konačno, radi se o godinama čekanja u zasjedi jednog društva u raspadanju, čije su tantijeme strasno jeli, kao da su predosjećali da svemu tome predstoji jedan strašan i neminovan slom. Ali, kako su znali da će u novom poretku morati opet, po neminovnosti dijalektike, igrati ulogu pomagača nove aristokracije, oni su, na taj način, vrlo vješto povezali dva svijeta. Tako, kako bi oni mogli i dalje da nastave raspolagati komforom "reakcionarno-fašističke" civilizacije koju još uvijek, na zadovoljstvo slobodoljubljivog svijeta, tako snažno i zdravo utjelotvoruju Sjedinjene Američke Države. Začudo, još se uvijek

*Crvena pomoć, naziv za organizacije koje su stvarane u revolucionarnom radničkom pokretu za zaštitu političkih zatvorenika i pružanje materijalne, zdravstvene i druge pomoći obiteljima progonjenih i zatvorenih radnika. Kod nas su se takve organizacije počele stvarati nakon 1921.

nisu odlučili da preplove Ocean i vrate se u domovinu novog tipa demokracije, te da tako i fizički manifestiraju svoj doprinos pobjedi vlastitih podsvjesnih želja i, recimo, ideala. Mučila ih je možda i svakako ih još uvijek muči pomisao na Karđeljeve "karakteristike", na Đilasovo "udarništvo" i na Montenegrince iz Ozne.

Svjesni da su *iura acquisita* (stečena prava) u Titovoj Jugoslaviji poništena, da su njihova imanja i njihove advokatske i poslovne kancelarije odstranjene i prenesene u druge ruke, a njihova književna produkcija da se ima podvrći isključivom i arbitrarnom kriteriju jednog Radovana Zogovića, oni se još uvijek pribojavaju puta, odlaska i povratka. Nisu sigurni da li će ih nova Titova Jugoslavija "obuhvatiti" u svoj gvozdeni obruč discipline, udarništva, pisanja po zidnim novinama, ispitima po konferencijama uličnih odbora i razgovora po raznim kancelarijama mnogovrsne Ozne, za koju je nitko manje do njen šef, general-lajtnant Leka Ranković, inače zvani "Drug Marko", kazao da je "jedna od najdragocjenijih tekovina narodnooslobodilačke borbe" teško iskrvavljenih i napaćenih jugoslavenskih naroda.

Ispred tih pomagača nemam rašta da se stidim i sramim. Otišao sam u Jugoslaviju onog trenutka kad me se pozvalo. Rat još nije bio završen. Nefavoriziran ni od koga, putovao sam lađama, a ne avionima. Stigao sam u London kad su još ispred mog hotela padale njemačke rakete V-2. Bio sam već u Jugoslaviji kad najveći dio zemlje nije bio "oslobođen" i kad su se po teškim našim putovima vodili obračuni između četnika, ustaša i partizana. I kad život u Jugoslaviji nije bio baš ni tako siguran, ni tako skup. Tada, u to vrijeme, oni su se svakog jutra mogli kupati u toploj vodi, doručkovati savršeni američki *breakfast* i uživati sve blagodati sistema u koji ne vjeruju, na koji pljuckaju i za čiji slom tako zdušno i savjesno rade.

Ako sam se vratio u New York, nisam se vratio zbog pomagača čija me sudbina tako malo zanima. Mislim da ona još manje zanima i njihove poslodavce. Vratio sam se ovamo da se priberem u slobodi i da saopćim svoje utiske masama naših otvorenih i iskrenih iseljeničkih duša. Oni su, zajedno sa mnom, u teškim godinama rata davali sve od sebe da pomognu svoju domovinu, liječeći tako svoju neutaživu i neumoljivu nostalgiju za nesretnim starim krajem. Njima ide moja riječ. Njima idu moji osjećaji. Njima idu moja treperenja. Ja znam što

su oni htjeli i o čemu su sanjali. Ja osjećam što su oni očekivali u svojim sanjama i u svojim nadama, okvašenim suzama i uzdasima za najmilijima. Zajedno s iseljenicima, svi smo mi vjerovali da će načela objavljena u "oslobođenom" Bihaću*: republika - demokracija - federacija - ravnopravnost svih naroda i staleža - sloboda za svakoga i za sve, za sve one koji stradaju i pate - biti, na kraju krajeva, stvarnost, objektivna i jasna, konkretna i čvrsta. Jedan narod koji je u ovome ratu dao gotovo dva milijuna ljudskih žrtava, čija je postojbina uglavnom uništena i razorena, imao je moralno i političko pravo da očekuje da bude nagrađen objektivnom slobodom, a ne "slobodom" i "demokracijom" čija se objašnjenja tako sumorno slikaju i kite stotinama protuslovnih pridjeva iz dobro poznatih totalitarnih dijalektika. Taj narod imao je pravo da konačno ugleda onu "dragu" i "slatku" slobodu, za koju se on tisuću godina bori po našim neprohodnim gudurama, o kojoj su mu njegovi pjesnici pjevali da će se "u grobu" za tu "slobodu" i njihov "pepeo da razigra", po onoj narodnoj:

Vaši stari, veli, vojevaše
Vojevaše i bojak biše
Radi vjere i *slobode drage!*

Jer nikada kao poslije ovog trenutka Južni Slaveni nisu bili zreliji da uistinu izgrade svoju političku i ekonomsku slobodu da ih s toga puta nije odstranilo nasilje jednog rigidnog, šturog i kobnog doktrinarstva, s kojim naš narod nije i ne može nikako da bude organski povezan. Mislim tu i na srpski i na hrvatski i na slovenski narod.

Mi smo, naime, mislili da je ovo bila jedna rijetka prilika u našoj političkoj povijesti da se konačno ostvari zajednica slobodnih naroda na stvarno demokratskoj osnovi, kako su to zamišljali najbolji od naših sinova, a da se ne utopimo u doktrinarstvu gubljenja nacionalne individualnosti, političke i ekonomske slobode za koju su se stvarno naši narodi borili svjesnije i umnije no što su to učinili mnogi drugi europski narodi. Nisu naši narodi htjeli da se crna diktatura zamijeni

*Ondje je 26. i 27. studenoga 1942. godine održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a, no prema širem kontekstu i formulacijama, čini se da se Radičin iskaz odnosi na Zaključke Drugog zasjedanja AVNOJ-a noću od 29. na 30. studenoga 1943. u Jajcu i njihov odjek u inozemstvu.

crvenom i da ih se, kao i u tursko vrijeme, odreže od Zapada, kad im je Providnost namijenila da budu međa između Istoka i Zapada, prirodna i bogomdana veza između velikog zapadnog svijeta i velikog slavenskog bratstva.

Čekanja i razgovori u Londonu

U Londonu se, razumije se, čekalo i razgovaralo. Jugoslavenska politička emigracija svađala se i politizirala. Ona je to radila za čitavo vrijeme rata. Nije mogla da to izmijeni baš u posljednji čas, kad je Ivan Šubašić bio spreman prebaciti stari legitimitet iz izgnanstva u zemlju. Mrzilo je tu emigraciju da se rastane od lakog londonskog života i prijeđe u nepoznato novoga. Kralj se prevrtao koliko je mogao i umio u društvu svoje punice, Atenjanke Aspazije, koja je poslije nekoliko tisuća godina htjela odigrati onu istu ulogu koju je Periklova Aspazija pokušala odigrati kad su Peloponežani i Skiti prijetili slomom stare Atene. Povijest se, kako vidimo, ponavlja. Vrlo često ona ne mijenja ni imena svojih aktera. Posljednji Karađorđević imao je protiv sebe greške svojih savjetnika, zamorenost i starost svojih političkih partnera i, konačno, jednu neodoljivu otpornost Ivana Šubašića. Jest, Ivana Šubašića, koji danas u Zagrebu ispašta svojim životom tu svoju politiku*. Jest, Ivana Šubašića, pa ma što o tome mislio Savica Kosanović koji je imao moralne odvažnosti da upravo tog Šubašića napadne u glasilu Kompartije *Borbi*, svjestan da Šubašić ne može ni perom ni fizički da se brani. Perom ne, jer se za njegovo pero ne bi našlo ni lista papira. Fizički ne, jer su o tome vodili računa oznaši i skojevci.

Baš u to vrijeme u Londonu su se odigravale čudne stvari. Šubašić za sebe i pokraj sebe za svoj sporazum s Titom nije imao nikoga osim Winstona Churchilla. Čak ni Molotova, koji je već imao Tita u Jugoslaviji. Nije Šubašić tada imao ni Savicu Kosanovića jer se kod Savice bilo vratilo čudno raspoloženje. On je u to vrijeme

*Dr. Ivan Šubašić, ban i predsjednik jugoslavenske vlade, preminuo je 23. ožujka 1955. u Zagrebu.

obilazio kraljicu Mariju i mladog kralja i obećavao im potporu. Savica Kosanović, za koga Milovan Đilas u povjerljivim uputama rukovodiocima smatra da nije važan, mislio je, u to kritično vrijeme, da je bilo nužno ojačati Šubašićevu vladu predstavnicima svih političkih stranaka i pojaviti se, u zaštiti monarhije, pred Titovim komunistima kao utjecajniji, jači i snažniji. Rusija će prihvatiti našega kralja, mislio je Savica Kosanović, kad je već prihvatila rumunjskog Mihaila. Zaboravljao je da je između gospodara u Kremlju i gospodara na Dedinju bilo sve prekinuto još 1922. Briljantna Kosanovićeva argumentacija oduševljavala je monarhiju. Na kraju krajeva - govorio je Savica Kosanović - Mihail rumunjski* bio je satelit i osovinski agent, prijatelj Göringa i saveznik Hitlera i Mussolinija. Petar II. Karađorđević ima za sebe to što je proglasio i prihvatio 27. marta 1941, poveo Jugoslaviju u rat protiv Osovine, odložio za nekoliko nedjelja njemačku invaziju na Sovjetski Savez i izvršio jednu od najvećih usluga Saveznicima. I, što bi još čaršija u Beogradu kazala: "Saranio sebe, dinastiju i nas sve". Ovo među navodnicima nije, razumije se, mišljenje Savice Kosanovića. Konačno, kad je stari Churchill kazao da će se učiniti ono što se mora učiniti, pa ma što o tome mislio zadnji Karađorđević, Kosanović nije htio da se vraća bez Grola, ni da ulazi u vladu bez Grola. Mora se priznati, nije se tada u Londonu ustručavao da bude borac za demokraciju ni pred generallajtnantom Vladimirom Velebitom koji se žurio da ga podsjeti na njegovo rebelsko držanje u Šubašićevoj vladi. Ako se ne varamo, bilo je to upravo 18. siječnja 1945, kad je sangvinički Savica Kosanović izlazio, blijed, iz svog kabineta u Kingston Houseu, poslije razgovora s otmjenim Vladimirom Velebitom, sedmim generalom u biedermajerskoj aristokratskoj obitelji Velebit, i "kisela lica" lamatao svojim nemirnim rukama, dokazujući da je njegova teza nastala iz isključivo demokratskih pobuda i da ona nema nikakve namjere koje bi bile uperene protiv narodnooslobodilačke borbe. Velebitovo mišljenje, međutim, moglo je biti samo ovo: Churchill se daleko bolje drži sa Šubašićem od Kosanovića, Marušiča i ostalih plitkih članova Šubašićeve vlade.

*Mihail I, rumunjski kralj (1940-1947).

Sve to ne priječi Kosanovića da ima audijencije s kraljem i kraljicom, za koje predsjednik Kosanovićeve vlade ništa ne zna. Kosanović i nadalje izjavljuje da je fatalno zlo, što su sporazum zaključila i potpisala dva Hrvata, Tito i Šubašić. Smatra da je sporazum rđavo sastavljen, nepismen te sadržajno i politički nepotpun. Konačno, Kosanović traži bitnu reviziju sporazuma. U trenutku dok to traže kralj i sva reakcija.

Sve to nije slučajno. Ni Kosanović nije baš "korisna budala", kako to misle Kardelj i Đilas. I u Kosanovića ima i političke pameti i političkog instinkta. Mjesec dana prije no što će postati član Šubašićeve protitovske vlade, Kosanović je u jednom intervjuu u *The New York Postu* nazvao generala Mihailovića - generalom Leeom jugoslavenske nacionalne revolucije, vezujući tako jedno ime, koje Titova dijalektika i Kardeljeva karakteristika osudiše kao kandidata za strijeljanje zbog veleizdaje, s jednim imenom koje u Lincolnovoj demokraciji predstavlja političkog protivnika, kome se duguju sve počasti političkog borca, iako je taj vodio rat protiv legitimne američke vlade i protiv legalne unije jedne zemlje. Sve to, razumije se, nije smetalo Savici Kosanoviću da na kraju balade bude i "krunski svjedok" protiv Draže Mihailovića i da *post mortem* u nekada Fotićevoj ambasadi pokazuje američkoj štampi fotografije, prema kojima izgleda da je Draža Mihailović odebljao u Ozni, da nije bio mučen i zlostavljan, kad Sava Kosanović vrlo dobro zna, kao i sav Beograd, što se sve u Ozni zbiva s osobama kao što je Draža Mihailović i kroz kakve se sve psihološke torture ljudi provode. Savici Kosanoviću nije trebalo mnogo moralnih skrupula - ovdje mislim na konkretne skrupule, čiju terminologiju treba iskati kod apotekara - pa da napusti i samog Milana Grola koga je uveo u Titovu vladu; i da doživi i to, da pokunjene glave sluša odvažnog Grola kako u privremenom AVNOJ-u - u beogradskoj skupštini, kolovoza mjeseca godine Gospodnje 1945 - gdje sjede ljudi pristigli iz šume, naoružani do zuba *tommygunima*, revolverima i ručnim bombama, brani jedinu tezu demokracije i tako dokaže narodima Jugoslavije i civiliziranom svijetu da u Jugoslaviji svi borci za demokraciju nisu primili veta i naređenja Kompartije i njenih organa, od Ozne do SKOJ-a. Od ožujka do kolovoza, dakle do dana kad je Milan Grol imao muškosti ustati u obranu naroda i razgolititi mrak i konfuziju dijalektike, koja

je poistovjećivala tekovine jednog naroda, nikle iz krvi, s diktaturom Kompartije, za koju se evidentno narod nije borio, niti sve od sebe dao, Savica Kosanović se vrtio po užetu, izazivao krize zbog toga što mu se nije dalo političko ministarstvo već tehničko, te konačno dobio svoje Ministarstvo informacija, bacivši mukotrpnog i strpljivog Vladimira Ribnikara u Ministarstvo prosvjete. To je bila njegova opozicija. Sve do onoga trenutka kad je bolestan, lamatajući rukama, u "Majesticu" čuo da će "potoci krvi pasti prije no što partija pusti vlast iz ruku". Tada je i on stupio u Front sa svojim Krizmanima, pošto su ga Rade Pribićevići i Rapajići u hrvatskom saboru, u prisustvu usnulog Vladimira Nazora, napali kao reakcionarca. Tako ste ga mogli vidjeti u Frontu na Kolarčevu univerzitetu, kako i on plješće svojim nemirnim rukama Đilasu, kad se ovaj pojavio da navijesti svijetu kako Komunistička partija ne želi da uspostavi svoju diktaturu nad narodima Jugoslavije. I prije no što će Đilasova obećanja da se ostvare, prisutni delegati Fronta sami su jasno i glasno interpretirali Đilasove "garantije", kad su jednoglasno sa svih strana dvorane, naoružani do zuba, počeli klicati: Par-ti-ja, Par-ti-ja, Par-ti-ja. Tko je tada bio na galeriji i promatrao taj "demokratski" prizor, mogao je vidjeti Kosanovića kako se i on pridružio tom klicanju i stojećki pljeskao s Frontom, u trenutku dok je ispred Grolove kuće, jako oštećene od bombardiranja, stražario skojevac s *tommygunom,* u Birčaninovoj ulici, pokraj Slavije.

Tako je Kosanovićeva intervencija za demokraciju završila kao i bura u čaši vode. A za Grolom, čija se *Demokratija* čitala po beogradskim ulicama i selima Šumadije kao slobodarsko evanđelje, otišli su Šubašić i Šutej. Kosanović je tako mogao da se nađe u društvu Jaše Prodanovića koji je bar imao toliko odvažnosti da komunistima, s vremena na vrijeme dobaci: "Dajte mi demokraciju bez pridjeva. Ne ću ni čistu ni pravu ni slavensku demokraciju. Hoću demokraciju. Prestanite da od mene pravite molovanog Turčina. Ne ću da budem molovani Turčin".

"Domovina, domovina zove nas!"

Ostavili smo London. Nismo trpjeli od kompleksa "pomagača". U Londonu su nam povjerljivo saopćili da ćemo se napatiti i da se možda nećemo nikada vratiti iz Jugoslavije. Nismo o tome vodili računa. Mislili smo: ako već idu i Kosanovići, možemo i mi. Znali smo da je Kosanović od 1942. bio predsjednik jednog odbora za stvaranje neke podunavske konfederacije, kojoj su na čelu bili londonski Poljaci. Ta je federacija bila uistinu oglašena od Sovjetskog Saveza kao *cordon sanitaire* Zapada, uperen protiv sovjetskog *cordon sanitairea.* Znali smo da tu organizaciju nije raspustio nijedan ljevičar, već glavom dr. Božidar Purić. Znali smo i to, da je u Beograd otišao i dr. Rudolf Bićanić, koji je također bio jedan od glavnih zagovaratelja analogne federacije europskog jugoistoka, koja je bila stvorena u Londonu s istim ciljevima. Predostrožniji od Save Kosanovića, Bićanić je uoči polaska imao takta, pa je u publikaciji te organizacije, koja je za nesreću bila objavljena iste godine Gospodnje, napisao i jednu bilješku, gdje je stajalo da on, Bićanić, ne bi sada, ove godine 1945, potpisao ono što je napisao i potpisao 1943. U politici se takve stvari vrlo često događaju. Osim toga, on, Bićanić, bio se već odrekao Mačeka i, prema tome, ispunio sve uvjete, potrebne za obuhvaćanje u režimu "karakteristika".

U Beogradu je bilo kao u Beogradu. Novi su naslijedili stare. Kad sam se pojavio u Upravi grada, u Ratničkom domu, posred porušenog Kolarca, primio me jedan major, Ličanin, i upitao što u Americi misle o Titu. Ja sam kazao što je sve Tito značio u Americi krajem 1943. i cijele 1944. On mi na to reče:

- Jeste, more, ljudina je to (misli na Tita), iako je katolik!

Otkud mu to, pomislih, i odoh u hotel "Moskva".

Za razliku od Zagreba, u Beogradu kao i u cijeloj Jugoslaviji, pored Titove postoji uvijek Staljinova slika. U Zagrebu i Hrvatskoj nema Staljina. Titovu sliku prati slika Stjepana Radića. Hrvatske seljačke mase ostaše vjerne svome Stipici. Partija to zna. I Partija poštuje osjećaje hrvatskih masa. A Marija Radić pravo veli: - Stipica je mrtav i bezopasan, i zato ga i slikaju. Maček, nasljednik Stipičin, živ je i zdrav, zato ga i nazivaju izdajnikom i fašistom.

U Beogradu ljudi me dočekali kao i u Zagrebu. Kao i u cijeloj zemlji.

- Pa jeste li vi to? Pa jeste li vi ludi? Što ste dolazili? Ostaviti Ameriku i vratiti se u pakao!

Bila je to uglavnom reakcija koja je tako govorila. Ali, i ne baš samo reakcija nego i ljevica. Ne samo čaršija, nego i ljevica koja je već dala sve od sebe da se ukopča u režim. Govorili su tako i pomagači. Branio sam se kako sam mogao. Bio sam od 1942. za Tita i partizane. Vjerovao sam da oni donose slobodu, demokraciju, republiku i dugo očekivanu federaciju.

Netko me predstavi u kavani "Ruski car" nekome. Reče moje ime. Ovaj reče:

- A vi ste Radica. A vi ste taj koji ste nam s američkog i londonskog radija garantovali slobodu!?

Umukoh. Nadodah nešto. Mislim, ako me pamet ne vara: "Pa zar nemate slobode?" - Da to bar nisam kazao! - Kakva sloboda? Gore ropstvo no što je ikada postojalo.

- Pa eto - rekoh - tu su Rusi, srpski i hrvatski narod čekali su stotinu godina Ruse.

Nastane stanka i nastavi se razgovor. Ton pomirljiviji. Objašnjavanja.

- Jeste, čekali smo ih. Sto godina. Prvi put su došli do Timoka. I tada su nam u krajini hajduk Stanka ostavili sifilis u endemičnom stanju. Sada, evo, odnijeli sve. Od satova do žena. Nemamo ništa protiv njih. Jedino što želimo da kažemo Braći s Istoka, to je da ih ispratimo do granice, da im se zahvalimo na oslobođenju i da ih uistinu ispratimo sa svim počastima.

Gdje je, pomislih, Erazmo Barčić, hrvatski Riječanin, koji je u peštanskom parlamentu vikao da će sloboda Južnim Slavenima svanuti tek onda, kad se po bečkim pločnicima pojavi kozačko kopito. Pojavilo se, eto. A ljudi sumorni, nezadovoljni i uvučeni u svoje nevolje i svoje bijede.

Beograd je teško pogođen. Bombardiranja su ga izranila. Građani Beograda prodali su sve što su imali u toku rata da bi mogli preživjeti. Kuće su ispražnjene. Dedinje je već u rukama novih gospodara. U boljim kućama, najveći dio soba rekviriran. Rusi,

Crnogorci, Ličani. Narodna vlast! Beograd je već prošao svoje čišćenje. Narodni sudovi su svoje izvršili. Narodna vlast već se izgrađuje. Beograd je podijeljen na rejone i ulične odbore. Politički časovi i konferencije po ministarstvima. Karakteristike vise nad građanima slobodne demokratske Jugoslavije kao Damoklov mač. Većina administracije nije preuzeta. Bivša administrativna elita šeta se ofucana po Terazijama i do Kalemegdana. Stari generali pojavljuju se u iznošenim odijelima. Ponekad na ulicama Beograda sretnete ljude u šlafrocima, frakovima i žaketima. To je sve što je ostalo u garderobama starog Beograda. Nova administracija je "fasovala" nova odijela.

Nove uniforme. Crvena zvijezda zamijenila je Karađorđevićev grb. Stari je dvor porušen. Pravi utisak strašne ruine. Djeca se igraju u parku. U bivšem Novom dvoru priprema se izložba narodnooslobodilačke borbe.

Vidim to ispisano na svim čelima.

- Šta ste dolazili u ovaj pakao? Jeste li ludi?

Drugo jutro poranih. Na Cvjetnom trgu u masi ljudi sretnem stari Beograd. Ljudi poranili i nose na prodaju stara odijela, cipele, predmete pokućstva itd. Bivši ministar dvora Mića Antić u pohabanim papučama nosi na leđima vreću. Sad će se odnekud pojaviti na biciklu Đorđe Karađorđević. Ostao u Beogradu. Eno ga. Razgovara sa svijetom. Beograd nije izgubio na duhovitosti. Šali se i šegači. Glumica Sofka, upitana što joj je, odgovara: - Tito mi je oduzeo čast. - Sofka je, naime, osuđena na gubitak nacionalne časti. I dodaje: - Kad sam bila mlada, čast mi je oduzeo poručnik. Sada maršal.

Jedan me general zaustavlja. Jedva ga prepoznah. Veli mi:

- Zar sam ja zaslužio da izgubim srpsku nacionalnu čast...

Poznavao sam ga kao glasnog Srbina, mislim da mu to teško pada. Toliko teško da će ga u grob survati.

Neizvjesnost. Tuga. Očekuje se oslobođenje ili, bolje, pad Zagreba. Pitaju se svi: - Što će Maček? Gdje je Maček? Hoće li Maček da pomogne?

Uvečer se slušaju zapadne radio-stanice. U prvome redu London, zatim Švicarska, netko dospije i do "Glasa Amerike". Prepričavaju

se vijesti. Saveznička intervencija. Saveznici nas neće prepustiti Rusima i komunistima.

Uvečer ispred "Moskve" na Terazijama partizani igraju kolo i pjevaju. Pjevaju pjesme o drugu Titu i o Rusiji:

"Druže Tito, kad pođeš u Rusiju
Pozdravi nam Crvenu armiju..."

* * *

"Kralju Petre, ti si mog'o znati
Da ne moreš s Titom ratovati."

* * *

"Paveliću, neka, neka
Duboka te jama čeka..."

Spazih neke Dalmatince. I oni pjevaju. Ali ovako:

"Jao, Tito, parabelo moja,
Teško onom 'ko se 'vako gonja..."

Vertikalna pobuna južnoslavenske periferije učinila je svoje. Sva je periferija tu: Makedonci, Crnogorci, Dalmatinci, Ličani i Slovenci. Hrvata iz Hrvatske i Srba iz Srbije nema. A bez njih, izgleda, nema i ne može biti Jugoslavije. Oni su kičma Jugoslavije. Oni predstavljaju njenu snagu, njenu veličinu, njenu kulturu i njenu civilizaciju. Oni su njena volja, njena energija i njen um.

Uskoro će, eto, i pad Zagreba. Hrapavi glasnozvučnici beogradskog radija najavljuju završetak rata. Zagreb još nije pao. Na Terazijama partizani. Beograda nema. Uvukao se u svoje kuće. Plače, teško mu je i tuguje. Nije to oslobođenje. Osim toga, i rat i oslobođenje ranili su svaku obitelj. Obrana Beograda i operacije u Srijemu protiv Nijemaca u povlačenju stajale su Srbiju 60.000 života mladića. - To su htjeli Tito i Peko Dapčević - veli Beograd. U Šumadiji svi su zavijeni u crninu. Seljacima se ne živi, ne radi i ne izlazi iz kuće. Mijenja se novac. Novac štampan u Moskvi. Mijenjaju se Nedićevi dinari. Može da se dobije samo 5.000 dinara. Narod nema povjerenja u novac, jer se na njemu ne nalazi potpis neke odgovorne osobe. Na Terazijama sve pripremljeno za proslavu završetka rata. Tito treba da

govori. Ali prije se očekuje Staljinov govor. Tito govori. Titov glas i njegovo izgovaranje onoga što čita ostavlja hladan utisak na mase. Ni glas ni akcent nisu glas ni akcent Hrvata. Možda Slovenca s austrijske granice. Osjećam da Tito ne može privući mase. Nema u njega nikakvih odlika ni srpskih ni hrvatskih narodnih ljudi i vođa naših naroda. Nema u njega ničega što je bilo u jednom Ljubi Davidoviću ili Nikoli Pašiću, Stjepanu Radiću ili Vladku Mačeku. Mislim, nema ni Pašić-Mačekove škrtosti u riječima, ni Davidović-Radićeve rječitosti. Nema u njega ni dinamizma koga je bilo u Svetozara Pribićevića.

Vraćam se u "Moskvu". Pokušavam zaspati. Ne mogu. Odoh iz sobe. Ne zatvorih vrata. Vraćam se. S noćnog stolca nestao mi je sat.

Sutradan pitam hotelskog vratara što je s mojim satom. On se brani. Ne zna da li bi kazao ili ne. Konačno, veli mi cijelu istinu, ali ispod glasa, da nitko ne čuje. Prošla Braća s Istoka. I digli sat. On je nemoćan. Nemoćan je i partizan koji čuva kat i sobu. Veli mi partizan:

- Nismo to mi. U partizanima se ubijalo za šljivu. Mi tu ništa ne možemo.

Te noći digli su u "Moskvi" nekoliko satova. *"Davaj časi..."* Beograd zna što to znači.

U Ministarstvu informacija, kao i u svima ministarstvima, glavnu riječ vode pomoćnici, načelnici personalnog odjeljenja i komesari. Drugovi i drugarice. Počinje se iznova. Od nas se traži da pišemo po zidnim novinama, kao početnici. Konferencije i politički časovi, uglavnom, ulaze u osobno diskriminiranje. Čačka se po privatnom životu. Novi ideolozi imaju nov rječnik. Muči ih problematika. Na jednoj konferenciji drug Tamaš kritizira rad jednog činovnika. Obojica su Crnogorci. Kritizirani činovnik dobacuje politkomesaru da je mnoge majke zavio u crninu. Politkomesar problijedi. Nastaje objašnjavanje. Drugarica Mara vodi računa o svakom pojedincu. Čovjek koji je došao sa Zapada smatra se nepovjerljivim i nepouzdanim. On se vrlo brzo nađe socijalno bojkotiran. Neće ga novi, stari ga se boje. Novi su elita i aristokracija. Ukopčati se, znači baciti se u tramvaj koji svom silom juri. U trenutku dok se ukopčate za tramvaj, kondukter, koji je u tome slučaju politkomesar, odreže vam ruke, a reakcija, dok padate na zemlju,

noge. Ostajete truplo bez ruku i nogu. Sad, pokušajte, ako možete da se ukopčate.

Uvečer, u "Moskvi" diskusije. Rusi i Crnogorci. Dijele globus. Cijela zemlja bit će naša. Svijet traži jednog gospodara. Taj gospodar ima da bude Sovjetski Savez. Engleska je svoje odigrala. Ostaje Amerika. U Americi depresija, štrajkovi, zatim reakcionarno-fašistički režim, konačno građanski rat i, na kraju krajeva, diktat kompartije. To su prognoze.

Jedan me Crnogorac uvjerava da u Americi narod gladuje, da je radnička klasa neishranjena i eksploatirana od bogatog svijeta. Veli:

- U Americi kapitalisti sišu krv radnicima...
- Kako to mislite? Da li doslovno sišu? Cjevčicama...
- Da, cjevčicama.

Načitaniji marksist će nato:

- Druže, radnička je klasa u Americi neprosvijećena, politički nezrela, i kad se ona osvijesti, tada će cio svijet da ugleda slobodu i svjetlo iz Sovjetskog Saveza.

Tiskaju se brošure i knjige. Staljin, Lenjin pa i Marx. Tu od Marxa i od socijalizma baš ništa. Kardelj i Pijade, razumije se, ističu Marxa. Zaboravljaju što je Marx mislio upravo o Južnim Slavenima 1848. Pisao je Marx o Slavenima gore od samog Rosenberga i Hitlera, ali to se ne prima. I ne može da se primi.

Razgovaram s pukovnikom Machiedom. Putuje u Washington. Veli mi da je pokojni Nikola Mirković, koga smo toliko oplakivali, bio američki špijun. Ne mogu da primim takvu uvredu za jednog druga, koji je s toliko oduševljenja otišao u Jugoslaviju da brani svoju zemlju i poginuo na jednom dalmatinskom otoku. Sve mi to kasnije postaje jasno. U Dedijerovom "Dnevniku" jasno se kaže da su poginuli za slobodu i za narod samo oni koji su poginuli za ideale Partije. Ne mogu da primim takvo ekskluzivističko tumačenje jedne ljudske žrtve, posebno kad je bila učinjena iz najčišćih pobuda. Tu leži sav strašan smisao komunizma. Laski nema pravo kad veli da su tako na svoje žrtve gledali i prvi kršćani. Oni su bili ekskluzivisti, ali njihove su žrtve bile dane za pobjedu onozemnog života. Ideal je bio čišći. Iako nitko nema pravo da zaniječe komunistima da se nisu isjekli za pobjedu svog ideala. Mislim: Jao ti ga onom narodu, napose

malom narodu, koji dopusti da se njegovim organizmom i njegovom duhovnošću lome sukobi ideologija koje trgaju velike narode. Takav narod mora, ne samo duhovno, već i fizički iščeznuti. Takva je, razmišljam, tragična sudbina moga naroda.

Bježim iz Beograda. Odlazim u Dalmaciju. Ali prije toga gledam paradu, prvu paradu 1. svibnja u Beogradu.

Beograd sav pod teškom paskom vojske i Ozne. Na Terazijama tribina. Tito dolazi u pratnji svoje garde. Čuvan strašno. To me uplaši. Ne volim narodne junake koje čuvaju policajci, pa kakvi god bili. U američkoj demokraciji nijedan predsjednik nije tako čuvan. Tito se penje na tribinu, odjeven u tešku uniformu. Zlato i srebro. Maršalska odličja. Glavni rukovodilac. Ispred njega defilira vojska, činovnici i narod. Svi kliču: "Ti-to, Ti-to, Ti-to".

"Mi smo Titovi - Tito je naš".

Beograd ima svoju parodiju: "Mi smo Mošini - Moša je naš". Beograd će da svisne, ali neće da se odrekne svoje duhovitosti. Zato volim Beograd, jer i u svojoj bijedi ne zaboravlja na smijeh. I na šljivovicu. Netko u publici dobacuje: "Gospodin partizan, kad će da prestane ovo oslobođenje?" Nastaje smijeh.

Borba i *Politika* javljaju kako je parada bila najveća manifestacija spontanog oduševljenja grada Beograda za druga Tita. Poslije saznajem da je svima činovnicima bilo naređeno da uzmu učešća u paradi, da budu u novim odijelima, i da izgledaju veselo i nasmijano. To je isto kazano i građanima. Zato su se pobrinule hauzmajstorice koje su nastavile da vode računa o ponašanju građana kao i za vrijeme okupacije. Pazikuća je u Zagrebu i u Beogradu osnova Titova režima. Od njega počinje kontrola prema gore. On je to temeljito radio i pod režimima Nedića i Pavelića, on to radi i sada. Uvečer, kad se vraćate kući, pazikuća otvara vrata i pita vas otkuda dolazite i što ste radili.

Tito ostavlja hladan utisak na mase. Uniforma. Zlato. Srebro. Sve to sliči vrlo jasno na ruske maršale. Crnogorci zadovoljni. Vele: Nigdje nema reakcije; zavukla se u mišje rupe.

- A kako kod vas reakcija? - upitah jednog Crnogorca. On mi reče mirno i hladno:

- Sasjekli smo mi to sve, druže. Ono što je ostalo od reakcije, sretno je da je živo. Šuti.

Parada završava. Mogu da krenem. Idem u Dalmaciju. Razumio sam Beograd. Srbija i Beograd sve ovo neće.

"Dalmacijo, majko mila - junake si porodila"

U Dalmaciju se ide avionom. Ministar za Hrvatsku dr. Paja Gregorić i njegov pomoćnik, dr. Miloš Žanko, dali mi propusnicu i mjesto u avionu. Obojica "idealni" komunisti. Njihov utjecaj kao i utjecaj svih hrvatskih komunista nikakav ili vrlo slab na centralnu vladu Jugoslavije. Mi smo Hrvati i u komunističkoj Jugoslaviji zapostavljeni. Ali, ovaj put su isto tako zapostavljeni i Srbi iz Srbije. Vladaju crnogorski, lički i bosanski komunisti. S njima su samostalci. U onoj istoj situaciji u kojoj su bili i 1919, prije stvaranja Seljačko-demokratske koalicije. Slovenci s Kardeljem na čelu već stvarno vode zemlju. Kardelj sjedi u Beogradu u ulozi koju je pop Korošec igrao dvadeset godina u Jugoslaviji. Hrvatski Bakarići, Hebranzi, Gregorići, Krstulovići i njihovi pomagači Gažiji, Frolovi i Vrkljani ne znače ni intelektualno ni politički ništa. Isto toliko koliko su značili Drinkovići, Anđelinovići, Švrljuge, Preke i Karli Kovačevići. Hrvati su jaki samo kad su u vodstvu imali svoje ljude iz naroda. O tome nema sumnje. Zato postoji na tisuće principijelnih i pojedinačnih slučajeva. Počam od mene, pa do svakog Hrvata koji nije, razumije se, partijac.

Stižem u Zadar. Grad potpuno uništen. Bombardirali ga Saveznici. Nije ništa od njega ostalo. Ne znam čemu Alcide de Gasperi govori o talijanstvu Zadra, kad od Zadra nije ostao nego pepeo nad pepelom. Iste večeri putujem lađom u Split. Lađa prevozi ranjenike iz Trsta. Prate ih žene i sestre. Pjevaju. Nude mi hranu. Sir, kruh i vino. Suze mi vrcaju na oči. Ne mogu da se suzdržim. Netko reče da dolazim iz Amerike. Pogodili po mom koferu. Prilaze mi i pitaju za svoje. Svi ih imaju preko mora. Čude se i oni rašta dolazim. Prilazi mi jedna mlada drugarica. Veli da dolazi s Rijeke.

- Je li? - rekoh.

- Jest. Rijeka je puna fašista. Ali smo ti mi sve to očistili. Očistili mi Rijeku od reakcije i fašista. (Čišćenje Rijeke od fašizma i reakcije, kako mi je to kasnije priznao dr. Josip Smodlaka, značilo je likvidaciju riječkih Zanellinih autonomista, s kojima smo morali surađivati - misli Smodlaka.)

Anka mi veli da ide u Split.

- U Split. I tamo, veli ona, ima fašista i reakcije. Treba to sve očistiti.

Prilazi mi jedan mladi partizan. Zvao se Ante Bilić. Izgledao je kao da ima dvadeset godina. O ramenu puška, revolver o pojasu, dvije bombe oko pojasa. Bio je zamišljen. Buljio u more. Zadar je ispred njega ležao u ruševinama.

- Koliko godina imaš? - upitah.
- Šesnaest - reče.
- Kad si otišao u partizane?
- Prije tri godine...
- Zašto?
- U Ražanj došli ustaše. Zaklali mi brata od šest godina i sestru od četiri. Oca odveli. Ja pobjegoh u šumu. I otuda u Velebit. K partizanima.
- Odakle sada dolaziš?
- Iz Ražnja. Bio sam kod majke.
- Što ti kaže majka?
- Plakala je, znaš. Stara je plakala... plakala...
- Kamo sada ideš?
- Idem u Oznu u Split da čistimo fašiste. Ima još mnogo fašista, i kod nas i kod vas tamo u Americi, druže.

Ražanj je hrvatsko i katoličko selo. Ustaše su klale i Hrvate i katolike.

Mladost zapjevala pjesmu o Kozari.

"Oj Kozaro, puna li si lista
Još punija mladih komunista."

Kasnije uvečer prilazi mi tridesetogodišnji mladić i pita me:

- Gdje je Maček? Da li znate gdje je Maček?

Zatim mi nastavlja pričati cio svoj slučaj. - Mi smo, veli, ovdje svi za Mačeka i za HSS. Mi nećemo komunizam, mi nećemo komunističku diktaturu. Ne vjerujte ovima što vam sve ovo govore. Narod je ostao vjeran Mačeku. Hoće li nas Amerika i Englezi pomoći? Od Rusije pomoći nema niti može biti.

Stižemo u Šibenik. ZAVNOH je već otišao u Zagreb. Morat ću u Split. Zatim u Zagreb. Na trgu rukovodioci čitaju Tanjugove vijesti.

U šibenskom parku nema spomenika Nikoli Tommaseu. Vladimir Nazor dao naređenje da se odstrani. Nestalo ga. Vladimir Nazor u strasnom oponašanju Gabrielea D'Annunzija htio se osvetiti i mrtvom Tommaseu, a Tommaseo je ipak pri kraju svog života pisao *Iskrice*, posvećene svome hrvatskom i srpskom narodu. Nisam nikada pretpostavljao da će Nazor biti toliko zagrižen u svome neopravdanom šovinizmu.

Šibenik, kao i Split, jako je oštećen od bombardiranja. *Slobodna Dalmacija* objavljuje kroniku šibenskih franjevaca iz manastira svetog Lovre. Jedan od kroničara zabilježio, da je došao Sudnji dan i zavladala apokaliptična vremena. Partizani ušli u grad i pjevaju pogansku pjesmu o Kozari. Biskup Mileta u šibenskoj katedrali drži propovijed; veli, da je došlo vrijeme kada kršćani moraju pomišljati na obranu svoje vjere. U šibenskoj katedrali slušam tronut glas starog sluge Božjeg.

Split, grad "prvoborac", ohladio se i ogladnio. Split je dao 17.000 boraca. Dalmacija sama 100.000. Oko 100.000 Dalmatinaca je pomrlo, nestalo, poubijano u ovome ratu. Dalmacija je strašno oštećena i uništena, ali još ne toliko koliko Lika. Ohladio se Split. Ima i zašto. Narodne vlasti u Splitu rade rđavo. Vice Buljan osvećuje se Splitu. Split pati i strada. Rukovodioci žive dobro. Ne fali im ničega. Teško mi je kad pogledam na Split kroz ovaj presjek vertikalne revolucije. Kad su partizani ušli u grad, odveli su i strijeljali na Sustjepanu nekoliko uglednih građana. Split ne misli da je sve to potrebno. Ne slaže se s komunistima u takvoj okrutnoj odluci. I plače za nekim od poginulih. Najviše žale advokata Carića, za koga i rukovodioci priznaju da je bila greška. Kad greške ne bi bile tendencije za provođenjem jednog sistema, to bi još objektivan promatrač mogao i primiti. Iako se jedna greška kao strijeljanje čovjeka i oca obitelji - jedne ugledne dalmatinske obitelji - ne može ničim

ispraviti. Mislim na ono iz Evanđelja: Tko mačem ranjava, taj od mača i pogiba. Od toga dana, Splićani se uvukli u kuće, posjećuju crkve i razgovaraju u povjerenju. Ni oni ne vjeruju u oslobođenje. Radnici su nezadovoljni. "Mala Moskva", središte komunizma u Velom Varošu, jadikuje za svojim starim komunističkim vođama, Ivankom Maričem i Jelaskom, koji čame u Ozni. Patili se i stradali za prijašnjih režima, a u sovjetiziranoj i rusiziranoj Jugoslaviji ni za njih opet nema slobode ni opstanka. Udarnički rad zamorio je radnike svagdje u Jugoslaviji, pa i u Splitu. Rade više no što su ikada prije radili. Zarađuju manje. Jedu slabije. Budući raj je veliki znak pitanja. Partija već sada govori o tome kako radnici treba da se žrtvuju za svoju djecu, jer će Jugoslavija biti sretna i napredna tek kad djeca porastu. Stari treba da izumru. Starima se u Splitu to kaže u lice.

- Gladni smo.

- Što ćemo vam mi? Umrite. Što prije umrete, to će biti više mjesta za nas.

Starog biskupa Bonefačića odvode u Makarsku u Oznin pritvor. Nije kolaborirao. Znao sam da će se to tako svršiti. U Beogradu, jedne večeri u "Majesticu", dr. Ljubo Leontić, veliki čelnik Orjune, prve naše fašističke organizacije, govorio je patetično kako Bonefačića treba ubiti. Potrebno je, veli, srušiti dva bunkera - HSS i Katoličku crkvu. Neka svijet vidi da se ne bojimo Crkve ni HSS-a. Sasvim mi je jasno kako su fašisti tipa Leontića mogli primiti komunizam i postati ambasadori u Londonu. Jasno mi je i to, da je upravo taj Leontić savjetovao Kardelju neka postavi na najviši položaj u OUN i dr. Dragana Protića, dijete beogradske čaršije, osobnog prijatelja Göringa u Nürnbergu, jer je to sistem Kardeljeve karakteristike, koja u New Yorku obuhvaća Protića, a u Beogradù "likvidira" dr. K. Lukovića, čije je držanje za vrijeme rata u Beogradu bilo bar isto toliko korektno, koliko i držanje Vlade Ribnikara. "Smisao" i "logika" Kardeljevih karakteristika obuhvaćaju i dave Split isto tako kao i cijelu Jugoslaviju. Ali Split se ohladio. I Split, kao i Dubrovnik, sada piše po zidovima *"Smrt komunizmu - Sloboda narodu"*. Narodni sudovi sude bogatije ljude. Tako se sudilo Bonačićima, trgovcima iz Splita. Nema oduševljenja. Nekoliko žena viče. Inače svijet pomaže Bonačićima kad prolaze ulicama, daje im hranu i cigarete. U našem

narodu nisu ni poslije ovih tragičnih iskustava ugušeni osjećaji plemenitosti i sažaljenja za stradalnike.

Zagrlio sam majku i oca. Sestre mi se još nisu vratile iz El Shatta. Dalmacija se iselila. Okupator ih je otjerao čak u Egipat. Sva se Jugoslavija izmijenila u seobama. Ljudi se vraćaju i suznim očima gledaju svoje opustošene i porušene domove.

Poslije svega toga trebalo je ljubavi i bratstva; istinskog bratstva, a ne mržnje i proganjanja. Ali doktrina iziskuje klasni rat i klasnu mržnju. Fašizam nije više određeni pojam protiv okupatora. Fašizam je pojam za sve ono što neće da prihvati komunizam. Reakcija je to isto. U Splitu, kao i u Zagrebu, ljudi se pozdravljaju sa "Zdravo, reakcijo!"

Talijanska okupacija učinila je svoje. To se najbolje vidi po Dalmaciji. Na svakih sto koraka bunker. Talijani su gradili bunkere i iz utvrđenih bunkera vodili borbu protiv našeg stanovništva. Nisu mogli da se s njim otvoreno uhvate u koštac, pa su ga decimirali iz bunkera. Naši udarali na bunkere prsima, stotinama prsiju. Dalmacija je krvlju svoje najbolje djece ispisala jednu od svojih najslavnijih epopeja. Koliko bi bilo plemenitije da se ta krv uistinu nagradila onim zašto se ona i stvarno prolijevala? Za stvarnu slobodu, pravicu i jednakost. A ne za doktrinarstvo i uspostavljanje jedne nove klase, koja nije ništa nezasitnija od stare u svojim prohtjevima i željama! Kad čovjek pomisli da su tisuće ljudi stradale zato da Leontići, Protići i Sulejmani Filipovići opet vladaju ili uživaju koristi od te narodne tragedije? Takva je sudbina moje Dalmacije i njenog naroda. Zašto se onda ne zna gdje se danas nalaze Sibe Miličići i Nike Bartulovići. Prvi je napisao Deset partizanskih pjesama - najbolje, uz *Jamu* Gorana Kovačića, Nazorovu *Majku pravoslavnu* i Kulenovićevu *Stojanku, majku Knežopoljku,* što je dala partizanska literatura. A Niko Bartulović je dao sve od sebe da uvjeri i dražinovce i titovce da se izmire, i opominjao Jevđeviće i Đujiće da ne surađuju s Talijanima. Zašto je trebalo ubiti jednog Vojka Krstulovića-zato što je vjerovao u nauku braće Radića, koja svojom čovječnošću svakako odgovara najintimnijim osjećajima hrvatskog naroda? Da li se zato vodio ovaj drugi svjetski rat? Je li ovo uistinu taj novi i bolji svijet, koji su Slaveni imali da najave bolesnom čovječanstvu? Ja ne želim da mi na to

odgovore Zogovići i Đilasi! Ali bih želio da me čuje narod u Jugoslaviji, koji to najbolje zna i osjeća.

Stotine i stotine porušenih dalmatinskih sela strši visoko u nebo i svjedoči o strašnim patnjama, kroz koje se probio taj naš svijet. Ja ću spomenuti svoj posjet pitomome selu Gata između Poljica i Splita, koje se široko prostrlo na poleđini Mosora i na domaku samog mora. Plemenito i lijepo selo. Raštrkano u zadrugama. Na kraju čiste ceste crkva. Opustošena crkva bez pastira. Plače tiho crkva. Plače tiho pastir. Plače tiho stado.

Tragedija sela Gata

Gata su prije kobnog listopada 1942. imala 125 zadruga, 780 stanovnika. U listopadu 1942. došli četnici popa Momčila Đujića u pratnji Talijana i popalili 125 zadruga i poubijali, prije i poslije, oko 275 stanovnika. Represalije su počele pošto su partizani iz obližnjeg Mosora i Kozjaka porušili put koji su Talijani gradili kod Omiša. Splićani se sjećaju da su četnici Momčila Đujića išli na Gata, preko splitske obale, pjevajući:

"Kralj Petar iz Londona reče,
Da nijedan Hrvat biti neće."

- Bilo je to kao da je sva nevolja pala na nas - veli mi starica Ivana Generalić, koja je pretekla 80 godina i imala šesnaestero djece, od kojih danas niti jedno nije živo. - Došli jedno jutro bradonje (misli četnici) i počeli da nas pozivaju da ispadamo iz kuća van. Vikali: "Napolje! - "Napolje", - a ja ti jadnica ne znam što mu je to "napolje". Sve nas tako poredali gore na gumno i bradonja počeo nešto da govori i baca bombe na nas. Muški pobjegli, a majke se bacale na djecu da bi bar sačuvale djecu živu. Svojim tijelima pokrivale su nejaku djecu. Mnogo je djece poslije izmiljelo i pobjeglo u Mosor. Odnijeli nam sve iz kuća i zatim popalili kuće. Klali nas noževima. Mnogi od nas pobjegli u potok, i tu smo stajali tri dana a da ništa nismo okusili. Maloga zaklali, Rafajla, Anku. Čula sam kako im majka viče: "Zašto mi kolješ dite moje?"...

Za sve to vrijeme Talijani su gađali topovima s mora. Talijani su prebacili u Gata na svojim kamionima 120 četnika. Rulja ide prema selu i ubija svakoga koga sretne. Kolju mljekarice i prethodno siluju. Sve je to trajalo kroz tri dana.

Danas je selo još uvijek čisto. Kuće su još uvijek porušene. Po uzoru na talijanske *rastrellamente**, tj. od krova do dna, ostaju cijela četiri zida izvana, sve je unutra uništeno i popaljeno. Jedna duboka i strašna mora osjeća se još uvijek u zraku ovog sunčanog sela. Žene i muškarci, koji se šeću poput sjena, pitaju me zastravljeni da li će se ovo što su oni preživjeli opet ponoviti? Ukoliko bi se to desilo, vele oni, to ne bi moglo više da se izdrži. - Bolje je da nas sve sasijeku na komade, nego da nas opet izlože takvim mukama, sinko moj - govori mi starica Ivana Generalić.

Tragedija Gata jedna je u moru takvih tragedija, koje su krvlju ispisane po našoj Dalmaciji, Lici i Bosni. To je jedna mala stranica stradanja i patnje našeg naroda. U Gatima sreo sam i starije ljude koji zabrinuti pitaju kad će ove muke da prestanu i što će biti s njima. Hoće li netko da ih podupre? UNRRA** još tada nije počela dijeliti narodu, iako su glavni stokovi već pristigli u dalmatinske luke.

- Sinovče, što će ovo biti s nama? Rusija ne može da nas podupre. Znaš što ću ja tebi da reknem. Neka ovi naši puste Ameriku. Reci ti to Titu. Neka on zna. Mi smo ti, znaš, za Ameriku. I Rusija je dobra. Ali znaš ti, bolje ti je to pod Amerikom. A što je od našeg Mačeka? Gdje li je on? I on bi bolji bio od ovih komesara. Znaš, narodna vlast ti je dobra, ali dok ovi naši nauče čitati i pisati i upravljati, ozepst ćemo i propasti. Ovo ti je četvrta zima da smo ti bez krova i pokrova. Sad će i ovi naši iz Egipta, pa kad vide kuku i nevolju, što će biti onda? Treba nam pismenih ljudi i naprednih koji znaju što je svijet. I školovanih ljudi, brate, ne mogu to ovi golje. Nije ti to nikada bilo, pa ne može ni sada. Možda je to dobro za Rusiju, znaš. Možda ti je to dobro za one gori, u Crnoj Gori i Lici, ali to ti za nas nije...

*Talijanski vojni izraz za čišćenje zaposjednutog područja; izveden od imenice "rastrello", grablje, odnosno "rastrellata", pune grablje.

**UNRRA (akronim od United Nations Relief and Rehabilitation Administration), medunarodna agencija Ujedinjenih naroda za pružanje pomoći zemljama opustošenim u drugom svjetskom ratu. Djelovala je 1943-1949. i podijelila pomoć u vrijednosti većoj od tri i pol milijarde dolara.

Stari Marko reče istinu. Tu istinu čuh svagdje, osim u Crnoj Gori. Narod vjeruje u učene ljude. Ili točnije, narod ne osjeća nikakvo poštovanje kad vidi da odgovorne i stručne položaje imaju u rukama ljudi koji su slični njemu. Tu leži jezgra historičke greške komunista. Narod zna da liječnik mora biti liječnik, advokat mora biti advokat, svećenik mora biti svećenik, sudac mora biti sudac. Drugim riječima, ljudi koji imaju izvjesne stručne kvalifikacije. Ne vjeruje u improviziranu vlast došljaka i novajlija. Seljak je konzervativan. Voli zemlju i voli da državna uprava bude u solidnim rukama. Ili, još točnije, u rukama ljudi koji su svršili stanovite škole. Osim toga, on ima povjerenje u ljude koje je narod birao godinama, protiv svih zuluma. On je shvatio da ga je prvi rat bacio iz jedne civilizirane administracije u balkansku. Ali dvadeset godina balkanske administracije naučilo ga je da se niže od toga ne može poći. Sada je pao još niže. Zabrinut je narod i šuti. Kobno šuti seljak u cijeloj Titovoj Jugoslaviji.

Vraćam se iz Gata u Split. Jedna mi žena priča izvanrednu priču. Na Mosoru je majka izgubila tri sina. Dok su oni pucali na Talijane, padali jedan po jedan, ona im nosila hranu i džebanu. Kao u narodnoj pjesmi. Poslije, ona zamijenila sinove. Branila Poljičku republiku od talijanskih fašista. I ona je danas rasplakana. Pita me: - Sinko, hoće li ovo da se ponovi? Ako će, bolje da nas nije. Čuju se tako glasovi da će opet da se puca. Nemojte, sinko, dosta je. Sve smo izgubili. Dosta je...

U Splitu jedna Splićanka primila čokoladu od Amerikanca. Prilaze joj partizani i naređuju joj da vrati čokoladu.

- Neću. Gladna sam.
- Ne smiješ da uzimaš darove od tuđina - veli Crnogorac.
- A ti - veli ona. - A ko je tebi dao pušku i odjeću koju nosiš na sebi, nego Amerikanci i Englezi? - Mala pokazuje prstom na odjeću i partizanov *tommygun*. Partizan se izgubi. Mala jede čokoladu.

Amerikanci i Englezi su neprijatelji, pa bili oni vojnici ili činovnici UNRRA-e. Nitko ne smije da se s njima druži. Amerikancima i Englezima sve to pada teško. Rusi slobodno šeću svuda. Anglo-Amerikanci ne mogu. Otkuda sve to? Postoje naređenja Partije. U Splitu smatraju da Jugoslavijom ne vlada Tito već Partija. Ili točnije, sovjetska ambasada u Beogradu. Pa onda Kardelj i Tito. Kako se Partija nalazi u Pučkoj banci, to Splićani vele da zemljom vlada

Pučka banka. U Pučkoj banci ručaju partijci. Obilan i bogat ručak. Inače građani Splita jedu trešnje. Ribe i mesa nema, nešto je malo kruha. Zaustavljaju me ljudi i pitaju: "Dokle će sve ovo? Što ste dolazili?"

Na putu kroz Liku

Očekujem vezu za Liku. Hoću da se prebacim preko Like u Zagreb. Automobilom put nesiguran. Potrebno je sačekati kolone. Vele, ima još četnika, ustaša i kamišara po putovima.

Na putu za Liku obilazim sela, gdje se u Dalmaciji miješaju Srbi s Hrvatima, katolici i pravoslavni. Pop Đujić je još prije sloma Jugoslavije počeo klati Hrvate katolike po Kninskom polju. Hoću da posjetim Meštrovićeve Otavice, koje leže u srcu hrvatske države i naše slavne hrvatske povjesnice. Šofer neće da me vozi. Veli mi da je Meštrović "fašist" i "izdajnik". Mislim: Tko sve nije izdajnik u toj našoj zemlji? Za ustaše, četnike i partizane izdajnici su svi koji nisu htjeli da prime njihovu nauku. Poslije teorije o krvi, teorija o izdaji jedno je od naših najvećih zala. Svi će zbog toga da se isijeku. Ništa neće od nas ostati. Konačno uspijem vidjeti Otavice. Četnici srušili školu, kuće i razne objekte, koje je Meštrović - veliki Meštrović - poklonio svome selu. Na brežuljku cijelim krajem svijetli se mauzolej, koji je Meštrović podigao svojoj obitelji, seljačkoj, hrvatskoj obitelji, iz koje je ponikao taj naš veliki i autohtoni genij.

Biskupija na Kninskom polju razrušena. Gradili je hrvatski vladari, obnovili je Meštrović i slikar Jozo Kljaković. Četnici došli, popalili i porušili, klali narod i vješali ga po stablima.

Posjećujem Krčiće poviše Knina. Srpsko selo. Komesari i pratioci spavaju. Ja pridoh kućama pokraj Krke. Anđa Crnogorac čisti kukuruz. Prilazim joj. Lijepa je i dostojanstvena kao svi Meštrovićevi modeli iz toga kraja. Kad bi bila odjevena i svečano ili gospodsko ruho, sličila bi kneginji. Rebecca West je jasno uočila kad je kazala da naše dalmatinske i ličke seljanke sliče na kneginje. Ima u njima tragova starog ilirskog gospodstva. Četnici joj ubili muža, sina i brata.

- Propatili smo gore od Krista - veli mi. - Četnici su ovdje palili i žarili, sjekli i ubijali, ne samo Hrvate već i Srbe. Hrvate, što su Hrvati. Srbe, što su prilazili partizanima. Ja znam za komšije koje su sudjelovale u ubojstvu mog muža. Čovjek mi je bio solunski dobrovoljac. Nisu ti to Srbi, to su ti srpski izrodi. Sve su to radili u ime kralja. Ubijali nas u ime kralja, a njemački kruh jeli i njemačko oružje nosili. Eto ih, još su živi. Narodna ih vlast štiti. A nama ništa. Trebalo bi ih sve dovesti u sela, gdje su zločine počinjali, i pustiti neka im narod sudi - veli Anđa. I odjedared će:

- Je li, bolan ne bio, ko štiti ove naše ubice? Vele da ih Ingleška krije po Taliji i Austriji? Trebalo bi da nam predadu i Dražu i popa Đujića da im narod sudi.

- Tko to tebi kaže da ih Ingleška čuva? - upitah.

- Tito to veli - odgovara Anđa.

Ja se tada sjetih seljaka u Šumadiji, koji plaču za Dražom. Vele da je Draža bio narodni junak. To je srpska problematika, teška i krvava, kao i hrvatska. U to treba unositi ljubav i razum, a ne osvetu i krv.

Nedaleko od Krčića, Kijevo i Otišići: srpsko i hrvatsko selo, na domaku Vrlike. Sela popaljena i porušena. Po livadama Srbi i Hrvati rade zajedno i obrađuju zemlju. U Dalmaciji, gdje nije bilo ubijanja Srba od strane Hrvata, bratstvo i jedinstvo moglo bi se pretvoriti u stvarnost. Ali, nacionalno pitanje zapostavlja ideološko pitanje. Doktrina i tu kvari i ždere instinkt naroda. Tko će da zaboravi ono što se stvarno dešavalo kod nas. Regbi da u fra Kačić-Miošiću zato ima tumačenja. Negdje na putu po ovim gudurama nailazim na ove njegove stihove koji još nisu prestali da budu naša sramna stvarnost:

"Bižaćemo moru latinskome
Pod krioce Duždu mletačkome
Daće nama praha i olova
Za kalpake krila sokolova
Ravna polja, zelene livade
Robićemo svu zemlju carevu".

Takva mi izgleda Lika i Krbava kad se pojavljuje pred kapijom Zrmanje, u svoj svojoj monolitskoj golotinji. Podsjeća me na Kastilju i Toskanu, na najklasičnije krajolike Sredozemlja. Kolona se zaustavlja. Putnici dijele sir i vino. Oko nas palež. Kuća nema.

Negdje u dolinama bajte u kojima žive ljudska stvorenja. Tu su prolazile okupatorske horde. Tu se lijevala bratska krv. Tu se naš svijet klao i ubijao. Na jednoj razvaljenoj crkvi u Jošanima čitam natpis pun značenja: "Za bolji život daćemo živote". - Bijelo polje i Krbavsko polje. Tu se narod kretao između dva reda boraca u narodnooslobodilačkoj borbi. Muških glava više nema. Idu seljanke same i nose sa sobom djecu. Na putovima susrećemo seljake koji odlaze u Vojvodinu na nova imanja. Sve je pusto. Noću spavamo pod otvorenim nebom. Seljanke dolaze i pričaju kako su ih Dalmatinci, u partizanskim brigadama, čuvali od ustaša. Kad saznaju da sam iz Amerike, usta im puna hvalé o Americi.

Korenica i Udbina strše potpuno uništene, karbonizirane. Ništa nije ostalo od kuća i zgrada. Seljaci se negdje izgubili. Nema nikoga živa. Po putovima talijanski i njemački zarobljenici grade ceste. Kao i u porušenom Kninu, koji smo ostavili dan prije. Narod je u svim ovim krajevima davao uistinu svoje živote za bolji život. Taj bolji život nije za njega značio puno odvajanje od svijeta i zatvaranje u jedan nov željezni obruč nasilja. Noćit ćemo i ovdje. Uvečer: politički satovi. Komesar tumači formaciju narodne vlasti. Izvršna vlast se sastoji od mjesnog, kotarskog, okružnog i oblasnog narodnog odbora. Povrh toga ZAVNOH, zakonodavno tijelo, i zatim federalna vlada, najviši izvršni organ. Ustav FDR Jugoslavije* je tu piramidu upotpunio. Vlada republike i Sabor. Povrh vlade republike i sabora stoje dva tijela, Savezna skupština i Skupština naroda, sa saveznom vladom, koja se sada od takozvane savezne vlade pretvorila naglo u vlast takozvanog *demokratskog centralizma.* Ali povrh svega toga stoji neumitna i neumoljiva vlast Partije, monolitskog Moloha, koji putem Ozne i raznih nasilnih sredstava vlada zemljom i narodom. Sve je to iskrslo iz jedne borbe rebelskog naroda, koji je bio zreo da bude vladan i upravljan demokracijom, *seljačkom demokracijom,* i stvarnom vladom naroda. - Naprotiv, u ovoj vlasti - vlast se narodu nameće

*Vjerojatno kratica od "federativna demokratska republika", no taj se naziv nikad nije službeno rabio. U vremenu o kojem se ovdje govori zemlja se zvala Demokratska Federativna Jugoslavija, DFJ, a potom Federativna Narodna Republika Jugoslavija, FNRJ.

odozgo - prema dolje, kako bi ponovo odozgo išla - prema *dolje.* Tipična vlada svake kontrarevolucije koja falsificira vlast naroda vlašću manjine. To se u Francuskoj odigralo s termidorom, u Rusiji pobjedom Staljina. Kod nas uopće i nije bilo revolucije. Vlast je odmah u početku nametnuta narodu odozgo. Narodna suverenost falsificirana je plebiscitarnim karakterima ili dijalektičkim zaskočivanjima, kao što su fraze o tome da je narod svojom krvlju izabrao svoju vlast, i da je narod svojom borbom utro sebi put k svojoj vlasti i slobodi. Koliko je narod svjestan toga, najbolje se vidjelo u Dubrovniku, kad je narod na izbornim ceduljama ispisivao ime Mačeka ili mijenjao "Smrt fašizmu" u "Smrt komunizmu" ili samo pisao "Sloboda narodu".

Sve je to nemoguće objasniti fanatičnim rukovodiocima. S njima se ne može voditi diskusija. Na njihovim leđima stoji parabelum ili *tommygun.* Takva sredstva imaju uvijek konačnu riječ. Slavenski fanatizam, bio taj četnički, bio taj ustaški, bio taj partizanski, raznio je našu zemlju u vrtlog krvi. Toga su svjesni i Tito i Moša Pijade, mislim.

U Beogradu vrlo često Tito grčevito pita profesora Aleksandra Belića, koji ga posjećuje na Dedinju isto tako kao što je posjećivao i kralja Aleksandra i kneza Pavla:

- Da li mi, gospodine profesore, možete objasniti, otkuda kod našeg naroda toliko žeđi za krvlju?

Grčka tragedija koja se eshilovskom i sofoklovskom snagom odigrala i još se odigrava u našem narodu, nije jasna Titu. Profesor Aleksandar Belić može da je objasni lingvistički. Međutim, toj tragediji treba tražiti duboko korijenje u krizi sveopće civilizacije, koja je Europu bacila duboko u ponor njene svekolike savjesti. Mora da se uteknemo i Freudu, ali više od svega našem narodnom eposu. Patetika i psihološka izmirenja fanatizma nalaze se na svakom koraku.

U Korenici pred mene pada na zemlju jedna partizanka. Prethodno me nepomično promatra. Zatim izvlači revolver i odapinje u imaginarnog fašista. Iz usta joj mili pjena. Sadistički odapinje. I govori:

- Put koji nam je utro drug Tito, to je jedini put prave demokracije, put bratstva i jedinstva, put nove Jugoslavije.

Onesviještena pomalo se budi iz teškog sna. Mora, krvava mora je muči i razara. Ljudi je zadržavaju. Oduzimaju joj revolver. Ona se zatim budi iz teškog sna. Blijeda. Duboki podočnjaci. Plače. Stidi se. Unutrašnji život tisuća ovih ljudi i žena je razoren u osnovi. Oni neće moći pronaći harmoniju. Trebalo bi mnogo ljubavi da je pronađu.

Kolona odmiče. Približavamo se Plitvičkim jezerima. Sva su konačišta uništena. Sve je to zgarište. Uskoro ćemo i do Slunja.

U narodnooslobodilačkom pokretu žene zauzimaju važno mjesto. Već su braća Radić shvatila smisao i važnost žene u seljačkom pokretu. Komunisti su tu problematiku htjeli dovesti do krajnje konzekvencije. U Dalmaciji, u Lici i Krbavi, gdje su se vodile borbe, žena je postavljena uz bok mužu, postala je jednaka muškarcu. U Hrvatskoj i Srbiji, napose u Srbiji, seljaci odbijaju AFŽ, antifašističke žene, izgovarajući se da su im žene potrebne za radove u kući i na polju. Emisari AFŽ-a ne mogu ni da se pojave. U krajevima kroz koje prolazimo žene su naučile novu nauku, ali i one su zabrinute. Nemaju ljudi, nemaju sinova. Voljele bi vratiti se svojoj patrijarhalnoj misiji. I ovdje seljak traži stare političke prijatelje. Raspitkuje se za Mačeka. Seljak je bio borac u narodnooslobodilačkom pokretu, a ne radnik. Radnik je radio u gradovima ili bio u Hitlerovim radnim logorima, a seljak je odrastao u seljačkim pokretima. Komunizam ga ne privlači.

Ostavljamo Plitvička jezera. Evo nas ispred Karlovca. Prelazimo rijeku drvenim mostovima, pošto su stari mostovi uništeni. Most čuvaju partizani. Rade ga njemački i talijanski zarobljenici. Tama je duboka. Ulazimo u Zagreb noću.

"I Zagreb je ovih dana pao u ruke partizana"

"Oslobođenje" Zagreba imalo je svoj odjek u Beogradu i po cijeloj zemlji. Sjećam se ruskih oficira koji su se vratili iz Zagreba drugog dana po "oslobođenju". Bili su iznenađeni otporom ustaša. Vele da su dobri vojnici i da se nisu nikako dali. Zagreb je na njih ostavio utisak modernog grada. U Splitu su prvi partizani koji su se vraćali iz

Zagreba pričali o silnim i masovnim uhićenjima. U Zagrebu su brojke naglo rasle od 10.000 do 70.000 u par tjedana. Nitko, izgleda, nije bio pošteđen. Cifre nisu pretjerane ako se uzme u obzir da je Zagreb za vrijeme rata imao preko pola milijuna stanovnika. Pavelić je u grad doveo cijelu Liku i ondje su vladali lički i hercegovački rasovi - Bobani, Luburići itd. U Zagrebu postoji teorija, prema kojoj su ustaše stvarno Vlasi. Cvijić bi rekao, dinarska rasa koja je ustaštvu dala onaj isti egzasperirani nacionalistički značaj posebnog hrvatstva koji su četnici unosili u svoje srpstvo ili velikosrpstvo. Zagreb i Hrvatska. Hrvatsko zagorje, pitomo i plemenito, nije sa svim time imalo nikakve veze. Hrvatski Dinarci htjeli su pokazati srpskim Dinarcima da i oni imaju konja za megdana i džebane za pucnjavu.

Po ulicama Zagreba čovjek sreta preživjele iz Jasenovca. Javljaju vam se vašim imenom, a vi niste u stanju da ih prepoznate. Izgubili se u licu i naličju. Ljudi su potreseni. Riječ Ozna i u Zagrebu smrzava ljude. Ponavlja se i opetuje na svima ustima. U hotelu "Palace", gdje je sjedište "hrvatske" vlade, kao i u "Majesticu" ili u "Moskvi" u Beogradu, vode se razgovori. Koga treba likvidirati, a koga ne? Spominju se imena. Stepinac je već izišao iz zatvora. Prilazim msgr. Svetozaru Rittigu. On je sav u idealima Strossmayera. Pribojava se ipak za sudbinu stanovitih ljudi. Kao i dr. Josip Smodlaka u Beogradu, i on trči od rukovodioca do rukovodioca, da spasava ono što se može spasiti. Ali šef Ozne Krajačić neminovno vodi svoju mašinu. Ni Zagreb se ne osjeća oslobođenim. Mislim da je toga svjestan i dr. Vlado Bakarić, predsjednik "hrvatske vlade". Vele mi da vrlo često plače, ali da ne može ništa. Ozna je jača i od Vlade Bakarića i od maršala Tita.

- Mi smo se stidjeli - veli mi jedna partijka - kad su drugovi na otoku Visu počeli da obrazuju Oznu. Nismo smatrali da je to nužno.

Ta riječ, "Mi smo se stidjeli" ili "Stid nas je bilo", vrlo se često pojavljuje na ustima komunista-idealista. Ali i oni su nemoćni. Što mogu? Jedna totalitarna doktrina neminovna je u svom izvođenju. Nitko nije u stanju da je ispravi ili spriječi. Zato je i njen završetak neminovan. Slaba i rđava demokracija nema što da se stidi svoje sudbine. Ona je svjesna da je slaba, ali ona ne treba Oznu da je čuva i brani. Za komuniste Ozna je tekovina naroda. U buržoaskom se

društvu politička policija smatra nužnim zlom; u totalitarnom komunističkom pokretu Ozna je tekovina naroda. To su stvari koje prelaze pojmove o moralu, Ozna je svemoćna. Ona je Moloh koji treba stotine tisuća žrtava, kao i Minos u Knososu na otoku Kreti, prije nekoliko tisuća godina.

Uoči "oslobođenja" Zagreba deseci tisuća ljudi napustili su grad. U Zagrebu su se nadali da će doći Englezi i Amerikanci da spase Zagreb od Istoka i istočne najezde kao u vrijeme Turaka. Po Zagrebu su čak kolale i takve vijesti: da je gospođa Truman hrvatskog podrijetla i da će ona spasiti Zagreb od komunista i Rusa - ili - i to, da je predsjednik Hrvatske bratske zajednice g. Butković uspio uvjeriti predsjednika Trumana da pošalje Amerikance u Zagreb. Sve su to bile priče. Domobranci, koji su sve dali da podupru partizane u toku rata, najviše su nastradali. Računa se da je likvidirano oko 60.000 domobranaca, koji nisu bili ustaše, već dobri i rodoljubni hrvatski građani. Predsjednik Maček odbjegao. U Zagrebu na konferencijama napada se Maček. Ljudi mi prilaze i vele da je sve to laž, da Maček nije izdajnik, da Maček nije fašist i da Maček nije reakcionar. Žale se kako ne mogu da prime tezu Kompartije ili Franceka Gažija. Posjećujem konferencije na kojima je Maček glavna targeta. Ljudi mi zatim prilaze i vele da oni to ne mogu prihvatiti.

Uvečer u "Palaceu" haesesovci sjede za stolom. Glagoljivi dr. Zlatan Sremec iznosi svoja gledišta o Mačeku. Osjećam namještenost u izlaganju. Naša je inteligencija amoralna, i od jugoslavenskog nacionalizma preko hrvatskog separatizma i frankovluka prilazi komunizmu, a da pri tome nema ni sjenke skrupula. Miroslav Krleža imao je pravo, kad je o svemu tome godinama pisao u svojim polemikama. Međutim, s uhićenjima se nastavlja. - Hapsi se najbolje ljude. Velika zagrebačka imena. Mogu li to biti greške ili tendencija?

Na ulici srećem dr. Andriju Štampara. Vratio se iz ropstva. Omršavio je. Zamišljen je i zabrinut. Posjećujem ga sutradan u njegovoj kući na Gvozdu. Na njemu je rat ostavio traga. Sjećamo se Ženeve. Jedna od kćeri dr. Štampara bila je u šumi, udala se i sa svojim je mužem sada činovnik Ozne u Zagrebu. Presjek staro i novo društvo. Dr. Štampar osjeća da je staro otišlo. I on me kao i stotine mojih poznatih dočekuje s istim pitanjem:

- Što je s vama? Jeste li vi ludi? Što ste dolazili u ovu zemlju?

Rekoh i obranih se. Uostalom, to mi je pitanje svagdje postavljano. Razgovaramo i analiziramo stanje. Možda će se ispraviti? Osjećam da se govori spuštenim glasom. - Na prvome katu su činovnici Ozne. A ti ne vode računa ni o svojim ocima, ni o prijateljima.

Kako će, mislim, dr. Štampar da se snađe u novome poretku? Dr. Sremec lupeta o tome kako su Štamparove higijenske stanice bile produkt kapitalističkog humanitarizma, kako se to u Rusiji danas više ne prakticira. Na Medicinskom fakultetu komesar je jedan nesvršeni đak. Komesari su svuda nesvršeni đaci. Mrze svakoga tko je položio maturu, ima neki sveučilišni čin, umije se pristojno obući, i veže kravatu. Ljudi koji pišu knjige i, prema tome, misle svojom glavom, još su strašnija opasnost. To su vremena, misli dr. Štampar, kad je najbolje biti nepoznat. Imam i ja taj osjećaj.

I u Zagrebu, kao i po cijeloj zemlji, ljudi se žure da daruju imanja i kuće Partiji kako bi mogli da se spase suda, koji ne samo da će im oduzeti imovinu, nego će ih i proglasiti kolaboratorima, ratnim špekulantima i fašistima. Međutim, sudovi funkcioniraju svojim tokom. Tih dana strijeljani su Kerubin Šegvić, Mandić, Mile Budak, Vignjević i drugi ustaški prvaci. Zagreb ih ne žali. Poslije njih strijeljan je i katolički svećenik Filipović-Majstorović, zapovjednik logora Jasenovac. Kažnjavanje katoličkih svećenika moralo se izvesti, kao i u slučaju Majstorovića, pravedno. Međutim, i tu se strašno pretjeralo. Katolička crkva osjeća da je poslije HSS-a glavna targeta u hrvatskom narodu. Totalitaran režim mora neminovno doći u sukob s Katoličkom crkvom. Fanatični rukovodioci, Crnogorci i Ličani, čine da Crkva preuzima na sebe ulogu *antemurales christianitatis*, i da bude nosilac otpora - Za Krst časni i slobodu zlatnu. - Nisu stotine katoličkih svećenika odgovorne za grijehe pojedinaca, ali o tome nitko ne vodi računa. Zagreb je opljačkan, iz Zagreba se odnosi sve u Beograd: biblioteke, štofovi i pokućstvo. Novac se mijenja tako da se i ovaj put ekonomski uništava hrvatski narod. Pod crvenom zvijezdom vlada velikosrpstvo. Kao i 1918, Paja Gregorić priznaje da se masovne osvete nad nevinim hrvatskim življem izvode po svima hrvatskim krajevima. Načelo "bratstvo i jedinstvo" nije moglo da spriječi osvetu Srba, koji se vraćaju popaljenim domovima i ubijaju hrvatski živalj. Ustaše bježe preko granice, u Austriju i u Italiju, ili

odlaze u šume. Strada opet mali i sitan narod koji nije ničemu kriv. Krv se lije po zemlji Jugoslaviji. Putovi su puni ljudskih kostura i natopljeni krvlju. Majke iz dna Srbije dolaze i traže po Srijemu i po Hrvatskoj svoje sinove. Ciganke im prodaju kosture mrtvih sinova. Nose ih kući, da ih pokopaju u svoja groblja.

Posjećujem Miroslava Krležu. On se strašno namučio za vrijeme ustaškog režima. Pavelićevi bravi prijetili su dva ili tri puta da će ga ubiti. Ne spominjem Krleži da su mlađi rukovodioci njime nezadovoljni. Mislim da on to osjeća. Činjenica što nije bio u šumi izazivlje kod fanatika mržnju i bijes. Nisu svjesni činjenice da je Miroslav Krleža bio upravo taj koji nas je najviše zanosio u prijašnja revolucionarna vremena svojim *Plamenom* i *Književnom republikom*. Imao je Krleža pravo u svome stavu. Djeca koja nose vertikalnu revoluciju periferije daleko su od toga da shvate suštinu problema. Krležin Nervčik je bio u pravu, kad je negdje u Srijemskoj Mitrovici nagoviještao da će i ovi današnji poći putem tamnica, tajnih političkih špijunaža i konformizma.

Među uhićenima nalaze se u Zagrebu i dr. Ivo Politeo i dr. Đuro Vranešić. Dr. Đuru Vranešića će kasnije i strijeljati iako je u svome sanatoriju spasio i Krležu i stotine zagrebačkih Srba i Židova. Nije bio fašist, ni ustaša. Krleža je intervenirao za nj kod Tita, ali prije nego što je i Tito mogao zaustaviti zlodjelo, Vranešić je bio mrtav, ukoliko nije upućen u borske ili petrolejske rudnike ili u Sibiriju.

Prilaze mi mladi ljudi. Bili su pritvoreni u Ozni. Vele da prolaze kroz strašne psihičke torture. Ispituju ih kad su počeli čitati, ljubiti, da li su imali i s kime seksualnih odnošaja, zašto više vole američke filmove od ruskih, i zašto uopće više vole Ameriku od Rusije. Mrze komesare. Mnogi od mladića koji su bili partizani, vele mi to isto. Nose u sebi mržnju prema komesarima. Komesar je simbol unutrašnjeg terora.

Međutim, prilika me nanese na jednog komesara. Na Šimu Balena. Izrazit primjerak našeg Primorca. Pronicave i inteligentne oči, gospodsko vladanje, velika ljubav za hrvatski narod. Šime Balen kao da je izišao iz Novakovih romana. Bio je Hrvat, član HSS-a, radio u *Hrvatskom dnevniku*. U Srijemskoj Mitrovici papa jugoslavenskog komunizma Moša Pijade preveo ga na komunizam. Neofit, fanatik, mrzi Mačeka. To mu zamjeravam. Ali to je diktat i nauka doktrine.

Putujem s Balenom u Hrvatsko primorje i u "oslobođenu" Rijeku. S nama je i "hrvatska moderna", Milan Marjanović. Vratio se iz Italije, gdje je bio u zarobljeništvu. Mlađi je no ikad prije. Htio bi objaviti svoja zadnja djela, još jedanput vidjeti Ameriku i don Niku Grškovića, pa da se smiri u svome Kastvu. Pitomo je i lijepo njegovo mjesto Kastav, odakle puca vidik na Opatiju i Liburniju. Putujemo kroz te krajeve u Bakarićevom automobilu. S nama pukovnik Šime Balen. Svagdje nam se otvaraju vrata. Balen je u tim krajevima vodio borbe. Sjedim uz šofera. U stražnjem dijelu Balen i Marjanović razgovaraju. Marjanović kao Marjanović, vraća se u teozofiju, u prve dane kršćanstva i uspoređuje mladi komunizam sa svim tim pojavama i s hrvatskom modernom. Obožava svog Vladimira Nazora i smatra da je jedan veliki kontinuitet hrvatskog, jugoslavenskog i slavenskog nacionalizma završen. Ne mislim da je istog mišljenja partijac Balen. Iskreno i dinamično, Balen izlaže svoje teze. Balen je, možda, najzanimljiviji primjer hrvatskog inteligenta koji je od hrvatskog nacionalista prešao u slavenski komunizam. Kad bi ti ljudi samo osjetili da se demokracija može ostvariti samo utoliko ukoliko bi i nama, koji ne dijelimo njihovo mišljenje, mogli dati iste one slobode kojima oni raspolažu! Jugoslavija bi se smirila u suglasju i uzajamnom podrazumijevanju, bez čega ona ne može da opstane. Ali to su samo snivanja koja ne mogu da znače ništa pred željeznim zahtjevima Partije. Tu nikakav konformizam pomagača i "korisnih budala" ne može ništa učiniti!

U Rijeci vlast u rukama komunista. Talijanski Riječani nezadovoljni. Naši čekaju što će biti. U Opatiji razgovaramo s našim štabom. Ručamo s generalom Drapšinom, koji veli da želi pisati romane. Vojska zaposjela sve luksuzne hotele. I u Opatiji se odvozi pokućstvo iz jednog mjesta u drugo, kao i po cijeloj zemlji. Idemo u Kastav. Prolazimo kroz Rukavac. Sjećam se Josipa Mohorovičića.

Na povratku iz Rijeke u Zagreb čujem da je tu bio Ivan Šubašić. Bio u Zagrebu. Ostao tri dana. Novine nisu zabilježile povratak bivšeg bana Hrvatske i Titova partnera u "oslobođeni" Zagreb. Partija zna što radi.

U Zagrebu nezadovoljstvo raste. Ljudi su nesretni. Što čovjek može učiniti? Pomoći im ne može. Žele da bježe, a ne znaju kamo bi.

Manija bježanja obuhvaća cijelu Hrvatsku. Ozna progoni maštu i misli svakog građanina. Ozna izaziva takav konkretan teror, pomiješan sa sadizmom, da čovjek prosto ne zna što da učini.

Posjećujem dr. Andriju Štampara. On se opet iznenađuje što sam se vraćao iz Rijeke. - Jeste li ludi itd. - Trst i Rijeka dočaravaju fantazije svih Jugoslavena. To je jedini slobodan cilj do kojeg bi htjeli da se probiju. Trst je demokracija. Trst je sloboda. Tamo je more. Tamo su Amerikanci. Tamo je Amerika. Mislim da je to tako moralo biti i za vrijeme najezde Turaka, kad su stari hrvatski i srpski velikaši bježali na more i pod "krioce duždu mletačkome", štono je riječ fra Kačić-Miošića.

Na ulici me zaustavlja jedan Splićanin i viče:

- Šjor Bogdane, jeste li i vi za ovo? Ma ča ste i vi postali komunist?

Objašnjavam čovjeku slučaj. - Prisutan sam kao građanin slobodne i demokratske Jugoslavije. - U to vrijeme nije još bila republika.

Sretam dr. Branka Čubrilovića, koji se vratio iz Bosne. Veli mi da je tamo sav narod za Mačeka. Ali ne daju, veli, komunci. Predstavlja me hrvatskom dijelu ZAVNOH-a i putujemo prvim vlakom! Zagreb-Beograd. Ulazimo u vagon. Dr. Čubrilović veli da je pun ljudi s pjegavim tifusom. Odustajemo od puta.

Vraćamo se u hotel "Palace". Drugovi raspravljaju o problematici Hrvatske. Selo neće da čuje za komunizam. Traži strasno: Gdje je Maček? Održava se omladinski kongres USAOH-a. Skojevci ga posjećuju s bombama oko pasa. Bombe se vrlo lako odriješe i već je nekoliko omladinaca poginulo. Razgovaram s talijanskim omladincima. Svi su partizani i komunisti. Iznenađuje ih agresivnost i neprijateljsko držanje naših komunista. Ne smatraju da su u gostima. Osjećaju se u zemlji koja ih mrzi. Drugovi raspravljaju. Treba ubiti Mačeka, treba ubiti Krležu, treba likvidirati sve starije. Vladimir Nazor se vrlo rijetko pojavljuje. Oko njega se stvara mit kao i oko D'Annunzija. Mi smo, dakle, u punoj prevlasti nacionalfašizma ili, točnije, nacionalkomunizma. Netko mi veli da je Nazora na Sutjesci spopadala manija proganjanja. Noću je vikao da se boji Radovana Zogovića. - "Zogović će me ubiti" - bile su Nazorove stalne riječi,

u groznici. Zogović, strah i trepet svih književnika. Krleža je imao pravo u svome *Antibarbarusu* kad je kritizirao tri Ovna, Jovana Popovića, Radovana Zogovića i Milovana Đilasa. Ne znam da li Krleža to misli, ali moje je mišljenje da su Radovani, Milovani i Jovani upropastili i Marxa i Lenjina, i marksizam i komunizam, i da na toj travi gajtan neće rasti, ni poetika cvasti. Skiti, barbari i antibarbari, teza su i antiteza jednog našeg vječnog problema, čije rješenje naša generacija izvesti neće.

Konačno, drugog dana uspijevamo krenuti u Beograd, novim vlakom Zagreb-Beograd. Narod je već rano zauzeo mjesta. Teškom mukom probijamo se i konačno uspijemo dobiti poneko mjesto. Od Zagreba do Beograda, uglavnom, sve su željezničke stanice uništene. Bombardirane, ili od borbi koje su se vodile u tim krajevima. Narod upada sa svake stanice u vlak. Do Beograda bile bi potrebne tri kompozicije da se smjesti sav narod. Majke se vraćaju iz raznih krajeva Jugoslavije. Nisu mogle pronaći svoje sinove. Partizani naoružani zauzimaju mjesta, objašnjavaju se s kondukterima vlakova. Bosanci živopisno opisuju borbe u Bosni. Foča, Kozara, Jajce, Drvar, sva se ta imena presijecaju u njihovim razgovorima. Kako je među hrvatskim Bosancima velik broj haesesovaca, osjećam da kritiziraju vodstvo, ali odbijaju da se izjašnjavaju o Mačeku. Inače, i tu se pojavljuje isti moment. Inteligencija, da bi mogla preživjeti, hoće da se progura u pomagače komunista. Gledam narod u vagonima. Gô. Osiromašio. Gladan. Slabo odjeven. Pametan narod, dobar i plemenit. Milina je s njim razgovarati.

- Bili, eto, da tražimo sina. I ništa, brate, kako ćemo se vratiti kući bez sina. Takvo ti je ovo oslobođenje. Ne znaš da li bi se radovao ili plakao.

- Bit će bolje - dobacuje partijac.

Seljak ga gleda čudnovato i neodređeno. Kao da sumnja i ne vjeruje.

- Da, bit će bolje. Ali ne izgleda mi. Sve se nekako opet mrači i ne vidi se kamo idemo. Nije ti ovo kao 1919, kad je svega bilo i kad smo mogli da počnemo lijepo i dobro. Nego neimaštima, mržnja. Ljudi se mrze. Došla neka boleština u narod. Ubijaju se i kolju nizašto. Jučer tamo kod nas ubilo se dvoje mladih partizana za cigaretu. Jedan tražio cigaretu. Drugi mu nije htio dati. Il' nije imao.

Ovaj odapeo, ubio druga na mjestu. Zli zemani došli, brate, narod kao da izgubio glavu. Nitko ne zna kamo se ide.

Poslije trideset sati stigli smo u Beograd.

Povratak u Beograd

U Beogradu življe. Ljeto je. Svijet preko ljeta ne izgleda tako bijedno kao zimi. Žene izgledaju svježije. Beograd se zeleni voćem. Ali uskoro će i maksimirati cijene. Seljak će, razumije se, odbiti prodaju voća. Usred ljeta Beograd ostaje bez voća. To traje nekoliko tjedana. Narodna vlast intervenira. Po ulicama Beograda manifestira omladina. Preko noći slikaju se vješala po svima ulicama. Vješala su namijenjena narodnim gulikožama, ratnim špekulantima i fašistima. Sva zemlja postepeno postaje fašistička. Svi koji neće da prime narodnu vlast ili, jasnije, komunizam, postaju kolaboratori okupatora, fašisti i neprijatelji naroda ili reakcionari.

Politički Beograd je počeo da oživljuje. Predstoji stvaranje Fronte i izbori. Opozicija Milana Grola je već otpočela. Držanje Grolovo je, neovisno o onome što se može misliti o njemu, odvažno i pošteno. Svi osjećaju da Grola podupire Savica Kosanović. U "Majesticu" razgovaram s Kosanovićem. Donosim mu utiske sa svog putovanja po zemlji. Narod neće komunizam, ali "potoci krvi će pasti prije no što komunisti puste vlast iz svojih ruku" ili pristanu na suradnju s demokratskim snagama za stvaranje jedne demokratske koalicije. Rezultat takve politike je naglo jačanje Katoličke crkve po svima zapadnim krajevima Jugoslavije. Narod ide u crkve, gdje nalazi utjehu. To je nov fenomen. Crkva je jedina u stanju da se bori protiv komunizma. Ona ga osjeća instinktivno. Kosanovića zabrinjava pojava klerikalizma. Čita prvi svezak Dedijerova *Dnevnika*. Čitamo ga svi. Prvi svezak je posvećen Komunističkoj partiji Jugoslavije i kroz cijelu knjigu provlači se glavna misao: otpor nije učinjen da se spasi zemlja od okupatora koliko da se poslije rata nametne zemlji komunistički poredak. Dedijer navodi argumente za tu svoju tvrdnju. Kosanović je uznemiren, šeta po sobi, diže ruke u zrak i veli:

- Pa to ruši svu našu propagandu u Americi. Dedijer, evo, sada otvoreno kaže Amerikancima da smo prevarili zapadne demokracije i da smo prevarili jugoslavensku demokraciju. Mi smo za vrijeme rata govorili u Americi da je to koalicija demokratskih i narodnih partija s komunistima. Dedijer sada otvoreno kaže da je to otpor koji je organizirala Komunistička partija za uspostavu komunističkog poretka.

- Zašto vas to iznenađuje, kad je to jasno, pa to je danas svima jasno...

- Ali mi smo prevareni - hvata se za glavu Kosanović. - Narod nije to htio. Narod se nije borio za komunizam.

Izlazim iz Kosanovićeve sobe. Netko me upozorava da u njegovoj sobi postoji mikrofon koji ide ravno u Oznu. Isto mi vele da postoji u Šubašićevoj vili i kancelariji. Ozna ima oči i uši cijelog svijeta. Bosanci vele da je malo više Hunre, a malo manje Hozne, bolje bi se živjelo u Jugoslaviji.

Po Beogradu se i nadalje šire vijesti o intervenciji, diplomatskoj najprije, a zatim vojnoj, Anglo-Amerikanaca. Imam utisak da ih širi Ozna. Reakcija prosto postaje žrtvom Ozninih spletaka. Na jednoj od ministarskih sjednica Đilas i Sreten Žujović Crni govore o savezničkoj intervenciji u Jugoslaviji. Potpiruje se sistematski panika o mogućnosti intervencije.

Konačno, poslije šest mjeseci boravka u Jugoslaviji, uspijevam primiti nekoliko telegrafskih riječi od žene i djece iz New Yorka. Punih šest mjeseci ni ja ni oni nismo mogli uspostaviti vezu. Primiti pismo ili telegram iz Amerike znači osjetiti dah slobode iz zemlje gdje su ljudi slobodni, znači povezati se sa svijetom gdje se misli slobodno i gdje, konačno, nema Ozne. Šest mjeseci za mene nije postojala Ozna. Sada i za mene Ozna postaje mogućnost jedne sasvim moguće stvarnosti. Počinjem i ja da se pribojavam. Potpadam i ja pod utjecaj tog sveopćeg straha koji ždere i odnosi ljude kao stvari bez vrijednosti. Iako ne potpadam ni pod kakav zakon o ratnim špekulantima, kolaboratorima i reakcionarima, fašistima i izdajnicima naroda, ipak to neprestano nestajanje ljudi, to šaputanje po Beogradu, stvara u meni uvjerenje da bih i ja mogao da se izgubim u Ozni. Neki me prijatelji upozoravaju da budem oprezan, da se ne sastajem s reakcijom i da ne dajem svoja mišljenja o režimu. Sastajanje s

reakcijom, to je stvarno sastajanje s cijelom zemljom. Stvar koju ne možete izbjeći ako niste čovjek bez skrupula i morala. Reakcija je ne samo reakcija nego i ono najbolje što ima u našem narodu i što ne bi smjelo da se od režima nazivlje reakcijom zato što neće da primi komunizam ili Frontu. Zar je uistinu reakcija i Grol? A ipak, ne možete da ne pozdravite Grola na ulici i da se s njim ne zaustavite. Međutim, sve to gleda Ozna. O svemu ona "referiše" vašem ministarstvu ili ustanovi u kojoj radite. O svemu tome se vodi računa. Tako i vi postajete kandidat da budete uhićeni u Ozni. Ili ako ne baš to, a ono se ne osjećate sigurnim, pribojavate se i gubite stalno živce, što Ozna i želi, jer je to najbolji način da vas obeshrabri, zamori ili baci u jedno letargijsko stanje, kad vam sve postaje indiferentno i monotono, i kad biste samo htjeli da negdje, u nekom udaljenom i tamnom prostoru, usnete i spavate čitave dane i čitave noći.

Kako to da u jednom narodu, koji se odlikuje elementima junaštva i čojstva, Ozna može da izazove osjećaje straha, terora i zebnje? Komunisti su uspjeli da pronađu najsavršenije sredstvo zastravljivanja svojih političkih neprijatelja. Oni su toga svjesni. Oni su čak zbog toga ponosni. Tu leži suština razlike između njihova i našeg morala. Tu leži sav smisao njihova gledanja na svijet. Kad čovjek usporedi Oznu sa starom jugoslavenskom policijom, ova zadnja sliči na romantiku. Moša Pijade je mogao u Srijemskoj Mitrovici prevoditi Marxov *Kapital,* tiskati ga kod najvećeg književnog izdavačkog poduzeća, Gece Kona, imati cijelu školu za provođenje na komunizam novovjernika i čak korespondirati s Moskvom.

Beograd je npr. duboko iznenađen da su svi komunistički rukovodioci ostali na životu dok je - veli mi jedan intelektualac i književnik, vrlo prominentan u književnoj djelatnosti režima - beogradska policija ubijala, vješala i progonila nepoznate učitelje i učiteljice po palankama Jugoslavije.

Rukovodioci na djelu

Komunisti pate od kompleksa inferiornosti i podzemlja. To se najbolje osjeća u stalnom radu. Od dana otkako sam stigao u Jugoslaviju prešao sam više faza svoga posla. Edvard Kardelj bio je najprije mišljenja da me se pošalje u inozemstvo, natrag u Sjedinjene Države Amerike. Na povratku s mog puta saznajem da ta odluka još važi. Dr. Paja Gregorić, dobri i plemeniti komunist, javlja mi da treba da se spremim na put. Njegov pomoćnik dr. Miloš Žanko, koji me osvaja svojom dobrotom, daje mi žutu ceduljicu, koja znači *green light:* mogućnost da odem iz zemlje. Ali, konačna riječ nije rečena. Postoje mnogi drugi Kerberi, koji stoje pred vratima pakla. Oni su važniji od kompetenata za Hrvatsku i njene interese. Polazim tako generallajtnantu Velebitu. Osjećam da se ne slaže s mišljenjem "druga Paje". Međutim, dr. Paja Gregorić mi je kazao da su Kardelj i Pijade dali povoljno mišljenje. Za Velebitom postoji stvarni Kerber u Ministarstvu inostranih poslova, Montenegrin Niko Vučković. Nesvršeni đak Poljoprivrednog fakulteta beogradskog Univerziteta, mrzi sve što ima veze sa Zapadom. Osim toga, savršen je uzorak *ratéa,* promašenog života. Ja sam za njega targeta. On me mrzi, kao što mrzi stotine drugih. Smatra me došljakom, uljezom i američkim agentom. U svome ministarstvu kao glavni *boss* za osobna pitanja zapostavlja i Velebita i Šubašića, a da i ne govorimo o ostalima. Nagrađuje sve one činovnike koji mu raportiraju o privatnom životu svojih kolega. Ministarstvo inostranih poslova uglavnom je domena Montenegrina, Dalmatinaca i Slovenaca, Ozna je domena Montenegrina, vojska je domena Montenegrina. Niko Vučković mijenja garsonijere i sav je sretan što može spavati u garsonijerama bivših beogradskih gospodičića. Jedna činovnica na političkoj konferenciji Ministarstva inostranih poslova izjavljuje javno, kao u Tolstojevim kazališnim komadima, da ju je njena najbliža prijateljica zamolila neka uzme od nje stanovitu svotu Nedićevih dinara i promijeni je u nove dinare. Ona je to odbila i dojavila slučaj u interesu društva i otadžbine. Ova je dostava posebno istaknuta od načelnika Osobnog odjeljenja Nike Vučkovića kao primjer lojalnosti. *Politika* bilježi slučaj i stavlja ga za primjer savjesti činovnika. Ako učenik u školi dostavi što kolege ili roditelji misle i govore o režimu, to se smatra primjerom poštenog

građanskog i patriotskog morala. Niko Vučković je jedan od stupova novog morala.

U mome ministarstvu postajem šef Odjeljenja za stranu štampu. Ne idem u inozemstvo. Dr. Paja Gregorić mi saopćuje da je Kardelj pronašao, u roku od nekoliko dana, da ne smijem napustiti zemlju. Ne daje mi nikakvo obrazloženje. Ozna je svakako pronašla da se sastajem s reakcijom, da viđam političke ljude i da nisam dovoljno aktivan u Frontu. Zato mi se daje jedan odsjek. Daje mi se i jedna ogromna soba. Organiziram odsjek, ali već poslije tri dana dolaze dva nova činovnika koji stvarno vladaju mojim odsjekom. Neki činovnici mi vele da su ta dva činovnika, Vuksan i Baum, stigla ravno iz Ozne. Dobivaju sobu pokraj moje. Oni trebaju voditi računa o duhovnoj, političkoj i tjelesnoj njezi stranih dopisnika. Vuksan je Ličanin i da ne zna srpski, blejao bi. Kapetan Vladimir Baum sin je bogatih Židova iz Zagreba i raspolaže svim jezicima. Jedan od njegove braće pregledava putnike na zemunskom uzletištu. Kud baci svoje oči, dolazi do strašnih posljedica. Baum ima sve odlike očevog sina: stanovito buržoasko ponašanje. Moj se krug sve više zatvara. Osjećam da me se želi zaokružiti u jednoj sobi. Vuksan mi dobacuje:

- Mi ne trebamo ljude koji dolaze iz Amerike. Što ste dolazili ovamo? Mi vas ne trebamo...

Mislim u tome trenutku na tisuće naših iseljenika koji su se spremali, ili se spremaju, da dođu u Jugoslaviju, u obnovu zemlje. Pridolaze strani dopisnici. Prilaze k meni. Dajem im objašnjenja koja su potrebna. Pitaju me zašto nema voća na trgovima. Velim: "Prirodna reakcija sela. Seljaci ne donose hranu, kad vlasti maksimiraju cijene". Jedan od dopisnika veli: "Ako državni činovnik veli istinu, znači da u Jugoslaviji postoji sloboda mišljenja". Međutim, sutradan, *Borba* govori drukčije. Veli da nema štrajka seljaka, da je to samo zabluda reakcionarnih intriga u redovima seljaka i da stvarno voća ima. Osjećam da sam demantiran. To tako ide redom. Vuksan i Baum preuzimaju cjelokupnu moju djelatnost. Osjećam da ih ne zanima moje mišljenje o objektivnom izvještavanju strane štampe. Strani dopisnici i stranke iz zemlje, posebno iz Hrvatske, koje dolaze posvršavati poslove, vele po Beogradu da sam jedan od rijetkih ljudi, s kojim se u Ministarstvu može razgovarati. To me čini jako nepopularnim kod stvarnih gospodara Ministarstva. Osjećam da neću moći dugo izdržati.

Veljko Korać, pomoćnik Ministarstva, masira me svako jutro svojim časovima iz "duhovnih" vježbi Kompartije. Kao i u duhovnim vježbama svetog Ignacija Loyole, i on postupa jednako: *"Ukoliko želiš da dođeš do istine, moraš da smatraš bijelim ono što je crno, ako to Crkva smatra takvim."* Čini mi se da je to trinaesta točka Loyolinih savjeta službenicima, odnosno rukovodiocima isusovačkog reda. Korać je, veli, jedan od poznavatelja i poštivalaca mog starog učitelja Miguela de Unamuna. I Unamuno, kao i Marx, kod ovih naših voštanih rukovodilaca imaju svoje tumače. - Humanizam je njihova strast. Međutim, gdje tu može biti humanizma? Korać mi predbacuje druženje s reakcijom.

- Ali reakcija je cijela zemlja? - velim.

Zamjera mi što viđam gospodina Grola. Po ulicama, naime, pioniri pjevaju: "Jedna su se polomila kola - To su kola gospodina Grola". - Uzalud kažem da ga viđam vrlo rijetko, ukoliko ga sretnem na ulici. Ne vjeruje se. Korać mi zatim savjetuje da se upišem, ili da podnesem molbu za upis, u Partiju. Dolazi do objašnjavanja. Korać nikada ne priznaje da je on partijac. Brani se i odbija.

- Druže Radica, vi i ne biste nikoga ubili za svoju ideju?

- Ne, gospodine Koraću, i četnici su ubijali za ideju, i ustaše su ubijale za ideju. I nacisti i fašisti su ubijali, misleći da ubijaju za ideju. I vi ste se ubijali za ono što vi smatrate da je ideja. Ja mislim, poslije svega što sam vidio u Jugoslaviji, da je suština, stvarno jedina suština našeg problema, ne ubijati se, prestati s ubijanjem. Ja vjerujem u svekolikost čovjeka i u supstancu čovječanstva. Vi to morate znati iz Unamuna, iz njegova "tragičnog osjećaja života" ljudi i naroda. Ja vjerujem da je ljudska supstanca vrednija od klanja.

Korać sav problijedi. Zaboravi se. Veli da je to sofizam. Komunisti smatraju sofizmom sve ono što prelazi kruti okvir dijalektike. Nato će Korać:

- Vi ste špenglerovac.

Iz moje *Agonije Evrope* jasno proizlazi da nisam špenglerovac. Ali čemu raspravljati? Mi se nalazimo u jednom zatvorenom krugu, iz koga se izbiti ne može, u kome nema zraka, nema prostora i nema

pogleda ni prozora na otvoreno obzorje širokih prostora i prostranog mora.

Vraćam se kući. Čitam. Mahom ruske knjige koje poplavljuju tržište. U Jugoslaviji su sva književna poduzeća državna. Prevodi se ruska komunistička literatura. Čitam povijest Partije. Čitam prijevode novih povijesti, koje su priređene za škole. Povijest starog, srednjeg i novog vijeka. *Ad usum* materijalističkog historicizma. Sve je zabluda, sve je greška, sve je slučaj, sve što se odigralo prije oktobarske revolucije i Staljina. I stari vijek. I srednji vijek. I novi vijek. Sve naše gledanje na svijet ima se baciti u stranu. Zaboraviti na sve ono što smo učili. Baciti u prah i pepeo. Jer, sve je zabluda. Filozofija, književnost i umjetnost.

Grupa novinara hoće da pokrene *Jež,* šaljivi list. - Radovan Zogović daje upute na sastanku odbora za izdavanje i uređivanje lista. Treba, veli, oponašati ruski *Krokodil.* Netko predlaže da se objavljuju komični stripovi*, po uzoru na američke listove, koji su kod nas vrlo popularni. Zogović odbija. Veli Zogović da nam to ne služi. - "Komični stripovi su odlika jedne dekadentne i dezagregirane civilizacije, kao što je američka..." U to vrijeme pojavljuje se u Beogradu i naš ambasador u Washingtonu, Stanoje Simić. Po Beogradu se veli da je donio strašne vijesti, da u Americi ima nekoliko milijuna komunista, spremnih da preuzmu vlast u svoje ruke, da se Amerika nalazi uoči građanskog rata. Vladimir Dedijer je oprezniji. On to ne kaže. On piše u svojim feljtonima u *Borbi* o snazi reakcije u Americi. I Zogović pati od kompleksa inferiornosti. To čini da se nikako ne može ući u unutrašnjost ovih ljudi. Njihova je unutrašnjost polomljena. Kad s njima razgovarate, kao i s Koraćem, osjećate podvojenost ličnosti. Naslage starog nezadovoljstva, bivših neuspjeha i nesretnog življenja na rubu života, koje se sada izdižu i silom hoće da izbiju u novom obliku, kad je za njih sve omogućeno i sve slobodno i kad kao da bi htjeli da osvoje i prežive sve ono što su drugi mogli postepeno da doživljavaju ili žive. Ima nesumnjivo nečeg tragičnog u tome. Pred vama je netko tko nije nikada mogao da ima vlast u rukama, netko tko

*Američki izraz "comic strip", znači stripove uopće, kao umjetnički oblik, a ne samo one humorističkog sadržaja. Stoga i opisanu raspravu sa Zogovićem valja shvatiti u tom smislu.

nije nikada mogao da ima bogatu vilu ili garsonijeru, netko tko nije nikad mogao da ima prijateljicu, da štampa knjige, da štampa članke u prvim časopisima i listovima, da bude ministar, da bude poslužiван od posluge, da jede iz srebrnih tanjura, da nosi svilene košulje, itd, itd, itd. Sve je to tako očevidno, toliko očevidno da postaje nužno, dosadno i melankolički šturo. Čovjek se pita, da li je radi toga trebalo praviti revolucije, ubijati ljude, bacati ih napolje, oduzimati im palače i stanove.

Kad čovjek pomisli da maršal Tito treba Bijeli dvor na Dedinju da bi manifestirao svoju silnu vlast (ali pred kim i zašto), sve to postaje tužno. Lenjin je bio daleko prirodniji kad je revoluciju prošao spavajući u jednom siromašnom sobičku. Čovjek ne može da se ne divi kad promatra ove ljude na vrhu vlasti s kakvom strašću zgrabe ili, kako oni kažu, "fasuju" neku garsonijeru ili neko novo odijelo sa skupom kravatom. Obilaze po primanjima i po uredima i prosto vas izazivaju da ih promatrate, da im se divite i da im čestitate na novom životu komunističke hijerarhije. Ne znam otkuda to dolazi? Da li od naše stoljetne balkanske primitivne zaostalosti, ili je to i politika Partije koja drži da će se tako i na taj lažni dekorativni način nametnuti javnosti i izazvati dublje poštovanje, čak i uvjerenje da je režim vječit, nikako privremen. Tako primanja kod Tita, vele mi mnogi strani diplomati, premašuju po raskošnosti primanja kraljeva ili predsjednika demokratskih republika. U jednoj zemlji gdje je sve pustoš, razvalina i zgarište, izazvano ratom, građanskim klanjem i siromaštvom sve to izazivlje gađenje i duboki prezir nad režimom što se uspostavio nasiljem. Sve to isticanje prevlasti, na takav primitivan način, narod smatra najsramotnijim izrabljivanjem ljudskog dostojanstva. I uistinu, narod se pita kome sve to služi. Zar se narod može varati na taj način? Zar Kardelju treba Stojadinovićeva vila? Ili čak Đilasu neka druga vila, vlasništvo nekog bivšeg trgovca? I konačno, zar sve to ima smisla? Zar sve to može nekoga uvjeriti u dugotrajnost, čak vječnost komunističkog režima? Zar se kapitalistički režim mora zastidjeti pred načinom na koji novo vodstvo gradi sebi nov bogat komfor i nov politički oportunizam?

Budućnost: djeca

Listovi objavljuju da je maršal Tito primio djecu. Budućnost života jugoslavenskoga naroda.

- U Jugoslaviji su stvarno sretni samo pioniri - reče mi jedan omladinac.

Pioniri su dječja organizacija koja obuhvaća djecu do 12 godina. Zatim dolazi SKOJ, omladinska organizacija, Savez komunističke omladine Jugoslavije. Uz to, postoji i USAOJ, omladinska fronta Jugoslavije.

Tito je primio pionire. Kako novine bilježe, Tito govori djeci o Bogu. "Sve što je dobro", veli Tito, "ne dolazi od Boga. Bog nije gospodin koji dariva djecu svime što je dobro". Tito zatim nadalje tumači: "Kad mi kažemo da nam Bog daje kolače i bombone, to se ne dešava uvijek. Ali kad mi kažemo: Tito nam daje kolače i bombone, kolači i bomboni uvijek dolaze."

Dok je Tito tako govorio - prema novinskom izvještaju - pojavila se vila u bijelom i podijelila djeci kolače i bombone.

Drugim riječima, ono što ne može Bog - može drug Tito.

Ova priča koju su listovi objavili mogla je da se između dva rata ponavlja u Mussolinijevoj Italiji, u Hitlerovoj Njemačkoj i u Staljinovoj Rusiji. I tamo su bogovi - Mussolini, Hitler i Staljin - mogli više od samog Boga. Ali da to nitko neće primiti za gotovo u Jugoslaviji, to je sasvim shvatljivo. Takve sličice pokazuju najbolje koliko ni Tito ni Partija nemaju nikakve psihološke veze s narodom kojim vladaju.

Pioniri pjevaju po Beogradu, skojevci pjevaju po zemlji. To je buduća komunistička Jugoslavija koja treba da zna da raj nije na nebu, već na zemlji, i da Tito i Partija mogu više od Boga. U jednom narodu gdje postoje misli kao "svaka sila za vremena, a nevolja redom ide" ova nova filozofija nije u stanju da oduševi mase ili da ih privuče jednom sistemu koji je toliko tuđ cijelom njegovom duhovnom i političkom suživljavanju.

Obitelj se lomi ispred udarca novog totalitarnog sistema. Djeca ne pripadaju svojim legitimnim obiteljima. Odvajaju se od kruga obitelji i vezuju se za novi krug. Obiteljska ćelija se raspada, ili stvarno ulazi u prešutan sukob s državom, čiji unutrašnji sistem ima bezuvjetno da poruši obitelj ili samu sebe. Više puta, predvečer, kad

skojevci stignu kući s posla u uličnim odborima ili u Ozni, razgovor za obiteljskim stolom zamukne; nitko se ne usuđuje nastaviti razgovor iz bojazni da djeca ne bi raportirala razgovor svojim komesarima. Vidio sam nekoliko takvih slučajeva. Ostavljaju utisak intelektualne bijede, političkog kukavičluka i, na kraju krajeva, izazivaju u vama želju da ne živite i da se negdje izgubite u nepoznatom prostoru, gdje toga nema i ne smije biti - da bi dostojanstvo čovjeka moglo da se održi i spasi.

Omladina je nezadovoljna. U beogradskim i zagrebačkim gimnazijama glasa u većini protiv razdvajanja vjeronauka od obaveznog predmeta i traži da ostane obavezan predmet. U svakom razredu postoje ponajviše tri skojevca koje mrzi, izbjegava i prezire cio razred. Oni to znaju. Oni su privilegirani. Direktor i profesori ne mogu ništa ovoj trojici. I oni postepeno od njih strepe i pribojavaju se. Posljedica je to straha izazvana sveprisutnošću svemoćne Ozne, najprisnijeg i najboljeg partijskog druga.

- Ovo mi ne možemo da prihvatimo - govori mi nekolicina mladih ljudi iz raznih krajeva zemlje koji me posjećuju. - Mi se nismo za ovo borili. Mi smo bili svjesni da će komesari pokušati izvesti ovo što izvode, ali mi ovo nismo htjeli. Vi morate svakako nastojati da se vratite na Zapad i da saopćite Zapadu naše želje, naša osjećanja i naše misli. Mi ne možemo primiti ropstvo misli, ideja i ugnjetavanje slobode. Partija od nas traži što nitko nije tražio. Mi ovo nećemo primiti. Mi ćemo se protiv ovoga boriti.

Po Beogradu vode domobrance. Masa im pljuje u lice, bije ih kamenjem. Mnogi ih sažaljuju. U Beogradu narod vrlo često prilazi njemačkim i talijanskim zarobljenicima, daje im hrane i po cigaretu.

- Mladost, život - Život, mladost mi smo prezreli... - pjevaju skojevci.

Na izletu u Novi Sad

S poznanicima iz UNRRA-e polazimo u Novi Sad. Po vojvođanskim selima narod manifestira u redovima novim izborima. Kad ugledaju džip UNRRA-e, viču "Dole reakcija". Netko se ispravi i veli "Živjela UNRRA".

U Novom Sadu slično raspoloženje. Svijet nezadovoljan partizanima i pridošlim Crnogorcima i Ličanima. Rusi na svima mostovima uzduž Dunava. Jedna mi gospođa priča:

- Kad su partizani ulazili u Novi Sad, posipali smo ih cvijećem. Iz njihovih očiju shvaćali smo što će se odigrati s nama. Njihov pogled bio je ispresijecan mržnjom, bijesom i prezirom. Predosjećali smo da će nastati klanje, istrebljenje, i pojaviti se život na koji nismo bili pripremljeni. Tako je i bilo. Odnosili su nam sve, od muževa do pokućstva. I mog su odveli. Ne znam gdje je i što je s njim.

Suze su se spustile iz njenih očiju.

Na povratku iz Novog Sada zadržavamo se u selima, gdje su već pridošli Crnogorci i Ličani. Nenaviknuti na dobru zemlju, a naviknuti na nađiravanje, Crnogorci su mislili da će svuda zemlju za njih obrađivati Lale i Nijemci. Ljuti su i ne radi im se. Osim toga, ždere ih tuberkuloza koja ovdje hara da je milina. Banatski, srijemski i vojvođanski seljak nezadovoljan - najprije zbog novih došljaka, zatim što narodna vlast favorizira Mađare, a kažnjava Srbe. Nijemci odlaze. Zapravo, već su otišli. Narodne vlasti prijete kolektivizacijom i kolhozom. Seljaku krivo. Individualist je, voli zemlju.

Vraćamo se iz Novog Sada. Na putu ispred Beograda zaustavljaju nas partizani, mislim skojevci i oznaši. Napeli prema nama *tommygune* i prilaze nam ravno u prsa: - Stoj, stani, stoj!... Ogledavamo se: kamioni, džipovi i luksuzna kola. Pogledamo na stranu, dolje preko puta: Tito u lovačkom odijelu, savršenom modernom odijelu, s lovačkom puškom, lovi jarebice. Do njega ruski oficiri. Bilo ih je šestorica. Zatim garda: Dalmatinci, Crnogorci i Ličani. Odebljao. Iz daljine živo podsjeća na Stojadinovića. U Beogradu ga zovu Göringom. U Zagrebu Titlerom.

Tito sada, vele, uči povijest srpskog naroda. Aleksandar Belić savjetovao mu da čita povijest XIX. stoljeća Slobodana Jovanovića. Jednog dana Tito upita Jašu Prodanovića: - Je li to sve točno što piše Slobodan Jovanović u svojim knjigama srpske političke historije? - Stari Jaša Prodanović odgovara: - Druže Maršale, nemojte čitati Slobodana. On se šegači sa svime, pa i sa srpskom historijom. Čitajte moju historiju srpskog naroda. Ona će vam dati punu sliku srpskog gibanja.

Beograd veli kako Tito uči srpsku historiju. - Srpska historija - veli mi jedan stari beogradski političar - ne uči se iz knjiga. To se nosi sa sobom. Ukoliko se ne osjeća i ne nosi sa sobom, ne zna se. - Za marksiste, međutim, srpska kao i hrvatska historija mora da se uči. Objektivna i naučna primjena marksizma ne traži instinktivno suživljavanje s jednim narodom. Ponovno, dva svijeta i dva suprotna gledanja na svijet.

Tko je Tito?

Tito je sve više nepoznanica i za srpski i za hrvatski narod. U Kumrovcu, kod Klanjca, ljudi se ne sjećaju Josipa Broza Tita. Za Hrvate, Tito nije Hrvat. Za Srbe, nije Srbin. Malo ga ljudi poznaje. Malo je njih koji vele da je današnji Tito onaj isti Tito iz 1922. Taj Tito boravio je u Rusiji, učio ruske revolucionarne škole, bio vrlo aktivan u Kominterni. Bio dugo godina u Kini. Vratio se u Jugoslaviju uoči rata. Šetao po Zagrebu pod imenom ing. Tomaneka. U Zagrebu po Zrinjevcu poznavali ga kao lijepa i otmjeno odjevena gospodina. Što je istina, bilo bi teško saznati. Činjenica je da nitko u Srbiji ni u Hrvatskoj ne zna ništa o Titu, te da je Tito i za Srbe i za Hrvate velika nepoznanica. Sve je to zlo za jednog narodnog čovjeka, vođu naroda. Isto tako kao što cijela zemlja ima utisak da njom vladaju Rusi, mada je to katkad i pretjerano; ne valja ni to da misteriozno utječe na fantaziju naroda. Za Srbe, Tito je bio u početku Hrvat. Hrvat koji je zajašio na srpsko prijestolje. Poslije je i to iščeznulo kad je i Srbima bilo jasno da Tito i za Hrvate nije Hrvat već isto tako nepoznanica. *Sve pretpostavke da je Tito najprije Hrvat, pa zatim komunist i Jugoslaven otpale su kao lanjski snijeg.* Sve političke kombinacije o nekom trojstvu, hrvatskom trojstvu Tito-Maček-Šubašić koje treba voditi novu Jugoslaviju, pretvorile su se u nemoćnu fikciju političara iz starih vremena. Tito je narod. Narod je Tito. Tito je naš - Mi smo Titovi. Tito je Partija. Partija je Tito. Partija je narod. Narod je Partija. Tito je narod i Partija. Tito je simbol jednog mnogovrsnog Moloha s tisuću glava koji sebi podvrgava i narod i Partiju. Odnosno, Partija

podvrgava sebi i Tita i narod. Tu leži jezgra problematike komunističke države, komunističkog sistema i staljinističkog obožavanja heroja.

- Što ste dolazili u ovu zemlju? Dokle će sve ovo ovako? - pitaju me suputnici pred vratima slavnog Beograda.

Dražinovci na procesu u Beogradu

Ulazimo u jezgru jugoslavenske krize. Gledamo je kroz presjek marksističke kirurgije. Proces protiv dražinovaca poslužuje vanredno takvom gledanju i prosuđivanju. Među optuženima nalaze se Dražini bravi - Besarović, Lukačević i nekoliko srbijanskih intelektualaca, Pavlović i dr. Đura Đurović.

Opći utisak: podvala, olajavanje, uzajamno optuživanje, pomanjkanje svakog morala kod Besarovića i mnogih drugih. Sjećam se procesa protiv ustaša u Zagrebu. Glavni Pavelićev koljač Vignjević izjavljuje: - Sve što sam radio nisam samo radio po svojoj dužnosti, nego i po svojoj savjesti. Ubijao sam Srbe, jer sam ih smatrao neprijateljima Hrvata. Vi ste pobijedili - veli partizanskim sucima. - Vi imate pravo da me vješate. Da smo mi ustaše pobijedili, mi bismo vas vješali. - Satanizam ovakvog gledanja na svijet izazivlje strah u mozgu i u svijesti čovjeka. Ideologije su zaslijepile ljude. Međutim, i na tome procesu, Mandić plače. To čini i Mile Budak, koji je govorio "Srbe na vrbe". Mile Budak veli: - Mi nismo vladali Hrvatskom. Hrvatskom je vladalo nekoliko rasova. Mi nismo odgovorni. - Kukavičluk inteligencije, odgovorne za materijalno izvođenje zločina.

Ovdje u Beogradu Đura Đurović drži se pošteno, ne odriče se Draže. Suštinu srpskog problema iznosi beogradski advokat Aleksa Pavlović. U vrlo odmjerenom tonu, s mnogo poštenja i odvažnosti, on objašnjava slučaj Srbije, njenu tragediju. Iz njegova izlaganja osjeća se da je Srbija bila žrtva jedne teške zablude. Ona je vidjela u Mihailoviću čovjeka koji je predstavljao politiku kralja, izgnaničke

vlade i Saveznika. General Mihailović, član vlade u izgnanstvu, bio je za nju simbol njene borbe na strani saveznika. Kad kralj preko londonskog radija najavljuje Srbiji i srpskom narodu da napusti Mihailovića i prijeđe Titu, beogradski Nacionalni odbor Draže Mihailovića prilazi Tito-Šubašićevu sporazumu, jer u tome vidi odluku kralja, jugoslavenske vlade u izgnanstvu i želju Saveznika. Sprema se da dočeka Tita, da surađuje s narodnooslobodilačkim odborom i prihvati savezničku tezu.

Osjeća se dosljednost u stavu. Tito-Šubašićev sporazum nije vodio računa o tome stavu. Nije uzeo u zaštitu i sve one ljude, koji su dali svoje živote i učinili nadčovječne žrtve boreći se na strani Mihailovića, misleći da to čine za pobjedu savezničke stvari. Tako im se govorilo i preporučivalo od 1941. do 1944. preko londonskog radija. Da li su oni izdajnici? Da li su oni krivi? Da li su njihove obitelji i njihova djeca potomci izdajnika? Tko hoće dobra i sreće našem narodu, mora odgovoriti negativno. Mora uzeti u obzir smisao zablude i smisao žrtve. Ali tko o tome vodi računa? Koga to zanima ili boli? A tu leži sva jezgra našeg problema. Naše svekolike tragedije. Tu stvar nije vidjela komunistička partija, jer je nije mogla vidjeti. Ona je vezana za sudbinu pobjede svoje ideologije. Međutim, u tragediji ljudi ideologije nisu ili bar ne bi smjele biti važne. To je ono što mene boli, što me trga i što me ubija. Hoću da svisnem. Ili da se utopim u letargiju sna.

- Što ste dolazili u ovaj pakao? - To isto pitanje stoji neprestano ispred mene, kao neka teška hamletovska utvara: - Biti ili ne biti - to je sudbinsko pitanje cijele moje zemlje, moje Hrvatske, a i Srbije, pa i Jugoslavije.

Na jednom *cocktailu* kod američkog novinara pitaju me američki prijatelji, koji su čitali moje članke u *The Nationu*, što mislim o Titovoj Jugoslaviji. Odgovaram:

- La Republique n'était jamais si belle que sous l'Empire - govorili su Francuzi u prvim danima Republike. - *Republika nije nikada bila ljepša do za vrijeme Carstva.* - To je jedina moja opaska, i ona izazivlje buru kritike. Sutradan u Ministarstvu informacija, na poslu, zamjeravaju mi tu moju nevinu ironiju. I ona se smatra zločinstvom, izdajom i kritikom režima.

U jezgri krize

U jezgri smo svekolike naše političke, nacionalne i moralne krize.

Stvara se Front. Ide se na izbore. Milan Grol daje ostavku. Izlazi iz vlade. Neće da bude *korisna budala* komunista.

Uvečer u jednoj beogradskoj kući saznajem slijedeće:

Komunisti su podijelili jugoslavensko društvo u tri sloja - prvi sloj su komunisti, lideri novog društva, novo vodstvo i nova aristokracija; drugi sloj su *korisne budale,* svi oni koji surađuju s komunistima, zvali se oni Grol, Šubašić, Kosanović, haesesovci, Gaži, Frol i mnogi drugi; treći sloj je većina naroda, *siva masa,* more, sivo more, u kome komunisti plove, kupaju se i "oformljuju" svoje nazore. Moša Pijade veli da su komunisti bez te sive mase kao ribe bez vode.

Tu je suština cijelog našeg pitanja. Ulazimo u jezgru krize. Grolova ostavka otvara krizu koja neće nikada završiti. Demokracija, takva je - kakva je, naša demokracija, ulazi u borbu *versus* komunističke diktature. Ta se kriza neće nikada završiti. Grolovo pismo Titu jasno upozoruje na činjenično stanje:

> "Kroz celo vreme ja sam ponavljao i ponavljam sada, da je sporazum naprednih političkih partija moguć, ukoliko je vodećoj komunističkoj partiji stalo do sporazuma, šta će reći ukoliko bi ona bila rešena da postavi meru svome programu i da deli vlast sa ostalim političkim partijama, koje danas s njome dele samo odgovornost. Bez tog širokog sporazuma o programu pravih rešenja nema. Teškoće koje rastu u opasnim razmerima, danas to već i suviše jasno pokazuju. Izlaganje mojih mišljenja o situaciji ostalo je bez odgovora. Za punih mesec i po dana nije došlo do nove zaključne izmene misli između mene i vas, niti je bilo sednice vlade na kojoj bi mogao pokrenuti ta pitanja... Surov i isključiv ton potvrđuje beskompromisnu tendenciju vodeće grupe koja isključuje pojam saradnje. Moj od početka težak položaj kao člana vlade koji ne učestvuje u stvaranju akata, nego samo u kritici, sa ovakvim političkim zakonima, postao je nemoguć."
>
> *(U Beogradu, 19. avgusta 1945)*

Greška je, fatalna greška, što s Grolom ne izlaze iz vlade ni Šubašić ni Kosanović ni Šutej. Grol ostaje sâm. Kao što će mjesec dana kasnije ostati sâm i Šubašić. Kao što će jednog dana ostati sâm i Savica Kosanović. Partija hitlerovskom taktikom artičoka jede list po list svakog pojedinca koji ima odvažnosti oduprijeti se njenom diktatu. To je smisao uspona totalitarnog režima.

Milan Grol ide u privremeni parlament, u AVNOJ. Izdaje *Demokratiju* i iskorištava sva sredstva da govori u ime naroda. Neće građanski rat koji mu Partija široko nudi, jer on zna, kao narodni čovjek, da građanski rat predstavlja novu krv, novo nestajanje i ubijanje ljudi. Kao da ta naša zemlja nije imala dosta krvi i dosta ubijanja i klanja. To je sudbina svake demokracije koja vodi računa o humanim osjećajima. Demokracija ne može da se bori protiv jednog sistema za koji tisuće i tisuće ljudi ne predstavljaju nikakvu cijenu. Tu leži smisao sve naše tragedije. S jedne strane, ljudi koji riskiraju ljude. S druge strane, ljudi koji se boje krvi. Nema razmjera u borbi. Sredstva su nejednaka. Grol delegacijama sa sela poručuje: mir, hladnokrvnost i neizazivanje sukoba.

Tada u Skupštini, naoružanoj do zubâ, gdje rukovoditelji lupaju šakom o skupštinski stol, M. Grol izgovara velike riječi:

- Kad bi narod bio svjestan da tekovine koje je on svojom krvlju otkupio ne bi bile ono što pod tom riječju smatra i misli glavna partija u režimu - drugim riječima Kompartija i komunizam - on bi dao sve od sebe *da podigne ovu zemlju, od koje su Bog i ljudi digli ruke.*

Grola optužuju da je "svjesno ili nesvjesno" - dijalektika Partije - u službi međunarodne reakcije. Grol se brani dostojanstveno. Snažno zamjerava pomagačima na pomanjkanju odvažnosti. Na pomanjkanju kičme. Tu kičmu, naprotiv, imaju rukovodioci Kompartije. Dok pravi tu aluziju, Sava Kosanović spušta glavu i nekako prekriva lice. Boris Kidrič, diktator Slovenije, dolazi za skupštinski stol, udara neprestano šakom o nj. Za njega je sve to izdaja. Radi se o Trstu, to je glavno pitanje. Trst, međutim, ni Srbi ni Hrvati ne smatraju tako važnim pitanjem, koliko smatraju bitnom svoju slobodu. - Ako slobode nema u Zagrebu i Beogradu, što će im Trst u kome neće biti slobode - to je stvarno mišljenje javnosti po našim gradovima. Čak i u Dalmaciji i na Primorju. Edvard Kardelj odgovara Grolu. Nevješto i slabo. Kardelj, ukoliko ne čita stvari, improvizira loše. To je slučaj svih glavnih rukovodilaca osim Rodoljuba Čolakovića. Komunisti su jaki kad čitaju svoje govore. Ropstvo dijalektike i doktrine okovalo je slobodu misli i instinkta. Na to se javlja i piskutavi glas Moše Pijade: *"Ako narod izabere jednu skupštinu koja će biti protiv naroda, narod ima prava da je raspusti i izabere novu skupštinu pravih narodnih predstavnika"*. Termidor. Kobna protu-

slovlja totalitarnog sistema koji falsificira demokraciju. Ili će narod biti slobodan i izabrati skupštinu koju hoće, a onda nitko nema prava da je raspušta, ako ju je narod u slobodi izabrao, ili narod neće biti u slobodi i u mogućnosti da izabere svoju skupštinu, a onda nema smisla raspuštati je. Ali stvar je dublja. Osjeća se opće nezadovoljstvo. Formiranje opozicije. Mogućnost da se prema obavezama u Jalti održe uistinu slobodni izbori. Takvi slobodni izbori donijeli bi Partiji najviše 10 % glasova, a Fronti niti 25 %. Komunisti ne bi dobili ni 58 poslanika koje su dobili 1920. U tome slučaju trebalo bi da se izvede revolucija i nametne vlada Fronte, odnosno Kompartije. Kompartija je, međutim, još uvijek ilegalna partija u Fronti. Sve to plaši legislatora Mošu Pijadu. I pored toga što su ulični, mjesni, rejonski, oblasni i kotarski narodni odbori odstranili stotine tisuća građana, oduzeli im mogućnost glasanja, likvidirali ih i negdje "očistili", karakteristike učinile svoje, Ozna dala za sve to skrovište i blagoslov, Moša Pijade i Edvard Kardelj osjećaju se nesigurnima. Revolucionari su uvijek nesigurni. Diktatori ne izazivaju samo strah kod svojih žrtava; oni su također žrtve straha. - Tko mačem ranjava, taj od mača i pogiba. - Evanđeoska lebdi u njihovoj podsvijesti. To je ta neumoljiva snaga straha koji davi tvorce straha isto koliko i žrtve straha. To je tamna i strašna moć straha. Roosevelt je imao pravo kad je tražio da jedna od sloboda bude i sloboda od straha.

Starozavjetni patos koji živi u Moši Pijadi i lomi njegovu vizionarsku unutrašnjost gura ga neminovno u izazivanje straha među neprijateljima. Borci za slobodu postaju križari ropstva i mraka. To je sudbina svih kontrarevolucija, koje pod maskom revolucije i slobode hoće da uspostave svoju vjeru i svoja načela. Nitko nije u stanju da ih od toga odstrani. Jedan mali narod organski strada kad se na njemu izvode eksperimenti koji lome velike narode. Ta mi misao neprestano dolazi pred oči. Sve ono što neće komunizam smatra se fašizmom, reakcijom i izdajom. I to u jednoj zemlji gdje fašizma nije stvarno ni bilo, a reakcija je nekoliko gavana kojima su najviša pohlepa bili ćevapčići, špriceri i poneka dama iz balkanskog polusvijeta. S tim svijetom umire i sve ono što smo izgradili od naše autohtone civilizacije i kulture. Ali tko može zaustaviti najezdu jedne naoružane manjine koja ima svoje proroke, zaslijepljene tamom doktrina i ideologija? - Svemu našemu zlu kriva je inteligencija i

poluinteligencija. Narod je plemenit, zdrav i dobar. Inteligencija je njegova rak-rana.

Kad se u Skupštini stvara opozicija, Moša Pijade se žuri raspustiti Skupštinu. Svaki i najmanji znak opozicije uznemiruje vlastodršce. To je sudbina totalitarizma. Jedini lijek, kao što reče Milan Grol, za sve to je sloboda. Sloboda s malim ili velikim početnim slovima. *"Ima jedan jedini lek, koji može da povrati našoj narodnoj zajednici punu životnu snagu i punu životnu radost, a to je - sloboda"*. Te Grolove riječi zasjenjuju svu dijalektiku. Komunistička partija sama priznaje da je u ovome ratu poginulo oko milijun i osam stotina tisuća ljudi; ona veli da je poginulo 10 000 članova Kompartije, a 25 000 skojevaca. Pomnožimo to s tri, pa je još uvijek jasno da nad milijunima žrtava jugoslavenskih naroda Kompartija nema ni moralnog ni političkog prava da uspostavi svoj režim narodu od četrnaest ili petnaest milijuna stanovnika Jugoslavije, koliko ih je preostalo na životu. Tu su cifre koje govore same po sebi, najbolje i najjasnije.

Grolova ostavka izazivlje uzbunu u narodu. Grol vrlo dobro postavlja i jedinu razliku između reakcije i opozicije: Kad bi bilo objektivne slobode, reakcija bi se mogla da obilježi i označi; kako nema slobode, jasno je da se sve pripisuje reakciji. Ali taktika Partije samo je to da cijelu zemlju strpa u reakciju, sve one koji neće da prime nauku Partije.

Za Milanom Grolom ide i najveći dio zemlje, ne samo u Srbiji, nego i u Hrvatskoj. Dr. Ivan Šubašić i dr. Juraj Šutej imaju sastanak sa članovima HSS-a u zagrebačkom hotelu Esplanadi. Najveći dio prisutnih poslanika kritizira živu prisutnost Šubašićevu u vladi Titovoj, traže Mačeka i traže ravnopravnost HSS-a u Fronti s komunistima i ostalima. Sve se to zbiva u trenutku dok je ing. A. Košutić uhićen u Ozni. Njegova misija iz 1944. na oslobođeni teritorij završila je njegovim uhićenjem i nestajanjem. Hapsi se i dr. Bariša Smoljan. Smoljan, Torbar i Pernar ležali su u ustaškim logorima i imali pjegavi tifus. Sada su oni "fašisti", po istome načelu po kome je i Maniu u Rumunjskoj "fašist", a Tatarescu antifašist.

Dr. Ivan Šubašić obilazi cijelu Hrvatsku i svagdje može saznati pravo mišljenje hrvatskog seljaka i građanina: traže Mačeka, narod neće komunizam. Dr. Ivan Šubašić vraća se u Beograd. Traži od Tita

i Kardelja da se ispune zahtjevi Jalte: demokratizacija. Tito i Kardelj odobravaju. Šubašić treba da otputuje u Pariz. Vrijeme rđavo. Zamoren s puta, Šubašić pada bolestan. U prisustvu trojice beogradskih liječnika, ruski liječnik, prof. V. Ognjev, za koga Beograd veli da nije internist, konstatira potrebu Šubašićeva apsolutnog nekretanja. Četrdeset agenata Ozne zaposjedne Šubašićevu vilu u Ulici Janka Vukotića. Engleski ambasador g. Stevenson, koji otprije ima utvrđen sastanak sa Šubašićem, dolazi u četvrtak poslije podne i biva "odbijen" od skojevaca. Beograd saznaje za slučaj Šubašić; misli da prisustvo agenata najavljuje posjet Tita njegovom bolesnom ministru inozemnih poslova i političkom partneru, a radi se o stvarnom pritvoru. Dr. Ivan Šubašić šalje pismo Titu. Pismo sadrži ostavku. To isto čini i dr. Šutej. Štampa poslije nekoliko dana objavljuje Titovo pismo, zapravo odgovor Šubašiću, bez Šubašićeva pisma. Tekst svoga pisma Šubašić ne saopćava nikome. Poslije nekoliko dana, Šubašić kreće u Zagreb. S njime ide i grupa Hrvata koji su vjerovali u sporazum s Titom. Titova vlada ostaje sama.

U vladi ostaju Jaša Prodanović i Kosanović. - Kosanovića demantira njegova stranka. Dr. Duda Bošković s glavnim vodstvom stranke oduzima pravo Kosanoviću da predstavlja stranku. Boškovića skojevci jednog dana mlate u Pančevu, od suda do njegove kuće: sat i po hoda. Premlaćen, Bošković je prenesen uvečer u jednu beogradsku bolnicu. Tako malo-pomalo završava opozicija.

Bilo bi važno, politički i psihološki, potražiti razlog zbog koga Kosanović na kraju krajeva prima slijepo diktat Kompartije, jer bi se tu mogla vidjeti sva tragična elipsa tragičnog razvoja političkog inteligenta. Je li to samo i isključivo nefasni utjecaj jednog razočaranog Hrvata, dr. Hinka Krizmana, koji je dvadeset godina čekao da se osveti "reakcionarnom vodstvu HSS-a", ili je stvarno ono što je Savica Kosanović, i ne znajući možda za Vaihingerovu definiciju političara, kazao svojim prijateljima u času kapitulacije, političke i osobne, pred diktatom Kompartije:

- Volijem da budem zakrpa Komunističke partije negoli zakrpa reakcije.

To, razumije se, objašnjava sve.

U Fronti ostaje dr. Dragoljub Jovanović, vođa Narodne seljačke stranke u Srbiji. Na konferenciji za stranu štampu Jovanović, na

pitanje jednog sovjetskog novinara da li je Grol i sva opozicija *bankrupt,* odgovara da nije, da se radi o podvojenosti mišljenja. Poslije izbora dr. Dragoljub Jovanović u novoj Skupštini tražit će rastavu Kompartije od države pošto smo, veli, dobili rastavu crkve od države, republiku i federaciju. Kazat će i to da kao član Prezidijuma nije imao uvida ni u jedan zakon, već je o svima samo čitao u novinama. Kazat će da Jugoslavija nema vanjske politike, jer se Moskva nalazi u Beogradu. Kazat će i to da Rusija ne želi da Jugoslavija ima bilo kakvu drugu stranku osim Kompartije. Želja Dragoljuba Jovanovića da ostvari politiku centra u Fronti ne uspijeva. Komunisti ostaju sami. Ostavlja ih i jedno krilo socijalista.

U Beogradu srećem dr. A. Štampara. Partija ga je izvukla iz rezerve. Bio je kod Tita. Tito mu je saopćio da ne traži od njega njegovo političko mišljenje, već suradnju na stručnom polju: na polju higijene. Sav opčaran polazi u London da podupre novi režim. Veli: - Ne treba se osvrtati na čaršiju. Ona nije više na kasi, zato gunđa i protestira protiv svega. Ovo je ipak bolje. (Sjetio sam se tu jedne prijašnje Štamparove priče. Jednog dana, 1930, dr. Štampar je u Beogradu sreo starog prof. A. Bazalu kako se oduševljeno vraća sa sastanka s kraljem Aleksandrom i, sav presretan, pričao Bazala Štamparu kako mu je Aleksandar povjerio neku misiju. Štampar će nato Bazali: - Ta on vam je lagao. On želi da vas samo iskoristi. Kad vas više ne bude trebao, Aleksandar će vas baciti kao iscijeđeni limun na đubrište. - Štampar mi tada reče kako je Bazali pao šešir iz ruke i kako se desilo cijelo čudo. Ne mogu a da ne povežem te dvije anegdote u ova dva tragikomična vremena. Trebalo bi imati malo više cinizma i opraštati ljudima jer, na kraju krajeva, ljudi podliježu darovima, a darove koje pruža Tito ne može da pruži ni Bog, kako Tito reče beogradskoj djeci.)

U London putuje prva delegacija. Predvodi je Edvard Kardelj. U njoj je i Sava Kosanović. Naslijedio je Šubašića. Nije ga nimalo zbunilo što ga je uoči polaska sva uplakana gđa Šubašić molila da spasi svoga prijatelja "Šubu". Tako umire demokracija. Tako umiru borci za demokraciju. Savica Kosanović izjavljuje da se ne bori za "formalističku i legalističku demokraciju". Po njegovom mišljenju, demokracija je postala formalistička i legalistička. Beograd ga prezire, mrzi i ismjehuje. Ne bolju sudbinu doživljava i prvi namjesnik dr.

Srđan Budisavljević, čovjek političkog poštenja i gospodskog vladanja. Tako umire demokracija. Pod udarcem *tommyguna*, pod mrakom dijalektike i zadovoljavanjem osobnih prohtjeva, starošću i iznemoglošću njenih potencijalnih branitelja. U brdima ustaše, četnici i križari, kamišari, razočarani partizani, i tako se nastavlja tragična sudbina naše zemlje... Krležin Nervčik je imao pravo kad je negdje u Srijemskoj Mitrovici, otrag željeznih rešetaka, gledao u mjesec i govorio da je mjesečina vječna, a sve ostalo ista pjesma: ministarski položaji, policija, tajna i javna policija, žbiri, tantijeme, bizantinsko douškivanje, nepovjerenje, nestajanje i likvidiranje političkih protivnika, šljivovica i ćevapčići - to je piramida vječnog i nepokretnog Balkana.

Sjedim s kiparom Augustinčićem, čije me prisustvo u šumi oduševljavalo. Pijemo špricere i kavu. Augustinčićevu bistu Ante Pavelića izložila je Marija Radić u Radićevoj knjižari. Skojevci bacili bombu u knjižaru. Tako je prestalo i izlaženje *Narodnog glasa*. Augustinčić pravi spomenik zahvalnosti Rusiji. Mi smo zahvalni: sva naša povijest niz je spomenika zahvalnosti, Augustinčić me nagovara da primim istočni zavjet, oblik istočne demokracije, i da će sve da se ispred mene otvori. Inače, ukoliko to ne učinim, za pet godina Ozna će vladati cijelim Zapadom, pa ću morati da joj se poklonim gdje god bio, u Parizu, Rimu, Ženevi, ili za deset godina u New Yorku. Perspektive su vrlo ružičaste. Ljude obuhvaća cinizam ili želja za smrću. Augustinčić možda ima i pravo: naša je budućnost, ljudî koji vjerujemo u humanizam, teška, siva i neodređena. Ja, međutim, hoću da odem. Sve što želim, to je da se izgubim, da izljubim ženu i djecu preko mora i da još negdje na Globusu dišem dah slobode i ugledam obale zemlje gdje nema Ozne.

Između dva svijeta

Pronalazim Alexisa de Tocquevillea, jednog od najboljih analitičara demokracije u Americi. Prije sto godina, u svojoj trideset i drugoj godini, de Tocqueville je napisao ove proročanske riječi, čiju stvarnost mi živimo:

> "Postoje danas na kugli zemaljskoj dva velika naroda. Pošli s različitih točaka, izgleda da kroče istom smjeru. To su Rusi i Anglo-Amerikanci. Oba ta naroda rasla su u tami: i dok su pogledi ljudi bili zauzeti drugamo, ta su dva naroda odjednom zauzela prvo mjesto između narodâ, i svijet je gotovo u isto vrijeme saznao za njihovo porođenje i za njihovu veličinu.
>
> Izgleda da su svi ostali narodi gotovo dostigli granice koje im je dodijelila priroda i da nemaju više ništa da sačuvaju; ali oni se nalaze u uspinjanju. Svi ostali narodi ili više ne napreduju ili napreduju s tisuću napora; samo ta dva naroda napreduju lakim i hitrim korakom u pravcu karijere, čiju granicu oko nije u stanju još da zapazi. Amerikanac se bori protiv prepreka koje mu suprotstavlja priroda. Rus se hvata u koštac s čovjekom.
>
> Amerikanac se bori protiv pustinje i barbarstva. Rus suzbija civilizaciju, prekrivenu svim njegovim oruđem. Osvajanja Amerikanaca vrše se plugom zemljoradnika. Rus osvaja mačem vojnika. Da bi postigao svoj cilj, prvi usredsređuje svu svoju pažnju na osobnom interesu i bez upravljanja omogućava djelovanje razuma i snagu pojedinaca. Drugi, na neki način, usredsređuje u jednom čovjeku svu moć društva. Jedan (tj. *Amerikanac)* ima za poglavito sredstvo akcije *slobodu;* drugi (tj. *Rus) ropstvo.* Njihova polazna točka je različita, njihovi su putovi različiti; usprkos tome, svaki od njih čini se da je pozvan planovima Providnosti da jednog dana drži u svojim rukama sudbinu polovine svijeta".

Pod tim utiskom nastojim da se izgubim iz svoje vlastite zemlje. Mislim da je to jasno svima koji me poznaju. Obraćam se jednom utjecajnom partijcu. Otmjen i fin, ima shvaćanja za mene i za moju dramu. Preko njega dobijem mogućnost da odem iz svoje zemlje. Prijatelji me na ulici i nadalje upozoravaju da me Ozna gleda i da je se čuvam. Ali, izgleda, postoji sudbina u sudbini. Ima komunista koji osjećaju unutrašnje patnje i koji shvaćaju što sve to znači unutrašnja borba nekoga, koji može primiti ekonomsku ravnopravnost, ali ne može da primi duhovnu i političku. Ima komunista koji osjećaju da netko ne može dopustiti da se ulazi u tajnu njegove unutrašnjosti, da se ubija i lomi njegova unutrašnja ćelija; koji osjećaju nekoga tko ne može da primi diktaturu iznad istine, diktaturu unutrašnje slobode koja je važnija od one vanjske. Tako me u toj dilemi između dva svijeta avion odnosi od moje zemlje. Na zemunskom uzletištu gledam Titove vojnike. Sumorni su, jer vojska ne može da bude zadovoljna u jednoj zemlji gdje narod nije zadovoljan. Letim i u avionu me spopada grčevit smijeh. Gledam s prozorčića *douglasa* na

prvi snijeg po vrhovima gora i osjećam da je to moj zadnji rastanak sa zemljom koju beskrajno volim i koju ću vječno u sebi nositi kao jedinu neispjevanu nostalgiju.

U Bariju, u jednom hotelu, ostajem i spavam tri dana. Polazim dalje. U Rimu ustaše i četnici šetaju u slobodi. Ali i mnogo našega svijeta, dobrog našeg svijeta, koji bježi ispred komunista. Mali ljudi. Sve ih goni strah. Neki su bili rotarijanci ili slobodni zidari, mala inteligencija... Bježe, ne znaju ni sami zašto, ali bježe... Uvlačim se u sebe i razmišljam. Negdje susrećem i dr. Josipa Smodlaku. On mi govori o svome razočaranju. Ovo je, veli, drugo i najteže razočaranje poslije prvoga iz Jugoslavije između dva rata. Naša inteligencija prolazi iz razočaranja u razočaranje. Ali ne sva. Ima ih koji ostaju neprekidno na istoj liniji. Ti su zabačeni, u izgnanstvu, i ne mogu da dođu do riječi.

- *Zašto si dolazio u zemlju, u kojoj su samo mrtvi zadovoljni?* - reče mi jedna stara žena u jednoj polumračnoj splitskoj crkvi, koju nikada prije i nikada poslije neću, po svoj prilici, vidjeti. Klečala je ispred Gospe od Sedam Žalosti. Gledao sam je, blijedu i tešku u njenoj bezizlaznoj tuzi, bezgraničnoj i pustoj, kao što su tuge naših dalmatinskih i primorskih žena, kao što su tuge i svih žena i svih majki za izgubljenim sinovima.

Ja sam taj glas i te riječi nosio u sebi. Duboko zakopane. U isti mah neprestano hoće da izbiju na moja usta. Saopćio sam ih, jer sam smatrao da ih je bilo potrebno saopćiti da bi negdje ostale zabilježene. Težak i trnovit je put kojim idu naši narodi do osvajanja slobode. Ne treba ih osuđivati. Ne treba ih smatrati nezrelima, politički nedoraslima. Oni su bili zreli da imaju svoje pravo na opstanak, na svoje slobode i svoje razgovore sa svijetom.

Zaključci na kraju jednog puta

U slobodi zapadnog svijeta razmišljao sam o sudbini našeg svijeta, našeg naroda i Slavenstva uopće. Iskustvo u Jugoslaviji dalo mi je mnoge podstreke za to. Ovdje ću pokušati iznijeti svoja mišljenja ili, bolje, zaključke.

1) Komunisti su zbog neminovnosti totalitarnog karaktera svoje doktrine iznevjerili sva demokratska obećanja koja su dali narodima Jugoslavije od Bihaća 1942. do Jajca 1943. i dalje, a zbog kojih je narod uglavnom i prihvatio narodnooslobodilačku borbu sa svim njenim poslijeratnim implikacijama, odnosno tekovinama, koje su za narode Jugoslavije, kao i za svakog od nas, još uvijek demokracija, sloboda, federacija i republika, a ne diktat Kompartije pod kojim nema demokracije, slobode, republike ni federacije u konkretnom i objektivnom smislu te riječi.

2) Pošto je u zemlji ostavkom Grola, Šubašića i konačnim povlačenjem Dragoljuba Jovanovića nestao svaki trag demokratskog poretka i vlast naroda podvrgnuta diktatu Partije, Komunističke partije, bilo je jasno da će Jugoslavija i njeni narodi morati, pored unutrašnje subjektivne slobode i demokracije, izgubiti i svaku objektivnu vanjsku slobodu akcije u međunarodnim odnosima, bilo sa Zapadom, bilo s Istokom. Na isti način kao što su Tito, Kardelj i Pijade, uz aktivnu suradnju Leke Rankovića, lišili narode Jugoslavije slobode i demokracije, isto su tako Kardelji, Bebleri i Ziherli, uz suradnju svojih pomagača, Stanoja Simića, Save Kosanovića i Ljube Leontića, odsjekli narode Jugoslavije sasvim od Zapada, predali ih na milost i nemilost Sovjetskom Savezu i bacili jedan narod, ponosan na svoju samostalnost i slobodu, na trećerazredni rang satelita. Pod tim uglom promatranja, ni Kardelji, ni Bebleri, ni Ziherli, kao ni njihovi pomagači Simići, Leontići, Kosanovići, itd, nisu oslobodili Jugoslaviju od onog stanja, u koje su je bili bacili i prijašnji diktatorski režimi, u odnosu prema Francuskoj, Velikoj Britaniji ili Njemačkoj i Italiji. S tim razlogom što narodi Jugoslavije u slučaju jednog sukoba trebaju biti avangarda Istoka protiv Zapada i na svojim leđima ponijeti cio teret tog sukoba. Pucanja i rušenja savezničkih aviona na jugoslavensko tlo samo su prva pokusna sredstva kako da se Jugoslavija postavi u

prvi red sukoba s Amerikom i Velikom Britanijom. Sve se to radi u mirno vrijeme, kad narodi Jugoslavije mogu da zahvale Americi što su se oslobodili i što su ostali živi i zdravi od gladi koja bi sigurno, da nije bilo američke pomoći, bila odnijela još pet milijuna Jugoslavena. Jasno je da su narodi Jugoslavije svjesni toga i da je u njihovim srcima i dušama Amerika danas svakako najmilija i najdraža saveznička zemlja i da probne akcije obaranja savezničkih civilnih aviona, koje maršal Jugoslavije promatra s prozora kraljevskog dvorca na Bledu, nisu ništa drugo do logična posljedica jednog totalitarnog režima koji neminovno vodi zemlju u rat, odgajajući već nekoliko godina svoje pristalice u uvjerenju da je Amerika centar fašizma i reakcije, kapitalizma i regresa, i da svijet ne može biti jedan ukoliko Sovjetski Savez ne postane njegov jedini gospodar. Ta doktrina nalazi se na ustima svih komesara, koji o tome svake večeri na političkim satovima pune glave našeg neupućenog i jadnog naroda.

3) Vanjska politika Jugoslavije danas je isključivo u službi Sovjetskog Saveza, kao što je Aleksandrova, i beogradske čaršije, u prvoj etapi bila u službi Quai d'Orsaya, a u drugoj etapi Berlina i Rima ili, konačno, Foreign Officea. Komunisti nisu uspjeli pronaći onu sredinu s kojom naši narodi mogu sami živjeti, inače su osuđeni na vječni sukob s jednim ili s drugim dijelom svijeta. Bebleri, Kardelji, Kidriči i posebno "geopolitički" mudraci à la Boris Ziherl, koji su, uostalom, samo nastavili živjeti isto tako raskošno kao i prijašnji gospodari jugoslavenske vanjske politike, a kojima su se privezali Kosanovići, Simići i Leontići, nastavili su s više agresivnosti, intrasingentnosti i ekskluzivnosti jednu vanjsku politiku od koje našim narodima može doći samo zlo i ništa nego zlo. To je, uostalom, dubok i strašan razlog činjenice što je narod potpuno umukao i ne daje glasa od sebe.

4) Cilj je ove politike u prvome redu potpuna komunizacija Jugoslavije, zatim Albanije, Bugarske i Rumunjske. Prije ili poslije, sve će države trebati da se "oforme" u jedan balkanski savez, koji će se postepeno, putem nametnutog plebiscita, pripojiti Sovjetskom Savezu, tako da će pojedina od tih zemalja dobiti rang Ukrajine ili Bijele Rusije, a Kardelji postati Manuiljski, što oni sada stvarno i jesu. Do izvršenja toga plana, Jugoslavija će neprestano ugrožavati

mir na sjevernom Jadranu, na Bijelom moru*, tražeći sad Trst, sad Solun, sudjelovati u akciji Rusije za prisvajanje Dardanela. Stvaranje makedonske republike stvarno je međunarodni politički akt koji izazivlje dopunjenje makedonske države, u smislu da će Bugarska morati dati svoj dio, a i Grčka sjevernu Grčku i Solun. U Grčkoj su za Kardelja demokracija samo komunisti. Isto tako za Kardelja je de Gasperi, vođa talijanske Katoličke stranke, fašist, kao i Maniu u Rumunjskoj, kao i Maček u Hrvatskoj, dok su Tatarescu, Togliatti i svi ostali komunisti i njihovi fašisti-pomagači prava i stvarna demokracija. Prema tome, mira i sporazuma ne može biti dok se ne formira jedna velika sovjetska država od centra Azije do Trsta, a preko nje Europa cijela i Azija cijela oslobode - *fašističke prevlasti,* koju predstavljaju Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija. Ta politika, ukoliko Kremlj i Kominterna ne priznaju stvarnost i ne pristanu na iskreni i stvaran sporazum s demokratskim strankama svijeta, koje sjajno oličavaju Sjedinjene Države i Velika Britanija kao i zemljoradničke stranke na cijelom europskom jugoistoku, a kršćansko-demokratske stranke na europskom zapadu, završit će fatalno, kompromitirat će Slavenstvo, rehabilitirati Njemačku i Italiju, stvoriti ih jakim faktorima u obrani Zapada, i učiniti narode Jugoslavije omraženijima na Zapadu no što su bili za vrijeme Stojadinovića, Pavelića i Nedića. Jer u borbi protiv Zapada Slaveni, koji se sve više poistovjećuju s doktrinom koja u svojoj primjeni, neposrednoj i konstantnoj, ne zaostaje za nacizmom, trebaju se izgubiti i stradati, moralno i organski. To su elementi koji danas u prvome redu zabrinjavaju jednog Beneša, koji osjeća tešku sudbinu doktrinarstva. Sav taj eksperiment već sada stoji narode Jugoslavije skupocjenih žrtava u ljudskim životima i u materijalnom i moralnom nazatku. Ekskluzivnost jugoslavenskih komunista već je sada učinila da se izgube na Zapadu i posebno u Americi sve simpatije javnosti za naše narode, čije su dostojanstvo i borba za slobodu oduševljavali savezničke narode u toku prošlog rata. *"Solunstvo"* je i ovaj put srušilo prestiž Jugoslavije, kao i 1919. i 1920, tako da su nas i komunisti ponovno srozali na narod koji se tisuću godina bori i pjeva, a nije u

*Egejsko more

stanju da razumno misli i konstruktivno stvara. Srećom, tu se ne radi o narodu, već o našoj inteligenciji. Jugoslavenska inteligencija, i desničarska i ljevičarska, i reakcionarna i komunistička, dokazala je da nije sposobna vladati jednom zemljom koja je žedna da njom vladaju ljudi umjereni, razboriti i kompromisni, koji će voditi računa o dubokim povijesnim i organskim interesima naroda, a ne svojim partijskim, političarskim i doktrinarskim kombinacijama, čija je vrijednost sporedna i časovita. Komunisti su na prvom koraku prihvaćanja vlasti pokazali apsolutno sve oznake koje su odlikovale "solunašku" revoluciju iz 1918: lakomost za vlašću, želju za ugodnim životom, strast za komforom, oportunističko kombinatorstvo, vjerovanje ljudima bez političkog morala, isključivost, tantijeme i žene. Za svakog jugoslavenskog idealista i ovo je moralo biti neminovno razočaranje. Za europske i svjetske komuniste, ukoliko se ne pokoravaju partijskoj liniji, komunistički eksperiment u Jugoslaviji negacija je svakog marksizma, svakog socijalizma i svakog komunizma. On je loša i neuspjela imitacija jednog rđavog staljinizma, tako da se i sami Rusi smiju ili su ogorčeni stanovitim rezultatima. U isti mah, to nije revolucija, već impozicija vlasti nad narodom i pojedincem. Kad stvar ne bi bila tragična, ukoliko ona i dalje krvari tijelom krvareće Jugoslavije, mogla bi biti i komična ako se uzmu u obzir poplave raskošnih uniformi, ispresijecanih zlatom, srmom i srebrom, među kojima su one Titove remek-djela ruskog šnajderaja s kojim škrta i otmjena narodna košulja jugoslavenskih naroda nema ništa zajedničko. Radi se tu posebno o Titovoj lovačkoj uniformi, koja podsjeća na slične uniforme iz *Grofice Marice* ili *Vesele udovice,* s kojim uniformama su nas na Zapadu prikazivali holivudski, berlinski ili engleski filmovi, kad mi takvi nismo nikada bili, niti smo htjeli biti. Značajno je kako sve to nije jasno komunističkoj inteligenciji i Titu samome, koji na taj način i tako postupajući igraju sasvim za račun reakcije, čiji je jedini argument protiv Kompartije da je ona strana našem narodu. Sve što su komunisti do sada učinili, samo su i riječju i činom potvrdili. U prvome redu Tito, koji je u posjećivanju dvorova i mijenjanju uniformi nadmašio i Stojadinovića i sve naše čaršijske političare i generale, koji su trpjeli od tih strasti novoobogaćenih i sitnih ambicija, koje su saturirale narode naviknute na Göringove neukusne egzibicije.

5) Pokorena komunizmom unutra i vani, Jugoslavija nije više problem sâm za sebe. Ona je dio jednog svjetskog problema. Ona je, kao što Kardelj neprestano ponavlja, jedan od fokusa - najagresivniji danas u srcu Europe - svjetske revolucije, koji bi se trebao ujediniti postepeno sa svim sličnim fokusima u svim zemljama. Ne treba zato ni u iseljeništvu promatrati više problem Jugoslavije s uskog hrvatsko-srpskog odnosa, iako Hrvati imaju svoje razloge da budu nezadovoljni kamufliranim velikosrpstvom koje predstavljaju Kosanovići, Rapajići i Simići, već kao problem buduće organizacije svijeta. Komunisti i Rusija žele uspostaviti prevlast u svijetu, dijelom upotrebljavajući slavenski element, a dijelom komuniste cijelog svijeta, i tako trajno miješaju ta dva elementa za jedan te isti cilj, izvrgavajući slavenske narode najstrašnijoj povijesnoj opasnosti. Ova ruska politika ima za svoje neprijatelje, kako to ona neprestano veli, Ameriku i Britaniju. Jugoslavija, prema tome, lišena svih političkih sloboda, lišena demokracije i koalicione vlade, u kojoj bi se mogla čuti riječ i drugih narodnih i pravih narodnih predstavnika, mora slijepo priznati sve dužnosti i sve odgovornosti jedne takve politike koja je neminovno vodi u katastrofu. Jugoslavenski iseljenici u ovoj demokraciji mogu biti od velike koristi narodima Jugoslavije, kao što su bili za vrijeme prošlog rata, ako uoče ovu identičnost i sličnost u današnjem položaju Jugoslavije s onim u kojem se ona nalazila između dva rata i za vrijeme rata, kad je voljom naoružanih manjina, diktatura i tiranija bila vođena u suprotne tabore, a nije mogla sama zauzeti onaj put koji je narod najbolje vidio i osjećao. Samo jedna demokratska Jugoslavija, čija vlast treba da se izjasni iz sasvim slobodnih izbora, bit će u stanju postati unutrašnje demokratska, a vanjski suverena i samostalna i, prema tome, voditi vanjsku politiku koja odgovara interesima naroda i zemlje. Ovako, ona će uvijek biti samo sredstvo u borbi velikih naroda. Kao što je Stjepan Radić vrlo dobro uočio, kad se veliki svađaju, malima je mjesto pod stolom. To je suština politike koja odgovara interesima narodâ Jugoslavije. Sve ostalo je žrtva imperijalističkih intriga velikih sila, pod koje su potpadali svi dosadašnji konzervativni režimi na Balkanu, kao što sada isto tako potpadaju i komunistički. Kad Tito govori da Jugoslavija i Balkan neće više da čuju za imperijalizam velikih sila, stvar bi bila samo plemenita i dobra da upravo taj Tito nije od Jugoslavije načinio igračku u rukama

jednog imperijalizma protiv drugog imperijalizma. Jugoslavija i balkanski narodi mogu biti sretni, slobodni i smireni samo ukoliko se sve velike sile slože da na Balkanu načine mir tako da balkanskim narodima osiguraju unutrašnju i vanjsku demokraciju, unutrašnju i vanjsku slobodu, kao što su to velike sile učinile za Švicarsku na Bečkom kongresu. Bacati Jugoslaviju i balkanske narode u jedan imperijalizam, bio taj crveni ili crni, protiv drugog imperijalizma, znači decimirati ih moralno i fizički, uništavati ih i svoditi na trajnu borbu, od koje samo pate i stradaju.

6) Komunizam je doktrina konstantne borbe, konstantnog nemira. Komunistička država ne može nikada da se smiri. Ona mora biti kao i sve totalitarne države u trajnom sukobu s nekim neprijateljem. Ona mora izmišljati neprijatelja ukoliko taj ne postoji. Ona mora svakog smatrati fašistom ukoliko on ne prihvati komunizam. To su aksiomi ispred kojih nisu slabi samo Tite, Kardelji i Pijade, nego i Staljini i Molotovi i Višinski. To je zatvoreni krug iz koga ne može nitko izići. U vremenu atomske energije, kad su ljudi pronašli sredstvo kako da unište sebe i svu civilizaciju, ili da sebe izgrade u savršenog tipa planeta, komunizam se pojavljuje sa svojim materijalizmom, svojim makjavelizmom i svojom revolucionarnom zaslijepljenošću kao glavni borac protiv demokracije. Ili kao jedan od tumača dvaju tipova demokracije: istočnog i zapadnog tipa. Demokracija je samo jedna stvar: vlast većine u kojoj manjina ima pravo kritike. Sve ostalo je dijalektika. Interesi kapitala, zarobljavanje štampe i političkog života preko kapitalizma i tamnih snaga političkog života. U Rusiji i Jugoslaviji te tamne snage postoje. Postoji jedna nova aristokracija "proletarijata", postoji jedno novo obogaćivanje, postoji nezadovoljstvo većine, s tom razlikom što ne postoje političke slobode, ne postoji pravna sigurnost građana, nema slobode štampe ni kritike, nema demokracije, u jednu riječ. Postoji tajna policija u usporedbi s kojom su reakcionarne policije bile romantične pojave. Iseljenici, prema tome, trebaju usporediti ova dva tipa države: svoju u Kanadi ili Sjedinjenim Državama, i onu koja je uspostavljena kod kuće, i neka donesu odluku. Oni koji su komunisti, najbolje bi bilo, ukoliko ih posebni poslovi ne zadržavaju na posebnom zadatku u ovim zemljama, da se vrate svojim kućama i da ovdje ne propovijedaju nauku o kojoj sanjaju, a koju nisu vidjeli na djelu. Pored sveg

poštovanja koje imam za Zlatka Balokovića, mislim da imam pravo kazati da on, nažalost, nije ni politički ni intelektualno kvalificiran da iz Jugoslavije donese neki objektivan sud, zato što mu za prosuđivanje političkih prilika naše zemlje fale i unutrašnje i vanjske političke perspektive. Emocije i simpatije slavenskih odnosa i tome slično, pod koje i mi potpadamo, moraju biti odstranjene kad je u pitanju prosuđivanje jednog sistema čija je doktrina racionalistička i materijalistička izvan svakog kontakta s idejom, a čije je vodstvo isto toliko hladno i cinično koliko su bili Borgije, Sforze, vođe isusovačkog reda, utemeljitelji Britanskog Imperija ili zadnji poslodavac u Wall Streetu ili londonskom Cityju. Takvo vodstvo samo iskorištava u Kremlju ili Beogradu emocionalnost masa, slavenskih i seljačkih, za svoje svjetovne planove. Slom jednog panslavena tipa Križanića ili Šubašića može poslužiti najkonkretnijim primjerom. Balokovići su tu i suviše naivni i suviše "korisne budale" a da bi mogli uvidjeti svu i pravu istinu, koju najbolji među nama i najbolji u našem narodu sada postepeno uviđaju. Spomenuo sam Balokovića, jer me svijet u Jugoslaviji, napose u Hrvatskoj, sa zgražanjem pitao za njegovo držanje i žalio se strašno na njegovu politiku u Sjedinjenim Američkim Državama.

7) Komunizam slavenskog tipa vjera je koja bezgranično vjeruje u pobjedu svojih premisa ili pretpostavki. Sve ono što je bilo i postojalo prije komunizma samo je zabluda. Sva naša civilizacija, bila ona grčka, rimska, srednjovjekovna, bila ona novoga vijeka, smatra se zabludom i zlim produktom kapitalizma. Sve počinje od Staljina; ostalo je zabluda i krivo postavljena pretpostavka. Marx s takvim tumačenjem odnosa i stvari, povijesti i pojava, nema nikakve veze, ali s time imaju veze Simonovi, Draganovi, Antonovi i naši bijednici, blijedi i tuberkulozni komesari koji prevode njihove udžbenike i daju ih u ruke našoj djeci. Ukoliko komunizam ima prevladati svijetom, jasno je da naše vrijednosti, koje obilježavamo i zovemo zapadnokršćanskom civilizacijom, imaju ili da se pokore materijalističkoj viziji života komunizma, prema tome da postepeno umru, ili da se sukobe s takvom vizijom života u strašan i težak sukob, koji više nije samo ideološki, ali može svakog časa postati i stvarni rat. Mirovna konferencija u Parizu samo je jedna od očiglednih faza takvog sukoba, gdje se dva suprotna shvaćanja svijeta sukobljavaju

i ne mogu nikako da se izmire, i neće se moći izmiriti. S jedne strane demokracija, a s druge komunizam. Zapadna demokracija govori jezikom jednog pravilnog povijesnog razvoja, koji ide od stare Grčke i starog Rima preko Palestine i Kristove nauke Starog i Novog zavjeta, filtrira se kroz cijelu misao srednjeg vijeka, da bi se konačno izdigla i oblikovala u misao renesanse i u najveću manifestaciju suvremene demokracije pojavom Sjedinjenih Američkih Država i velikog političkog demokratskog razvoja u Velikoj Britaniji i na europskom zapadu. Sve te vrijednosti, koje su htjeli ugroziti nacisti i Hitler, nalaze se sada ispred najezde komunista i moraju ili da se sporazume, ili da se sukobe. Demokracija u Americi, Engleskoj, Švicarskoj, Kanadi i na najvećem dijelu Globusa, nije demokracija za Ruse i komuniste cijelog svijeta. Ona je reakcija, fašizam i regres. Iako zapadne demokracije mogu svakog časa usvojiti ekonomske i socijalne reforme, koje one čak već i izvode u najvećem dijelu svijeta, a da tom prilikom ne dirnu u moralnu važnost civilizacije, izgleda da komunisti smatraju da je potrebno izmijeniti cio moralni i društveni poredak da se izvrši ekonomska korektura, koja za Ruse može predstavljati napredak, ali već za Jugoslaviju nije nikakav napredak ako se uzmu u obzir teškoće i žrtve koje njeni narodi trpe, a za Englesku i Ameriku i sve zapadne zemlje s visokim standardom masovnog života i civilizacije bila bi siguran regres, i bacila bi te zemlje u provaliju nepoznanice, pauperizacije i destrukcije. Takva se dva gledanja na svijet odsada pa nadalje sukobljavaju. Sva drama budućih generacija bit će otvorena ili podmukla borba između ta dva svijeta.

8) U vremenu atomske energije, mislim da suština naše krize leži u moralnoj krizi čovječanstva, u sumnji i nepovjerenju prema onim vrijednostima, koje su stoljećima ravnale sudbinom ljudi, pojedinaca i naroda. Komunizam je materijalizam. On nije idealizam iako se služi emotivnim elementima u svojoj borbi. Kod Slavena komunizam u današnjoj fazi hoće da bude posebna "slavenska" religija, mistika, panslavenstvo. Od mističko-religijskih elemenata kod Slavena komunizam se služi i rasnim. U Jugoslaviji komunisti oživljavaju praslavenske običaje, npr. igranje kola oko vatre. Ali komunizam ostaje materijalistička doktrina. Idealizam nije njegovo polje iako među komunistima ima velikih idealista, koji su u stanju

pod udarcem svog mističkog i religijskog materijalizma da se žrtvuju za svoju ideju i da druge unište zbog svoje ideje.

9) Komunizam je sistem potpunog podvajanja svih prvotnih odnosa, obiteljske ili rodbinske ili drugarske ćelije. Načelo "tko nije s nama, protiv nas je" glavno je načelo čitavog vladanja i odnosa ljudi u komunističkoj doktrini. Zato se obitelj lomi, prijateljstvo raspada, a društvo krvari. Zbog toga Katolička crkva automatski postaje glavno središte otpora protiv komunizma. Razumije se da seljački pokreti pomažu i Katoličkoj crkvi u njenoj borbi protiv komunizma.

10) Komunizam je univerzalan pokret koji preko klasnog rata i materijalističkog gledanja na svijet strasno ide za tim da zavlada svijetom. Ukoliko moralne snage naše civilizacije, danas simbolizirane u objektivnoj demokraciji kao što su Sjedinjene Američke Države, Britanija, zapadne demokracije, Francuska i Italija, u misli stare Atene i starog Rima, Sokrata, Krista, Platona, Aristotela, apostola Pavla, svetog Tome Akvinskog, svetog Augustina, Pascala, ne budu bile jake i snažne, moći ćemo ozbiljno pomišljati na propast naše civilizacije i na prevlast materijalizma nad idealizmom koji nam je do sada predstavljalo kršćanstvo. Agonija kršćanstva nalazi se, izgleda, uoči svoje konačne revelacije. Ondje gdje prestaje kršćanstvo, počinje komunizam, i obratno. Između kršćanstva i komunizma postoji duboki jaz. Za kršćanstvo, raj nije na ovome svijetu no na onozemnome. Za komunizam, raj može biti samo na ovome svijetu. Za kršćanstvo, zlo ne može nikada da bude sredstvo dobroga ili pobjede dobroga na zemlji. Za komunizam, svako sredstvo, pa i ono zlo, nužno je za pobjedu cilja. Između komunizma i kršćanstva, kao između komunizma i demokracije, može biti sporazuma na pitanju proizvodnje i distribucije bogatstva, jer je problem bolje raspodjele bogatstva i bolje proizvodnje tehničko pitanje o kome kršćanstvo kao takvo nema što da razmišlja, a demokracija kao emanacija kršćanstva ima da ga rješava i može da ga pozitivno riješi, ali ni kršćanstvo ni demokracija ne mogu primiti komunizam kao filozofiju, kao etiku i metafiziku. Tu, na tome moralnom planu, naša civilizacija, objektivna demokracija i komunizam ne mogu da se sporazume, moraju biti u neprekidnom sukobu. Kršćanstvo i demokracija predstavljaju obranu individualizma, komunizam podvrgava pojedinca nuli. Kao što reče jedan od modernih filozofa, Adriano Tilgher, koga sam se uglavnom

pridržavao u ovoj točki: "Konačna riječ komunizma je *Ja;* konačna riječ kršćanstva je *Bog*, ocean ljubavi u kome *Ja* pretrpljuje brodolom i umire. Oboje sanjaju jedno kraljevstvo: *za komunizam je kralj ovog kraljevstva čovjek, za kršćanstvo Bog*".

* * *

Sve te misli obuzimale su me na drugoj obali Titove obećane zemlje. One me i danas muče, kad pomislim kakvoj se teškoj borbi izlaže, eto, naš narod, zarobljen nasiljem jedne manjine koja ga odvodi u sukobe i suprotnosti kroz koje on neće biti u stanju da se odupre ukoliko veliki narodi ne prihvate tezu da se sudbina svijeta može riješiti samo tako ako naše zapadne i kršćanske vrijednosti, kao najuspjelija sinteza između Istoka i Zapada, budu i nadalje svijetlile čovječanstvu na ovome strašnom putu traženja mira u okviru jednog boljeg života.

(Kalendar HRVATSKI GLAS, 1947, str. 97-145)

II.

Veliki strah: Zagreb 1945.

Poslije deset godina

"In judging men and things, Ethics go before Dogma, Politics or Nationality."
"Be prepared to find that the best repute gives way under closer scrutiny."
Lord Acton[1]

Bilo je to mjeseca lipnja godine Gospodnje 1945, u slobodnom gradu Zagrebu, kad su i nas putovi poveli u čudnovata sužívljavanja. Iz Beograda preko Dalmacije i Like, te strašne i sudbonosne godine, stigli smo u Zagreb, koji je sav drhtao od straha. Dok su osjećaji ljudi bili zamrzli, na ustima se nije nikako mogao čuti ni uzdah ni riječ; oči, te prestravljene duboke oči, kroz prazninu bespomoćnosti tražile su odgovor s Neba pošto se nije mogao naći na zemlji.

I. U vrtlogu velikog straha

Vrtlog straha zahvatio je pojedinca i cjelinu, manjinu i većinu. Strašili su se oni koji su bili bespomoćni, kao i oni koji su silom i nasiljem strah izazivali nad pojedincima i cjelinom naroda i zemlje. Od najnižih slojeva komunističke vlasti do onih najviših, za koje se moglo barem slutiti da se ne straše, strah je zahvatio i pobjednika i pobijeđenoga. O strahu koji izazivlju revolucija i nasilje čitao sam u toliko knjiga i uspomena ne samo ruske nego i francuske revolucije. I taj veliki strah, koji izazivlju duboki lomovi povijesti, rušenja ustaljenih sustava i vlasti, prolom koji izazove bezvlađe i nagon gole sile, dizao

[1] "Kod prosuđivanja ljudi i stvari, Etika ide ispred Dogme, Politike ili Narodnosti."
"Budi pripreman da otkriješ kako najbolji glas nestaje ozbiljnim prosuđivanjem."
Lord Acton

se sada i vijao čitavim Zagrebom - i onima, koji su drhtali, po svojim stanovima nesigurni, bojeći se svakog koraka, svakog udarca na prozore ili na vrata, kao i onima, koji su živjeli po ministarstvima nove, nametnute vlasti, i po hotelima, gdje su u kolektivu bdjeli vrhovni rukovodioci komunističke satrapije. U Zagrebu su tada još praskale bombe i svaka je detonacija izazivala mraz u kostima svakog njegovog stanovnika. Poput vihora, strah se pojavljivao vertikalno i horizontalno, izazivajući u čovjeku osjećaj fizičke ništetnosti, ali i intelektualne bijede. Ljudski se život snizio na tako nisku cijenu, da su svi pojmovi o njegovoj vrijednosti, koje je povijest razvijala stoljećima, još iz grčkih preko rimskih do kršćanskih vremena, postajali beznadni. Njegov um, intelektualna bitnost, njegov duh i duša, teško su se mogli izdići na površinu. Dok su razularene mase partizana, mladića intoksiciranih lažima i alkoholom, pjevale pjesme o "slobodi", slobode nije bilo ni za koga - ni za potlačenu i zastravljenu većinu, kao ni za manjinu, koja se i sama bojala bezvlađa, nasilja i terora što ga je sama nametala većini. Svatko je u svakom trenutku mogao postati žrtvom arbitrarnog nasilja. Kada stari zakoni padaju, kakvi god oni bili, a novi nisu u stanju da se nametnu, strah odnosi ljudima volju, glavu i osjećaje njihova dostojanstva.

Pojaviti se iz Amerike u takvoj sredini, svoj isječenoj trzajima vječnoga straha, bilo je uistinu strašno suživljavanje između vlasti slobode, osnovane na zakonu i pravu, i bezvlađa, nasilja i terora, osnovanog na imperativu pojedinca ili skupine dešperatera, brava i rasova. Zakon je bio strojnica, i tko je imao više fišeka o pojasu, taj je bio i jači u odnosu prema nezaštićenu pojedincu. Ljudi su me uistinu promatrali s iznenađenjem i zaprepaštenošću, s nepovjerenjem i s nadom, kao da je od mene zavisio ishod njihove sudbine, iii su mi se, kao ono u Splitu, smijali što sam sigurnost i slobodu Amerike mogao zamijeniti za vratolomije jednog svijeta na bespuću.

- Što ste dolazili u ovu zemlju, gdje su samo mrtvi sretni?!

- Ma ča ste vi onaj Bojdan iz Amerike, pa ste ovamo došli?!

U Splitu je strah s lica Splićana već bio odnio svaki trag posmijeha i osušio svaku nadu u neke bolje dane, za koje je i Split dao toliko žrtava. Taj grad, koji uvijek izgara za nekim idealima, gotovo neostvarivim, koji uvijek vidi sebe u najvratolomnijem zbivanju povijesti, u zoru upadanja partizana na svoje ulice osjetio je svu

gorčinu i sav pelin svojeg razočaranja kada je stotinjak njegovih građana bilo odvedeno na stratište i pogubljeno na starom splitskom groblju. Među njima su bili i Carići, Vukušići, Ljubići, Čulići, dio jednog Splita koji više nikada uskrsnuti neće. Roditelji su se po kućama plašili svoje djece, zastajali u razgovorima, svjesni u svom zaprepaštenju da im je tu djecu odnijela šuma i onda kada su ih gledali žive. Ta djeca više nisu pripadala njima. Između njih i roditelja prebio se bio dubok jaz vjerovanja, gledanja i uvjerenja. Kroz vračarsko neko "ispiranje mozgova" komunistička je dijalektika istočila i krv i ljubav iz duhovnih osjećanja te djece, lišila ih je tradicionalnih zasada, izobličila ih jezovito u pobornike novog poretka, gdje više nije bilo ni sentimentalnosti ni osjećajnosti. I ta su djeca, opasana strojnicama i bombama, obilazila te naše stare splitske kuće, terorizirajući i vlastite roditelje i vlastitu braću, dok je na obali, u Pučkoj banci, mjesno komunističko rukovodstvo Partije izdavalo naređenja koja su nosila u mrak i pomrčinu živote ljudi, kao plamen lastavice.

Iz toga straha i mene su kamioni vodili kroz brda Like, gdje nije bilo živog stvorenja nego aveti u ljudskim spodobama, koje su nam se u prnjama, izgladnjele, približavale i tražile kruha. Sve sama zgarišta, od Splita preko Šibenika pa uzduž Plitvičkih jezera, pojačavala su taj strašni i kobni strah jedne uništene zemlje. Po tim stazama i putovima vidjeli su se ostaci razbijene Mussolinijeve vojske, talijanski vojnici, neki čak iz pitome Toskane, na kojima više nije bilo ni prnja, sjećajući se, možda, samo Danteova *Pakla* i onog kneza Ugolina koji je na prevaru ponesen u ove doline smrti i vječnog umiranja. Kroz svu tu daljinu, iz koje se dizao dim zgarišta i sve mirisalo na ljudsku krv i odisalo čovječjim strahom, slušale su se neprestano detonacije za koje su partizani govorili da su to pucnjevi četnika i ustaša koji još negdje daju otpor njihovoj vlasti... Narod je na tim stranama bio zastravljen. Ljudi, a ponajviše žene i djeca, jer najmanje je bilo muškog življa, nisu uopće otvarali usta; usnice su im bile kao skamenjene dok su i opet oči govorile o njihovim strahovitim stradanjima.

Tako smo kasno u noć stigli i u Zagreb, u kome je sve bilo tamno i mrtvo, i nigdje se nije čuo ni trag ni glas živa čovjeka osim stražara od koga je zavisio naš život. I taj stražar, s napetim bodežom i spremnom strojnicom, mogao je odapeti na svakog od nas bez

pitanja. Hoteli i konačišta bili su tvrđave do kojih se dolazilo vrlo teško, jer je u njima konačilo rukovodstvo nove vlasti, koja je svakog časa začudo očekivala uzvrat ili osvetu proturevolucije. To rukovodstvo živjelo je dan i noć pod osjećajem neke osvete koju je "reakcija" pripremala. "Reakcija" je bila nevidljiva, ali je u imaginaciji pobjednosnog komunističkog rukovodstva izazivala toliki strah da je svatko živio pod uvjerenjem da je ona daleko snažnija i realnija od onoga što je uistinu bila. I u Beogradu se uoči "oslobođenja" Zagreba očekivao otpor "hrvatske vojske"; da li pod vodstvom Pavelića ili Mačeka, to nije bilo važno. Glavno je bilo uvjerenje da će Hrvati u Zagrebu ili pred Zagrebom dati otpor partizanima, koji Beograđani nisu dali. Tu leži, valjda, i razlog zbog čega je Tito uz svoje partizane slao i ruske tenkiste da usprkos tom očekivanom otporu pomognu "oslobađanje" jednog grada koji je u tome svibnju 1945. predstavljao jednu od nada "reakcije" ili gotovo cijele zemlje. Iako je Zagreb bio "pokoren", strah je upravo urlao unutrašnjošću svakog njegovog stanovnika. "Reakcija" je bila vidljivija i opipljivija u maštama negoli se ikada mogla osjetiti u stvarnosti.

U hotelu "Palace" bijaše sve komunističko rukovodstvo, uglavnom odjeveno u civilna odijela, koja su već bila dignuta iz privatnih stanova. Mlađi su rukovodioci bili neobično ponosni na kravate i košulje, koje su digli iz garderoba "reakcije", kao da je to bila najglavnija tekovina revolucije. Komunistička inteligencija bila je oduševljena pomišlju da se sada dočepala vlasti i da su dani i mjeseci gladovanja odmakli unepovrat. Svaki komunistički rukovodilac, od Tita do najnižega, nastojao je i svojom vanjštinom manifestirati pompoznost, naduvenost, neke velegradske manire koje su sličile na novostečeno bogatstvo zadnjeg provincijalnog primitivluka male buržoazije. Isticanje neke vlasti nad običnim smrtnicima, izgleda, bilo je rezultat nekog naređenja općenite linije koju je Partija davala odozgo svakom svojem istaknutijem članu. Taj napor, da komunist u svojem izvanjskom izgledu mora biti sličan jakoj vlasti, u meni je prvi put stvorio osjećaj da je komunistička vlast od početka išla za tim da između sebe i naroda izgradi duboku distancu u odnosima. Sav taj "demokratizam", o kome komunisti toliko govore i stavljaju ga na velika zvona, gubio se ispred nove stvarnosti. Čežnja za lijepim i raskošnijim životom, luksuznim stanovima i limuzinama, engleskim

odijelima, manikiranim noktima, "fasovanjem" vila u predgrađu ili u gornjim gradovima, uz prikladan namještaj, bio je veći napor svakog rukovodioca negoli svi ostali postulati revolucije. Kao da se komunistički rukovodilac od svog prvog ulaska u grad svojim autoritetom htio nametnuti društvu. Kako je komunističko rukovodstvo u najvećoj većini dio malograđanske inteligencije, koja ima tako malo dodira s narodom i sa zemljom, ono je na prvome nastupu pokazivalo i osjećaj prezrenja prema narodu i prema zemlji i prema svakom pojedincu, koji nije bio ili nije mogao biti dijelom hijerarhije. I uistinu, napor je svakog rukovodioca uglavnom išao od početka za tim da istakne svoje neko "aristokratsko" podrijetlo u odnosu prema ostalim običnim smrtnicima. Takav osjećaj mogao je nići samo iz inteligencije ili iz malogradskog svijeta u čijim se sredinama i komunistička rukovodeća klasa oblikovala i regrutirala. Ona je bila djelo knjige, jednog uvezenog knjiškog, odnosno ideološkog "naučenija", gdje nije bilo ničega od života, da ne govorimo našega. Ona ne samo da nije poznavala osjećanja, raspoloženja i volju naroda, kome se okrutno nametnula na grbaču, nego ga je svojim uzrogačenim stavom monolitske vlasti i prezirala i vrijeđala.

II. Komunistički feudalizam

Tu sam, po prvi put, došao do zaključka da je komunistička vlast stvarno oblik suvremenog feudalizma koji se pojavio navalom industrijske revolucije. Svako, naime, vrijeme ima svoj oblik vlasti i samovlađa. Naše industrijsko i tehnološko vrijeme našlo je ne samo u fašizmu i u nacizmu, nego posebno u komunizmu, jer su iz komunizma istekli i fašizam i nacizam, svoj najprikladniji oblik monolitske diktature. Komunisti, osim toga, najviše proučavaju i najbolje poznaju eru feudalizma. Oni riječ "feudalizam" nose gotovo uvijek na ustima, pišu je u svakom svojem članku i u svakom svojem govoru. Za njih je sve što nije komunizam - feudalizam: i kapitalizam, i industrijska revolucija, i agrarna reforma, i vjera, i književnost i umjetnost svih epoha osim one "socijalističkog realizma", i demokracija u kojoj vlada većina s pravom manjine na kritiku, i sloboda

štampe i izražavanja. Sve su to za svakog komunista pojmovi jednog umirućeg feudalizma. Dok je, recimo, sredovječni feudalizam imao veličanstvenih primjera shvaćanja života, izražavanja i oblikovanja i slobode kako pojedinca tako i cjeline, dao izvanrednih primjera humanističkog univerzalizma, i, konačno, utjecajem kršćanstva, umekšao čovjeka, probudio u njemu smisao za vječnost i približavao ga Bogu, dotle je komunistički feudalizam osnivan na golom materijalizmu, svevši čovjeka na ulogu biljke ili životinje, od feudalizma učinio ono što taj nije bio ni u godinama svojeg raspadanja. Ako su ikada svi oni koji su između dva rata nagoviještali da svijet kreće u neki novi srednji vijek, imali pravo, to je upravo u slučaju pojave komunizma. Ali, dok je pravi srednji vijek možda i tlačio čovjeka, činio je to na zasadama jedne profinjene duhovnosti, usredsređujući nade i poglede čovjeka k vlasti nadzemaljskog, dotle je komunistički feudalizam, zarobivši tehnološka iznašašća i podvrgavši ih prevlasti komunističke države, tog apsolutnog gospodara svakog čovječjeg osjećaja, zarobio čovjeka ne samo fizički, nego ga je okovao i u njegovoj misli, volji i osjećanju.

Komunistički feudalizam, dijete dijalektičkog procesa i historijskog materijalizma, okovao je u čovjeku pravo na njegov opstanak, pravo odlučivanja i izbora, pravo vjerovanja i mišljenja, tako da željezni zastor između komunističkog rukovodstva i naroda, između komunističke države i slobodnog svijeta, nije neka fraza nego unutrašnji zakon komunističkog feudalizma koji živi u strahu od vanjskih utjecaja i mora se ograđivati barikadama sigurnosti i protiv domaćih i vanjskih strujanja. Takav feudalizam, zasnovan na tehnološkim iznašašćima i na komponentama moderne industrijske revolucije, gradi piramidu klasa kakvih je bilo samo u faraonskim vremenima. Ta piramida postoji ne samo u društvu, koje je komunistički feudalizam zarobio, nego i u Partiji. Zato i nema takvog feudalca, ni u stvarnim feudalnim ni u suvremenijim vremenima, koji bi živio načinom na koji živi, recimo, jedan Tito. Milijuni američkih dolara, utrošeni u izgrađivanje dvorca na Brijunima, gdje su jedanput živjeli austrijski i talijanski prinčevi, ili u drugim dvorcima, gdje su živjeli prinčevi i kraljevi, pokazuju najbolje što feudalizam znači u životu jednog komunističkog rukovodioca koji teži za tim da bude aristokrat novog vremena. Kada je Tito boravio u Indiji, mijenjao je dnevno po

nekoliko odijela dok se nije indijska javnost na to oborila, pa mu je bilo savjetovano da to ne čini. Ako je Tito uistinu dijete seljaka ili radnik, zbog čega je upravo strastveno gonjen željom da svakoga osupne svojim načinom oblačenja i saobraćanja, u jednoj zemlji gdje većina naroda oskudijeva u osnovnim životnim potrebama? Zar je to put i način na koji on može izazvati i poštovanje i autoritet, koji uistinu nema? Obuzet strahom, koji izazivlje uvjerenje da njegova vlast nije ni odobrena ni prihvaćena od naroda, on se utječe sredstvima, kojima su se utjecali svi moderni autokrati našeg "demokratskog" vremena. To isto činili su i Mussolini i Göring da bi, valjda, izazvali strah, ali ne i poštovanje svojih robova. Jer, u uspoređivanju s tim komunističkim feudalcima, svaki moderni državnik bilo koje velike zemlje, a da ne govorimo o malenim, izgleda uistinu vrlo običan građanin. Ali, dok u svakom takvom građaninu slobodnog društva ima gospodstva, dotle ga u Titu, ni u bilo kojem komunističkom rukovodiocu, nema. Tako komunistički feudalizam uistinu izumire u karikaturi buržoaskog društva, koje komunisti vole izrugivati, ali koje nose u sebi više nego ga je ikada nosio ikoji *nouveau riche* male buržoazije, a da ne govorimo o generacijama bogatih ljudi. I umjesto da nas je strast za napretkom odvela u prostranija i ogromnija osvajanja ravnopravnosti uvjeta i političke i ekonomske slobode, komunistički nas feudalizam vodi natrag. Oduzimlje čovječanstvu sve što je ono postiglo u zadnje dvije tisuće godina, ruši sve velike tekovine razvoja, te čovjeka i društvo baca u predfeudalna vremena, kada je sve slojeve društva tlačila šačica ljudi.

Zato komunizam, gdje god se pojavi, ruši sve zasade ovog velikog razvoja slobode da bi na zgarištu mogao nametnuti piramidu svoga feudalizma na nuklearnoj despociji. Jer, kada bi komunistički feudalizam omogućio da se čovjek služi svim otkrićima znanosti, on je svjestan činjenice da bi to bio kraj prevlasti komunističkog rukovodstva. Iskorištavanje atomske energije po jednom jedinom rukovodstvu, koje je sinonim jedne jedine države, znači još jače zarobljavanje čovjeka, jer su tehnološka sredstva takvog zarobljavanja postala još i snažnija i jača. Veliko je pitanje uopće da li bi se čovjek mogao osloboditi apsolutne vlasti takvog nasilja. Odlučivanje o njegovoj sudbini, o tome što će jesti, kako se odijevati, što misliti, što osjećati, vjerovati i stvarati kroz produbljivanje atomske energije dat

će komunističkom feudalizmu ogromna sredstva zarobljavanja čovjeka i držat će ga okovanoga mnogo više nego se to dâ i zamisliti. Veliki Inkvizitor "ispiranja mozgova" i atomski "inženjer smrti" potpuno će udaljiti čovjekove mogućnosti za unutrašnje oslobođenje. Ali, kako je čovjek uvijek bio jači od materijalnoga, jasno je da će, ukoliko bude bliži Bogu, odoljeti i ovoj velikoj moći koju nad njim spušta komunistički feudalizam. Kako nijedna vlast koja se osniva na strahu nije dugotrajna, jasno je da će i komunistički feudalizam imati svoja ograničenja u vremenu.

III. Lutke koje govore u falsetu

Ove su me misli spopadale kada sam u svibnju 1945. boravio u Zagrebu. Oko mene je bilo to komunističko rukovodstvo koje se plašilo ulice, dana i noći. Osjećalo je da je tip vlasti koji ono nasilno nameće narodu oko sebe toliko neprirodan čovjeku da je moralo živjeti na ivicama tog naroda ili izvan njega. Sjećam se Vladimira Bakarića kako je neprestano, dok je razgovarao, gledao ispred sebe kao da ga muči neka sjena koja se ispred njega pojavljivala. Ne mogu nikako ni danas zaboraviti krvave oči Anke Berus, za koju se u Splitu govorilo da bi najlakše i najslađe ubila svojeg oca i brata. Komunistička žena, ogrezla u krvi, ima još strašniji izraz od muškarca. U toj ženi, ružnoj i nabrekloj od pretilosti, taj se osjećaj još i strašnije pojavljivao negoli u bilo kojem drugom rukovodiocu. Svaka osjećajnost ženke ili majke nestala je kroz jedan život mnogih zabluda i kod nje se nagon krvi pojavljivao više nego kod ikoga. Za stolom ministra unutrašnjih djela Hrvatske pojavljivao se nesiguran stav jednog Vicka Krstulovića, čiji je splitski naglasak štokavštine djelovao smiješno i batalski*. Sve njih obilazio je Svetozar Rittig kao da je želio svojim blagim postupkom ukrotiti tu sredinu podivljalih strasti: - "Ovi su naši komunisti, znaš, Slaveni...!" Manji rukovodioci govorili su svi u nekom falsetu, koji sam već čuo u Beogradu. Taj patetični falset, koji

*Splitski lokalizam "batal" u značenju "neuk, ignorant, koji se pravi važan ili izigrava pamet"; od toga i "batalovština", odnosno "batalo(v)šćina".

je sličio na neku loše izvedenu provincijalnu komediju, govorio mi je o zatomljenim ambicijama te naše sitne inteligencije, razrovane strahom iz koga je jedini izlazak bio - osvojenje vlasti. Prebaciti se s dna piramide više i najviše, u onaj krug gdje nema smrtnika.

Tamo još tada nije bilo Miroslava Krleže i svako zapitkivanje za njegovo ime odjekivalo je sumorno, nevoljko i nesigurno. Ljudi nisu davali odgovora, nego su, kako je to uvijek kod komunista, gledali začuđenim očima. Kao da ne znate o čemu se radi. Kao da biste upravo morali znati o čemu se radi. Krleža nije bio u šumi. On se negdje vrzmao po Zagrebu i prijateljevao s Milom Budakom dok su ostali ginuli.

Ali, prije no što ću potražiti Krležu, pođoh k dr. Andriji Štamparu. Zatekao sam ga u njegovu stanu. Dr. Štampara sam poznavao iz ženevskih vremena. Dok je bio u Ligi naroda, u Odjelu za higijenska pitanja, i putovao između Ženeve i Kine, kao prijatelj dinastije Chiang Kai-sheka, zalazio je u moju kuću. Kako je bolovao od samoće i nostalgije za Zagrebom i svojom obitelji, nije volio biti sâm, pa je često sjedio za mojim stolom. Tada je vjerovao u Mačeka i u hrvatsko seljaštvo. Ovdje, sada u Zagrebu, u njegovoj kući, osjećao se usamljenijim negoli u vlažnoj Ženevi. I njega je žderao strah. Povrh njegove sobe na prvome katu živjela je njegova kći koja je izbila iz šume, sa svojim drugom, oboje članovi Ozne. I on je govorio u falsetu, opominjući me neprestano da ne dižem glas, jer bi nas mogli čuti oni gore. I on mi se žalio na "oslobođenje" i ozbiljno se spremao u svijet. Pripremao se čak da mi uruči neka pisma za svoje prijatelje u Americi, koje je pozivao da ga spase iz Titova pakla. Kad sam tog istog Štampara vidio mjesec dana kasnije u Beogradu, on je već tada bio drukčijeg mišljenja. Primljen od Tita na onome istom Dedinju gdje je i prije zalazio, izjavljivao mi je trijumfalno i optimistički, kako to dr. Štampar umije kada mu stvari dobro idu, da je sve u redu, da će ova zemlja procvasti i da je i njemu već povjerena misija na Zapadu.

- Zar ne vidite što je, zar ne vidite koliko su svijeta poklali? - pokušao sam ja. Ali on će: - Sve su to laži "reakcije". Ne nasjedajte im. Oni će i vas trebati. Samo ustrajte. - I Štampar je sjeo za stol u "Majesticu", vedar i nasmijan, gdje su sjedili Ivekovići i Gregorići koji su se sjećali usluga koje im je Štampar činio u Higijenskom

zavodu i dok je "birao" stipendiste za Rockefellerovu fondaciju u Sjedinjenim Državama. U New Yorku malo zatim nije se ni javljao mojoj ženi i mojoj djeci da im saopći da sam ipak živ, jer je to bilo jedino što su oni htjeli čuti. I taj Štampar je nastavio sa svojom "misijom" iako su i on i dr. Borčić sve svoje imanje stekli na jaslama kineske i internacionalne kapitalističke "reakcije", ponosan na to što su svi Titovi rukovodioci "njegova djeca". I njegov je slučaj bio težak: dok je bio u izgnanstvu u Salzburgu, djeca su mu bila u ustaškoj službi. Ali, i preko toga se prešlo, jer je - tako je Partija pronašla - Štampar potreban revoluciji.

U stanu Miroslava Krleže nije bilo sve najbolje. Krleža je bio oronuo; u njegovim ustima nije bilo zubi. Bela, koja je samo mislila da li će kazalište ikada proraditi, jer je već dobila obećanje za angažman, izgledala je staroliko. Rat i godine ostavile su na njoj dubok trag. Krleža se pribojavao detonacija koje su drmale i prozorima njegova stana i nije se pojavljivao na ulici. Za vrijeme prvog Titova boravka u Zagrebu uzalud mu se najavio za audijenciju.

- Moj slučaj nije lak - kao da mi je govorio - 1941. ja sam prekinuo s Centralnim komitetom Partije. Trebat će vremena dok rukovodioci ispitaju moj slučaj.

U šumi Krleža nije bio. Augustinčić je u beogradskom "Majesticu" nadugo i naširoko pripovijedao kako nije imalo smisla voditi Krležu u šumu, jer to ne bi bilo nikoga iznenadilo. Cio Zagreb i sva Jugoslavija znali su ionako da je Krleža marksist, pa bi njegovo prisustvo među partizanima bilo samo logično. Drugi su opet govorili da se Krleža nije nikako htio odreći udobnosti zagrebačkog života. Ideja vucaranja po šumi nije bila nimalo glembajevska ni bidermajerska. Apelirao je kod Budaka na svoj književni talent; u ustaškom režimu i to je nešto značilo. Paveliću nije odlazio zbog toga jer je htio, nego jer su -dva brava - Kirin i Rukavina - k njemu došli i silom ga poveli. Ostalo vrijeme proveo je u klinici dr. Vranešića.

Bilo je to upravo u ono vrijeme kada su partizani likvidirali i Milu Budaka i dr. Vranešića i jadnog Kerubina Šegvića. Uoči likvidacije na tom procesu, kako mi je jedan od očevidaca kazao, najbolje se držao ustaški državni odvjetnik Vignjević, koji je komunistima dobacio: - Prirodno je da vi nas pokoljete. Da smo mi pobijedili, mi bismo bili vas poklali. Ovako je pao red na nas! - Budak

je plakao i svu odgovornost svaljivao na Pavelića i njegove rasove: - Zemljom su vladali rasovi, a ne mi! - Starog su Šegvića, navodno, odveli u neki samostan, gdje je kasnije umro. Krleža je na sve to gledao hladno i kao u romanu koji je trebao napisati. Pokazivao mi je fotografije ustaškog vladanja, prateći ih svojim doskočicama i tumačenjima. - Takva je bila ta tragikomična EnDeHa! - Likvidacija Budaka i Vranešića bila mu je samo rezultat panike. - Govore da je na bježanju iz Zagreba poginuo i Haler[1]. Da je ostao u Zagrebu, ne bi mu se bilo ništa desilo! - Ali Krleža se plašio, i njega je lomio strah.

Zagreb nije ni slutio strahovanje Miroslava Krleže. U predodžbama Zagreba Krleža je bio otac sve te djece koja su sjekla glave "reakcije" po agramerskim slobodama i grad se čudio kako to da Fritz nije vidljiviji i važniji u komunističkom rukovodstvu. Važniju je, naime, ulogu u to vrijeme igrao neki Balen ili neki Horvat negoli ideolog marksizma. I uistinu, u predsoblje Krležina stana stizale su sve neke dame. Najprije gospođa Kunc, koja je sva zaplakana javljala kako se Zinka Milanov i Predrag vraćaju u "oslobođenu" Jugoslaviju: - Zar su ludi? - Odmah zatim hrupnula je u sobu i supruga Milana Begovića, koja je zapomagala da se pjesniku *Boccadora* spasi poodmakla starost. Sve su one javljale jezovite vijesti o klanjima. Detonacije su i nadalje odjekivale u Krležinom salonu panično i strašno. Krleža je, obuzet strahom, nastojao biti hladan; čudio se meni kako sam iz Amerike izbio u taj pakao, i vjerovao da će se sve to ipak nekako morati stišati.

Po državnim menzama, međutim, mlađa je inteligencija tražila Krležinu glavu. Sâm Vladimir Nazor, dok je primao u audijenciju hrvatske književnike, ostavio je Krležu zadnjega kome je dopustio da mu stisne ruke. Tu je taj stari Nazor, navodno, osjetio nešto od svoje vlasti, koju je želio istaknuti u prisustvu pisca *Hrvatskog boga Marsa*. Kao da je htio reći: - Ja sam mogao glasati za Jevtića na petomajskim izborima, što vi niste, ali vi ste ostali u Zagrebu dok sam ja hodao s

[1] Albert Haler je poginuo prilikom povlačenja iz Zagreba u Kamnici kraj Maribora, Slovenija, 18. svibnja 1945, gdje je i pokopan (prema "službenim" podacima iz Hrvatske). U izdanjima *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 86, pogrešna je godina smrti: 1954). *Hrvatska revija* (1955, str. 355) ovako je zabilježila - prema jednom pismu iz Hrvatske - Halerovu tragičnu smrt: "Mrtva ga je prepoznao u jednom jarku negdje u Austriji jedan dubrovački fratar, uzeo iz džepa njegovu legitimaciju i ostale stvari, da ih preda obitelji, kćeri u Grazu". - Ured.

partizanima po šumama! - Taj osjećaj neke danuncijevske superiornosti, koju je Nazor nosio u sebi, ispoljio se tolikom snagom i patosom da se od toga Krleža nije nikada osvijestio.

Nazora je u tome velikome strahu Zagreba 1945. bilo nemoguće vidjeti. On je bio pod nadzorom Ozne. Čovjek koji vas je mogao uvesti k Nazoru bio je neki primitivac i analfabet Mile Počuča. Srbin iz Hrvatske, u svakom je Hrvatu vidio ustašu. On je, netom me je ugledao, donio odluku da ja, hrvatski novinar iz Amerike, ne smijem prići Nazoru. Tako Vladimira Nazora nisam nikada vidio. Taj Mile Počuča bio je tipični Srbin koji je u Zagrebu htio svakome pokazati kako su hrvatska vremena u Zagrebu prošla. U to vrijeme su, naime, Srbi preplavili Zagreb, otvarali i po Zagrebu srpske knjižare i srpske prodavaonice. Biti Srbin u to vrijeme značilo je biti vlast. Dok je Rade Pribićević, uglavnom, trošio sve svoje napore da dobije neki diplomatski položaj, i svagdje ogovarao Savu Kosanovića, dotle je Mile Počuča zazirao od svakog Hrvata. Bakarić je bio bespomoćan ispred vlasti bilo kojeg Srbina. Srbijanci su već odnosili u Beograd arhiv Pavelićeva ministarstva vanjskih poslova. Mjerodavan za taj posao bio je poznati velikosrbin i beogradski diplomat Marambo-Jovanović, koji je to izvršavao ne samo znalački, nego i s očevidnim zadovoljstvom beogradske čaršije. Iako ministar vanjskih poslova i bivši predsjednik vlade, dr. Ivan Šubašić boravio je u Zagrebu nešto malo prije, ali o njegovu posjetu hrvatskoj prijestolnici u zagrebačkoj štampi nije bilo ni riječi. I njega se čuvalo u hotelu da ga "reakcija" ne bi ubila! Mile Počuča se za sve to brinuo.

U Izdavačkom zavodu Hrvatske Šime Balen nije nikome dao pristupa. U stavu komunističkog feudalca, on je vedrio i oblačio. Tamo sam zatekao i prijatelja Matu Ujevića, ali kao i ono u Verdijevom *Rigolettu,* "iako su naše usnice šutjele, iz očiju je srce govorilo".

U Zagrebu sam tih dana sreo i jadnog Iliju Jakovljevića, kojega sam otprije poznavao, i čiji sam književni rad cijenio i volio. Kod njega sam uvijek osjećao, jače nego kod drugih hrvatskih književnika, problematiku hrvatskog katoličkog intelektualca, koja nikada nije prelazila granice i mjere jednog Đure Vilovića. U suštini, Ilija Jakovljević ostao je Hrvat i katolik, sa svim robusnim odlikama hercegovačkog dinarca koji ima osjećaja za ljepotu i snagu hrvatskog jezika kako se on govori u našoj jezičnoj Toskani, Hercegovini, a bilo

je kod njega i stila koji se i u Hercegovini osjećao kao i na dalmatinskim obalama, posebno onima koje se spuštaju klupkom veličanstvenih lanaca s hercegovačkih visoravni.

Sreli smo se najprije na nekoj novinarskoj priredbi "Usmenih novina" u Novinarskom domu, ako se ne varam, gdje se zatekao i Tin Ujević. Na tim usmenim novinama imali su riječ i tipografski slagari, a njihova su izlaganja bila najpametnije i najumjerenije što je tamo rečeno. Neki uniformirani komesar, čijeg se imena više ne sjećam, na kraju tih usmenih novina otvorio je neku veliku knjižurinu te otpočeo s čitanjem, dosadnim i monotonim, bljutavih napadaja na tzv. reakcionarno vodstvo HSS-a, sažimajući svu svoju žuč na predsjednika Vladka Mačeka, nazivajući ga šablonskim epitetima "izdajicom", "kvislingom", "kolaboratorom Nijemaca, Talijana i ustaša". Ti napadaji redali su se neprestano i neprekidno u jednosatnom, očajno dosadnom i neuvjerljivom govoru koji ni na koga nije ostavljao osjećaj ni uvjerenja ni uvjerljivosti. Ljudi su mirno i hladno slušali, ravnodušni i uglavnom primajući to sve kao jednu neminovnost komunističkih "limunada", kakve su se tada slušale na svim uglovima hrvatskih gradova i sela od komunističkog agitpropa. Taj komunistički govornik zaključivao je svoj govor eulogijom Partije, Sovjetskog Saveza i drugova Tita i Staljina, uvjeren da će njegov govor ponijeti u oduševljenju slušaoce. Međutim, zaključak se njegova govora nije uopće primijetio, pljeska uopće nije bilo, ljudi su se gledali značajnim pogledima. Iako nitko nije govorio, svatko je bio istog mišljenja.

Poslije toga mnogi su mi ljudi prišli i otvoreno kazali kako sve to nije istina, kako Maček nije kolaborirao i kako je njegovo držanje u toku rata bilo ispravno. Mene uvjeravati nije trebalo, jer sam to i sâm znao, a i čuo od stotina ljudi. Tada mi je prišao i Ilija Jakovljević, kojeg nikako nije ostavljao strah.

On je bio u "šumi" i pod terorom partizana osjetio je što znači komunizam, pa ga sada u Zagrebu ništa nije iznenađivalo. U "šumi" je mnogo toga propatio, izmučio se i nekako očuvao i svoj život i svoju dušu. Komunist nije bio, niti je mogao biti. Bilo je u njega suviše humanizma, a da bi mogao primiti marksizam. Mučilo ga je najviše to što je u šumi morao, pod silu i na traženje Partije, napisati i jedan članak u kojem je, koliko je mogao, podvrgnuo kritici politiku

dr. Mačeka, uglavnom aludirajući na Mačekovu "tolstojevštinu". Tada mi je rekao:

- Ne znam da li će mi to Maček ikada oprostiti, ali ako ga ikada sretnete, recite mu da ga nisam namjeravao vrijeđati, da je to najmanje što sam pod onim prilikama mogô učiniti. Od mene se tražilo daleko više, ali učinio sam ono najmanje, jer sam morao!

Ta pomisao, da je morao to napisati, jako ga je mučila i grizla. Osjećao je da je njegova savjest povrijeđena i od toga je teško stradao. Imao je smisao za osjećaj odgovornosti kod Mačeka i shvaćao je njegovu zabrinutost kada se radilo o stradanju naroda.

Ilija Jakovljević je posebno trpio od onoga od čega su tih dana svi trpjeli u Zagrebu: od poplave velikosrpstva po zagrebačkim ulicama. Na svim mjestima u Zagrebu osjećao se povratak velikosrpske najezde, koja je na svakom koraku išla za tim da u glavnom gradu Hrvatske naglasi prisustvo srpstva. Vidio je on i gledao kako se po Zagrebu razrogačeno drže razni Pribićevići, Počuče, Bratići i ostali, i kako su hrvatski, i politički i kulturni, ljudi zapostavljeni i pogaženi. Kao i na sve ostale, komunisti su i na Jakovljevića gledali s nepovjerenjem: on nije bio jedan od njih, niti je mogao biti jedan "od njihovih", kako se tada u Zagrebu govorilo. I za njega je, kao i za mnoge druge, smrt bila oslobođenje tog nemogućeg stava u kome se zatekao hrvatski pisac i intelektualac.

Ja sam kasnije pročitao i njegov roman iz mostarskog života, koji je objavio u Zagrebu, poslije rata, i u njemu našao vrlo mnogo i od njegova nesretnog slučaja: život jednog intelektualca na periferijama kulturnih krugova; problem jedne profinjene žene u sredini teškoj i uskoj, i sav onaj zrak koji ubija duh i volju talenta, izražen profinjenošću jednog tankoćutnog promatrača, dao mi je više no išta drugo sliku onog Mostara kakav sam i ja nosio u sebi i kasnije u uspomenama, u kojem sam služio dio svojeg vojnog roka. Provincija otužna i čehovljevski melankolična, gdje su ljudi živjeli bez volje i nekako tromo, kao da su očekivali oluje i orkane koji su se polako okupljali poviše njihovih glava. Ta Hercegovina, koja je na mene ostavljala dojam Toskane i Kastilje, samo pustija i impresivnija u svojoj golotinji, gdje hrvatski jezik zvuči kao isklesan iz kamena, jasan, precizan, krepak i jak, bunila se kroz Jakovljevića i u Zagrebu, gdje je i on vidio i gledao kako su se uponoravale nade i čežnje

hrvatske. I nikoga među komunistima hrvatskim nije bilo da ih podigne, da ih uzme u obranu, da zaustavi ovaj najnoviji velikosrpski prodor kroz komunistička, odnosno frontovska naklapanja. Nije bilo među hrvatskim komunistima nikoga da uzme u obranu Iliju Jakovljevića, iako se on isto tako probijao kroz šumu i nosio svoj život na kocki u nadi da će Hrvatskoj biti bolje i pravednije u tome svijetu koji je trebao nići bolji i pošteniji iz mora ljudske, svjetske i hrvatske krvi.

IV. Komunisti suočeni sa srpsko-hrvatskim sklopom

Dok su srpski komunisti pokazivali mnogo više energije i otpornosti u nametanju svojih težnja i želja u Hrvatskoj, dotle mi se pričinjalo da kod hrvatskih komunista nije bilo sličnih težnja i namjera. Dok je, recimo, beogradska čaršija preko jednog Ribnikara nametnula komunističkoj vlasti objavljivanje beogradskog lista *Politika,* dotle hrvatski komunisti nisu uopće osjećali da bi bilo potrebno ponovno pokrenuti izlaženje *Obzora.* Kako je i *Obzor,* jednako kao i *Politika,* bio obustavljen za vrijeme rata, bilo je sasvim prirodno da se ponovno pokrene i on. Na to moje pitanje nekoliko mi je hrvatskih rukovodilaca odgovorilo ravnodušno: "Dok je *Politika* tekovina srpskog naroda, dotle to *Obzor* nije!" To sustavno izbjegavanje, pa barem i formalno, hrvatskih imena u naslovima listova ili časopisa, poduzeća i kulturnih ustanova, ili zatiranje svega onoga što je bilo tradicionalno u Hrvatskoj bilo je glavna odlika hrvatskih komunista. Kako se Tito već od početka proglasio "Jugoslavenom" i nastojao udomaćiti se u Beogradu, moleći Jašu Prodanovića da ga podučava u srpskoj političkoj povijesti, i svi ostali hrvatski komunisti bojali su se ili stidjeli svojeg hrvatskog imena i svojeg hrvatskog podrijetla. Hrvatska ih je inteligencija u tome slijedila, dok je i opet obrana hrvatske tradicije i hrvatske kulturne individualnosti pala na odgovornost naroda. Da će Republika Hrvatska - ne samo kao politička cjelina, nego i kao kulturna samostalnost - ostati bez sadržaja, bilo mi je jasno na početku njenog stvaranja. Ono hamletovsko i slabunjavo držanje jednog Bakarića u

odnosu prema jednom Kardelju ili Kidriču ili svakom srpskom rukovodiocu dalo je naslutiti da će Zagreb uskoro pasti na položaj provincijalnog grada drugorazredne važnosti. Isto se tako osjećalo i u Splitu.

U Beogradu su, recimo, razni Ribnikari i Bogdanovići, uz pomoć Dedijera i Rankovića, ne samo opraštali raznim Belićima i Andrićima, koje su rado viđali među najnovijim dvorjanicima Titova dvora, nego su čak nastojali rehabilitirati Rastke Petroviće i Marke Ristiće, pa čak i Jovane Dučiće, Miloše Crnjanske i Slobodane Jovanoviće. Iako su u toku prošlog rata i Jovan Dučić i Rastko Petrović, pod egidom svojeg duhovnog oca Slobodana Jovanovića, ne samo vodili najaktivniju politiku u prilog Draže Mihailovića i njegovih četnika, nego uistinu poveli i jednu od najogavnijih kampanja protiv hrvatskog naroda i svega onoga na čemu se osniva prošlost hrvatskog naroda, njegova politička povijest i njegova kultura, ipak su izaslanici bili poslani i u Washington i u London da vrate kući veliki broj srbijanskih intelektualaca i pisaca. Sâm Ribnikar se lomio, istina, bez uspjeha, da uvjeri Rastka Petrovića kako je njegovo mjesto u novom Beogradu, dok je to isto činio i Marko Ristić, koji se za sve vrijeme rata kartao po beogradskim salonima. Jovan Dučić se i danas smatra velikim pjesnikom, dok se o njegovu protuhrvatskom i, prema tome, protujugoslavenskom radu za vrijeme rata uopće ne govori. Čika Slobodanu bi se sve bilo oprostilo da se vratio kući, dok se Dragiša Vasić tražio po cijeloj Srbiji, kada se još vjerovalo da je živ, samo da bi se očuvala njegova ličnost. Ni za jednog jedinog hrvatskog intelektualca koji se našao u emigraciji nije se uložilo toliko napora da ga se ukopča u nov sustav. Dok srpski komunisti o tome nisu vodili računa, dotle su se hrvatski pribojavali svakog hrvatskog imena.

U beogradskom Ministarstvu vanjskih poslova vladala je sve sama *jeunesse dorée* beogradske čaršije. Pod vodstvom "generala" Velebita, zagrebačkog Srbina koji je prezirno gledao na svakog Hrvata, djeca Ninčića, Nešića, Koena i Gavrilovića zauzimala su automatski ona ista mjesta koja su imali i njihovi očevi i njihovi djedovi. Uz njih bilo je nešto Crnogoraca i, razumije se, najviše Slovenaca na čelu s Kardeljem i Beblerom. Ta su se djeca, sve sami komunisti, dok su ih zlatom stečenim u dispozicionim fondovima predratnih ministara odgajale engleske i francuske guvernante,

pripremala za nasljedstva u velikosrpskoj diplomaciji i odricala se svojih roditelja otprilike ovim riječima: "Naši su očevi objektivno bili neprijatelji naroda, ali subjektivno su dobri ljudi!" I, što je najpikantnije, ta su djeca u toj novoj diplomaciji igrala iste intrige kojima su baratali i njihovi roditelji, smatrajući da je diplomacija prćija koja im je ostavljena u nasljeđe dok su svi ostali, posebno Hrvati i Makedonci, "nepovjerljivi" ili nesposobni za taj posao. Svi su oni, uz Slovence, na svoje hrvatske komunističke drugove gledali s nepovjerenjem i prezirom. Kad god su hrvatski komunisti Pajo Gregorić ili Žanko ili Krstulović nastojali da u taj kadar uvedu ponekog Hrvata, bili su suzbijeni zajedničkim otporom Velebita i Beblera, koji su Hrvate isto tako smatrali nesposobnim u diplomatskom zvanju kao što su to radili Ninčići, Marinkovići i Simići.

Najveći uspjeh jednog Ive Andrića sastojao se u tome što je neprestano izjavljivao da nije hrvatski nego srpski književnik. Ta činjenica je i bila razlogom što se njegova diplomatska djelatnost u danima očijukanja s Osovinom zaboravljala i prešućivala.

Ivo Andrić je, kao što je poznato, bio jugoslavenski ambasador u Berlinu uoči rata i svojim je diplomatskim izvještajima i sugestijama bio odgovoran, isto toliko koliko i Cincar-Marković, za stvaranje onog raspoloženja koje je u odgovornim krugovima dovelo do potpisa pakta od 25. ožujka 1941. Jugoslavenski integralac i pjesnik *Ex Ponta,* on je, uljuljan dugogodišnjim diplomatskim službovanjem, izgubio svaki smisao za naše nacionalne stvarnosti, izbjegavajući da zauzima stav otpora u ime neke obrane osobne i građanske savjesti. Priman na Titovu dvoru za vrijeme svečanih vanjskih službenih posjeta, bio je zadovoljan igranjem uloge koju sovjetski akademik i romanopisac Šolohov zauzimlje u Kremlju. Njegovo približavanje jugoslavenskim komunistima najbolje se može okarakterizirati onim što mi je sâm priznao, poslije svojeg prvog susreta s Rodoljubom Čolakovićem, srpskim komunistom iz Bosne:

- Kada sam razgovarao s Čolakovićem - reče mi Andrić - osjetio sam svu "Mladu Bosnu", generaciju Principa i Čabrinovića, koja je sanjala o oblikovanju jedne jugoslavenske nacije kroz stapanje srbo-hrvatstva. To su ti isti ljudi, koji žele ostvariti ono što smo mi htjeli, a što je bilo raskinuto destruktivnim radom beogradske i zagrebačke čaršije. Isti elan, isto oduševljenje, isti dinamizam.

Ako se već i uzimalo u diplomaciju nešto Hrvata, to su uglavnom bili Dalmatinci tipa jednog Leontića, čija je orjunaška pozadina bila jamstvom pravilno shvaćenog jugoslavenstva. "Rasica"* je i tu dolazila prva u obzir, jer je nijekala hrvatstvo. "Beogradska" i "srpska" podrijetla daleko su više bila na cijeni od zagrebačkog ili hrvatskog.

Jugoslavenskim je komunistima pojam hrvatski bio u mnogočem zazorljiviji nego što je bio u predratnoj Jugoslaviji. Hrvatski su komunisti strepili od optužbe da ih netko može prokazati kao hrvatske nacionaliste. Primjer likvidacije jednog Hebranga, koga se uglavnom optužilo i odvelo u smrt s objašnjenjem da je bio "hrvatski separatist", konkretan je primjer kako na pojam "hrvatski" gledaju i hrvatski komunisti. Toga se, regbi, nije u stanju odreći ni Krleža, čiji hamletovski stav u tome pitanju nimalo ne zaostaje za Bakarićevim ili Titovim! Dok se već u to vrijeme "revizija" hrvatske historiografije izvodila bez milosrđa i sjekle se glave *post mortem* Jelačiću, dotle se srpska historiografija gledala s upravo religioznim poštovanjem i na svakom su se koraku mogle čuti primjedbe: "Ovo se ne smije, to se ne smije, da se ne bi povrijedili osjećaji srpske nacionalne tradicije". Svaki mladi hrvatski rukovoditelj imao je veliko strahopoštovanje prema svemu što je srpsko, dok se stidio hrvatskoga. Sve što je bilo srpsko, bilo je nacionalno, pripadalo je narodu; sve što je bilo hrvatsko, moralo se najprije ispitati, da nije vanjskog podrijetla, uvedeno i uljezeno. Između vrijednosti i značaja jednog Nazora ili Krleže, pa čak i Bakarića, bilo je jasno da su razni Mile Počuče imali daleko više moći i snage u pitanju koje je bilo osnovno hrvatsko.

I tada, kao i između dva rata, osjetio sam koliko je svaka integracija na jednom širem nacionalnom terenu za Hrvate nemoguća, jer ona neprestano ide za tim da okrnji, ako ne i zarobi hrvatsku samostalnost. Dok se svaki Srbin i u komunističkoj Jugoslaviji, kao

*"Rasica", prema izričaju S. Radića "dalmatinska rasica", naziv za pripadnika domaćega, uglavnom posjedničkoga sloja, koji je ekonomski iskorištavao seljake, a braneći svoje interese vodio oportunističku režimsku politiku i bio nosilac nehrvatske politike, osobito nakon 1918. Posrijedi nije deminutiv od "rasa" nego, u nekim dalmatinskim govorima, naziv za talog kod tiještenja naslina, "ono što uvijek pliva na površini".

i u onoj predratnoj, osjećao gospodarom, dotle se Hrvat uvlačio u se, bojeći se svake odgovornosti i osjećajući se tuđincem, ako ne i zarobljenikom jedne državne organizacije u kojoj ni kao komunist nije dolazio do riječi. Jedan od razloga koji su Tita učinili popularnim za vrijeme rata, za razliku od Mihailovića i velikosrpske politike jugoslavenske vlade u izgnanstvu, bila je svijetu najavljena platforma o narodnim državama i republikama koje će sačinjavati "novu Jugoslaviju", priznanje da se te "narodne republike", Hrvatska, Slovenija, Srbija, Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, mogu čak i odvojiti jedna od druge da bi sebi osigurale nezavisan nacionalni razvoj. Teoretski, bio je to ishod jednog dugog unutrašnjeg sukoba koji je stekao svoje priznanje. U stvarnosti, ne samo da hrvatski narod kao cjelina nije imao nikakve nacionalne, političke ni ekonomske slobode, nego je ponovno postajao narod drugog reda. U vjerskom i kulturnom, i ne samo nacionalnom pogledu, nego i političkom i ekonomskom, hrvatski je narod ponovno postajao zarobljenikom i srpske i komunističke hegemonije. Komunistički tzv. demokratski centralizam zarobljavao je hrvatski narod, možda isto tako kao i srpski i slovenski, ali u praksi i u stvarnosti srpski je element u komunističkoj vlasti, uz asistenciju slovenskog, imao presudni položaj. Jer, osim činjenice da je Tito, iako Hrvat, zauzeo stav "integralnog Jugoslavena", hrvatski komunisti nisu u državnom aparatu imali svojeg tako jakog predstavnika kao što je bio jedan Kardelj za Slovence ili jedan Ranković za Srbijance, pa čak i Moša Pijade za ove posljednje, a da ne govorimo o čitavoj vojsci srpskih rukovodilaca koji su ne samo u Beogradu, nego i po Hrvatskoj lišavali hrvatske komuniste svake inicijative u poslovima isključivo hrvatskim. Svakako je najteži sukob komunističke države bio s crkvama. U Hrvatskoj on je dosegao neizrecive oblike proganjanja, koji su morali zasjeći i u osnovne tradicije hrvatskog naroda. Ta neprestana hajka na Katoličku crkvu i Vatikan kao izvore neke tuđe vlasti u hrvatskom organizmu, simbolizirana u progonu kardinala Stepinca i njegovu otporu, izazvala je kod svakog Hrvata osjećaj, ako ne i uvjerenje da ga se duhovno ne samo slabi, nego i lišava njegovih kulturnih i socijalnih osnova. U slučaju progona Srpske pravoslavne crkve naglasak nije nikada bio postavljen na "srpsko", nego na pojedinačne slučajeve jednog ili drugog člana pravoslavne hijerarhije. U slučaju

progona katolicizma, koji je kulminirao na hrvatskom teritoriju, akcent je bio neprestano stavljan i na nacionalno i na vjersko. "Revizionistički" obračun s hrvatskom kulturom tako je ne samo u vjerskom, nego i književnom planu lišio svaku nacionalnu koncepciju kod Hrvata njene sadržine i njenog tijela. Bio je to samo goli okvir bez sadržine, gdje je čak i jezik postajao žrtvom sustavne komunističke likvidacije hrvatskog organizma.

Sve ono što se poslije velikog straha 1945. zbivalo u Hrvatskoj samo je potvrđivalo ovaj dojam, koji se mogao steći u samome početku. Iako je element "hrvatski" u otporu komunističkom ekonomskom eksperimentu mogao izgubiti na vrijednosti, jer su konačno nekomunističke većine i kod Srba, kao i kod Hrvata bile uglavnom ponesene nagonom samoodržanja u želji da se očuvaju kao ljudske jedinice, ipak je sve ono što se danas zbiva u Hrvatskoj jasno pokazalo da hrvatski komunisti *neće biti ili nisu htjeli biti, ili nisu mogli biti* na visini očuvanja hrvatskog nacionalnog organizma, kako su to sustavno i bez ustručavanja radili i Srbi ili Srbijanci i Slovenci. Svako, naime, vraćanje Hrvata na uspostavljanje nacionalnog imena u društvenim, pa čak i pjevačkim društvima odmah izaziv lje reakciju i komunističke hrvatske vlasti, koja u tome gleda "povratak na staro". Dok su, recimo, u Hrvatskoj naišli na potporu stanoviti naučenjaci tipa jednog Novaka ili Kostrenčića, čije protuhrvatsko obilježje, za račun osobnog oportunizma, doprinosi jačanju položaja u komunističkom sistemu, dotle u Srbiji Belići, Bogdanovići i svi ostali mogu i nadalje da *srbuju* do mile volje, a da ih nitko ne ometa u tome poslu podvlačenja uloge srpstva u razvijanju Jugoslavije, koja je u stvari za sve velikosrpske inelektualce ništa drugo nego Srboslavija. I u tome poslu srbijanske književnike nitko ne smeta, nego im komunizam ostavlja otvorena vrata da i dalje srbuju! I sâm Krleža morao se konačno spustiti na ulogu ideologa jedne "jugoslavenske propagande" kad u svojim govorima i člancima pledira za tezu jednog trećeg "južnoslavenskog" oblika kulture između Istoka i Zapada, te tako zaključiti svoje književne ambicije, koje je izrugivao i rušio u svojim analizama Meštrovića, Marjanovića, Mitrinovića, Čerine, Vinavera itd. Razlika je samo u tome što je kosovski mit kao središnji krug zamijenio

komunistički "demokratski centralizam", izazvan sukobom između Moskve i Beograda, koji jugoslavenski trougao ostavlja izvan geografije Istoka i Zapada, u neki čardak ni na nebu ni na zemlji, kome Krleža daje svoj rječiti smisao. Ali ga i opet ne daju ni Belići ni Bogdanovići, nego je i u tome poslu uloga namijenjena Hrvatu Krleži. Tako je iz svojeg bunta na sve što je bilo vidovdansko i Krleža zaključio svoju misao tumačenjem jednog komunističkog vidovdanstva, za unutrašnje i vanjske potrebe režima. I taj feudalizam, koji je Krleža parao i derao u svojim krvavim analizama, postaje intimnim zakonom krležovštine na umoru. Kada je riječ o Jugoslaviji, svi putovi vode u Beograd, Zagreb se svodi na provinciju drugog i trećeg reda, a da ne govorimo o Splitu, koji ima daleko manje značenje od Sarajeva ili Skopja, pa i Niša.

Ovi ustupci koje je hrvatska komunistička inteligencija učinila komunističkom velikosrpstvu već u samom početku stvaranja komunističke jugoslavenske države mogli su se osjetiti i u lučenju četništva od ustaštva. Dok su se, recimo, ustaše, ili oni koji su htjeli time biti označeni, predavali srpskim masama da ih linčuju i ubijaju po ulicama Beograda i srpskih gradova, dotle se to nije nikada radilo u slučaju četnika u onim mjestima gdje je hrvatski živalj bio od njih ubijan i zlostavljan. Ubijanja Hrvata izvodili su Srbi, kojima je na ustima bila najmilija "majka hrvatska", dok su Srbi iz osvete klali Srbe. Sve je u velikom strahu i klanju 1945. bilo činjeno tako da se zadovolje Srbi iako je hrvatski narod trpio isto toliko i od četnika i od ustaša kao i od partizana. Iako u takvim operacijama, kada je riječ o klanju, nema preferencijalne razlike u jezivosti i sadizmu, iako ja osobno nemam ukusa za takvo razlikovanje dželata, komunistički sustav, koji se smatra znanstvenim i logičnim u svakom takvom operiranju, nije bio nikada osjetljiv prema onome što će kazati Hrvati iako je neprestano pazio na ono što će i kako će reagirati Srbi ili Srbijanci. Što je bilo moguće Srbima, to nikako nije bilo moguće Hrvatima! Zašto su ljude iz Hrvatske vodili u beogradske zatvore, kada je zatvora bilo i u Hrvatskoj? Komunistički centralizam nije vjerovao hrvatskim komunističkim vlastima, a hrvatske su komunističke vlasti pokazale toliko malo smisla i volje da uzmu u zaštitu svojeg čovjeka.

V. Iz velikog straha preko grobova u uskrsnuće

Veliki strah 1945. survao je Hrvate u duboku balkansku noć. Iako je sve to bilo činjeno samovoljom komunista, bilo je ipak teško uvjeriti Hrvate da to nisu Srbi nego komunisti koji s njima tako jezovito postupaju. Svi ti Nazori, Bakarići, Krstulovići, Krleže primali su sve to bez otpora i cinično, dok je Tito s posmijesima trljao ruke i presvlačio svoja bezbrojna odijela da bi se, valjda, izgubio trag krvi koja se lila potocima. Bilo je to vrijeme strašnijeg Sudnjeg dana i crnjeg Danteova Pakla nego se to ikada moglo zamisliti. I danas, dok ga obnavljam u svojim dalekim uspomenama, poslije toliko godina, moje srce krvari. Jadni oni koji poginuše, uglavnom nevini, kojima se ni za grob ne zna, za one ideale na koje se danas oslanja sreća slobodnog svijeta. Kad god pomišljamo na njihovu okrutnu sudbinu, ne možemo se dovoljno načuditi kako i danas svijet zamišlja ostvarenje mira na grobovima tih velikih jadnika. Bili oni Hrvati ili Slovenci ili Srbi, oni zaslužuju da njihovi potomci dožive bolju sudbinu od ove današnje. Miguel de Unamuno je govorio da se na grobovima ne može graditi ni sloboda ni mir. Sloboda i mir grobova nisu dostojni živih ljudi. Ali ni života ne može biti bez umiranja. Zato je na potomcima da iz tih grobova sagrade život pravde, slobode i mira, jer samo tako zahvaćen smisao života nosi sa sobom vječnost uskrsnuća.

(HRVATSKA REVIJA, 1955, str. 399-412)

III.

Dnevnik:

New York - London 1944/45 • Beograd 1945 • "Nima Splita do Splita" (1945) • Sentimentalni intermezzo (1945) • Zagreb, 1945 • Zadnji boravak u Beogradu, 1945.

Napomena:
Odlomci u ovim Dnevnicima ograđeni *uglatim* zagradama, nisu bili prvotno u Dnevnicima, nego su dodani prilikom prepisivanja da bi neke stvari bile jasnije i shvatljivije.

New York - London 1944/1945.

Nulla dies sine linea

Ljeto, 1944.

Long Island - Sjedim prikovan na Long Islandu cijelo ljeto. Kao i svake godine, tako i ove, ostajemo preko ljeta u St. Jamesu. Divno mjestance, izgrađeno sjajnim vilama bogatih Amerikanaca iz starijih generacija. Ovaj put očekujem prebacivanje preko Oceana, jer sam službeni poziv već primio. Otpravnik poslova u Washingtonu je Ivan Frangeš koji je uvijek bio beogradski čovjek, Fotićev prijatelj, pa živim u uvjerenju da on sabotira moj odlazak u London. Na moja bezbrojna pitanja on tek odgovara da je nemoguće dobiti mjesto bilo u avionu, bilo na brodovima. Predlaže mi konvoj, što znači nikada ne stići u London.

Jedan od najobavještenijih novinara, André Visson, savjetuje mi da se obratim na mr. Halperna, jednog od utjecajnijih predstavnika britanskog Intelligence servicea. Nije prošlo ni nekoliko dana, a dobio sam rezervaciju na jednoj od britanskih "Queen", tako da sam mogao biti u Londonu početkom studenoga. Kad sam to saopćio Frangešu, ostao je iznenađen. Osjetio sam da mu nije bilo milo. Znači, bio je u dogovoru s Fotićem da me ne pušta, i da zateže što više može moj odlazak najprije u London, a zatim kući.

Na *Queen Elisabeth* - Iako smo se ukrcali dva dana prije, i to noću u luci New Yorka, ostali smo cijelo to vrijeme na brodu, ne znajući do zadnjeg trenutka kad trebamo otploviti. Na brod me dopratila moja žena, ali joj nisu dali na brod nego tek u pristanište. Rastanak ganutljiv, namočen suzama. Računamo da ćemo se vrlo skoro sastati u domovini. Svakako u toku godine 1945.

Putovanje preko Oceana prilično ugodno. Brod je ispunjen s dvanaest tisuća američkih (avionskih) pilota koji su poredani kao

sardine, ne u kabinama nego u ogromnim prostranim dvoranama. U moru vojnika ima nas nekoliko civila, uglavnom diplomata, članova raznih misija koje iz SAD putuju u London. Ima raznovrsnih narodnosti, čak i Rusa i Brazilaca. Služe nam samo dva obroka na dan; i to engleski *breakfast* kasno ujutro i u rano poslijepodne večeru. Sve je mršavo. Kantine su ipak otvorene nekoliko sati preko dana. U njima se dâ kupiti sve što se želi. Uvečer u najvećoj dvorani u gornjem *decku* zabavni programi za jedan dio zrakoplovaca. Micky Rooney je glavna atrakcija. Tu sretnem i Waltera Lippmanna, koji me pozove u svoju kabinu. Samo pod uvjetom, kaže mi, da ne pušim.

Lippmann je optimist. Vjeruje da će se ipak pronaći način kako da ratni savez ostane, u jednom ili drugom obliku, na snazi. On ne vjeruje u podjelu svijeta zbog razlika u ideologijama. Ideologije su za njega manje važne od interesa velikih sila. Ipak ga muči mogućnost da bi SAD mogle poslije rata naglo prijeći u izolacionizam, što bi bila nesreća za čovječanstvo. Najgore je razočaranje kod američkog naroda. Ono bi moglo uslijediti ukoliko bi Sovjetski Savez postao agresivniji u svojim traženjima.

Što se nas tiče, Lippmann je rezerviran, ali osjećam da je Fotićev utjecaj na njega manji no što je bio prije. Zanima ga ipak da li će poslije rata Jugoslavija poći sovjetskim putem! To bi bilo loše, kaže, jer bi i to pridonijelo poslijeratnom izolacionizmu, odnosno raspoloženju američke javnosti da se odmah poslije vojnih operacija odsiječe od svijeta. Nije me nimalo iznenadilo što Lippmann ne smatra odlučujućim držanje malih naroda. Njegovo je uvjerenje da su u oblikovanju poslijeratnog svijeta odlučujući veliki. Muči ga svakako, kako on kaže, politička i diplomatska nespremljenost Amerike i njenog vodstva.

U kasno prijepodne svi na svim *deckovima* spremni su za eventualno naglo iskrcavanje u slučaju neprijateljskog prepada. Razgovaram s mladim američkim zrakoplovcima. Puni su idealizma iako ne znaju što ih čeka! Nekoliko njih iz raznih država Amerike, posebno jedan iz Iowe, vele mi da, iako ne znaju da li će preživjeti ono što ih očekuje, ipak smatraju svojom dužnošću da pridonesu čak i svoj život borbi protiv hitlerovskog zla. Nisam bio svjestan činjenice da su mladi Amerikanci ipak svjesni uloge koju njihova zemlja ima odigrati u ovome ratu. Jedan mladić iz Brooklyna nadugo i naširoko

mi izlaže smisao ovog rata. Iz njegova razlaganja osjećam da je progutao sve ono što su u toku rata izrekli Roosevelt, Henry Wallace i Wilkie. Jedan svijet, četiri slobode, sloboda i demokracija osigurani i najmanjem čovjeku na kugli zemaljskoj. Beskrajni idealizam ove mladosti osvaja čovjeka. Neki se čak živo zanimaju za naše partizane, znaju da je Tito komunist, pa se raspitkuju da li će on zemlji nametnuti komunizam. Drugi opet imaju osjećaj da je komunizam manje zlo od nacizma. Ali Amerika mora svijetu osigurati slobodu! To je ono što ih ponajviše zanima.

Za mene je sve to iznenađenje. Nisam, naime, pretpostavljao da mlade Amerikance toliko interesiraju ciljevi rata!

Uskoro ćemo u Englesku. Obale Škotske već se ocrtavaju na obzorju. Komandant broda nam razlaže kako smo prošle noći izbjegli žarište neprijateljskih podmornica, i zato smo sa sjevera morali sići na jug. Pred Glasgowom lete nam ususret galebovi, stari navjestitelji spasa. I, kao jača garancija, avioni. Ne znam, odnosno sumnjam da bismo se bili spasili da nas je zahvatila kakva njemačka podmornica. Još bismo i sada plivali po moru, mrtvi ili živi.

Poslije iskrcavanja odlazimo ravno iz luke na kolodvor. Ukrcavamo se na noćni vlak. *Black out.* Sve tamno. Potpun mrak. U odjeljenju u kome se već nalaze putnici otvaram putnu torbu, vadim naranče i ostalo južno američko voće. Prisutne Engleskinje ostaju iznenađene. Neke od njih nisu vidjele tog voća već nekoliko godina. Ne preostaje mi nego da s njima dijelim voće koje sam namjeravao ponijeti prijateljima u London.

LONDON, studeni 1944.

U Londonu nema mjesta gdje da čovjek odsjedne. Odem k Stojanu Gavriloviću, pomoćniku ministra vanjskih poslova, koga je Šubašić imenovao na taj položaj. Skupa smo surađivali u Jugoslavenskom informacionom centru u New Yorku. Prenoćim kod njega. Nezadovoljan je što ga Šubašić nije imenovao ministrom vanjskih poslova. Kaže mi da je to htio, među ostalima, i Sava Kosanović. Međutim, ban Šubašić mi reče da je Kosanović bio protiv toga. Dodaje mi da su to od njega tražili Englezi, ali da im je on otvoreno

kazao da nikako ne može njihova, tj. engleskog agenta imenovati za jugoslavenskog ministra vanjskih poslova.

Konačno dr. D. Protić, između ostaloga zadužen i za smještavanje VIP-osoba, pronađe mi sobu u "Cumberland" hotelu, kod Marble Archa, gdje ima i nekih drugih naših ljudi, među kojima i banov tajnik Josip Mohorovičić, koji mi odmah dâ sliku potpuna kaosa jugoslavenske situacije u Londonu. Ništa me nije iznenadilo; znao sam da London nije riješio nikakvo pitanje i da će se sve svršiti Titovom pobjedom i na političko-diplomatskom planu kao što se to već i svršilo na terenu. Mohorovičić mi savjetuje koga smijem, a koga ne smijem sresti. Stvar nije laka, ali plivam kako najbolje znam!

Kako je Mato Vučetić šef Šubašićeva Presbiroa, to se najprije njemu obraćam. Sav je sretan što je na kraju svoje karijere dostigao taj položaj. Nije nimalo tašt, niti se pravi važan, nego radi kako najbolje zna. Tu sam sreo i Jovu Vukotića, koga sam poznavao iz Rima, i bivšeg dopisnika *Obzora* iz Beča i Züricha Miru Rajkovića. Kasnije i Grgu Zlatopera, koji me upozorava da budem oprezan, da se ne vraćam u zemlju, jer da tamo stanje preuzimaju komunisti.

Jednog dana u Presbirou prilijepi mi se nitko drugi nego Miloš Crnjanski, za koga mi kažu da se nikada ne pojavljuje u Presbirou i da su svi sretni kad ga nema.

- Vi ste sve to dobro udesili - kaže. - Čujem da ste s ovima uspostavili vrlo dobre veze i odnose. To je vrlo pametno. Iako Slobodan (Jovanović) i Grol vjeruju da Šubašić neće uspjeti, ja sam, naprotiv, mišljenja da hoće. Marksizam mora, po svaku cijenu, zauzeti maha. Vaš je Ferrero imao pravo kad je vjerovao u marksizam...

- Ferrero nije bio marksist - prekidoh ga. - Otkuda vam te konkluzije? On je, naprotiv, bio kritičan prema marksizmu, posebno prema njegovoj primjeni u sovjetskom komunizmu...

- Radi čega je branio za vrijeme građanskog rata u Španjolskoj Republiku od nacionalista?

- Jednostavno zato što je zauzimao gledište da je republikanska vlada legitimna vlast španjolskog naroda, i da je nacionalfašistička intervencija u španjolski građanski rat značila oskvrnjivanje međunarodnog prava. Smatrao je da je odluka o neintervenciji od strane Francuske i Britanije bila glupa i ilegalna, jer je omogućila fašistima, odnosno Njemačkoj i Italiji da postave na vlast fašistički sistem, dok

je Sovjetski Savez bio korektan, jer je branio interese legitimne republikanske vlasti. On je u politici Sovjetskog Saveza vidio nastavak politike carske diplomacije, koja se odupirala intervencijama napoleonovske vlasti u unutrašnje odnose evropskih monarhija.

Nikako da ga uvjerim. Od toga se dana više nikada nismo vidjeli. Tek sam osjećao da je bio nesretan i zato što je cijelo vrijeme igrao na profašističku kartu, za koju je sada nekako osjećao da je izgorjela. Osim toga, Srbijanci nisu nikako mogli da mu oproste ne toliko što je branio Franca protiv progresivaca, nego što je u poznatom govoru Milana Stojadinovića, upućenom Hitleru, iznio da su se i Srbi junački borili u vojsci Fridrika Velikoga. To mu netko i predbaci dok smo se rastajali da se više ne vidimo! Slobodan Jovanović, koji je volio da se cinički izražava o ljudima, reče mi, kad sam mu saopćio gornji *bric-à-brac* s Crnjanskim: "Ne brinite, Crnjanski će i s crvenim totalitarcima pronaći način da se ukopča, kao što je učinio i s crnima i s plavima!"

Prvog prosinca bila je proslava jugoslavenske dvadeset i pete godišnjice. Članovi vlade i sva opozicija, kao i najveći dio emigracije. Milan Grol me žestoko napadne što sam ne samo prišao Titu, nego i zauzeo hrvatsko stanovište. Zna da mi pozicija nije bila laka pokraj Fotića i Dučića, ali ipak kaže da nisam smio zauzeti isključivo hrvatsko stanovište. Vidim da to smeta i Vilderu, iako je njegovo držanje kao šefa propagande za vrijeme prijašnjih vlada, posebno u vrijeme Jovanovićeve bilo sasvim negativno prema Hrvatima. Ja mu zamjeravam i kažem da su njegove pozicije bile ne samo protuhrvatske nego i protujugoslavenske. Optuživati cio hrvatski narod kao ustaški, kao što je to radila sva velikosrpska diplomacija, bio je zločin koji nikakav Hrvat nije mogao niti smio, napose u interesu Jugoslavije, prihvatiti. Osjetio sam da sam zbog svojeg stava u Americi stekao potpuno nepovjerenje svih starih režimlija.

Tu sam sreo i dr. J. Šuteja, koji me upita jesam li pridigao svoja beriva? To je jedini Hrvat realist. Naime, prijašnje velikosrpske vlade oduzele su beriva svima nama koji smo se izjasnili za narodnooslobodilački pokret i prekinuli s kraljevskom vladom. Ostali smo više od godine dana bez plaća. Fotić se u Americi posebno brinuo da nam se ne daje nikakva potpora. Šutej je, međutim, donio odluku da se zaostale plaće isplate svakom od činovnika ili službenika. Tako mi

reče: -Ostavite politiku, pođite Martinu (Martinoviću) i pridignite sve ono što vam se duguje. - Taj novac dostavio sam odmah ženi u New York. Poslije te operacije, Šutej mi reče da se on vraća, jer ne želi živjeti u emigraciji, gdje je svaki politički čovjek tek sredstvo u rukama politike velikih sila. - Kao onaj Jukić! - nadoda u smijehu! - Ne želim, nikako, biti Jukić!

Pošto sam se najavio dr. Krnjeviću, on mi zakaza sastanak u Athenée Clubu, čiji je bio član, ali zato što je bio član izbjegličke vlade. To je jedan od najotmjenijih londonskih klubova u kome se mogao sresti i stari R. Seton-Watson, Scotus Viator. Dr. Krnjević mi je u dugačkom monologu opisao svoju tešku i mukotrpnu borbu sa Srbima u vladi i priznao mi da je najgori bio Slobodan Jovanović, kad se zna da je intelektualac. Smisao njegove opozicije bio je da se obustave protuhrvatski napadaji, da se poštuju obaveze koje su postignute sporazumom između dr. Mačeka i kneza Pavla, odnosno Cvetkovića. Bio je vrlo zadovoljan što je Šubašić dobio toliko povjerenje Winstona Churchilla i što je upravo kao Hrvat postigao taj položaj, ali dr. Šubašić je izgubio svako povjerenje kad je za vrijeme boravka na Visu i kasnije u Beogradu odbio stupiti u doticaj s ing. Košutićem, koji je bio na oslobođenom teritoriju, pa da ga eventualno dobije na Vis ili nekamo drugamo; isto tako i predsjednika Mačeka. Tu je Šubašić izgubio njegovo povjerenje, jer je izdao stranku i narod. Svojim uobičajenim glasom dodao je: "Zato sam i zatvorio telefon kad me je Šubašić zadnji put nazvao, kazavši mu da je on izgubio povjerenje HSS-a i da sve što radi, radi u svoje ime, nikako u naše!" Krnjević mi je zatim saopćio da je uputio kralju Petru pismo u kome je tražio od njega da ne preda vlast u ruke Titovim i Šubašićevim namjesnicima. On je to učinio isključivo iz principijelnosti: kralj ne smije predati vlast revolucionarcima. I kod Krnjevića se pojavio stari hrvatski legitimizam, nikakve simpatije za srpskog kralja, naprotiv čak i uvjerenje da će, na taj način, izvrgnuti ruglu srpske političare koji su svojeg vlastitog kralja pustili da se izgubi u labirintu politike velikih sila, ne suzdržavši ga. Tako se i ovdje zbilo da je jedan hrvatski političar bio veći ustavobranitelj od velikosrpskog autoriteta za ustavno pravo - Slobodana Jovanovića!

U očekivanju povratka bana Šubašića iz Moskve, pa i iz Beograda, viđao sam ne samo naše ljude nego i Engleze. Napose sam

nastojao vidjeti naše stare prijatelje Wickhama Steeda i starog Seton-Watsona. Ovog posljednjeg vidio sam nekoliko puta kod dr. M. Ćurčina u Zagrebu. On se mnogo zanimao za posebni svezak *Nove Evrope* koji sam ja nakanio izdati u vezi s materijalom koji sam prikupio za svojih studija u Italiji, u vezi s odnosom Supila i Ferrera. Seton-Watsona sreo sam u Athenée Clubu i s njim ostao jedno cijelo poslijepodne u razgovoru. Interesirao se ponajviše za Ćurčina i Meštrovića. Što se tiče stanja u zemlji i emigraciji, bio je tek površno upućen. Dr. Krnjević me je sasvim točno obavijestio da Seton-Watson nije više u Foreign Officeu ono što je bio u toku prvog rata. Ali svejedno, nekako je i u tadašnjim unutrašnjim hrvatsko-srpskim sukobima tegobno osjećao kako to pitanje nije nikada riješeno. Osuđivao je velikosrpstvo, koje je smatrao odgovornim za unutrašnje sukobe u Jugoslaviji, ali je odlučno stajao na stanovištu da se Jugoslavija, pa i pod komunizmom, mora održati. U toku razgovora došao je na sastanak i mladi Hugh Seton-Watson, danas poznati povjesničar našeg dijela svijeta, koji je već tada bio uvjeren da će Jugoslavija preživjeti samo ukoliko bude u Titovim rukama. To je, uostalom, bilo i mišljenje svih dobro upućenih Engleza.

Iako je Wickham Steed bio već u godinama, ipak je, na traženje nekih zajedničkih prijatelja, pristao da me primi. Pozvao me na čaj. Više tamo, razumije se, nije bila Madame Rose, nego jedna mlada Engleskinja, neobično privlačna i inteligentna. Ona mi je pričala kako je sva Engleska oduševljena Churchillovim dinamizmom, i kako je puka istina da bi Englezi uistinu, da su se Nijemci iskrcali na otočja, bili branili svoju zemlju, svaki pedalj svoje zemlje, svaki prag ispred kuće, upravo onako kako je Churchill u svojem poznatom govoru izrazio. Ja sam kazao da nisam nikada i nigdje osjetio toliku svijest slobode i otpora protiv neprijatelja kao ovdje u Londonu, gdje je svaki Englez, od najsitnijeg do najnaobraženijeg, svjestan da su njegova otočja zadnja brana zatiračima slobode. I uistinu, nisam nikada vidio naroda svjesnijeg svoje opasnosti, hladnijeg i odgovornijeg u bijedi i nevolji od britanskog naroda.

Govor nas je doveo i do poznatih Steedovih uspomena na Supila. I tu sam *de viva voce* osjetio toplinu kojom je Steed opisivao Supila. Za njega je taj gorostas bio impresivniji od bilo kojeg našeg diplomata. Posebno je uživao uspoređivati pigmejca, kako je zvao

Matiju Boškovića, poslanika Srbije u Londonu, s velikim političkim gorostasom Supilom. Kad ga je on predstavio lordu Greyu, govorio je Steed, ovaj je bio toliko zanesen Supilom da se više nije obraćao ni na kakva obavještenja koja je primao od službene srpske strane. Ono što je Steeda zadivljavalo u Supila bio je njegov iskonski politički instinkt, koji je umio ne samo osjetiti važnost jednog političkog trenutka, nego i odmjeriti tu važnost i pronaći stav koji je trebalo zauzeti u tome trenutku. Steed je neprestano isticao kako je Supilo uvjerio ne samo njega nego i lorda Greya, da se Dvojna Monarhija neće moći održati, jer da njena politička klasa nije uspjela shvatiti važnost pojave i razvoja južnoslavenskih naroda.

Suvremene srpsko-hrvatske sukobe u izgnaničkoj vladi Steed je površno pratio, ali je znao da postoje i da se odvijaju otprilike u sličnom pravcu kao i za prvog rata: srpska dominacija, koja ne samo da ne pušta vlast iz ruku, nego i ne želi vlast dijeliti s Hrvatima. Ali i Steed je bio mišljenja da Jugoslaviju treba čuvati - po svaku cijenu!

Kako sam prije odlaska iz New Yorka, među ostalim, dobio i odobrenje sa svim akreditivima da budem i dopisnik *The Nationa,* to su mi vrata u Londonu bila širom otvorena. Na mene je svakako dubok dojam izazvao ručak koji mi je Kingsley Martin dao u redakciji *The Nation and Statesmana,* s kojim je newyorški politički časopis *The Nation* bio povezan. Ručak je bio vrlo jednostavan, ali je diskusija za ručkom bila od najvećeg interesa. Ono što je engleske publiciste zanimalo, bilo je u prvome redu držanje Amerike u pitanju vanjske politike. S jedne strane, bilo im je milo što se američka vanjska politika orijentira u pravcu podupiranja socijalističkih i ljevičarskih elemenata u Europi, ali nisu bili toliko oduševljeni komunizmom kao što je to bila američka liberalna ljevica. Znali su da bi to značilo pasti iz jedne reakcije u drugu; posebno kad se radilo o jugoistočnoj Europi. Rado bi žrtvovali i Mihailovića i kralja Petra i svu velikosrpsku vladu u Londonu, ali nisu bili načistu što donosi Tito i njegova kombinacija. U tome pravcu bili su oprezniji od urednice *The Nationa,* gđe Frede Kirchway, koja bi prihvatila i najekstremniju komunističku vladu samo da se jugoistočna Europa oslobodi starih društvenih i političkih klasa.

Dvije nezapamćene večeri proveo sam u kući prof. Laskija i u kući zastupnika (člana House of Commons) Straussa. Harold Laski

je briljantan dijalektičar, kakvih nema u New Yorku. Bio je jako zabrinut za naš dio svijeta, jer je smatrao da će komunizam preuzeti maha u cijelom tom dijelu Europe. Socijalist, ali odlučno protivan komunizmu, smatrao je da su Roosevelt i Churchill trebali biti izrazitiji u svojim traženjima pred Staljinom. Za Balkan i Centralnu Europu drži da će, ako se ovako proslijedi u popuštanjima, pasti sasvim pod kontrolu sovjetske komunističke satrapije. Laski govori sâm, pontificira i teško je doći do riječi. I on, kao i mnogi engleski intelektualci, voli soliti pamet Americi, i zbog toga što tako mogu od Amerike jačati svoje materijalne mogućnosti. Amerikanci koji se tu nalaze, uživaju slušati Laskija i gutaju svaku njegovu riječ. Taj sklop američke malovažnosti engleski intelektualci sjajno unovčuju.

Moram priznati da je dr. R. Bićanić jedini poznat u ovim krugovima; nikoga ni od Hrvata ni od Srba ne poznaju. Nije čudno što srpska diplomacija mrzi Bićanića i optužuje ga na sve moguće načine.

Svakako najživlju večer proveo sam u kući zastupnika Straussa, gdje je, između ostalih, trijumfirao Aneurin Bevan, *enfant terrible* Laburističke stranke. Govorio je cijele večeri i predbacivao nama i Poljacima, kao i Česima, da ćemo poslije rata ići za tim da uspostavimo tešku kontrolu nad Njemačkom. Smatra da tu pogibelj u interesu Europe treba već u toku rata otkloniti, ali boji se da ni Winston Churchill ni Roosevelt neće biti u stanju to spriječiti. Za Slavene kaže da su upravo fanatično zagrijani da fizički i politički obračunaju s Nijemcima. Mene je ovaj izljev nepovjerenja u Slavene od strane jednog laburističkog predstavnika iznenadio. [Međutim, poslije rata ni Bevana ni njegovu grupu ljevičarskih laburista nije smetalo da neprestano posjećuju Tita i uživaju na Brijunima novcem jednog siromašnog naroda koji je, u to vrijeme, izvlačio jedva jedvice kraj s krajem.] Pohađajući englesko društvo, osjetio sam duboku razliku koja u intelektualnim razinama postoji između američkog i engleskog društva. Nije bilo nikakve sumnje da je engleska inteligencija daleko dublja, suptilnija i stilskija u intelektualnim i političkim razgovorima od američke, koja je tek u toku rata počela ulaziti u problematiku svijeta i zauzimati stanovišta o njoj.

Ali iznad svega, znao me je iznenaditi engleski razgovor u intelektualnom društvu koje sam posjećivao. Ja sam, naime, naučio

engleski u Americi i kad sam prve večeri prisustvovao prikazivanju Shawovih i Shakespeareovih komada u londonskim kazalištima, odjedanput sam otkrio da engleski ide u niz najslađih i najmelodioznijih jezika. U sjevernoameričkom izražavanju engleski mi se jezik pričinjao rogobatnim, teškim i odviše nazalnim. Slušajući kazališne komade u Old Vicu, pa i u manjim londonskim kazalištima, ostao sam iz večeri u večer zadivljen muzikalnošću engleskog jezika. Bilo mi je uvijek krivo, pa i danas mi je, što nisam kao mlad čovjek najprije boravio negdje u Oxfordu ili u Cambridgeu i naučio engleski jezik kroz engleski izgovor. U Londonu, iako su rakete V-2 padale svagdje u središtu grada, nastojao sam gotovo svaku večer iskoristiti za posjećivanje kazališnog života. Prikazivanje *Richarda III* u režiji Oliviera ostalo mi je duboko u pameti, ne samo kao najsavršenija gluma, nego i kao povezivanje engleske tradicije s pogibeljnom sadašnjošću u kojoj se nalazio taj narod u kojem su načela slobode srasla s cijelim njegovim opstankom.

U očekivanju Šubašićeva povratka bio sam pozvan od Ujedinjenog odbora Južnih Slavena da u Kensington Court Gardenu održim predavanje o položaju u Sjedinjenim Američkim Državama. U to vrijeme vratio se iz Amerike dr. R. Bićanić, i ja sam osjetio da njegovo predavanje nije dalo ni potpunu ni jasnu sliku o Americi u ratu. U predavanju sam najprije istakao sve one koncepcije u vođenju vanjske politike koje su se ne samo pojavljivale nego i sukobljavale u Americi. Najljevičarskija bila je koncepcija Henryja Wallacea, koji je stajao na stanovištu da se Amerika nalazi u vijeku običnog čovjeka, kome treba osigurati, kako je on govorio, i rad i život dostojan čovjeka, i čašu mlijeka i šalicu riže. Protiv takvog shvaćanja pojavljivala se i teza vlasnika poduzeća *Life* i *Time* H. Lucea, inače konzervativca, koji je držao da je ovo stoljeće američko stoljeće, što se kod ljevičara smatralo zagovaranjem američkog imperijalizma. Wendell Wilkie, nesuđeni republikanski predsjednik, vratio se iz Kine i Rusije oduševljen idejom "jednog svijeta". Kod Roosevelta je prevladavala teza sjedinjavanja svih tih oprečnih američkih traženja. Označio sam da će Amerika kroz *Lend-Lease** i posebno preko

*Lend and lease act, Zakon o zajmu i najmu, izglasan u ožujku 1941, kojim su SAD preuzele opskrbu antifašističkih snaga.

UNRRA-e, dviju jakih ekonomskih organizacija koje su trebale poduprijeti svijet, napose onaj nastradao od rata, ipak preplaviti svijet svojom idejom humanitarnosti. Nisam kod toga ostavljao nikakve nade da bi Amerika podupirala komunizam, i s te strane upozoravao sam na pogrešne račune Luja Adamiča.

Umoljen, dao sam i presjek stanja u iseljeništvu koje je, uglavnom zaslugom Šubašića, masovno prilazilo narodnooslobodilačkom pokretu i bilo spremno da ga i materijalno podupre, pa da se eventualno i dobar dio vraća kući na izgradnju zemlje. Istaknuo sam da, kad je riječ o iseljeništvu, tu treba istaknuti hrvatsko iseljeništvo s jednim vrlo sićušnim dijelom srpskog, mahom crnogorskog iseljeništva, dok je masovno srpsko iseljeništvo bilo odano kralju i Draži Mihailoviću. Upozorio sam na velikosrpsku djelatnost Fotića i srpskih konzularno-diplomatskih činovnika, za koje se moglo kazati da su kod našeg naroda izgubili svako povjerenje i poštovanje. Glavna zadaća, kazao sam, nove Jugoslavije morat će biti ravnopravna raspodjela po nacionalnom ključu konzularno-diplomatskog zbora po Americi kako bi službene ustanove u Kanadi i u SAD postale pristupačnije našem iseljeništvu, jer je apsurd da su u jednoj zemlji gdje ima uglavnom milijun i po Hrvata kroz tri generacije poslanici i konzuli uvijek Srbi, rijetko poneki Hrvat. U SAD je tada bilo i oko 400.000 Slovenaca, tek oko 100.000 Srba. Kako je u to vrijeme i naš tisak bio jako razvijen, označio sam njegovu važnost i značenje. Dok je većina hrvatskog i slovenskog tiska bila na strani Tita, dotle su srpski listovi na čelu s *Amerikanskim Srbobranom* bili protutitovski raspoloženi. Protiv Tita bila je i Krešićeva *Danica Hrvatska*. Predavanje je bilo saslušano s interesom, i nakon njega se razvila opširna diskusija, za koju sam smatrao da je bila od koristi.

Nisam bio načistu da li je moje predavanje bilo sasvim u stilu Titove misije, koja se tada nalazila u Londonu. Na čelu te misije bio je general V. Velebit, koji je uslijed Churchillove izjave u londonskom parlamentu bio cijenjen u međunarodnim krugovima. Naš ga svijet nije posebno volio, ne mislim samo velikosrbi, nego ni oni koji su bili naklonjeni Titovu pokretu. Velebit je bio jako nepovjerljiv i zatvoren čovjek, s kojim se nikako nije mogao uspostaviti neposredan i spontani kontakt. U toj misiji bilo je i drugih članova. Iz Beograda su bili Dušan Šane Petrović, zatim Srzentić, brat Voje Gluvoga iz

predratne *Politike*, dok je sin Ljube Nešića, Bata Nešić, bio ne samo Velebitov tajnik, nego, mislim, i zadužen za sakupljanje osobnih podataka o našim ljudima, posebno onima koji su se spremali vratiti u domovinu. Tako sam odmah osjetio jedno protuhrvatsko i prosrpsko raspoloženje, koje me je podsjećalo na duh predratne beogradske čaršije. U cijeloj toj misiji, mislim u njenoj atmosferi i u onom zraku koji je tamo vladao, mogla se osjetiti neka policijska, zagušena i zatvorena klima. Mene je misija, kako se to tada govorilo, zadužila da svake večeri dajem preko engleskog radija vijesti, obavještenja i komentare britanske štampe kako bi se mogli upotrijebiti bilo javno, bilo povjerljivo. Vrlo dosadan posao. Osjetio sam da me je Velebit tim zaduženjem htio ne samo poniziti, nego i dati mi do znanja da sistem nema u mene povjerenja.

Kasnije mi je to postajalo još jasnije kad je k meni uvečer dolazio Bata Nešić da me ispituje i preispituje ne samo o političkim pitanjima u Washingtonu i u SAD, nego čak i o mojim osobnim uvjerenjima. U nekoliko mahova nije krio da od mene zatraži odgovor da li bih pristupio Partiji. Ne odgovarajući na takva precizna pitanja, mislim da sam kod njega i Velebita već u Londonu oblikovao mišljenje da sam za novi kurs neupotrebljiv. Nadao sam se ipak da ću kod kuće, u domovini, naići na novi svijet i zato sam žurio kući. Ono što je najviše pogađalo cio moj idealizam bila su odurna i neintelektualna, upravo špijunska ispitivanja Velebita i Nešića, tako da se nisam mogao osloboditi onoga što sam čitao i slušao o staljinističkim komunističkim policijama i njihovim metodama. U Londonu se, međutim, sve to znalo. Grga Zlatoper me je neprestano upozoravao na ogroman policijski sistem koji da vlada u zemlji. To je, govorio je, i razlog zbog kojega se on ne vraća.

Ono što me je, međutim, jako iznenadilo bila je činjenica da je beogradska *jeunesse dorée*, djeca beogradskih ministara, bila već u službi Titove misije. Tu su se našli, osim Bate Nešića i mladi Ninčić, i kći Milana Gavrilovića i sin poznatog dr. Koena i mnogi drugi. Za sve njih govorilo se da su već prije rata bili komunisti i da su u toku rata u samoj izgnaničkoj vladi bili već povezani kroz ćelije s partijskim rukovodstvom na terenu. Tek, bilo je jasno da je velikosrpska čaršija imala već pripremljenu i drugu ekipu za novo stanje. S hrvatske strane najaktivniji organizator protitovske akcije bio je dr. R. Bićanić, uz

nekoliko novinara i javnih radnika među kojima su se nalazili i ing. Franjo Gaži i dr. T. Jančiković, koji su došli s Bliskog istoka u London te su podupirali Šubašićevu akciju u uvjerenju da je to jedino rješenje koje je preostajalo Hrvatima kad nije nikako moglo doći do bilo kakvog rješenja u odnosima srpskih i hrvatskih političkih stranaka.

LONDON, 10. siječnja '45.

Konačno, krajem godine pojavio se i ban Šubašić. Njegov dolazak izazvao je veliku uzbunu u političkoj emigraciji. Opozicija protiv njegova sporazuma s Titom digla je glavu i računala da će doći do Šubašićeve ostavke, jer da ni kralj ni Englezi neće prihvatiti Šubašićevo rješenje. Bile su to posljednje nade jedne grupe političara koja je izgubila sve bitke, jer nije umjela u toku rata riješiti osnovna pitanja zemlje. Za sve srpske političare, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, glavni neprijatelji bili su Hrvati kojima Srbi ne bi bili dali ni Banovinu. Glavna misao bila im je da se u poslijeratnoj Jugoslaviji zavede najteži režim, koji bi Hrvate lišio najelementarnijih državnih prava. Uz to, Hrvati su trebali biti kažnjeni i zbog ustaških pokolja srpskog pučanstva, kojima je svakog Hrvata ucjenjivao svaki srpski političar i diplomat.

Odmah poslije Šubašićeva povratka nastojao sam s njim stupiti u vezu. Kako je Šubašić volio šetati kroz parkove, savjetovao mi je da ga sačekam poslije ureda i pratim do njegova hotela "Claridgea" preko Hyde Parka. To me je podsjećalo na duge šetnje koje smo u toku rata Ante Smith Pavelić i ja vodili s banom kroz Central Park, kad bi nam ban nadugo i naširoko pričao svoje osobne i političke doživljaje. Kao po običaju, tako je i ovaj put bio sav idealist, romantičar, ali i lukav. Bilo je kod Šubašića mnogo od našeg poluinteligenta koji, osim položenih pravnih ispita, ništa drugo nije znao, ni od politike ni od povijesti, ali i mnogo sveslavenskog romantičarskog raspoloženja.

Tako mi je odmah s oduševljenjem opisivao Moskvu, Kremlj i veličanstvenost ruskog naroda za koji je govorio da nam je bliži i od američkog, a posebno od svakog zapadnoeuropskog naroda. Ostao je oduševljen Staljinom, koji je na njega ostavio dojam velikog

slavenskog državnika u koga bi se, isticao je, mnogi naši komunisti trebali ugledati. Vjerovao je da je on iskreni prijatelj naših naroda i da će on, Šubašić, naći kod Staljina jaču potporu, kad god mu to bude trebalo, u odnosu na naše komuniste. Bio je, jednom riječju, čvrsto uvjeren da je njegova misija uspjela i da se ide prema konačnom izvršenju sporazuma, odnosno prijenosu kraljevske i izgnaničke vlasti na vlast u zemlji.

U daljnjem razgovoru govorio mi je potanje o svojim razgovorima s Churchillom i ostalim engleskim političarima.

- Bio sam kod gospodina Churchilla - ban je uvijek isticao riječ "gospodin" kad je govorio o takvim ličnostima. - Tamo su bili i g. Eden i g. Stevenson (engleski ambasador kod jugoslavenske vlade). Bilo je to u " Chequeresu" uz vatru. Ovi zapadnjaci znaju razgovarati uz vatru lijepo i intimno. Govorio sam im o partizanima, o Titovim generalima, govorio sam im kao što bih govorio o našim pastirima. Rekao sam im: "I ja sam pastir. I vi trebate shvatiti dušu pastira". [Ban je imao najdivnije mišljenje o pastirima.]

Tada mi je saopćio da mu je te večeri Churchill, koji se vratio iz Atene teško zabrinut prodorom komunista u Grčkoj i zaprepašten što će se sve odigrati u Europi ako komunisti svagdje preuzmu maha, kazao da on još uvijek stoji na gledištu da bi možda bilo potrebno prebaciti nešto engleske vojske - dvije brigade - u zapadnu Jugoslaviju, te tako barem nešto od Jugoslavije spasiti od komunista.

- Otklonio sam to kategorički i kazao: To bi bio građanski rat između Hrvata i Srba. Dosta su se ti narodi klali međusobno. Dosta su oni krvi lijevali za Zapad. Nikako! To bi zauvijek slomilo Jugoslaviju. Ja nisam poput ovih naših hrvatskih i srpskih političara što se odriču Jugoslavije - dodao je kao svoju primjedbu meni. - Da li sam dobro učinio ili ne, ne znam - i tu se zamislio. - Ali znam da sam ostao dosljedan sebi i svojem idealu da Srbi i Hrvati ostanu zajedno, da se Jugoslavija ne siječe na zapadnu i istočnu.

O situaciji u zemlji rekao mi je da je sav narod uz Tita. Zatim je dodao ovo: - U Beogradu sam vidio jednu djevojku iz Vukove Gorice koja me je uvjerila da je sav narod uz partizane. Upitao sam je što narod misli o Mačeku. Ona mi je rekla: Svi samo govore o Titu, svi hvale Tita, a Mačeka žale! To vam je situacija!

Za mene je to bilo ogromno iznenađenje, jer nikada nitko od svih Mačekovih suradnika nije s tolikim neograničenim poštovanjem govorio o Mačeku kao Šubašić u toku rata i prije svojih doticaja s Titom. Iz te izjave osjetio sam da je Šubašić sasvim raskrstio s Mačekom!

Razgovor se poveo i o situaciji u Londonu. Šubašić nije nimalo uznemiren držanjem srpskih i hrvatskih političara u bivšim vladama. Isto ga tako nije uznemirivalo ni negativno držanje dr. J. Krnjevića, s kojim se on nije nikada slagao. - Razlika između mene i Krnjevića, kao i razlika između mene i srpskih političara, jest da sam ja Jugoslaven, a da oni to nisu! Tu leži i razlog zbog čega ni Krnjević ni Slobodan Jovanović nisu mogli biti članovi moje vlade. Uostalom, Jovanoviću sam jasno i glasno kazao: "Treba da znate da svatko može biti članom moje vlade osim vas! Vi ste jedini javni radnik koji ne može biti članom jugoslavenske vlade!"

Da tu Šubašić nije bio daleko od istine dokazuje i ova uzrečica Anthonyja Edena, o kojoj je pričao cio savezнички London. U jednom razgovoru s Benešom, Eden je kazao ovome: - U Londonu ima dva Jugoslavena. To smo ja i vi!

Konačno je u jednom od razgovora izražavao svoje potpuno uvjerenje ne samo u sretan ishod njegove politike, nego i u sretnu budućnost hrvatskog naroda u Jugoslaviji. Kad god bi pala riječ na kralja, da li će se spasiti ili ne, on bi odgovarao da to nije važno. Važno je da se spasi narod. Bio je razočaran u političare za koje je izjavljivao da su sve upropastili i da su se za vlast prodavali Englezima i Amerikancima. Kod Titovih ljudi nisu mu nikakve poteškoće nanosili ni Tito ni komunisti, nego stari Smodlaka koji je svoj stari jal protiv HSS-a prenosio i na Šubašića. Smodlaka je bio najveći ucjenjivač; uvijek je tražio više od onoga što bi Tito tražio. Ali, mora se priznati da ga je Tito znao uvijek staviti na pravo mjesto! Kod svih pregovora Smodlaka je uvijek bio najsitničaviji, tražeći čak položaje u diplomaciji i za svoje sinove; i od toga je pravio čitava pitanja! Tita nije mogao dovoljno nahvaliti, jer kod njega nije nalazio nikakvih prepreka. U Titu je gledao realista i pragmatičara s kojim da je bilo lako raditi.

Značajno je da kod Šubašića nije bilo nikakve sumnje da će stvari poći putem koji je on pripremao, tako da je bilo neozbiljno i smiješno slušati sve ono što je opozicija najavljivala i kombinirala,

među ostalim, i skori sigurni pad Šubašićev i oblikovanje neke nove vlade koja bi izmijenila Tito-Šubašićev sporazum, i sve to pod parolom da se spasi kralj i demokracija!

Neodređenost oko Šubašića trajala je sve vrijeme do Jalte, ali značajno je da je, kad god bih ga upitao je li siguran da se stanje neće izmijeniti i da eventualno Churchill neće pasti pod utjecaj opozicije protiv sporazuma s Titom, Šubašić odgovarao sasvim uvjeren da je uspjeh na njegovoj strani. To je opravdavao time da na tom gledištu ostaju "veliki Saveznici", kako ih je on nazivao.

10. siječnja

Sreo sam Stojana Pribićevića koji mi reče da je sigurno da svi manevri protiv sporazuma Šubašić-Tito neće uspjeti, jer da je kralju rečeno s najviše britanske strane *to behave,* da se dobro vlada. Priznaje da su Slobodan Jovanović, dr. Milan Gavrilović i Radoje Knežević skupa s Fotićem u Americi razvili upravo luđačku akciju da obore Šubašića i Sporazum. Govori se da je dr. J. Krnjević predao kralju pismo u ime HSS-a, u kome oduzimlje povjerenje dr. I. Šubašiću i traži od kralja da nikako ne prihvati Sporazum.

Kralj konzultira šefove stranaka u odsustvu svog predsjednika (Šubašića), odbija da ga viđa i da s njim razgovara. Šubašić, što je u njegovoj naravi, drži se sasvim hladno i ravnodušno. Kaže mi da nije htio odmah iznuditi kraljev potpis, jer da bi to značilo prisiliti ga. Vjeruje da će kralj potpisati; on smatra da je princip monarhije spašen i da je stvorena veza s realnim stanjem u zemlji.

13. siječnja

Kralj sazvao *press-conference,* konferenciju za štampu, a da o tome nije obavijestio ni zakonitu vladu, ni ured za obavještenja za štampu, koji vodi Mato Vučetić. Novinare pozivlje kraljev ađutant, major Pawson. Kralj se, međutim, ne pojavljuje. Komedija. Kralj odlaže konferenciju. Tek pred večer daje saopćenje u kome ističe da nije potpisan Sporazum. Sve to bez znanja njegove i engleske vlade. Vele da je predao službenu obavijest nekoliko trenutaka prije no što će ići

u posjet Edenu. Opći je dojam u javnosti i u štampi da je kraljev čin neuračunljiv. Da bi spasio situaciju, javlja se Sava Kosanović koji, naprotiv, tvrdi da se pregovori i nadalje nastavljaju, da kralj nije u načelu odbio Sporazum, da je izrazio samo stanovite objekcije koje ostavljaju otvorena vrata razgovorima i pregovorima.

Šubašić mi reče da je on kralju uputio pismo u kome mu kaže da je saznao za njegove objekcije i da je spreman nastaviti pregovore.

Od sredine siječnja do Jalte

Stanje u Londonu bilo je u znaku potpunog kaosa. Svakog jutra lansirane su vijesti da je kralj zatražio od Šubašića da mora dati ostavku, što nije bilo točno. Jedno je bilo točno, da je kralj odbijao svako sastajanje sa Šubašićem. Opozicija, koju su uglavnom vodili srpski diplomati i činovništvo, uz političare Slobodana Jovanovića, Milana Gavrilovića i Radoja Kneževića, služila se svim sredstvima da uvjeri kralja da dâ ostavku i da kroz engleski tisak kompromitira, omalovaži i obesnaži Sporazum. Jedan od najgovorljivijih napadača Sporazuma bio je Većeslav Vilder, koji je smatrao da je sporazum s komunistima nedostojan svakog demokratski orijentiranog političkog čovjeka. Jednog me dana sretne u Kingston Houseu i sasu na mene mnoštvo riječi, pa mi kaže:

- Vi kao zet Guglielma Ferrera ne biste smjeli surađivati s vladom u kojoj se nalaze komunisti!

Primijetih: - Značajno je da su svi vaši politički suradnici i istomišljenici, kao Sava Kosanović i Srđan Budisavljević, u toj novoj situaciji! - Kao da će prsnuti od gnjeva, ništa ne uzvrati!

Vilder mi je zatim u dužim razgovorima ipak priznao da Jugoslavije ne bi bilo da nije došlo do sporazuma između Tita i Šubašića, srdio se na stav srbijanskih političara koje je smatrao odgovornima što nije dolazilo do sporazuma. Ali, držao je i Krnjevića isto tako odgovornim.

Dok je tako trajalo to kaotično stanje, dolazilo je do preokreta u držanju stanovitih političkih ljudi koji su prestajali biti izrazito agresivni prema Sporazumu. Posebno se to moglo opaziti kod Milana Grola i Miloša Trifunovića. Jednog mi dana reče Grol:

- Odlučio sam se vratiti. Mislim da je moje mjesto kod kuće.

Čeznuo je posebno za tim da vidi sina; mislio je da je to jedini način da ga spasi od partizana, koji bi ga možda bili strijeljali zbog suradnje s Mihailovićem.

Slično raspoloženje vladalo je kod Trifunovića, koga se nije ticalo da li će kralj pristati ili neće, nego samo povratak. Trifunović je bio kupio u New Yorku neki krzneni kaput za svoju ženu i govorio mi je kako je sav sretan što joj ga nosi.

Jalta je konačno stigla i prošla. Winston Churchill vratio se s Jalte sasvim odlučan da provede Sporazum i, kako izjavi u Parlamentu, i protiv volje kralja. Udarac jednog načelnog monarhiste i k tome konzervativca protiv monarhije rijetko je kada zabilježen u analima parlamentarizma i demokracije. Te sam večeri, izašavši iz House of Commons, razmišljao kako se ruše stare ustanove, kako se srozavaju načela na kojima se zasnivaju demokracije, monarhije i sve ono zbog čega se vodio rat - rat protiv totalitarizma. Gledao sam oko sebe: nigdje u jugoslavenskoj vladi nije bilo srbijanskog političara da se digne u obranu načela monarhijskog legitimiteta. Bili bi nešto učinili radi velikosrpstva ili poradi velikosrpske dominacije, ali nitko s gledišta monarhijskog načela legitimiteta. Jedini koji je to učinio bio je jedan hrvatski političar, Juraj Krnjević, ne zbog toga što bi on bio volio kralja, nego zato što je kao stari hrvatski legitimist vidio i osjetio da se u Churchillovoj odluci ruši načelo legitimiteta, poštivanja legitimne vlasti. Ali tko je to vidio i osjetio? Gotovo nitko! Hrvati su to osjetili i protumačili kao da Krnjević brani srpskog kralja dok su Srbijanci u Krnjevićevoj gesti vidjeli hrvatski monarhizam, u koji nitko od njih nije vjerovao, pa ni Slobodan Jovanović, kome su takve geste trebale biti jasne!

Veljača 1945.

Poslije konačnog Churchillova *verdicta,* bilo je jasno da se vraćamo kući. U Kingston Houseu nastala je gužva i navala tko će prvi kući. Jednog dana u to vrijeme sretnem Miloša Mišu Trifunovića, koga su Srbijanci zvali Miša Konj. Prilazi mi u povjerenju, pa reče:

- Dobro ste i pametno vi Hrvati to udesili! Eto, molim vas, ovaj ban, pa Tito i Maček u Zagrebu, svi ste skupa. Lepo vi vodite stvari.

Ja nisam nikad mislio da su Hrvati tako vešti i pametni. Ovaj vaš ban dobro s Churchillom, a Tito sa Staljinom, pa zar to ne znači voditi pametnu politiku?! A vidite, molim vas, nas! Čika Slobodan, profesor, znam, ustavnog prava, ali slab političar. Onaj Ninčić, sav gluh, jedva se kreće. A ovaj naš Petar, izgubismo sve vreme da ga ženimo, pa šta od svega toga?

- Dakle, vi se vraćate. A mislite li se posvetiti politici?

- Kako, molim vas, kakva politika? Ja sam za to star. Idem kući da zibam unuče. I što bismo mi više u politici? Treba ostaviti politiku ovim mlađima, komuncima. Zar niste videli kako vešto rade. U Beogradu je već sve proradilo. Voz Beograd-Niš već proradio. Da je to bila naša vlada, mi bismo još većali i svađali se da li će pre proraditi Zagreb-Beograd ili Zagreb-Split, pa tek onda Beograd-Niš!

Pred odlazak u Beograd posjećujem Slobodana Jovanovića. Nisam ga vidio još od 1940. u Beogradu. Bio je, kao i uvijek, lucidan, svjež, duhovit i nasmijan. Govorio mi je najprije kako je učio starogrčki i kako sada uviđa da je vrlo teško shvatiti Platona i Aristotela ako se ne čitaju u originalu. Nije mi nimalo zamjerio, poput ostalih, što sam prišao narodnooslobodilačkom pokretu. Bio je, kao i uvijek, u razgovorima diskretan. Žalio se na političare; veli da su sve same primadone i da se s njima ne da ni surađivati ni raditi, ali nije nikoga spominjao poimence. U to prođe gospođa Ninčić i on joj priđe, oprostivši se od mene. Reče mi:

- Strašno je zabrinjuje stanje Ninčića. Međutim, nema ničega ozbiljnog, uobrazio je da ima neke duboke bolove u stomaku. Znate vi Ninčića, on je uvek bolestan. Molièreov "Umišljeni bolesnik"!

Razgovarali smo o Milanu Ćurčinu. Zamislio se, pa mi reče: - Ko zna da li će mu dopustiti izdavanje *Nove Evrope?* Šta će on bez nje?

Na moje primjedbe da se Milan Grol vraća nije ništa kazao, tek ovo: - Grol je uvek bio čovek narodnog fronta! - Za Trifunovića mi reče: - Nije me nikako iznenadilo. Trifunović ne može bez svojih beogradskih prijatelja i kavanskih razgovora!

Pri polasku, pogledavši me, reče:

- Vrlo je dobro što ste se rešili da idete u zemlju. Vi ćete sve to videti, zapaziti i proučiti, pa ćete nam sve to umeti da saopštite kad se vratite.

[Koliko su te riječi Slobodana Jovanovića bile proročanske ili intuitivne, to sam osjetio tek kad sam se 1946. vratio iz zemlje. Jovanović je znao da ja neću moći prihvatiti komunizam i da ću, kad bilo kako napustim zemlju, objaviti sva svoja iskustva pod komunizmom. Značajno je da mu ja to u razgovoru nisam nikako dao naslutiti, ali Jovanović je u sebi posjedovao veoma mnogo ženske malicioznosti.]

I prije no što smo se rastali ispred njegova hotela opet mi reče:

- Dobro gledajte i slušajte sve oko sebe tako da vam ništa ne izmakne! Nemojte ništa propustiti!

Tu sam se sjetio Slobodana Jovanovića, kad sam se od njega opraštao na polasku iz Beograda u Ameriku 1940, kad mi je preporučivao:

- Nemojte se vraćati iz Amerike s jednom *Agonijom Amerike.*

Aluzija je bila na moju *Agoniju Evrope,* koja je upravo te godine bila tiskana u Beogradu.

Ožujak

U London je stigao i dr. V. Rybarž, bivši savjetnik našeg poslanstva u Washingtonu. I on je kod komunista postao *persona grata,* iako je cijelo vrijeme rata bio uz Fotića, služeći mu najvjernije. Šubašić ga je prihvatio, jer je Rybarž zadnjih mjeseci, kad je bilo jasno da je Fotić izgubio bitku, redovno dolazio u New York i obavještavao Šubašića i Kosanovića o Fotićevim intrigama protiv našeg pripremanja protitovske akcije. Katkada bi i mene vidio, i kazao mi kako me Fotić i sva okolina mrze do tolike mjere da misle da bez moje djelatnosti sva protitovska propaganda ne bi bila dobila onaj zamah koji ima. Drže da ja inspiriram Adamiča, bana, i zatim svu američku štampu koja postaje sve više protitovska.

Na jednom *cocktailu* kod Rybarža, koji se bogato oženio, pa je sada i pri novcu, sretnem novog američkog ambasadora Richarda Patersona s Bernardom Yarrowom iz OSS-a. Paterson je tipičan američki *businessman* koji ništa ne zna, tako da komunisti s njim neće imati nikakvih poteškoća. Yarrow zna što je komunizam, ali on je prihvatio novu liniju. Kad me ugleda, reče mi:

- Jeste li zaboravili Fotića? Vi ste pobijedili! Mora da se osjećate zadovoljnim što se vraćate kući? Sve je svršeno. Fotić je izgubio bitku.

- Kako to vi - dodah - njegov prijatelj!?

- To vam je politika! Tako je svijet uvijek išao!

Yarrow je sve to doživio još iz vremena ruske revolucije, pa je bio ekspert za pokopavanje bivših vlasti i predavanje vlasti komunistima u Rusiji i u jugoistočnoj Europi.

10. travnja

Konačno, stigao je red i na mene. London je uglavnom opustio. Mislim na naš London. Sve što je bilo inteligentnije, oportunističnije i dinamičnije, vraćalo se kući. Ali bilo je inteligentnih ljudi, oportunista i dinamičnih elemenata koji su ostajali u uvjerenju da ih vrijeme nije nikako pregazilo i da će titovsko-komunistički eksperiment propasti. Šume su još bile pune protupartizanskih elemenata; i dok je posljednjeg čovjeka u šumi, bilo je i vjerovanja. Šubašić je, međutim, krenuo sa svojom vladom i svim svojim tajnicima, Istranima, među kojima su D. Šepić i V. Primuž, svi osim Josipa Mohorovičića, koji se vraćao u New York. Strepio je od komunizma iako nije bio nikakav reakcionar ni kapitalist. Mene je neprestano mučio da se ne vraćam kući. Isto tako i Grga Zlatoper i Mato Vučetić koji su mi, svakog dana, donosili vijesti o tome koga se sve hapsi po Beogradu, kako ljudi nestaju. Ja sam, međutim, ostajao pri tome da moram natrag u zemlju. Ništa me nije moglo uvjeriti u suprotno! Nisam htio ostati izbjeglicom, pa ni u Americi, gdje sam imao velikih mogućnosti! Ali ljudi mi nisu vjerovali. Mislili su da se vraćam iz oportunizma! Tako su i javno pisali!

Slično mišljenje mnogi su Hrvati imali i o dr. Tomici Jančikoviću,* uglednom članu HSS-a, koji je bio jako povezan s dr. R.

*Tomo Jančiković (29. 11. 1899-30. 12. 1951 ?), odvjetnik i zastupnik HSS-a za kotar Novi Marof. Do kapitulacije Italije boravio je u Crikvenici, a zatim prešao u Bari. U Šubašićevoj vladi dobio je položaj viceguvernera Narodne banke. 1947. uhićen i osuđen na 10 godina zatvora. Umro u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici.

Bićanićem i, razumije se, sa Šubašićem, ali nije prekidao svoje redovne veze ni s Krnjevićem, iako se nije nikako slagao s njegovim vođenjem politike. Tomica Jančiković bijaše drag i neobično pošten čovjek. Poznavao je intimno političare iz Hrvatskog seljačkog pokreta, sve njihove odlike i slabosti; zalagao se za to da je potrebno ići do kraja u ovoj najnovijoj politici kako bi se spasila Hrvatska, toliko omražena u slobodnom svijetu zbog ustaštva! On je vjerovao da je Šubašićeva politika bila jedina mogućnost da se Hrvatska spasi i zato mu je pružao svu potporu.

Prije polaska i on je otišao da se oprosti od Krnjevića, i bio je teško pogođen kad mu je Krnjević kazao da je za njega najbolje da se vrati kući, jer, dodao je: - Vi i onako niste za emigraciju i za vanjski svijet. Vi ste uvijek radili na terenu i zato je najbolje da tamo i ostanete! - Ovakav hladan oproštaj duboko je pogodio Jančikovića, tako da je to uvijek isticao! S Jančikovićem sam se vrlo često družio u Londonu. Jako je čeznuo za Hrvatskom i žurio da se vrati kući. [On je kasnije umro na robiji, zlostavljan i mučen od komunista!.]

Put avionom iz Swingdona u devet sati ujutro. Stigao sam u Napulj istog dana, 12. travnja, u četiri sata poslije podne. Međutim, u Swingdonu čekali smo cio jedan dan i cijelu noć prije polaska, jer su nas upućivali što bismo trebali učiniti u slučaju pada aviona. Avion je bio ratni, dakle bez dna u sredini, tako da se vidjelo sve ispod nas. Prešli smo Francusku. Već smo u tri sata ugledali Rim. Duboko ganutljiv osjećaj. Iz Londona u Napulj stigli smo za šest sati i 45 minuta. Bila je to tada senzacija! U Napulju se osjeća strašna bijeda. Grad je jako oštećen, napose luka i središte. Reče mi jedan momak u hotelu: - Italiji treba 60 godina da se pridigne. [Nije joj trebalo ni dvadeset!.] Talijani se svađaju, poplava stranaka i trka za vlašću. Jedan mi Talijan intelektualac reče: - Netom rat svrši, bit će revolucija. Neizbježno! Sve to dugujemo Mussoliniju, "al nostro Duce", koji je svirao violinu i gledao svoje interese. Zašto smo mi morali napadati Grčku i Jugoslaviju? Sve to nije trebalo! - Jedan drugi Talijan, poput Buridanova magarca, dodaje: - Sve bi bilo dobro da Mussolini nije ušao u rat! Nije trebao slušati onog ludog Hitlera!

Ali zašto je Mussolini zagazio u rat? Talijani se to ne pitaju! Za njih je pogreška što je zagazio u rat i što nije bio u stanju da se na vrijeme izvuče iz Hitlerovih računa!

U šest sati ujutro stižemo na uzletište Pomigliano, kod Napulja. Jedan engleski avijatičar saopćava da je umro predsjednik F. D. Roosevelt. Pokazuje novine američke vojske *Stars and Stripes,* koje preko čitave naslovne stranice donose tužnu vijest. Saopćio sam je svom suputniku, ruskom potpukovniku, koji je upravo kao i ja bio duboko dirnut. Reče: - To je bio veliki Staljinov tovariš. U Rusiji će to biti velika žalost! Jedan engleski oficir prilazi američkim oficirima i, saopćavajući im vijest, reče da je umro veliki prijatelj Winstona Churchilla, pa dodaje kako je to težak gubitak za sve. Preko američkih vojnika upućuje sućut američkom narodu.

Rooseveltova smrt uistinu je strašan gubitak za Ujedinjene narode. Arhitekt mira, on je bio i jedan od glavnih vođa u ratu, konačno i djelotvorac pobjede. Roosevelt će ostati jednim od najvećih predsjednika Sjedinjenih Država, i to od Georgea Washingtona preko Abrahama Lincolna do Woodrowa Wilsona. Bio je istinski demokrat. Mržen od plutokracije što je izdao svoju klasu, on je u sukobu radnika s poslodavcem davao uvijek pravo radniku. Shvatio je što bi bilo od svijeta kad bi pobijedili Hitler, Mussolini i Hirohito, pa je zato vješto i lukavo pripremao i konačno uveo Ameriku u rat. Vjerovao je da se svijet može smiriti i srediti samo ukoliko bude sjedinjen. Znao je i osjećao da svijet ne može živjeti upola slobodan i upola zarobljen. Mir je za njega bio nerazdruživ i univerzalan. Bio je protiv utjecajnih zona, i univerzalan, tražio je opći mir, za koji je vjerovao da se može ostvariti na ostvarenju političke i ekonomske slobode.

Dok smo tako razgovarali čekajući na vezu Bari-Beograd, netko upozori na snimku potpredsjednika Trumana koji sada *ex officio* postaje predsjednik. Američki vojnici ne znaju tko je. Jedan oficir reče: - Nitko i ništa! - Drugi doda: -Poslije Roosevelta nitko ne može biti na njegovoj visini.

[Dodajem sada: Truman je iznenadio sve i svakoga svojom sposobnošću odličnog predsjednika.]

14. travnja

Kratki boravak u Bariju. Partizanska je misija prepuna našeg svijeta koji želi da se što prije vrati kući. Mjesta u avionima su rezervirana za službene osobe. Narod čeka na brodove. Jedan engleski avion zaustavlja se i odmah leti u Beograd. U njemu su Miša Trifunović, ogroman broj činovnika i tajnica, među kojima gđa Erika Berlage. U tome avionu nema mjesta. Preuzima nas jedan sovjetski avion. Prelazimo preko Crne Gore. Crnogorsko stijenje djeluje impresivno, veličanstveno, upravo njegoševski i meštrovićevski isklesano. Da je Meštrović ovdje, mislio sam, on bi u svojoj mašti isklesao iz tog stijenja prizore iz "Gorskog vijenca!" Spuštamo se malo zatim na beogradski aerodrom. Sovjetski piloti se spuštaju ravno iz neba pa u zemlju: čovjek ima osjećaj da će se zrakoplov sav razbiti u stotinu komadića. Nekoliko nas i stranci skamenjeni smo od straha!

[Kad sam 1959. letio sovjetskim avionima iz Beča u Kijev, imao sam sličan dojam: sovjetski se piloti spuštaju ravno iz zraka na zemlju. I tada sam imao sličan dojam da ćemo se sručiti duboko u zemlju!.]

Beograd 1945.

BEOGRAD, 14. travnja

U Beogradu nas smještaju u hotel "Moskva", ali hranim se u hotelu "Majestic", gdje stanuje i hrani se i najveći dio povratnika iz Londona, zatim poneki članovi vlade, partizanski generali, istaknuti rukovodioci, diplomati itd. Prvi koga ugledah u Moskvi bijaše Vasa Gluvi Srzentić, predratni ekonomski suradnik *Politike*. Odmah mi kaže da je sasvim razočaran, da to nije ono što bi trebalo biti. To nije nikakav marksizam! Čuo je da sam u SAD vrlo rano prišao Titovom pokretu. Čudi se što sam se vratio. Zatim reče:

- Ako želiš čuti cijelu istinu, razgovaraj s Hebrangom! On će ti dati najtočniju analizu situacije!

Odoh na večeru u hotel "Majestic". Prvi koga ugledah bijaše dr. Juraj Šutej. Pozdravih ga. On mi namigne da poslije večere izađemo u šetnju do Kalemegdana. Veliki je pesimist, uvjeren je da smo se prevarili. Kad smo izišli iz "Majestica" u šetnju, najprije me upozori da se po hotelima ne može razgovarati, jer da se sve sluša i hvata. Zatim mi reče slijedeće:

- Ovdje se ne da ništa učiniti! Mi smo pod željeznom kontrolom dviju komunističkih partija i vlasti, naše i sovjetske! Englezi su nas sasvim prepustili zaptu Komunističke partije i Sovjetima. Isto tako i Amerikanci. Sada mi je jasno da se nema smisla odupirati. Kad padne Zagreb, ja se povlačim, bilo u Zagreb, bilo u Sarajevo. S politikom nema smisla, niti se može uopće baviti! Šuba(šić) je sve upropastio. On je trebao sve raščistiti i precizirati, crno na bijelo, prije nego što je dao svoj pristanak i potpis na sporazum. Ovako nas je sve prepustio sili i nasilju Komunističke partije i Sovjetima.

Zamjera jako Šubašiću što nije nikada u Beogradu, nego se cijelo vrijeme šeta po Europi i Americi. Trebao je ovdje biti, posebno

kad uskoro padne Zagreb, i dovesti Mačeka u Beograd. Ponavlja mi da svakog dana traži kako da stupi u vezu s Mačekom, ali nikako ne uspijeva. Zli jezici govore da uglavnom traži gospođu Savu.

15. travnja

Javio sam se gospođi Vlasti Šubašić, koja me poziva na ručak. Ban je na putu, Pariz i San Francisco. Ručamo u vili na Dedinju. Vila i pokućstvo pripadali su jednom predratnom beogradskom kapitalisti. Čovjek se osjeća nevoljko, ali ne i gospođa banica. Ručku prisustvuje dragi prijatelj dr. Tomica Jančiković, lojalan Šubašiću. Ručak je odličan, posluga u livreji. Za vrijeme ručka nitko ne govori. Uostalom, gđa Šubašić nije nikada voljela govoriti o politici. Raspitkujem se što će i kako će biti. Ističem da je svijet dolje u Beogradu na ulicama jako nezadovoljan, da se svi srde što nema hrane, i da nema slobode. Odvode ljude danju i noću. Tamnice su pune uglednih građana koji nisu ništa skrivili. Vidim da je takav razgovor neugodan i banici i Tomici, pa me oboje gledaju raskolačenim očima i namiguju, dok me Jančiković ne gurne nogom.

Shvatih u čemu je stvar. Poslije ručka siđoh s Jančikovićem koji mi reče da je posluga sva kontrolirana od Ozne i da nije isključeno da se u vili hvataju posebnim slušalicama svi razgovori. Moram shvatiti zbog čega ni banica ni on nisu mogli odgovarati na moja pitanja.

16. travnja

Sastao se u "Majesticu" s dr. Leontićem koji je očekivao diplomatski položaj. K nama je prišao dr. Miloš Žanko, isto kao i Ljubo Leontić, jugoslavenski integralist.

- Ovaj put - reče Leontić uz povlađivanje Žanka -treba konačno integrirati Hrvate u Jugoslaviju. Hrvati moraju osjetiti i shvatiti da ne mogu biti ništa drugo nego Jugoslaveni. Zato treba likvidirati svaki, pa i najmanji trag hrvatstva. Drugo što se mora učiniti, to je ubiti jednog biskupa tako da narod izgubi svaki strah od Boga i Crkve! Za to bi najbolje bilo ubiti biskupa Kvirina Bonefačića. I to ispred crkve ili u samoj crkvi dok oficira!

Imao sam osjećaj da se vraćamo na nekadašnja poslijeratna vremena Čerinina *Vihora,* zatim Orjune, kad su Splitom batinali Berislavi Anđelinovići, Ede Bulati, Marke Nanne i isti Leontić. Fanatizam koji sliči toliko na talijanski fašizam koji sam pratio godine 1925. u Firenci i u Rimu.

17. travnja

Rekoše mi da me traži dr. Josip Smodlaka. I on isto tako živi u vili, rekviriranoj od partizana za visoke članove vlade, u kojoj živi i obitelj njegove kćeri. Vrlo me lijepo primi. Reče mi: - Vi ste jedan od onih mladih Splićana koji su prodičili našu Dalmaciju. Ja sam bio uvijek vaš poštovatelj i nisam se slagao s onima u Splitu koji su vas napadali!

Žalio sam se da je Beograd jako nesretan, da ljude progone i trpaju u tamnice iako nisu ništa skrivili. Po selima se ubijaju pošteni seljaci. Na to će Smodlaka:

- Ne vjerujte! To su sve laži reakcije. Ne slušajte ih. Ne vjerujte ni Grolu, jer sve to nije točno. Upravo smo jučer razgovarali s Maršalom i on reče da nema smisla zaustavljati revoluciju. Revolucija mora ići nesmiljeno svojim tokom. Poginut će i pokoji nevini, ali je sigurno da će nestati svi negativni elementi. U Beogradu moraju naučiti da se neće vladati kao što se to radilo između dva rata.

Pred odlazak mi reče: - Javite se drugu Kardelju. Ja sam mu o vama govorio. On za vas zna i želi vas vidjeti. Skrećem vam pažnju da se ne družite s reakcijom!

Smodlaka kao da ne zna da je cio Beograd reakcija.

18. travnja

Posjećujem stare prijatelje. Vidio Ribnikara u *Politici,* a on me odmah pitao što je s Rastkom Petrovićem. Zašto neće da se vrati? Objašnjavam mu da je Rastko bio konzekventno na liniji Draže i Fotića. On sumnja, pa dodaje: - Kad Rastko vidi da smo svi mi, Marko Ristić, Dedinac, bili na liniji druga Tita, on će se vratiti u Beograd. Nije moguće da bi Rastko bio ozbiljno na strani Draže! Slično mi reče i Dedinac. Ribnikar me umoli da napišem par stvari za *Politiku* o tome

kako je Titov pokret tumačen u Americi i o djelatnosti reakcije protiv Titova pokreta.

[Ta dva moja članka, objavljena u *Politici*, izazvala su slijedeći dojam: oni dijelovi u kojima sam isticao kako je u Washingtonu reakcija vrlo jaka i kako u toj međunarodnoj reakciji Fotić ima ogroman utjecaj ulili su ogromne nade neprijateljima režima. Mnogi prijatelji Beograđani, koji su očekivali svakog dana pad režima, primjećivali su: "Ako Koka Fotić ima takvih veza, onda se moramo nadati oslobođenju!" Kontraproduktivno! Tako reagira mentalitet političke javnosti u totalitarnom režimu!.]

U drugoj polovici travnja

Šetam Beogradom i viđam stare poznanike i prijatelje. Svi izgledaju napaćeni, zabrinuti i rastrgani. Bijedno su odjeveni. Teško ih je gledati u stanju ispaćenosti.

Tako sam na ulici sreo Branka Lazarevića. Partizani su mu ubili sinove koji su bili kod Mihailovića. Kaže mi da su mu Rusi uzeli vilu na Dedinju i uništili biblioteku. Jako je oronuo. Kako dugo nije bio izvan Beograda, zaostao je u čitanju, pa se odmah raspitkuje što je novo u europskoj i u američkoj književnosti. Govorio sam mu o Edmundu Wilsonu, za koga je tek bio načuo. Na prvi susret usklikne:

- Šta ste se vraćali? Pa zar ste ludi? Vratiti se u ovaj haos!

Viđamo se vrlo često, uglavnom kod prijatelja dr. Milice i Slavka Stojkovića. Tamo nadođe Ivo Andrić i drugi beogradski intelektualci. Andrić je jako zabrinut, tmuran, i ne zna što će s njim biti.

Odjedanput, pozvaše ga na Dedinje na neki ručak kod Maršala u čast sovjetskih pisaca, među kojima je bio Šolohov. Vratio se sasvim izmijenjen, kao da će sve dobro biti! Pojavljuje se rjeđe kod Stojkovićevih, zatim uopće ne. Kad god me vidi, pita me da li ću van zemlje ili ne, kao da mora da zna. Ne znam samo za koga? Što ga to toliko zanima? Jednog dana, kad je već sredio svoje odnose s režimom, reče mi slijedeće:

- Bio sam u Sarajevu. U razgovoru s ovim našim komunistima i partizanima osjetio sam da su oni upravo kao što smo i mi bili u

"Mladoj Bosni": isti osjećaj nacionalnog vitalizma, vole zemlju i dat će sve od sebe da izvedu sve ovo što najavljuju. Ne treba imati nikakve iluzije, ovaj će režim dugo trajati. Ja bih vam savjetovao da ne idete van zemlje, nego da se povučete u Split i bacite se na pisanje romana iz dalmatinskog života. Split i Dalmacija trebaju romana. Već dugo vremena Dalmacija nije dala romana iz suvremena života.

Saopćavam sve to Lazareviću, a on mi reče:

- Pustite Andrića. Fra Ivo je uvek vidio večnost u svakom režimu. Njemu loše neće biti ni pod ovima.

Konačno sretnem Stanislava Vinavera. Nema odijela, pa još hoda u uniformi zarobljenika. Dugo je bio u zarobljeništvu. Tako se i spasio, ali o tome ne govori. Tek mi kaže:

- Vi ste dobro učinili šta ste se smesta priključili ovom režimu. Nego, ne mogu nikako razumeti kako to da nisu shvatili Koka Fotić i Rastko Petrović. Trebali su znati da su ovi ono šta su bili četnici za vreme balkanskih ratova. Dinamika srpstva prešla je sada u ruke marksista i partizana. Vi biste trebali sada da se bacite na pisanje razgovora s glavnim ličnostima sadašnjeg vodstva, s Kardeljem, Mošom Pijadom, Titom i ostalima.

Naiđe mi u ured Ministarstva za informacije nitko drugi nego Ante Cettineo. Sav je oronuo, bijedan i otrcan, nema gotovo ničega na sebi. Traži mi sve, od košulja do odijela. Dijelim s njim sve što imam, jer me strašno rastužilo njegovo stanje. Na pitanje kako su njegovi, veli:

- Moja žena i ja čekamo da se što prije vratimo u Split. Ja ti ovdje ne mogu. Ona je isto tako ovdje nesretna. Ide svakog dana u katoličku crkvu i moli se sv. Anti. [Gospođa Cettineo bila je inače Beograđanka i pravoslavka.] Split je na nju toliko utjecao, nastavlja Cettineo, da ona ne želi nego jedno, da se što prije vrati u Split.

Na jednom uglu na Terazijama sretnem dr. R. Vorkapića, tek što je izišao iz tamnice. I on! Ne može dovoljno da se načudi mojem povratku kući, a posebno su ga se negativno dojmili moji članci u *Politici*. Veli mi da su politički komesari po tamnicama veliku važnost davali tim člancima, ističući kako su ta mišljenja za njih komuniste važna, jer su pisana od nekomunista! Nisam Vorkapiću krio da sam donio čvrstu odluku da što prije odem iz zemlje. On mi je kazao to isto.

U Ministarstvu za informacije, gdje radim u svojstvu pomoćnika ministra Save Kosanovića, moj položaj nije najzanimljiviji, ni najlakši. Kosanović ne vidi više nikoga i ništa nego Tita. Mrzi Šubašića zato što drži da bi on, Kosanović, trebao biti ministar vanjskih poslova. Jednog dana upadam u njegov kabinet dok radio prenosi Titov govor. To je prvi put što čujem Titov glas. Nikako me ne uvjerava da je to glas našeg čovjeka. Kako Kosanović predosjeća da ću to i kazati, dobaci talijanski:

- Non la diže niente, stia zitto! (Nemojte ništa primijetiti. Šutite!)

Bilo mi je jasno zbog čega cio Beograd i poslije cijela zemlja drži da Tito nije naš čovjek, nego Ukrajinac, Rus, ukrajinski Židov itd. Nikako ne mogu da se složim s Koraćem koji mi uzaludno nudi da se upišem u Partiju, na što ja odgovaram da nisam ideološki ni spremljen ni zreo. Ali Korać ipak osjeća da sam, kako on veli, i suviše prerastao za situaciju! Međutim, i njega davi neki Vuksan, čobanin, tek izbio iz šume, na koga bi se mogla primijeniti ona Vinaverova: - Da ne zna srpski, blejao bi! - Kad čovjekova sudbina padne u ruke takvih Vuksana, bolje je nestati! Takvih je ovih dana na svakom uglu i na svakom koraku!

Ulazi u moju kancelariju neka djevojka-partizanka i upita me onako s boka: - Je li, druže, ovde imamo italijansku, francusku i englesku štampu! Da li ti znaš italijanski, francuski i engleski da se to dobro prevede!? - Odgovorih: - Nešto malo! - Ona me pogleda i raskolači oči.

Malo zatim uđe jedan partizan, Crnogorac, pa mi veli:

- Je li, druže šefe, meni rekoše u šumi da ću kad dobijem službu u Beogradu u ovome ministarstvu imati na raspolaganju i auto! Moraš to da mi izradiš.

Na moju primjedbu da ja s time nemam nikakve veze, on se razljuti, pa samo viče:

- Jesam li se ja zato borio u šumi da nemam ni stana, ni automobila, ni odijela, ni obuće!

Zamislim se, pa rekoh sâm sebi: Svatko shvaća revoluciju na svoj način. Za ove je gorštake revolucija predstavljala fasovanje automobila i vila. U Beogradu se govori da je Đilas fasovao nekoliko vila prije nego se zaustavio u jednoj koja je imala *swimming pool.*

Na ulici sretoh starog dr. Prvislava Grisogona koga sam jedva prepoznao. Postarao se i omršavio. Nisam znao da se u to vrijeme nalazio u Beogradu. Reče mi da se sprema da što prije stigne do Splita, gdje su svi njegovi. Srdi se na sina što je pristao biti član Purićeve vlade. Ja mu rekoh: - Pa to je vama Grisogonima u krvi. Vi morate biti ministri! - On se kiselo nasmiješi. Prelazeći na raspravljanje o situaciji, ja mu rekoh da je sav Beograd protiv ovog stanja. - Nisam još našao jednog tko bi za ovo bio. Očekuju da će se Pavelić oduprijeti ispred Zagreba i tako spasiti situaciju.

- Jest, znam - veli on zabrinut - i ja to čujem, ali nemojte stvarati zaključke prije nego dobro ispitate situaciju. Treba biti jako oprezan. Ljudi žive u strahu, i u emocijama. Danas kažu jedno, sutra drugo. Treba provjeriti informacije koje kolaju kroz Beograd.

Tu smo se rastali na Terazijama, gdje se sreće cio bivši Beograd, sva jučerašnja čaršija. Među ostalima sretoh i generala Žarka Majstorovića, kojeg sam poznavao kao vojnog izaslanika pri poslanstvu u Ateni. Nosi sa sobom stari cilindar s frakom; želi ga prodati. Samo mi reče: - Zamislite, ja izdajnik! -Izgubio se u nekoj podzemnoj prčvarnici, gdje bivši visokodostojanstvenici piju već prije podne rakiju. Miću Antića, bivšeg ministra Dvora, sretoh u nekoj sporednoj ulici, kako s tržnice nosi nešto hrane i povrća kući. Pozdravljamo se očima; i on i ja izbjegavamo svaki razgovor. Ponavljaju se slike i prizori iz vremena pariškog Terora. Kad to nekome rekoh, on odgovara: - Gôre! - Kako gôre? - upitah. -Ostavite, oni su barem govorili francuski. Ovi naši čobani netom otvore usta graknu i uliju ti strah!

U dugačkom razgovoru s Momirom Nikolićem, najbriljantnijim srpskim maurrasovcem. Kao i uvijek, vrlo je hladan i umjeren:

- Mihailović nije mogao pobediti, jer nije bio na visini. Komunisti su dinamičniji revolucionarci od Mihailovića. Dvadeset i sedmi marta bio je čin samoubistva koji je išao naruku komunistima. Takvo nešto mogao je učiniti samo Slobodan Jovanović s Radojem Knežević, s našim diletantima demokratije koji su verovali da će ih zapadne demokratije nagraditi i dati im vlast.

Za Ruse kaže: - Kad braća koja su živela u daljini jedan drugoga sretnu, shvatljivo je da na prvom susretu dođe do nesporazuma i razočaranja.

Za Dragišu Vasića mi veli da je bio destruktivan u toku rata, bilo u Beogradu, bilo kod Draže Mihailovića. - Kad sam video - reče - da je i on sa Slobodanom stvarao Srpski klub, bilo mi je jasno da će sve to svršiti u katastrofu. - Rekoh mu da komunisti traže Dragišu da bi ga doveli u Beograd, ne da mu sude, nego da ga uvjere da je potrebno da on u jednoj knjizi razgoliti Dražu. - Jeste - reče - u tome su jako aktivni Đilas i Dedijer, koji misle da bi kroz Dragišinu knjigu protiv Draže mogli srušiti Dražin mit kod Srba.

Jedna grupa novinara zamoli me da održim predavanje u Novinarskom domu o Americi danas, o protitovskom pokretu, o američkoj službenoj politici prema Jugoslaviji, o iseljeništvu, o glavnim strujanjima u američkoj javnosti, o ljudima koji vode Ameriku. Uglavnom da ponovim ono isto predavanje koje sam održao u Londonu. Dvorana Novinarskog doma bila je dupkom puna. Ljudi su postavljali mnoga pitanja. Raspoloženje je bilo živo i slobodno.

Korać od Ministarstva za informacije odredio je da se u jednoj tvornici održi skup usmenih novina. Kad je došao red na mene, dao sam ružičastu sliku društvenog i materijalnog stanja radništva u Americi, opisao sam kako naš iseljenik živi i konačno naglasio da Amerika hoće svijet osnovan na političkoj i ekonomskoj ravnopravnosti. Osjetih da komesarima to nije bilo milo; i više me nisu pozvali. Međutim, poslije toga, prišlo mi je mnogo radnika i raspitkivali su se kako će stvari ići kod nas, da li će nas Amerika podupirati. Jedan mi radnik reče: - Ne možemo mi, druže, bez Amerike. Rusija nije toliko jaka da i nas zbrine. - Jedna ogromna, krupna i debeljuškasta žena, radnica, prilazi mi, stišće mi ruku, pa dobaci: - Dobro ste to vi, druže, kazali. Mi toga trebamo ovde!

Pođoh u Ministarstvo vanjskih poslova. Prvog sretnem Raku Petrovića, zvanog Diplomata, s kojim sam bio u atenskom poslanstvu. Kao i uvijek, otmjeno odjeven, nacifran, nastojeći da prekrije crvenu mrlju na lijevoj strani lica, predstavlja stari režim "žute kuće". Na moje pitanje kako idu stvari kao da hoće kazati: što me pitate, vi i to bolje znate od mene! Ipak doda samo ovoliko: - Dobro, živimo još uvijek u permanentnoj privremenosti, ali jasno je da se stvari moraju urediti, što će biti netom se vrati dr. Šubašić. - A kad ja izrazih sumnju da će Šubašić bilo što učiniti, on odbija moj pesimizam i dodaje: - Ne mogu nikako da se s vama složim. Šubašić je ministar inostranih

poslova; i on zna što mora raditi. - Upitah za njegova rođaka dr. Lazu Markovića, našto ne daje nikakva odgovora. Lazica Marković je tih dana već bio u Glavnjači.

U Ministarstvu vanjskih poslova vlada neki Montenegrin Vučković koji mrzi svu bivšu diplomaciju, odnosno svakoga tko zna bilo koji jezik osim srpskoga! Inače, na površini sve vodi general Velebit s Batom Nešićem. Mene prima vrlo hladno, kao i sve Šubašićeve prijatelje i suradnike. Na Velebita se svi žale, ali mnogi pripisuju njegovu bojazan činjenici što je i on zavisan od Vučkovića.

Predajem mu jednu cedulju od strane dr. Paje Gregorića, ministra za Hrvatsku, u kojoj traži da se mene i Miru Rajkovića pošalje u inozemstvo. On to odbija, podere papir, pa primijeti: - Drug Paja treba znati da nismo više u infantilnom periodu revolucije!

To je bilo sve!

Prima me Kardelj. Moram kazati, vrlo ljubazno. Izgleda nesiguran u sebe. Raspitkuje se za stanje u Americi. Zanima ga Luj Adamič i njegova akcija. Zanimaju ga isto tako snage slovenskih klerikalaca i liberalaca za koje, kao i za socijaliste, odmah kaže da ih treba preodgojiti. Vidim da pozna stanje u svijetu. Zatim mi održi jedno dugačko, pomalo dosadno predavanje o politici nove Jugoslavije, minimizirajući jako ulogu Amerike, za koju ipak smatra da mi moramo sve od nje izvući, ali ništa joj dati. Nimalo ga ne zabrinjava moja opaska da Amerikanci neće nikako prihvatiti komunizam! Nato je tek kazao ovo: - Hoće, ako mi budemo na tome ustrajali. - Osjećam da on, kao i svi komunisti, ne vjeruje u snage Zapada. Svi su sigurni da će oni izigrati Zapad, pa makar zato stradala zemlja, jer u tome stradanju oni ionako ne stradaju. Jako se boje UNRRA-e, da kroz nju SAD ne bi ucjenjivale komunizam na popuštanje! I on je zato da se ja vratim u Ameriku, ali dodaje da bi bolje bilo da prije toga obiđem zemlju.

Jedne večeri u Tanjugu, koji vodi živahni i dinamični Vejvoda, nastaje debata o tome kako bi trebalo plasirati što više službenih informacija u slobodnim zemljama. Vejvoda veli da je vrhuška jako nezadovoljna pisanjem svjetske, posebno britanske i američke štampe. Ja primjećujem da je to zbog toga što naša štampa neprestano napada Ameriku i što je, jednom riječju, naša politika prema Americi i Zapadu nepotrebno agresivna. -Moramo izmijeniti taktiku - dodaje

Miro Rajković. - Rata ionako nema, prema tome moramo biti umjereniji prema Zapadu. - Na to se čuje ova primjedba:

- Druže, nemojte vi nas učiti kako treba raditi sa Zapadom. Mi to vrlo dobro znamo i sami. Kad god smo bili oštri s vašim Amerikancima, oni su uvijek popuštali. Nema klanjanja ispred Amerike i Engleske. Ta politika koju ste vi prije vodili nije dala nikakvog ploda. Pustite vi nas da mi vodimo politiku sa Zapadom. Nama to nije teško! - Zatim, pogledavši na Vejvodu, reče: - Ono što je nama teško, to je suradnja sa Sovjetskim Savezom!

Upitah tko je taj koji je govorio. Rekoše mi: Leo Mates.

[Leo Mates, potonji poklisar u Washingtonu, i danas obilazi sve moguće kancelarije zapadnog svijeta, napose SAD, i, moram priznati, u svojim dijalozima sa Zapadom još uvijek vara snobove i glupake po Fordovim fondacijama i sl.]

Pomalo se dosađujem u Ministarstvu, gdje nitko ništa ne radi. Po Beogradu još uvijek "reakcija" očekuje da će je Pavelić spasiti. Bit će mu sve oprošteno ako se odupre Titu i partizanima. Međutim, jednog dana kroz Beograd vode domobrance koje su negdje zarobili. Izgledaju izmrcvareni. Preko Terazija iskupljeni svijet pljuje na njih, netko se zaleti da ih dotuče, ali to su uglavnom skojevci. Stari beogradski svijet kao da u tome ne uživa!

Posjetio sam ponovno Ministarstvo za Hrvatsku i zamolio Paju Gregorića i Miloša Žanka da mi omoguće posjetiti Split, zatim Zagreb i cijelu Hrvatsku. Oni su mi dali sve potrebne legitimacije. U Split se ne može ići nego sovjetskim avionom. Nabavili su mi potrebne karte. Moram najprije ići u Split vidjeti svoje, a i zato što Zagreb nije još "oslobođen"! Otkako sam stigao u Beograd, primio sam nekoliko pisama od svojih. Čitam jedno od barbe Bepa (Josipa Perića) u kome mi razdragano opisuje bezgranično oduševljenje Splićana za Tita, pa završava: - Svi za jedan šćap. Živio naš Tito! - Kad to čitam partizanu sucu Arneriju, s kojim se viđam u "Moskvi", on mi potvrđuje da je to istinsko raspoloženje svega naroda u Dalmaciji. Arneri mi opisuje zbivanja u Splitu i u Dalmaciji za vrijeme Talijana, pa kaže da je inteligencija pročitala svu talijansku književnost, jer da su Talijani bacili na dalmatinsko tržište mnoštvo knjiga i prodavali ih u bescjenje! Inače, i on priznaje da su najstrašniji

bili naši dalmatinski Talijani, "regnicoli", koji su se osvećivali hrvatskoj inteligenciji, i fašisti!

Uoči polaska za Dalmaciju sjedim uglavnom s dalmatinskim partizanima. Sve je to inteligencija koja sada traži da se uhljebi. Veliki dio njih bježi u diplomaciju, gdje se spremaju novi kadrovi. Dobar dio ih je u državnoj administraciji. Inače, mnogi se žele vratiti kući. Svi očekuju "oslobođenje" Zagreba da vide što će biti u Hrvatskoj. Jugoslavenski orijentirani Dalmatinci traže najekstremnije kažnjavanje ne samo ustaša, nego i svih onih hrvatskih elemenata koji su surađivali s ustašama ili bilo kakve položaje zauzimali u NDH. Napadaji na klerikalizam su isto tako oštri. Konačno, osjećam da se ide za tim da se osudi i Maček i mačekovština, dakle sve struje među Hrvatima! Nitko živ neće ostati!

U razgovoru sa Žankom i Leontićem imam osjećaj da će to biti politika u Hrvatskoj. - Treba udariti po svim tradicionalnim snagama u Hrvatskoj - neprestano naglašuje Žanko. Od njega se ne razlikuje mnogo ni Augustinčić, koji među Hrvatima igra jaču ulogu. Najumjereniji su Ivekovići. Isto tako i Hebrang. Na moju primjedbu Gregoriću, u prisutnosti Žanka, da bih želio posjetiti Hebranga, Žanko odgovara: - Što ćete? Nema smisla da gubite vrijeme! On ionako ništa ne znači!

Prije polaska u Split ipak odoh Hebrangu. Ostao sam malo. Bio je nepovjerljiv. Možda zbog toga što sam dolazio od Žanka. Usprkos svemu tome, reče mi da je jako uplašen što će biti u Hrvatskoj kad uđu partizani. - Ako drugovi učine ono što govore, to će zauvijek otuđiti Hrvate od nas komunista! Ovdje se brblja o kolektivnoj odgovornosti hrvatskog naroda. Međutim, to je pogrešno, jer u Hrvatskoj nema ustaštva! Sva naša politika, kako se vodi prema Hrvatskoj, stubokom je pogrešna. Hrvatska će i opet biti kolonija Beograda. Međutim, danas bi se sve to dalo postaviti na solidnije i bolje temelje, jer Srbija je toliko dezorijentirana i slaba, da bi pristala na svako rješenje u kome bi mogla spasiti svoje osnovno biće. Imam osjećaj da je Srbija konačno shvatila da ne može biti apsolutan gospodar ni nad Hrvatskom, ni nad ostalim narodima zemlje. Ali mi upravo sada sve to ne vidimo, nego činimo sve moguće da antagoniziramo i Hrvate i Srbe. Ja sam uvjeren da je sasvim pogrešan put koji smo izabrali.

7. svibnja

Dan koji nitko ne bi smio zaboraviti. Pobjeda. Po Beogradu na Terazijama vesele se samo partizani. Igraju kozaračko kolo do kasno u noć, pijani od radosti i zadovoljstva.

Međutim, Beograd, stari Beograd, čaršija i sve ono što čini srpstvo pokunjeno je, nezadovoljno i samo što im suze ne frcaju iz očiju. Posjećujem svoje stare beogradske prijatelje. U kući teška tuga. Svagdje se žale: Naši se nisu vratili! Nit će se vratiti! Kralja nema! Skamenjeni i ošamućeni! - Novo Kosovo - kažu neki. Drugi primjećuju: Srbija je izgubila rat. Nadaju se u Zagreb. Možda ipak Zagreb promijeni sudbinu. Ako se Pavelić odupre, to bi moglo ipak promijeniti razvoj stanja. Pa Maček! Ta i on bi mogao nešto učiniti! Drugi opet: - Man'te Mačeka. To je tolstojevac i pacifist! Jedino Pavelić i njegovi. Oni će se sigurno oduprijeti!

Novinske agencije javljaju da je u svim prijestolnicama slobodnog svijeta dan pobjede i svršetka rata u Europi popraćen istinskim općim oduševljenjem naroda.

"Nima Splita do Splita"

Svibanj, 1945.

Spuštamo se na uzletište u Zadru. Sovjetski avion i sovjetski pilot. I ovaj isto tako spušta naglo i ravno, kao da će se sav stropoštati u zemlju. Krcaju nas na kamion. Isto kao i u zrakoplovu, nitko ni s kim ne govori. U kamionu se rukujem s pukovnikom Tartagliom koji je bio u partizanima. Zna da dolazim iz Amerike, kamo će i on uskoro za vojnog izaslanika. Vrlo je kratak u odgovorima; izbjegava svaki razgovor, kao da se boji! Zadar je jako oštećen. Bombardirali su ga Amerikanci. Tako kažu. U luci se ukrcavamo na brod koji treba da nas odvede u Split. Zaustavljamo se u Šibeniku. Ulazak u luku privlačan. Ručamo u sjedištu Gradskog odbora, jer nema restauracija. Stižem u Split. Duboko potresen. Prvo što sam opazio, to je da nema više stare carinarnice. Da su barem srušili i zgradu bivše Banovine, ne bi bilo rđavo. Tako bi se Dioklecijanova palača pojavljivala u cijeloj svojoj veličanstvenosti!

Kako nisam najavio dolazak, nitko me ne dočeka. Pronalazim ipak nekog nosača koji mi nosi teške kovčege. U gradu kao da nema svijeta. Stižem kući. Kad ugledah majku i oca, zahvati me težak plač. Isto tako i oni udarili u plač. Emocije koje prodrmaju čovjeka. I otac i majka jako su propatili. To se vidi na licima; smršavjeli su i oslabili. Prvo što mi kažu, to je da nemaju nikakvih vijesti od sestara, od Ine i Daroslave, od Inina muža i njihove djece; isto tako ništa od brata Ratka. Za njega kažu da je u Torinu, dok su sestre s djecom negdje u Egiptu. Tamo je i rođak dr. Branislav Radica sa svojima. Ne znaju da li će se vratiti. Ili će i oni, kao i mnogi drugi, u Ameriku.

- A ti, ča si se vraća? - reče mi otac. - Bit u Americi i vratit se u ovi pakal. Nisi li poludija? Ja san mislija da si pametniji!

- Nemoj mi ovdi ostat - viče mati. - Nije ova zemlja za te. Vrati se tvojoj ženi i dici, jer ovdi nimaš budućnosti!

- S ovim razbojnicima!? - viče stari meštar Lovre, moj otac, splitski puntar. - Ubili su pola Splita! Odveli su ih jedne noći na Sustipan, ni krive ni dužne, i tu sve poklali.

- Ma koga? - pitam ja.

- Ča nisi vidija plakate? Advokata Vukušića i Carića, obadva sveca, ništa nisu učinili. Ni crva nisu zgazili! Pa advokata Ljubića! Ubili su ti i tvog prijateja Niku Bartulovića. Niko ne zna di je! Sutra ćeš vidit Tartaju, pa će ti on sve kazat. Nisi moj sin ako budeš ovdi osta i š njima surađiva!

Prilazimo stolu. Nemaju što da mi ponude nego malo trešanja. Nisu ništa mogli nabaviti. Na moje pitanje što je s prehranom građanstva, otac odgovara:

- Došlo je svega iz Amerike, ali daju samo svojin. Nas ostavljaju da umiremo od glada. Vice Buljan viče: Ne dajte reakciji, pustite ih neka crknu od glada!

- Ali UNRRA je namijenjena svem narodu! To je obaveza koju su dali Americi, inače ona im ne bi bila dala toliku hranu.

- Ča je triba govorit! Vi ne znate komunište. Oni će sve potpisat i obećat. I jopet neće nikom dat nego svojin!

Sutradan pođoh u posjete Vici Buljanu. Sjedi u kabinetu u kome su nekada sjedili banovi. Viče i dere se. Prvo što me je upitao, bilo je za jednog njegova pajdaša, playboya Jurića, s kojim se skitao po pariškim noćnim klubovima, pa kaže: - Jesi li ga igdje vidio? Da ga uhvatim, dao bih da se strijelja. Bio je nacistički agent! - Zatim razvija svoju teoriju budućeg raja:

- Za par godina bit ćemo jači od Amerike. Sa Sovjetskim Savezom osvojit ćemo najprije Europu, a zatim i Ameriku. Dalmacija će za par godina postati druga Kalifornija. Veća i jača od Kalifornije.

Na moje pitanje što je s podjelom hrane koja je već stigla i kvari se po barakama na obali, Buljan odgovara:

- Ne može to tako! Mora se najprije dijeliti hrana onima koji su stradali u ratu, zatim svima onima koji vjeruju u ovaj sistem. Nikako neprijateljima naroda!

Kad je čuo da moja majka i otac nisu dobili niti mogu dobiti hrane, odmah daje naređenje da im se pošalje. Iste večeri večerao sam u Pučkoj banci, gdje se na zadnjem katu nalazila menza u kojoj su se hranili rukovodioci. Bilo je svega u izobilju! Sistem elite je već

proveden! Rukovodioci su u svemu prvi! Za večerom razgovaram s nekim mladim Kukočem, za koga mi poslije rekoše da je jako moćan u Partiji i da je jedan od glavnih ljudi u Ozni. Izgleda jako skroman, i nadugačko mi tumači "politiku" koju je Partija morala zavesti i primijeniti u Splitu, i u Dalmaciji. Partija je po njemu trebala u prvome redu odstraniti sve one koji su surađivali s Talijanima i s ustaškim režimom, zatim i sve istaknutije predstavnike predratnih režima. Partija mora svoditi utjecaj Crkve isključivo na privatni sektor. Konačno, Partija mora postepeno odstraniti i utjecaj HSS-a, jer su se mnogi od njihovih prvaka i sporednih ljudi kompromitirali u suradnji s predratnim Beogradom, zatim s Talijanima i ustašama!

- Čuli smo da se vi zanimate zbog čega nismo dali nikakav položaj dr. Ivi Tartaglii, za koga se zna da je bio zaslužan za ekonomski razvoj Splita. Kad bismo mi to učinili, narod bi osjetio da se ništa nije dogodilo, niti promijenilo, i da ovo nije nikakva revolucija. Mi znamo da je Tartaglia sposoban, i mi ćemo ga upotrijebiti, ali nikako na položaju s koga bi se njegov politički utjecaj mogao opet osjetiti. To nikako!

- A što s drugim ljudima? - primijetih! - Zbog čega je nestao Niko Bartulović? Zašto su ubili Vukušića, Carića i ostale?

- Ovo je revolucija, kako rekoh, i mi nismo mogli spriječiti mnoge pogreške koje su pojedinci učinili!

- Otkako sam stigao ovamo, kad god se spomene likvidacija ili ubojstvo nekog uistinu dobrog čovjeka, odgovor je svakoga od rukovodilaca da su to individualne pogreške koje se nisu mogle izbjeći, jer se to uvijek zbiva u revoluciji.

- Vi spomenuste Bartulovića! - nastavi. - On je surađivao s Birčaninom, vođom četnika, i s velikosrbima u Splitu. Mi mu nismo sudili. On je negdje nestao na putu, kad su ga odveli iz Splita, gdje nije smio ostati. Vukušić je bio u uskoj suradnji s kleroustaškim elementom.

Protestiram i dodajem da cio Split tvrdi da su on i dr. Carić bili posve pošteni i nevini ljudi. Ali postaje mi sve jasnije da su instrukcije Partije bile da u svakom gradu odsijeku glave svima onima koji nisu nikako mogli postati nikakvim lojalnim elementom Partiji. Osim toga, dali su prilike fanaticima da se osvete ispred svjetine predstavnicima viših društvenih slojeva. Tu je najaktivnija bila komunistička poluinteligencija koja, osim staljinističkih pamfleta, nije ništa čitala

i koja je iskoristila revoluciju da se domogne strukturalnih položaja u novoj državi. Rekoše mi u Splitu da su najnemilosrdniji i najfanatičniji bivši mali bankovni činovnici i slični koji su radili u raznim poduzećima.

U splitskom kazalištu održavao se jedan svečani skup na koji sam bio pozvan. Kazalište je bilo dupkom puno. Na programu su bili govornici, sve sami splitski rukovodioci. Za vrijeme govora odjedanput iz galerije ruknuše glasovi: - Di je Jelaska? Di je Ivanko Marić? Pustite ih na slobodu! - Slušateljstvo se skamenilo. Ozna je odmah skočila na galeriju. Poslije svršetka te svečanosti jedan mi nepartijac prilazi i kaže u čemu je stvar. Starija generacija splitskih komunista jako je nezadovoljna što je Tito otjerao iz Partije i Marića i Jelasku i što ih Krstulović, po naređenju partijske vrhuške, nije pozvao u partizane kad je počeo otpor. Za splitsku "Malu Moskvu" u Velom Varošu Jelaske i Marići bili su stari komunisti, i stari su splitski obalni radnici smatrali da je velika nepravda učinjena što su Jelaske i Marići odstranjeni iz Partije i što ih sada nazivaju izdajnicima. Ja sam poznavao Ivanka Marića još iz splitske varoške pučke škole. Taj kraj Varoša, gdje su bile Marićeve kuće, bio je žarište komunističkih djelatnosti. Govorilo se da je tamo dolazio i krio se sâm Tito; isto tako govorilo se da ih je posjećivao i Miroslav Krleža. "Mala Moskva" bila je tipično varoška i rebelska i sasvim mi je jasno da nije mogla da se ukopča u jedan sistem koji je Tito donio iz "Velike Moskve". Tito je, kako smo poslije saznali, smatrao sve te poštene idealiste "frakcionašima" i izbacivao ih je iz Partije, optužujući ih da su bili policijski agenti. Tito je smatrao i zvao tu grupu dalmatinskih komunista "rakranom" Partije u Hrvatskoj! Tako su i Marići i Jelaske i ostali idealisti doživjeli sudbinu Andrije Hebranga. I zato što su bili Hrvati! Sve je to teško djelovalo na crveni Split i "Malu Moskvu". Smatrali su se izdanim i prevarenim, kako su oni govorili, od hohštaplera Tita!

- Zašto hohštaplera? - zapitao sam.

- Pa zar ne vidiš kako se oblači, kako se kiti, kako se ponaša! Pa to nije čovjek iz naroda! To i nije radnik! To ti je potentat koga je Moskva poslala da nama vlada!

Vrlo često sastajemo se u kancelariji dr. Ive Tartaglie u njegovoj kući iza hotela "Bellevue". Tu su uvijek moj otac, veletrgovac Jakov Čulić, Tartaglia i ja. Barba Jakov uvijek uzrujan, kao i moj otac,

donosi najnovije vijesti iz grada i iz okolice Splita. Masovna uhićenja uglednih građana i seljaka se nastavljaju. Tartaglia se jako boji za sebe. Na njega je posebno djelovala zagonetna smrt Bartulovića, zatim nikako ne može zaboraviti grozan način na koji je u toku rata bio zaklan od komunista dr. Jakša Račić. Misli o tome kako bi se tek sada mogla provesti modernizacija naše obale kad je Italija izgubila rat. Spreman je da sve učini i da pridonese novom širenju Splita. Kad god u zadnje vrijeme razgovaramo, stigne i Jerko Čulić. Kad se prvi put javio, odmah razgovor zastane, nitko više ništa ne rekne. Ja nisam u prvi mah shvatio razlog. Moj me otac i barba Jakov guraju nogama da prekinem razgovor. Umuknem. Poslije mi tumače: - Jerko je njiov čovik. Pazi ča isprid njega govoriš!

Strah je svima ušao u kosti. A svi ipak govore. Da Splićani ne govore, pukli bi! Dug razgovor s don Herkulanom Lugerom u Račićevoj klinici. Ostario je, ali nije ga napustila njegova bonvivanska narav. Kaže mi da će ipak sve biti dobro. Napada ustaše. Kaže da su bili strašni! Zabrinut je pitanjem koje ga najviše zanima: Oće li komunisti davati penzije? -Jeruzalima ti, ja san uvik bija za Jugoslaviju, pa mi moraju nešto dat. - Žali što nije bio na mojem predavanju.

Na poziv kulturne sekcije nekog odbora održao sam predavanje u bivšem kinu "Karaman". Iako predavanje nije bilo oglašeno, došlo je mnogo svijeta. Dvorana je bila puna, veliki broj inteligencije. Govorio sam uglavnom o istom predmetu koji sam bio razvio i u Beogradu. O Americi danas, o najnovijim smjerovima američke vanjske politike, o položaju našeg iseljeništva i o svim onim pitanjima koja mogu zanimati dalmatinsku javnost. Poslije predavanja, posebno mi je čestitao stari iseljenik i stručnjak za iseljenička pitanja Lupis. Prišao mi je dr. Milan Ćurčin koji mi je, kako on to već zna, napravio stanovite primjedbe. -Odlično je! Jako zanimljivo, ali trebali ste dati više podataka o ljudima koje ste spominjali, recimo Wallace, morali ste kazati Henry Wallace itd, da svijet shvati. Inače, vrlo dobro!

Sutradan mi sestra Ivanka Marića reče: - Znaš, onima u Pučkoj banki (sjedište rukovodstva) nije bilo drago ča si puno govorija o američkoj demokraciji. Odlučili su da ti ne dadu više javno nastupat!

Imala je pravo. Tako je i bilo. I u Šibeniku i u Zadru, a zatim i u Zagrebu agitpropi su se ispričavali što ne mogu da prirede moja

predavanja, jer da su jako zauzeti, ili da nemaju prikladne dvorane i sl.

Dr. Milan Ćurčin, kako sam to saznao tek kad sam stigao u Split, živio je u Splitu na Mejama u Meštrovićevoj kući, koju je čuvao kao svoje oko u glavi. Dok sam bio u Splitu, posjetio sam ga nekoliko puta. Rekoh mu da sam ga ja smatrao mrtvim. - Kako? - pitao me.

- Ovako - odgovorih. - Iz Londona smo u Washington dobili vijest da ste i vi prebačeni sa Židovima u solane na otoku Rabu, i da su vas ustaše negdje na putu izmrcvarili i ubili. Zatim u Ottawi, za vrijeme kraljeva posjeta kanadskom guverneru, prišao mi je Radoje Knežević i on mi to isto reče, i čak doda da je vijest sasvim provjerena. Ja sam napisao i nekrolog. Najviše vas je žalio Boža Marković. Međutim, tek u Londonu sam saznao da ste živi. To mi je kazao Seton-Watson.

Ćurčin razvija svoju tezu o stanju u zemlji. Ne misli da je komunizam u suštini zlo ako se pravilno pretvori u stvarnost. Trebalo bi, razumije se, prestati s progonima, slanjem ljudi u logore i ubijanjem. Smatra da je neophodno potrebno otvoriti vrata zemlje zapadnim demokracijama. Zato smatra da bi Meštrović trebao da se što prije vrati u zemlju, jer bi njegovo prisustvo moglo poboljšati mnoge stvari. Kad ja u to izražavam sumnju i kao dokaz tome dodajem mu sve ono što mi je Augustinčić govorio protiv Meštrovića, on se iznenađuje i kao da pada s neba. Sumnja da će se moći pokrenuti *Nova Evropa* iako kaže da je ona najviše i najobjektivnije pisala o ruskoj revoluciji, Lenjinu i Staljinu!

Dok je stari Ćurčin gledao oko sebe, pomalo iznenađen ali ne zabrinut, gospođa Dara je strašno zabrinuta, razočarana i zaplakana: - Ta mi ne možemo sve to primiti što se piše. Ta ni general Mića (Nedić), ni čika Koka (Fotić) nisu mogli biti izdajnici! Kako to? Ta to su bili rodoljubi! - Pokušavam da joj protumačim što su sve u toku rata radili Fotići i ostali protiv nas Hrvata, ali ona to nikako ne prima. Naprotiv, Ćurčin brani gledište da je sve to moguće i, što je za njega uistinu vrijedno svake pohvale, ne osuđuje Hrvate. To je možda jedini Srbin koga sam vidio koji ne govori o ustaškim klanjima i kad nešto kaže, nastoji biti "engleski" objektivan. Vidio sam ga zatim nekoliko puta u Meštrovićevoj vili. Začudo, nije me nikada zadržao na ručku, što je nemoguća rijetkost za predratnog Ćurčina. Znači da je zasigurno

bio u oskudici! Rekao sam mu da sam mu vidio brata u Beogradu, ali ne u teškom stanju. Izbačen je bio iz stana na ulicu i prodavao je kod "Majestica" neke stare stvari u nekoj konobi gdje je stanovao, ali je bio uvijek otmjenog stava kao pravi pravcati džentlmen!

Kod kuće uzbuna. Moj otac je nekako čuo u gradu da sam obećao dati svu svoju biblioteku od četiri tisuće knjiga Gradskoj biblioteci, koju su sada bili preuzeli mladi intelektualci-partizani. - Točno je - rekoh ocu. - Oni su mi rekli da žele imati, uz Trumbićevu i Petravićevu biblioteku, i moju, i da bi je držali u jednoj sobi koja bi nosila moje ime. Uostalom, bolje tako, nego da sve te knjige leže u podrumu!

- Neću ja ništa dat tim razbojnicima! Kupiću dvi ramine petroja, pa ću sve užgat pri vengo dojdu vazet! Neka stoji u podrumu, ali ne dan in gušta! Ubili su najpošteniji svit, digli su svakome sve i sad oćedu tvoje knjige! Ja ne dan! Nije ti mater rekla. Tija san in vratit svu onu 'ranu ča su poslali. Volin više umrit od glada, negoli jist ča mi oni daju! Ubili su i izgorili pola svita i sad oćedu skupjat knjige i otvarat biblioteke. Razbojnici!

I, razumije se, i ovaj put jedno te isto, otac i mater:

- Pojdi mi ća, nemoj ovdi ostat. Vrati se u Ameriku! Ča ćeš ovdi? Zar ne vidiš da je oko nas sve sama nesrića!

Na obali sretnem starog Studu, kojemu smo prije rata išli na ribu, najbolju ri' . u Splitu. I na njegovu je restauraciju bila pala bomba i jako je oštetila. Izgleda mi da je oglušio. Gotovo ništa ili vrlo malo čuje. Mnogi su se ljudi u toku rata i posebno nakon dolaska partizana obezglavili, ne mogu da se snađu. Jedva me je prepoznao.

- Ma ča si ti Bojdan, sin Lovrè? Asti Isusa! Ma jesi li ti oni ča si u Nova Jorku? Asti Gospu! Pa si ovod doša! A ne vidiš kakva je ovo nesrića! Ne znaš koliko su poštenoga svita zaklali! Pa si se ovamo vratija... Ja san mislija da si ti pametan čovik! A ča govori Lovre? Biće mu pamet stala! Asti Boga! Ma ja ti ne mogu to razumit da si doša ovod!

Gorko se nasmija i nestane. Kavanari Muljačići isto su tako iznenađeni kad su me vidjeli; isto tako i ono malo posjetitelja u kavani. Mojoj materi stare Splićanke kažu: - Ge gavem šentito che el Bogdan že rentrato? Ma che el resterà qua a Spalatro? Non že matto, mia signora? (Čuli smo da se Bogdan vratio? Zar će ostati ovdje u

Splitu? Zar nije lud, moja gospođo?) Moja majka odgovara: - Ma ši vedrà cosa el farà! (Vidjet će se što će učiniti.) Barba Jakov mi reče: - To se cili Split čudi da si se vratija! - Isto čujem od mnogih drugih. Na ulici sretnem poznatog veletrgovca Franu Aljinovića, koga sam poznavao kad je imao mali dućan živežnih namirnica u Varošu. Sav zabrinut pita me: - Ča će ovo bit, Bogdane? Oće li ovo ovako ostat? Ili će se vratit kako je pri bilo? Reci mi, poludiću, ča će bit s nan? - Tješim ga da će biti dobro, iako i sâm u to sumnjam.

Idem posjetiti crkvu sv. Frane na obali. Ne sviđa mi se Meštrovićev nadgrobni spomenik Trumbiću. Kao neka Madame Recamier, sjedi na gornjoj stijeni sav ispružen. Volio bih više da ga je isklesao u obliku govornika. Trumbić je kao govornik bio jako dostojanstven, kao da čita važnu povijesnu deklaraciju. Svraćam pred oltar Gospe od Sedam Žalosti. Prilazi mi jedna starija gospođa. Raspoznajem je. Bila je nekada ljepotica iz roda Sinovčića, u čijem smo susjedstvu mi živjeli na varoškoj Širini ispred Svetog križa. Tiho i odrješito obrati se k meni slijedećim riječima: - Čula sam, Bogdane, da si i ti priša ovima. Nemoj, sinko moj! Nî to društvo za te! To su bezvirci! Ubili su Boga i čovika! Ti si uvik virova u Boga! Ti ne moreš š njima! Nemoj ovdi ostati! Ovo je uvik bila prokleta zemlja, i takva će i ostat!

Pred večer se sastajemo kod barba Bepa [Josip Perić, elektrotehničar, popularan građanin Splita.] Tu naiđu stari Splićani, pa se žale do kasno uvečer. Neki se čak žale što se srušila Austrija. - Austrija, naša mila majka! - kaže jedan. Drugi opet dodaje: - Otkako je umra Vranjo Josip, ćesar, svaka je nesrića pala na naš grad! - Ja prigovorih: - A gladovali ste pod Austrijom! - Starci odgovaraju: - Ča je triba govorit! Ča misliš da će nan bit boje pod ovon mularijom, pod Vicon Buljanon, Vickon Krstulovićen i Bajama i Piplovićima, ča bi izili svete Ane dotu i ubili Boga!

Jedne večeri večera kod barba Bepa i tete Vinke. Sva je rodbina tu, naime, sva koja je preživjela, uz ogroman broj onih koji se još nisu vratili iz El Shatta, odnosno iz zbjegova u Egiptu ili iz partizana. Razvio se razgovor o onome što je bilo i što će još biti. Fašisti, ustaše i partizani poubijali su ogroman broj svijeta. Mnogo je poznatih ličnosti nestalo i nitko ne zna gdje su. Barba Bepo i moj otac ne vjeruju da ičega dobrog može doći iz svega ovoga. Ponovno stali govoriti da ja moram što prije napustiti zemlju, jar da ne bi bilo lijepo

od mene surađivati s komunistima. To je, uostalom, mišljenje velikog dijela ovdašnjeg svijeta.

U toku večere teta Vinka priča kako su njena djeca poput ostale djece išla u šumu. Veljko je bio neodlučan. Nije znao da li da pođe u partizane ili ne! Dođe mu prijatelj Željko, pa ga uvjerava da je potrebno da nestanu u šumu! Majka viče: - Nemoj, Željko, odlaziti! A Željko odgovori: - Vi ćete majke biti odgovorne za našu sudbinu! - Majka vidi kako i ostale majke puštaju djecu, pa i ona popusti i pušta Veljka. Ima roditelja koji su izgubili po troje djece. U jednom stanovitom trenutku nitko se nije mogao izvući iz opće psihoze odlaženja u šumu. Dok se tako razgovaralo i sumnjalo da će komunizam donijeti bilo kakve sreće narodu, upadne u sobu njezin sin Tomo. Odjeven je u partizansko odijelo, sav je iskićen oružjem oko pasa. Dok se približuje stolu za kojim svi sjedimo, osjetim da odjedanput zavlada nespokojnost i zatim potpuni tajac. Ne mogu nikako shvatiti razlog takvoj promjeni, pa pokušavam nastaviti razgovor. Raspitujem se za neke stvari, ali nitko ne odgovara, svi me čudnovato gledaju, neki namiguju i guraju nogama ispod stola. Moj se otac odjedanput digne i izgubi negdje u stanu. Ostali slijede isti primjer. Izgleda da je vrijeme da se društvo raziđe.

Polazeći kući, otac mi tumači da je Tomo "fetivi" komunist, da su ga "sasvim nakrivili na njiovu viru", i da "on više ne viruje ni Bogu ni Isusu, ni svojin roditeljin ni svojoj braći i sestran". - Muči prid njin, nemoj ništa govorit, jer on mora sve njima kazat, a onda ne znaš di si. Nestaćeš, ka ča su i drugi nestali! -

Tako se razišla rodbina. Osjetio sam što to znači komunizam u stvarnosti. Razbija se i obiteljska ćelija da bi mogla preuzeti punu vlast ćelija Partije. Sinovske obaveze prema roditeljima nestaju. Teti Vinki mora da je sve to teško. Kažu mi da strašno od toga trpi, neprestano ide u crkvu, plače i moli se. Ali to nije samo njen slučaj, nego i velikog dijela splitskih građanskih obitelji čija su djeca otišla u šumu i postala komunisti. Tomo je skojevac, vozi me svojim džipom po Splitu. Malo govori. Ne znam da li je neprestano uz mene zbog toga da me čuva od ćakula reakcije, ili što je to zadatak njegove službe. Izgleda mi da je nemoguće da Partija može do tolike mjere preobraziti djecu čiji je odgoj bio konzervativan i katolički. Međutim,

svi naglašuju da je to ne samo moguće, nego da se i neprestano pojavljuje!

Često zalazim u uredništvo *Slobodne Dalmacije*, kao i u Gradsku biblioteku, gdje sretam čitav niz mladih partizanskih pjesnika; među njima su Šime Vučetić i Živko Jeličić, jedna nova generacija partizana-komunista, iz kojih izbija ogroman polet, mnogo nada i novih perspektiva. Stradanja su kod njih ostavila dubok trag. Oni o istima govore, pišu stihove i prozu. *Slobodna Dalmacija* objavljuje niz zapisnika iz dnevnika fratara iz šibenskog Sv. Lovre, u kojima se franjevci zgražaju nad današnjim vremenima. Na dan kad su partizani ulazili u Šibenik, jedan od tih fratara zapisuje: - Nastaju apokaliptična vremena. Pojava komunizma za cio jedan svijet znači kraj svijeta! - Za ove mlade komuniste-intelektualce, naprotiv, rađa se novo vrijeme, prepunjeno nadama i vjerom. Za starije generacije, ovo su bez svake sumnje dani velikih strepnja i straha. Za mlađe, naprotiv, dani težnja za novim poretkom kome komunizam mora dati oblik jedne nove sigurnosti!

Urednici *Slobodne Dalmacije* pozivaju me da im nešto napišem što bi oni rado tiskali. Ja im dam prerađeni članak koji sam u toku rata bio objavio u *Hrvatskom svijetu*. Radilo se o jednoj usporedbi između Vladimira Nazora i Jovana Dučića. Dva mentaliteta. Hrvat Nazor u svojoj *Majci pravoslavnoj* daje izražaja svojoj boli nad ustaškim ubojstvima srpskog naroda, dok Jovan Dučić, iako zna da su i srpski četnici ubijali hrvatski narod, napada najgrubljim izrazima cio hrvatski narod, smatrajući ga kolektivno odgovornim za ubojstva Srba. U članku sam posebno istakao razliku između dva pogleda na genocid. Članak je bio zadržan u redakciji nekoliko dana, da bi mi bilo saopćeno da se ne može objaviti, jer da bi povrijedio srpske osjećaje. - Jovan Dučić - kazao je jedan od tih mladih urednika - srpska je kulturna tekovina u koju se ne smije dirati!

Zatim se, kao što je i razumljivo, razvila cijela diskusija, u kojoj sam osjetio da se kod tih mladih intelektualaca, kad je riječ o Srbima i o Srbiji, pojavljuje pretjerani oprez. Linija je Partije nesumnjivo morala biti da se ne smije dirati ni u što što je srpsko, dok se sve što je hrvatsko, a moglo bi graničiti s ustaštvom, mora suzbijati i žigosati. Slično mi se zbilo i u Beogradu s hrvatskim komunistima, kad sam tražio da se pokrene *Obzor* u Zagrebu i naišao kod svih na tešku

oporbu. Moj je argument bio: Ako se u Beogradu obnovila *Politika*, treba u Zagrebu obnoviti *Obzor*, za koji se znalo da je bio najstariji hrvatski dnevnik s odličnim hrvatskim i jugoslavenskim *recordom*, i da je zato u toku rata bio obustavljen od klerofašista. I tada su mi hrvatski rukovodioci odgovorili: - *Politika* je tekovina srpskog naroda, dok *Obzor* za naše hrvatske komuniste to nije bio. Ni Bakariću, ni Gregoriću, ni ikome drugome to nije uopće padalo na pamet, pa su se čak i iznenađivali kad sam to predlagao.

Sve me je to duboko zabrinjavalo. Osjećao sam da velikosrpstvo raste s daleko većim tempom i da su naši komunisti zaplašeni, boje se Beograda, izbjegavaju kazati i naglasiti da su Hrvati, dok puštaju da se Srbi na sav glas deru kako je i opet srpstvo spasilo Jugoslaviju i kako srpstvo mora čuvati Jugoslaviju, jer Hrvati su uvijek bili separatisti! Predosjećam da sve to nije najbolje i da će sve slabo svršiti! Odgovor je jednog od tih mladih urednika *Slobodne Dalmacije* bio:

- Ustaše su klali Srbe i mi to ne smijemo nikada zaboraviti! Hrvatstvo je jače kao nosilac jugoslavenstva, negoli kao eksponent isključivog hrvatstva!

- Vi se varate - rekoh. - Srbi vam to neće nikada honorirati! Uostalom, ja sam proputovao svu srednju Dalmaciju i svagdje mi je narod govorio kako je bio mučen, zlostavljan i bijen od srpskih četnika; i sve to u ime srpskog kralja Petra. Vi morate na sve to reagirati.

Naprotiv, kod tog svijeta osjećalo se tek traženje kako zatajiti hrvatstvo i zamijeniti ga jugoslavenstvom. Glavnu krivnju za hrvatski nacionalni ekstremizam bacali su na franjevce. Njih su optuživali da su moralno odgovorni za klanja. Spominjali su fratre Litru i Krstu Kržanića, koga su smatrali glavnim ideologom ustaštva. U toku rata širili su po Splitu pamflete *Veritasa* (1942) u kojima su najavljivali da se stvara podunavska konfederacija, i to pod vodstvom Otona Habsburškoga, za koga su govorili da se oženio nećakinjom predsjednika Roosevelta. Hrvatska bi trebala biti uključena u tu konfederaciju. Po njihovu mišljenju, sve je to bilo fratarsko klupko spletaka, kako oni kažu.

Slušam misu u crkvi Gospe od Zdravlja. Jedan mladi fratar govori o današnjem vremenu, pa posebno naglašava kako rat i nadalje

traje i kako nema slobode bez koje se ne da živjeti. Neprestano mi se ponavlja misao da su za vrijeme rata glavni podržavatelji Pavelića bili franjevci. Koliko kaosa i kolike li neodređenosti u mozgovima! Komunisti koji se takvima zovu i nisu svjesni komunizma. Gdje im je Marx? Čitali su ga kroz pučkoškolska izdanja Staljina. A mnogi fratri žale za vremenima ustaške države. Kad su baš neki Hrvati naumili stvarati državu, trebali su ipak znati da ni Hitler ni Mussolini ne mogu pobijediti u jednom ratu protiv cijelog svijeta! Da li je imalo smisla čekati tisuću godina i stvarati državu pod okriljem liktorskog znaka i kukastog križa? Tragična li je naša sudbina! Međutim, ni Srbi se ne osjećaju sretnima! Ako komunisti ne uspiju u ovome svojem naporu stvaranja nove Jugoslavije, nje više neće biti, a njeni će narodi morati tražiti nova rješenja! Oko mene ljudi neprestano ponavljaju jedno te isto: Mi smo nesretna zemlja! Tragika našeg egzistencijalizma!

Svi su antikomunisti zadovoljni što su Jugoslaveni morali napustiti Trst. Talijani pozdravljaju Italiju i nose na leđima saveznike. U Trstu smo izgubili 8.000 ljudi, a možda i više, neki vele čak 20.000. Tko da vjeruje statistikama koje se svakog dana mijenjaju, dižu i spuštaju, prema tome kako tko politički misli! Čujem da smo u Trstu sve izgubili zbog bestijalnog postupka s pučanstvom. Trebao je Trst biti nacionalna, i više nego to -ljudska i pravedna rekompenzacija za sve naše patnje i za sva naša stradanja! Međutim, mi smo se tamo pokazali u svom svojem bestijalnom nastupu kao narod nedostojan da igra humanu ulogu u svijetu! Ako komunisti ne uspiju dati više humanosti svojoj ideologiji u njenoj primjeni, mi ćemo kao narod strašno propatiti! Bojim se za našu sudbinu, pa ma što govorili Tito, Đilas i Kardelj! Njihova me retorika nikako ne zadovoljava.

Viđam žene, djecu, starce kako se vraćaju iz zbjega. Mnogi od njih u svoja zgarišta i opustošene domove, posebno po otocima i Zagori. Izraz je na njihovim licima više nego težak, neopisivo težak i bolećiv. Zastaju, ponovno hodaju, ogledaju se, i nikako da racionaliziraju ono što se zbilo! Izgleda mi kao da je cio svijet jučerašnjice nestao u provaliji Apokalipse. Odlažu svoje vreće i torbe i otpočinju život iznova. Ispred njih postoje i predstoje nemoguće i neopisive poteškoće. Kako je teško izgrađivati nov život na ruševinama! Ali ipak ljudi pronalaze vjeru, volju i odlučnost i bacaju se na obnovu svim elanom ponovljenih nada jedne mlade rase.

Mladost pjeva: "Cijela zemlja bit će partizanska". Mladost je, po prvi put, osjetila da se ispred nje otvara cio jedan život, i da ona u tome životu nosi sve mogućnosti. Međutim, ima i sentimentalnih i zamišljenih mladića koji nisu baš tako sigurni ni pred svojom sutrašnjicom ni pred svojom budućnošću. Partijska ih propaganda ne uvjerava!

Rastanak sa Splitom nije ni lak ni veseo! Osjećam da se uskoro moram rastati od svojih. Uostalom, i oni hoće da se maknem iz Splita i napustim zemlju. Svakog dana mi kažu: - Pođi što prije. Nemoj se više vraćati. Nije ova zemlja za te. - A ja sve više osjećam da se više neću vratiti. Zato posjećujem sve one sentimentalne predjele gdje sam se igrao kao dijete, šetao kao mladić-sanjar, išao na grobove svojih. Najdraža mi je bila šetnja po Marjanu. I to u suton, prije no što će se sunce spustiti nad Kaštelima i Trogirom. U magli sutonskoj iskače zvonik Svetog Ivana. Zaustavljao sam se na Banbinoj glavici i zatim silazio u Kavanjinov kaštelet, koji smo moja žena i ja htjeli kupiti, ali nas je predusreo Meštrović. Svratio bih i do Svetog Jere. U samom Velom Varošu obilazio sam Tomića stine, zaustavljao se u Svetom križu, gdje sam kao pučkoškolac otpijevao misu. Ali najveća mi je radost bila kad sam mogao posjećivati male splitske crkvice - Svetu Mandu i Svetog Mikulu na Stagnji, gdje se nekada vijao štandarac, pa još gore do vile "Riduli", odnosno do jednokatnih kućišta Ridulinovih. Na Širini sam se sjećao Bilanovih i puntara Demera, gledao tužno opustjele štale Sinovčićevih, odakle su nas vozile karoce i konji na Malu Gospu u Solin. Zadržavao bih se na Peristilu i vrtio oko Sv. Duje, zaustavljao se u crkvi Dušica i svetog Filipa, sjećao se starog kanonika don Raimonda, koji je umirao proklinjući Slavene, uvjeren da će uništiti latinstvo Splita i Dalmacije. Nije mi se nekako žurilo, jer sam se bojao da su to moji zadnji susreti, da više Splita vidjet neću. Najviše sam se volio prošetati do Sustipana i šetati se između grobova poznatih mrtvaca. Najteže mi je bilo zaustaviti se ispred groba Miljenka Bukarice, pjesnika-samoubojice, koji je tako rano nestao, a bio toliko talentiran, namučen nesretnim ljubavima i neizraženim željama.

Ostavljao sam Split razočaran, razboljen i zaplakan; znao sam da će mi biti uskraćeno provesti u njemu zadnje dane mojeg života. Nisam volio ni Ameriku ni emigraciju. Gledao sam emigrante u toku

rata. Umiru od ljubavi i nostalgije za svojom zemljom. Vole je svakako više od onih koji u njoj žive. Ali bilo mi je jasno da mi neće biti moguće u mojoj zemlji živjeti! Posebno me je privlačila ljubav za Splitom. *Nima Splita do Splita* - ne prestano sam ponavljao napuštajući ga.

Sentimentalni intermezzo: bilješke za neispjevani kantik

Šibenik, 16. lipnja

U Šibeniku sam po treći put u očekivanju veze za Zagreb. Večerao u menzi okružnog NOO-a. Na molbu prisutnih održao sam kratko predavanje o Americi. Bili su prisutni i odbornici Škarica i Krvavica. Krvavica govori o petoj ofenzivi u kojoj je izgubio sina, o epopeji Sutjeske. Osjećam da su i ovdje, kao i po cijeloj Dalmaciji, rukovodioci strašno ogorčeni zbog gubitka Trsta. Napadaju Engleze i Amerikance. Najveći dio naroda je sasvim ravnodušan. Rukovodioci se i nadalje pribojavaju da ne bi Saveznici vratili kralja, Mihailovića i Mačeka. Stvara se duboka psihoza protiv Anglo-Amerikanaca. Reakcija, naprotiv, likuje i nada se i nadalje u anglo-američku intervenciju. Jedan od prisutnih javlja da se vratio dr. Grga Anđelinović, bivši ministar, i da izgleda jako ostario. Vele da je u razgovoru s rukovodiocima kazao da im čestita što su obnovili i sačuvali Jugoslaviju. Nije se vraćao zbog komunizma nego zbog Jugoslavije! I komunistička Jugoslavija, samo da je Jugoslavija! Spopadnu me te noći čudne emocije. U dnevnik pišem *Bilješke za moj kantik:*

Zašto i kako to, da se ja neprestano vraćam
u ciklusu svojih lutanja na početak svojega puta?
U sumraku i u praskozorju
pojavljujem se iznenadno
na pragove razorenih domova
gdje me ista mati raširenih ruku očekuje
i prima u starosti svojih godina oronulih grudi;
i uvijek sretna što me vidi, i ožalošćena što me gubi.
Gospe od Sedam Žalosti,
Zemljo moja neispjevanih sutona
neizrezanih zaljeva.
Tvoje majke u crno zavite
grleći u grudima neutaženim

osakaćene sinove,
izlomljene i iskrvavljene,
tjelesa svetih Sebastijana,
kneginje u izgledu i pogledu,
kô da silaze iz starih začađenih slika
i pergamena naših poderanih.
Zašto mi na putu ovome
povratka moga beskonačnoga
Kandide, Agripine i Nine
svijetlite ljepotom, mudrošću,
okrutnošću i strašću vašom,
dok sumrak u zaljevu djetinjstva
nosi za mene čar luđi i ljepši
od vaših očiju, vašeg tijela i
vaše mudrosti, od Arizone i Colorada
i najraskošnije Kalifornije.
Zemljo moja, gdje su tvoje oreole,
tvoji adiđari i sjaj nestalih dijamanata?
U bolima razapetim na križevima
po putevima uništenim i zapretenim.
Gledam tvoje majke:
bezbrojne Gospe od Sedam Žalosti
i svete Sebastijane iz kojih crvena krv curi.
Muke su to neispjevane.
Bolovi neizmjerni.
Zemljo moja, majko moja!
Promatram tvoje žene ljepotice starodrevne,
i sinove tvoje, junake izmrcvarene.
Molim te, Gospe od Sedam Žalosti, da dobrota zavlada
u sumracima našim, u zaljevima zakrvavljenim,
u zgarištima i pred pragovima, ispod kampanila,
harmoniju sumraka i daleke zaboravljene Zdrave Marije
što, iako oskvrnute i obeščašćene,
zamračenošću loših pastira, odzvanjaju u meni.
I neka zvono s Gospe Prizidnice iz čiovske pustinje
- Nijemci je odnesoše noću mučki, bez slavljenja zvona -
reče mi žena u crno zavita koja još uvijek čeka
na muža i sedam sinova - sedam žalosti živih -
opet zazvoni u zori našoj ozarenoj ljubavlju i mirom!
I pastire okupi oko njene Ljubavi, majko naša,
daleka i nepoznata!
Krv i dalje curi. Bolovi i dalje vapiju i dave.
Ljudi i dalje ginu.

Zemljo moja, Gospe od Sedam Žalosti,
zar nema konca bolovima;
i zar nema konca koncu konaca!

[Gospa Prizidnica - na otoku Šolti* - stigla je nekada, bilo je to davno. Bila je odjevena u bijelu odjeću. Plovila je po morima i javljala se ribarima i na kopnu pastirima. Živjela je u srcu mornara i ribara, okićena srebrom i zavjetima, čežnjama i željama uslišanim i neuslišanim. Djevojke su plele njene haljine i suzama zalijevale njeno cvijeće. I ona je bila obeščašćena, kao i sve u toj zemlji prokletoj.]

*Očita autorova zabuna, jer i sâm u netom navedenoj pjesmi točno piše da je dotična crkvica na Čiovu.

Zagreb 1945.

Pred Zagrebom, 18. lipnja

Put od Šibenika do Zagreba bio je neobično težak i dirljiv. Pošto smo odmakli iz Šibenika, prolazili smo do Karlovca, do pred sâm Zagreb, otprilike 450 km. Obuhvatili smo sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu, Kordun, jedan dio Banije, i u samu Hrvatsku. Sve je to potpuno uništeno, popaljeno i sravnjeno sa zemljom. Stanovništvo je tih krajeva pretrpjelo nečuvene patnje; bilo je klano, ubijano, protjerivano, spaljivano u vatri popaljenih domova, konačno bilo primorano bježati u partizane, s kojima je to pučanstvo, i srpsko i hrvatsko, dijelilo svu svoju žalosnu sudbinu. Sve je to bila teška i neopisiva tragedija koju je nemoguće obuhvatiti, ni riječima ni brojkama. Tisuće popaljenih kuća, uništenih obitavališta, sama zgarišta, ispred kojih se vide djeca s majkama, bez obuće i bez hrane. U nekim se pojatama, na brzinu podignutim, spremaju živjeti iduće zime. Kako? Na koji način? Nitko to ne zna! Niti im itko daje odgovora na njihova pitanja! Iz svega toga izdiže se ispletena problematika. Srpsko pučanstvo optužuje Hrvate, ustaše i bilo koga, očekuje odmazdu. Hrvati koji su bili s partizanima svaljuju svu odgovornost na Talijane, za koje vele da su branili Srbe pred Hrvatima, i obratno!

Imam dojam da je današnja revolucija u Jugoslaviji vertikalna pobuna periferije: Crne Gore, Dalmacije, Like, Korduna, Krajine, Banije, jednog dijela Slovenije, nasuprot statičkom držanju Srbije i uže Hrvatske. Pobune naroda koji su do jučer bili zapostavljeni, lišeni svakog ekonomskog, kulturnog i socijalnog razvoja u bivšoj Jugoslaviji, i koji su sada u toku rata uspjeli da se probude, da ustanu u obliku jednog kolektivnog preokreta, kad se budu organizirale kroz marksističko-sovjetski monolit, pretvorit će se ipak u značajan čimbenik. Vertikalna pobuna periferije, o kojoj je govorio Ortega y Gasset, to je ono što se sada zbiva u Jugoslaviji. Posred toga, u

vertikalnoj pobuni periferije, osjećam kako poluinteligencija dinarskog tipa, borbena i dinamična, zauzimlje položaj vodstva. U provođenju onoga što ona zove marksizam-lenjinizam-staljinizam osjećam da nema razlike između komunizma i fašizma. Ta poluinteligencija daje onome što ona zove komunizmom sav vehementni, agresivan i violentan revolucionarni karakter, koji je u ustaštvo unosio isto tako periferijski poluinteligent. Mnogi me od tih podsjećaju isto tako na poslijeratne orjunaše. Elementi nacionalističkog i marksističkog totalitarizma u našem rasnom slučaju korelativni su. Fanatizam, mistika, prekomjerni ultranacionalizam, slijepo i neracionalno slijeđenje vodstva, sve su to te oznake koje sam kao mlad čovjek u Italiji sretao i kod fašista.

ZAGREB, 19. lipnja

Poslije petnaest sati teškog i zamornog puta stižemo pred hotel "Esplanade", odakle sam prije pet godina krenuo za Sjedinjene Američke Države. Stari portir, koji me se sjetio, zapitan kako je bilo i kako je sada, odgovori: - Izgleda mi kao da sam prespavao dugačak san; i kao da se tek sada iz sna budim! -Ne ostajemo u "Esplanadi". Prebacuju nas u hotel "Palace", u kome stanuju članovi vlade Republike Hrvatske s ostalim visokim rukovodiocima i gostima.

Kada se stigne iz ruševina, Zagreb pravi dojam kao da nije uopće osjetio rata. Još pred vratima Zagreba nigdje se ne vide tragovi rata. Prošetavši jutrom kroz grad, osjeća se opća zabrinutost kod građana. Neizvjesnost izbija iz pogleda uplašenih očiju. Sasvim slučajno sretnem na ulici Tonija Smerdela koji mi se žali na svoj težak položaj. Nema namještenja, što znači da nema ni on ni obitelj od čega živjeti. Volio bi se vratiti u Skoplje, gdje je prije rata bio profesor klasika na tamošnjem sveučilištu. Veli mi da je jako volio makedonski ambijent. Izbjegava da išta kaže o stanju, ali osjećam da je zastrašen i zabrinut. Pitam ga za Matu Ujevića; kaže mi da ga mogu vidjeti u Enciklopediji. Nije siguran da će se i Ujević izvući, ali ipak misli da hoće, jer da je on veliki vještak!

Istog jutra sreo sam Mladinea, mojeg druga iz gimnazije. On je bio jedan od sudaca na procesu uhvaćenih članova ustaške vlade.

Svojim ravnodušnim, da ne kažem ciničnim glasom, kaže mi da se na procesu najsramotnije i najkukavičkije držao Mile Budak. Neprestano je plakao govoreći da on nije ni za što kriv. -Hrvatskom je vladalo nekoliko rasova! Ne mi! - Mislim da je to moguće. Od Andrèa Cheniera pa do ne znam koga, pjesnici i književnici drhću, plaču i zapomažu ispred giljotine!

Jedne večeri sjedim s Harrisonom iz Reutera u Gradskoj kavani, na terasi. Kavana je prazna, zadnji gost koji ju je napustio bio je dr. Ljubo Karaman koga dugo vremena nisam vidio. Uto naiđe Tin Ujević, sasvim pijan. Odjedanput otpočne: - Evo ih, izaslanici predsjednika Roosevelta i Churchilla. Poslati su da primjenjuju politiku Jalte. Ali su zakasnili, jer su već prije njih stigli partizani i šumari, predstavnici velike majke Rusije. *Les jeux sont faits!* Kocka je pala. *Rien ne va plus!*

Mene je oblio znoj. Pokušavam da smirim Tina, ali njega se ne tiče. Tin i nadalje nastavlja svoju teoriju o raspadanju Zapada i njegove civilizacije. Harrison se ne uzrujava. Reagira: -Mi i Amerikanci nismo zakasnili. Naprotiv, mi smo stigli prije vremena! Mi smo postupali kako smo htjeli i trebali! -Diskusija se zatim prenosi na književnost. Tin razvija svoju teoriju kako Britanija nije evropska zemlja, kako Shakespeare nije dorastao ni Danteu ni Racineu. I tu jednom neobičnom dijalektičkom vještinom i ogromnim znanjem, citirajući stihove iz spomenutih pisaca, Tin tjera u škripac Harrisona. Konačno, Tin razvija tezu o tome kako engleski jezik nije jezik u kome se mogu izražavati najrafiniranije i najdublje emocije. To je jezik poslovnog svijeta, prikladan za pisanje telegrama ili novinarskih izvještaja. Harrison se više ne brani. Osjeća se uvrijeđen. Nastojim primiriti Tina. On se ne da. Napada Engleze, služeći se poznatim izrazom o "perfidnom Albionu", koji svakome i svima obećava slobodu kad treba braniti interese Britanije. Netom je posao svršen, prepušta te iste narode ropstvu!

Tin je izbacio iz svojih usta sve ono o čemu govori i beogradska i zagrebačka i splitska čaršija! Izdajstvo Engleza. Kad nas Harrison ostavi, Tin i ja pođemo u pravcu Zrinjevca, gdje sretnemo Stanka Šimića, koga sam prije rata sreo u Zagrebu. Izgleda mi nekako manji i sitniji. Mnogo je propatio. Ispratimo Tina do njegova stana. Odmah zatim Šimić mi razvija svoju tezu o onome što se kod nas zbilo, pa

kaže: - Komunisti su jedini iskoristili sukob između Hrvata i Srba. Oni su ga mjestimično i podgrijavali kako bi mogli nastupiti kao izmiritelji i ujedinitelji. Pojavljivali su se kao konstruktivni elementi koji idu za tim da stave stvari na svoje mjesto, da uspostave bratske odnose između Srba i Hrvata i stvore novu Jugoslaviju. Oni su to izvršili potporom Mačekovih glasača, a glavni izvoditelji bili su inteligencija i seljak, a ne radnik, koji je totalno podbacio u tome poslu. Seljak i građanin imali su glavnu riječ u izvođenju ovog posla. Mît je govoriti o radničkoj klasi. Radnička je klasa bila sva ili u službi okupatora, radeći po njemačkim tvornicama, ili se krila po gradovima.

- Englezi su u Hrvatskoj preko svojih agenata - razvija svoju tezu Šimić - huškali ustaše da ubijaju partizane. To sam slušao i od građana i od seljaka po gradovima i selima. Da se "27. marta" odigrao poslije napadaja Njemačke na Rusiju, pokolja i međusobnog srpsko-hrvatskog klanja ne bi bilo; i stvar bi bila pošla daleko bolje za Jugoslaviju i za hrvatsko-srpske odnose! Rat bi tada i Srbima i Hrvatima bio jasniji. Pokolja ne bi bilo. Pokolji će zauvijek ostaviti dubok trag u mržnji Hrvata i Srba. Posebno u miješanim krajevima.

- Kako ti tumačiš pokolje Hrvata i Srba?

- Jednostavno. Srbi su dva decenija psovali majku majčinu Hrvatima po Bosni i Hercegovini, i po Hrvatskoj, i Dalmaciji gdje skupa žive. Ponašali se kao gazde. Vlast sa žandarima bila je srpska. Hrvati su sve to u sebi kupili, u njima je to vrelo; i netom je došlo do prilike da se osvete, to su i učinili. Ali ne zaboravi da su ipak bili Srbi prvi koji su počeli s ubijanjem Hrvata u hercegovačkim selima.

Za Srbe Šimić kaže da su nemogući i da nemaju mjere. - Prođi kroz Ilicu, pa ćeš vidjeti da Srbi izvlače ćirilske natpise i vješaju ih na svojim trgovinama. I to čine tako izazovno, kao da im nije dosta što je Beograd srpski, nego žele pokazati da je i Zagreb dobrim dijelom srpski!

Šimić me uvjerava da Gorana Kovačića, pjesnika *Jame*, nisu ubili ni ustaše ni četnici nego komunisti, jer da su osjetili da bi im mogao smetati u provođenju partijske linije. Ne vjeruje da se to isto može dogoditi i s Krležom, jer je i suviše dobro poznat, ali Krleža će morati proći kroz sitno rešeto dok ga prihvate. Protiv njega su napose Đilas i Zogović, inkvizitori kulture. Oni ne mogu nikako oprostiti

Krleži što ih nikada nije ozbiljno uzimao, što ih je smatrao primitivcima - "ovnovima"!

Šimić zatim ovako rekonstruira zadnje događaje u Zagrebu:

- Ustaše su poslali memorandum uoči pada Zagreba po avijatičaru Krenu Englezima, po sporazumu s Vatikanom, s nakanom da bi pregovarali s Englezima da se predaju njima, a ne partizanima. Memorandum je napisao Ivo Bogdan. Memorandum je bio potpisan od velikog broja uglednih ličnosti. Englezi su odbili. Papinski legat Marcone igrao je važnu ulogu kod toga. Pavelić je ponudio Mačeku da preuzme vlast, ovaj je odbio, zatim je ponudio nadbiskupu Stepincu, koji je također odbio. Stepinac je upitao Mačeka što će on raditi. Maček je odgovorio da će ostati. Stepinac je isto tako odlučio ostati. Kako je Maček u zadnji čas izmijenio mišljenje? To nitko ne zna! Drži se da je poveden od svoje okoline. Možda je i zastrašen naprosto pobjegao.

Ovo Šimićevo mišljenje dijelio je cio Zagreb.

20. lipnja

U hotelu "Palace" za ručkom razgovaram s ministrom Vickom Krstulovićem. Ja sam u Beogradu i u Splitu slušao da je Krstulović običan splitski batal. Međutim, iz njegova nastupa i iz razgovora s njim, to ne izgleda. Iz njegova se ponašanja uopće i ne osjeća da je bio radnik. Prvo što mi je rekao bilo je da je prije rata uvijek čitao članke Guglielma Ferrera o građanskom ratu u Španjolskoj. - To je za nas bilo neobično važno da jedan konzervativac i historičar brani Republiku i osuđuje politiku velikih sila u pitanju neintervencije, dok su Mussolini i Hitler podupirali Franca i fašiste! - Zatim je prelazio i na neke od mojih članaka o Unamunu i o demokratskoj Španjolskoj, za koje kaže da ih je čitao u *Novoj Evropi*. Prelazeći na naše stanje, bilo mu je drago što sam se vratio, znao je za moj rad u Americi, pa mi veli da ću moći razvijati svoje djelatnosti i u Zagrebu, ako neću u Splitu! - Neka vas ne uznemiruje kaos, konfuzija i nasrtljivost mlađih; u revoluciji smo!

Razgovarajući s Krstulovićem, došao sam do ovih možda neuobičajenih zaključaka: ako komunizam uspije da od najobičnijeg radnika izdigne i preobrazi čovjeka i usavrši ono što je u njega

postojalo kao stanoviti potencijal boljega, onda komunizam kroz svoju propedeutiku postaje, nesumnjivo, pojava od koje čovječanstvo može samo imati koristi. Uzaludno je što buržoazija i naša desničarska inteligencija misli o njima. Oni će kroz decenije uspjeti da se izgrade u novu političku klasu! Ta će klasa u mnogim pitanjima biti sposobnija od naše stare primitivne političke klase, koja je uvijek bila daleko od toga da se prilagodi novijem tehnološkom i industrijskom razvoju društva.

Naprotiv, agresivnost i muškobanjsko isprsavanje Anke Berus djeluje očajno! Ja sam Berusicu bio vidio, prvi put, u Ljubljani, u jednom seminaru kad sam tamo bio na prvoj godini sveučilišta. Bila je kao žena sasvim neprivlačna. Izmijenili smo par riječi; i poslije se nikada nismo vidjeli. Poznavao sam njenog oca kad je vodio Leonovu knjižaru u Biskupskoj palači na trgu ispred Dušica. Uvijek me je upozoravao na najnovija izdanja knjiga i časopisa. Suočen s Berusicom, osjetio sam neki klasni antagonizam. Umalo što mi nije kazala: - Pa što ste ovamo dolazili? Ovaj sistem nije za vas! Mi razvijamo klasnu borbu, i zato su nam potrebni zreli marksisti, ili, ako već razvijamo industriju, za to su nam potrebni tehnolozi! - Konačno, kod nje se pojavljivao i onaj osjećaj svih naših marksista koji bi se dao izraziti u nizu slijedećih misli: - Vi građanska ili liberalna inteligencija niste uočili smisao i dinamiku povijesti kad niste nama pristupili. Što vam mi sada možemo? Vi ste za nas balast!

U razgovoru mi je sasvim hladno prikazivala jedan jezovit slučaj u drugoj ofenzivi na Petrovoj gori: - Tamo se nalazilo 10.000 ljudi u prostoru od tri pojasa bunkera. Uspjeli smo pobiti neprijatelja, ali se za to morao reducirati broj naroda. Tako su majke morale ubijati vlastitu djecu da ih ne bi pustile u ruke njemačkih vojnika i ustaša! - I u pričanju tog očajnog slučaja Anka Berus je govorila hladno, bez ikakva uzrujavanja. To je, uostalom, slučaj sa svim rukovodiocima. To i takvo izlaganje više puta mi je razvijalo ovakve misli: - Kako to da se vi sami niste ubijali? - Ali odgovor na to bio bi: - Mi smo morali sebe štedjeti, jer mi smo rukovodstvo, elita koja poslije pobjede mora ostati na životu da izgradi novo društvo! - To nije bila samo moja dedukcija, odnosno izvođenje zaključaka iz ovakvih razgovora. To je bilo mišljenje svakog istaknutijeg rukovodioca i, razumije se, nekomunističke inteligencije.

Za vrijeme ručka prilazim monsignoru Rittigu. Sav dekorativan i pun komplimenata, izazivlje dojam renesansnog mecene i kozmopolitskog prelata, kakvih se još može pronaći u Centralnoj Europi. Raspitkuje se za sve i svakoga. Najviše ga zanima da li sam vidio Meštrovića? Razjašnjavam mu da sam stigao iz New Yorka preko Londona. Jako je zadovoljan što je Zlatko Balković predvodio američke Hrvate u sklopu akcije za Tita i za partizane. - Partizani su, ti znaš, sveslavenska djeca. Vraćamo se u eru velikog slavenskog i južnoslavenskog bratstva, svega onog o čemu su govorili, pisali i za što su se borili Strossmayer i Rački. - Pozivlje me na večeru.

Na večeri mi kaže da je velika poteškoća u tome što nadbiskup Stepinac ne shvaća revolucionarni značaj velikih promjena koje su nastale u svijetu. Za sve je krivac Marcone, papinski legat, koji je uvjeravao nadbiskupa Stepinca i onog nesretnog Pavelića da će Englezi i Amerikanci doći, preuzeti vlast u Hrvatskoj, i da će, uz neke male osobne promjene, ustaške vlasti moći i nadalje nastaviti svoj rad. Poveli su se čak i neki pregovori. Marcone ih je uvjeravao da na toj politici stoji i Vatikan. "Međutim, moja su obavještenja da Vatikan mijenja politiku i prema Sovjetskom Savezu i prema komunizmu; i to sve pod utjecajem Amerike i Engleske." Kao primjer toga, navodi mi činjenicu da u zadnjem govoru od 2. lipnja papa nije osudio komunizam. Predlaže mi da svakako pođem u posjete nadbiskupu Stepincu i da mu izložim međunarodno stanje. On će urediti sastanak. Međutim, do sastanka s nadbiskupom nije nikada došlo, kao ni s Nazorom. Drugovi su zasigurno naredili Rittigu da ne ide dalje s tim prijedlogom!

Rittig mi i opet ističe da je on prišao narodnooslobodilačkom pokretu jer je u njemu vidio obnavljanje slavenskih ideja kojima je uvijek bio odan. Nećaci Rittigovi pričaju strašne stvari o režimu NDH, o mučenju i ubijanju Srba. Kažu da su sve to radili Ličani i Hercegovci; ni Zagrepčana ni Zagoraca nije uopće bilo. To je bilo mišljenje svih i svakoga. Glavni podstrekači svih masakra bili su Pavelić, Luburić, Boban i ostali.

Konačno, Rittig smatra da bi Katolička crkva u Hrvatskoj bila neobično mnogo dobila da je glavnina svećenstva, napose hijerarhija, išla njegovim putem, ili se barem držala negativno prema ustaškom režimu! Iznosi mi slučajeve stanovitih vjerskih redova, posebno

pojedinih franjevaca sa Širokog Brijega, za koje kaže da su aktivno sudjelovali čak i u likvidaciji srpskog življa. Grehota je, kaže mi, da ovdje nije bilo dr. Dominika Mandića i dr. Karla Balića: oni bi svojim autoritetom bili spriječili mnoge teške zločine, neprikladne za Crkvu. Reče mi da želi da se oni svakako što prije vrate, zatim mi preporučuje, netom dođem u vezu s Meštrovićem i Kljakovićem, neka ih uvjerim kako je potrebno da se što prije vrate kući. Oni svojim prisustvom mogu spriječiti mnogo toga! Misli da je Maček pogriješio što je napustio zemlju! Trebao je ostati kad je već ionako živio u vrijeme NDH. Za Tita mi kaže da je dobar čovjek.

21. lipnja

Jutros sam posjetio Matu Ujevića. On me je primio u svojem uredu u Enciklopediji. Bio je za sebe nesiguran. Na jednoj skupštini Gradskog odbora i njega su napadali da je bio aktivan u ustaškom režimu. Upravo kad sam bio u njegovoj sobi čulo se to i preko radija, jer su sve takve skupštine, na kojima su se tražile glave, javno prenosili. To je izazivalo ogroman teror i strah potencijalnih žrtava. Takvih je bilo mnogo u Zagrebu. Prije polaska k Ujeviću zaustavio sam se kod Šime Balena, koji je bio postavljen za glavnog rukovodioca tog ureda. Balen mi je isto tako negativno govorio o Mati Ujeviću, naglasivši da čini sve moguće da ga spasi, ali nailazi na velike poteškoće. Ja Mati nisam to kazao, da ga još više ne uzrujam. Mate mi je, međutim, nadugo i naširoko pričao o velikom kulturnom radu za vrijeme rata. Intelektualac se uvlačio u sebe, govorio mi je, i smatrao je da je jedini način da se odgovori na niskosti vođenja politike u NDH, i na njene strašne zločine, da se sva djelatnost na kulturnom i intelektualnom polju toliko pojača i razvije da suzbije sve ono negativno što su ustaše načinili! Za tri tjedna prodalo se osam tisuća primjeraka *Zločina i kazne*. Dostojevskoga, a prvo izdanje *Bijednika* Victora Hugoa, koje se tiskalo u tri tisuće primjeraka rasprodalo se za tjedan dana. Pojava Enciklopedije, koja je počela još za vrijeme Banovine, išla je za tim da javnosti pokaže kulturnu zrelost hrvatskog naroda.

U daljnjem razgovoru rekoh Ujeviću da se ja ne mislim dugo zadržavati u Zagrebu i da ću uskoro, možda za tri dana, u Beograd! Rekoh mu da sam vidio Smerdela, ali on kaže da ne može ništa za njega učiniti. Za Ljubu Marakovića mi kaže da ne zna gdje je, ali drži da je u tamnici ili nekamo odveden.

Pođoh Miroslavu Krleži. Izgleda kao ruina. Nema ni jednog zuba. Glava mu izgleda kao neka grčka maska. Maska fauna ili, možda, Sokrata. Bela pokraj njega jako ostarjela, upravo izlinjala. Osjećam da je sasvim bespomoćan. Sve to shvaćam. Po Zagrebu se govori da ga Tito nije primio, zatim da mu je Nazor jedva dao ruku kad je primio hrvatske književnike, ostavivši ga zadnjega! Nitko ne zna što će biti s Krležom. Pokazuje mi fotografije iz doba ustaškog režima. Bavi se mišlju da ih objavi sa svojim komentarima. Po svoj prilici da napiše i roman o toj tragikomičnoj hrvatskoj kavalkadi!

Rat je Krleža teško propatio, ali se ipak spasio. U Zagrebu svi znaju da ga je Mile Budak spasio, rekavši da najvećem hrvatskom književniku ne smije ni vlas s glave pasti. Upitam ga za to. On se tek osmjehnu. Stan u kome živi je udoban. Vodi me u neki kutić, pa mi kaže da je njegov položaj jako težak, jer da je 1941. bio izvan Partije i u sukobu s Centralnim komitetom. Zatim doda: - Čujem da ste se vi vidjeli u Beogradu s rukovodiocima. Molim vas da se raspitate kod Kardelja što misle sa mnom? - Po načinu na koji je Krleža to kazao, osjetio sam da se nalazi u teškoj dilemi.

Uto je stupila u stan gđa Kunc koja sva zaplakana javlja da se Zinka i Predrag Milanov vraćaju kući. - Zar su ludi? -Odgovorih: - Zašto? I ja sam se vratio! - Odmah zatim rupi u stan mlada supruga Milana Begovića, koja samo što ne klekne ispred Krleže i sva zaplakana moli da se Begović spasi, da se ne dopusti da u odmakloj starosti pođe u zatvor ili u neki logor. Begović je, naime, u toku rata igrao sasvim otvoreno njemačko-talijansku osovinsku kartu, braneći evropsku civilizaciju od američko-sovjetskih barbara! Sve one ne osjećaju da Krleža ništa ne može, da je sasvim bespomoćan. Njima nikako ne može ući u glavu da je "papa" komunizma i marksizma u Hrvatskoj izvan komunističke vlasti. Krleža to osjeća, ali ne zna kako bi se iz svega ovoga izvukao! Imam dojam da on sve to gleda iz perspektive romana koji još treba napisati. Reče mi za Halera: -

Čujem da je Haler poginuo pavši s jednog kamiona. Da je sjedio u svojoj kući i nije bježao, ne bi mu se bilo ništa desilo!

Pitam Krležu kako on objašnjava pokolje? Njegov je odgovor:

- Dvadeset i pet godina Srbi su psovali majku majčinu Hrvatima. Kad se ovima pružila prilika da im vrate milo za drago, učinili su! Takva su braća u onim dijelovima gdje žive jedan do drugoga!

Traži mi da mu nešto napišem za novi časopis koji namjerava izdavati. Sjedim u "Palaceu" svaku večer i pišem: *Oluja na Potomacu.* Dajem mu rukopis. [Esej nije nikada ugledao svjetla, jer sam, poslije toga, napustivši zemlju, počeo pisati u New Yorku protiv režima].

22. lipnja

Rečeno mi je da je potrebno da posjetim dr. Vladimira Bakarića. Prima me vrlo hladno i gotovo službeno. Bakarić je tip čovjeka s kojim je teško uspostaviti neposredan kontakt. Govorimo o općim prilikama. Ja ga upozoravam na velikosrpski kurs po beogradskim ministarstvima. Rekoh da je gori nego je bio prije rata. Mržnja na Hrvate je jako raširena. U svakom Hrvatu vide ustašu. Skrećem mu pažnju da je potrebno uspostaviti ključ u diplomaciji. Rekoh mu da je, kad se već pokrenula *Politika,* trebalo pokrenuti i *Obzor.* Srbi valoriziraju sve svoje vrednote, dok mi prelazimo preko naših. Osjećam da ga sve to ostavlja indiferentnim. Gleda u prazan prozor!

Prelazi na Trst. - U Trstu, i u krajevima - kaže -koje su Englezi uzeli u svoje ruke, saveznička vlast svagdje postavlja bivše fašističke organe, što izazivlje ogromno negodovanje kod svijeta. Naši su narodni odbori bili sastavljeni od narodnih ljudi, talijanskih radnika i seljaka, dok su pod fašističkom upravom bili sastavljeni od Talijana dovedenih iz Italije, i to od fašista, što je bilo vrlo nepopularno kod domaćeg talijanskog i slovenskog stanovništva. Međutim, naši su postavljali domaće narodne ljude. U samom Trstu demonstracije protiv nas vrše isključivo fašisti, dok su radnici i seljaci, naši i talijanski, za nas i za Tita. Buržoazija se drži pasivno. I naši i Talijani svagdje su demonstrirali da hoće Tita i Titovu Jugoslaviju. Naše su se žene u Istri bacale ispred naših kamiona i tražile od naše vojske da se ne povlači, da ih ne napušta. Naši su odbori privukli velike

simpatije za nas. U Puli, gdje se nisu očekivale simpatije za nas, i tamo su pri dolasku Engleza bile priređene velike demonstracije u naš prilog!

Radi čega me je Bakarić namjeravao uvjeravati u stanje u Trstu? To je svakako zbog toga što su Saveznici tražili povlačenje partizanskih odreda. Izjava maršala Alexandera protiv postupaka Titovih trupa djelovala je toliko na "reakciju", odnosno na većinu protutitovske javnosti, da se otvarala neka mogućnost sukoba između Tita i Saveznika, što bi naša desnica bila prihvatila kao mogućnost likvidacije komunizma. Linija je vrhuške bila protubritanska i protuamerička! Tek kasnije se saznalo da je i Staljin tražio od Tita da se povuče iz Trsta. To su, međutim, komunisti krili! O nekoj popularnoj politici partizanskih trupa u Trstu i u Istri nije bilo ni govora. Kad sam kasnije stigao u Italiju, tamo se govorilo o "jamama" - *le foibe* - po Julijskoj Veneciji!

I kad sam kasnije, 1953., posjetio Trst, naši su mi ljudi otvoreno govorili da smo Trst izgubili onog trenutka kad su partizani ušli u grad i počeli robiti, krasti, ubijati i progoniti sve i svakoga! Ali za vrijeme ulaska anglo-američkih trupa u Trst, desnica i buržoazija kod nas bila je toliko digla glavu da se javno govorilo: - Ovdje tiranija, u Trstu demokracija! Osjećalo se kako je to sve tuklo u mozak ne samo Bakarića, nego i svu vrhušku, jer kad god se dolazilo u doticaj s glavnim predstavnicima režima, poanta je bila protuangloamerička.

Primijetih Bakariću: - Anglo-Amerikanci imaju protiv sebe vas i "reakciju". Sve se pribojavam da će odsad unaprijed Anglo-Amerikanci postajati sve nepopularniji i kod jednih i kod drugih. Nije mi toliko žao za Engleze, jer oni su uvijek vodili takvu politiku. Žao mi je za Ameriku i za američki narod, koji je uistinu ušao i u ovaj rat da se prestane s međunarodnim spletkama. Američki narod voli otvorenu politiku s otvorenim kartama!

Osjetio sam da me je Bakarić već osudio kao američkog čovjeka. Na moja daljnja pitanja o tome, kakva će biti njegova politika u Hrvatskoj, i da li će Hrvatska u sadašnjoj Jugoslaviji biti ravnopravna sa Srbijom, bio je vrlo neodređen. - I da i ne! - Hrvati, nastavljao je, imaju veliko opterećenje u odnosu na Srbe. Ustaše su ubijali srpski narod. Mi moramo praviti koncesije...

Rekoh mu da čujem da po Zagrebu Srbi već vladaju, da su preuzeli u svoje ruke i ono što im ne bi pripadalo, da se vide svagdje ćirilski natpisi i da je Ozna mahom u srpskim rukama! Rekoh mu da su predstavnici predratnog Ministarstva vanjskih poslova iz Beograda na čelu s Jovanovićem-Marambom već u Zagrebu, i da odnose arhiv ustaškog Ministarstva vanjskih poslova u Beograd, što znači da će oni sve to iskoristiti protiv Hrvata, da dokažu da je većina hrvatskog naroda bila s ustašama. On ne misli da je to opasno! Jednom riječju, imam dojam da je Bakarić u odnosu na Srbe prestrašen i spreman na svaku koncesiju!

Pitam ga što će učiniti s Krležom, a što sa Štamparom, koji se nalaze u vrlo teškom položaju, očekujući što će s njima. -Apsurd je - dodao sam - da takva dva značajna čovjeka moraju stajati u takvoj situaciji. - On samo mahne glavom; i odgovori: - Što se Štampara tiče, to je stvar laka! Drug Paja (Gregorić) o tome vodi računa. Slučaj Krleže je malo teži. To je pitanje vodstva Partije. Za to nismo nadležni samo mi. Za to su nadležni i drugovi u Beogradu, Kardelj posebno, i zatim Đilas i ostali!

Bakarić mi se pričini slabim i neotpornim ali, u isti mah, lukavim i opreznim operatorom. Kod njega nije nikako bilo glavno pitanje učiniti sve što je moguće da Hrvatska dobije svoje mjesto pod suncem. On je osjećao da isticati suviše politiku Hrvatske, znači pasti u poziciju u kojoj se nalazio Hebrang. U buržoaskom političkom saobraćaju njegova bi se politika zvala jezuitsko-furtimaškom. Međutim, u staljinističko-titovskom vođenju politike, to se zove politikom posvemašnjeg pokoravanja vrhuški i njenom vodećem aparatu. Tek, iz Bakarića se ništa nije dalo izvući što on nije htio da se kaže. Da li je on i nadalje ostao konspirator, poput većine vodećih ljudi na vrhuški aparata? Ili je to duh Partije koji, uostalom, u svakoj ustanovi i u svakom društvu ostaje uvijek na vlasti, zato što nije ni suviše inteligentan, ni suviše principijelan? Tek ako Tito u svim situacijama ima takvih ljudi kao što je Bakarić, on će se duže zadržati na vlasti nego što se to danas vjeruje!

Sastanak i razgovor s Bakarićem uvjerio me je da u ovoj zemlji, gdje vlada jedan nov tip manjinske tiranije, ali daleko složenije i znanstvenije nego što su bile one prijašnje, nema smisla ni ostajati ni stvarati ikakve kombinacije!

Tog istog dana Stanko Šimić mi predstavi jednog mladog intelektualca, prof. Dinka Štambaka, koji je govorio kako je u partizanima nekolicina intelektualaca, dok su pripucavali, čitala Rimbauda. Šimić je razvijao ponovno svoju teoriju kako Njegoš nije srpski pjesnik. - Srpski je pjesnik - tvrdi -Jovan Dučić, a ne Njegoš. -Hrvatska inteligencija ne može nikako progutati preveliko egzibiranje srpstva po Zagrebu. Pitaju me kad će se održati moje predavanje. Odgovor je da mislim da neće, jer novinari-partizani tvrde da su sve prostorije zauzete, i da ne znaju gdje bi se predavanje moglo održati. Imam dojam da je poslije razgovora sa mnom Bakarić dao naređenje da se predavanje ne održi! [Predavanje se i nije održalo].

23. lipnja

Dr. Andriju Štampara sreo sam nekoliko puta na ulici. Bio je utučen, zabrinut i uznemiren. Iznenadio se što me je vidio. -Pa niste li ludi što ste dolazili?! - Nije htio govoriti na ulici. Reče mi da ćemo razgovarati kod njegove kuće.

Posjetih ga i ostasmo cijelo poslije podne, sve do uvečer. Ispričao mi je i on svoju odisejadu iz rata i nakon rata. On je, naime, bio napustio Ženevu, gdje je boravio u Higijenskoj sekciji Društva naroda i gdje sam ga ja viđao. Štampar je u Ženevi bio jako usamljen, čeznuo je za svojom kućom. Često je dolazio k nama uvečer i ostajao na večeri gdje se, kako je govorio, osjećao kao kod kuće. Inače, u Ženevi je bio poznat kod svojih kolega kao čovjek koji se neprestano žali. Za vrijeme rata boravio je u Grazu, tako da je izbjegao ustašku "strahovladu". Veli mi da su Nijemci i Austrijanci dobro s njim postupali u Grazu. Kad su pak došli Rusi, kaže da su mu donijeli hrane i da su se prema njemu vrlo lijepo odnosili. Zatim se vratio u Zagreb netom je taj grad pao u ruke partizana. Nije nimalo zadovoljan. Očekivao je da će ga komunisti, s kojima je mnogo radio prije rata, posebno Paja Gregorić, odmah rehabilitirati i preuzeti! Stvari se, međutim, nikako ne miču! Najteži slučaj Štamparov, kako mi sâm priznaje, bio je što je jedan od njegovih sinova bio u ustaškoj policiji, dok mu je kći stigla iz šume, gdje je bila s partizanima, a sada je u Ozni. Kći mu se s drugom uselila u vilu i dok smo razgovarali, bila je na katu iznad nas.

Iznenadilo me je kad mi je Štampar neprestano ponavljao: -Govorite tiše. - Zatim bi digao glavu i gledao u strop, kao da me upozorava da me gore netko sluša ili može čuti! Poslije mi je razjasnio da je gore njegova kći sa svojim drugom i da su tako nešto u policiji ili skojevci! Raspitkivao se cijelo vrijeme kakvo je stanje u Beogradu. Upozoravao sam ga na rastuće velikosrpstvo i protuhrvatstvo. Sumnjao je da bi Anglo-Amerikanci mogli prepustiti ovaj dio svijeta komunistima! Ja sam ga, naprotiv, uvjeravao da je to više nego moguće. Raspitkivao se zatim za stanje u Americi, pa mi je dao naslutiti da on neće dugo čekati i stajati u nekom poluzatvoru, k tome kontroliran od svoje kćeri i njena muža, nego da bi se želio maknuti iz Zagreba, iako žali za svojom "vilom" u kojoj se nalaze sve njegove "stvari koje on tako voli i koje su vezane s njegovim životom"! Uvijek ista pjesma: robovi smo vila i svojih stvari!

- Ako se i vi maknete prije mene, molim vas da posjetite moje prijatelje u Rockefellerovoj fondaciji i da im skrenete pažnju kako su dužni da me spase iz ovog stanja! - On nije, naime, više vjerovao da bi ga novo stanje uzelo u obzir; smatrao je da su ovi koji su zajašili na vlast isto tako bezobzirni kao i oni prije rata. Čudio se ponajviše kako na sve njegove poruke dr. Paji Gregoriću nije dobivao nikakvog odgovora. Kad je čuo da se vraćam u Beograd, reče mi, ukoliko budem vidio Kardelja, da spomenem i njegov slučaj. Obećah da ću učiniti!

Razgovarajući o Americi, iznenađivao se neprestano kako to da sam je napustio. I opet njegovo: - Što ste dolazili iz Amerike? Ta zar niste ludi! - Ja mu rekoh: - Ljubav za zemljom. Želja za novim. Osjetio sam da se ne bih nikako snašao u Americi s kojom nemam nikakve unutrašnje intelektualne veze. Nije isključeno - dodah - da ću ovdje ostati i dovesti i ženu i djecu.

- Ta, manite. Ta vi ste ludi! Nemojte to nikako učiniti!

Pita me za naše rockefellerovce. Zanima se posebno za dr. Jozu Tomaševića i za dr. Dinka Tomašića. Ja mu rekoh da je prvi pristupio Adamiču i da je sada u UNRRA-i. Za drugog mu rekoh da je povezan s hrvatskim nacionalističkim krugovima, da je odlučno protiv Titova pokreta, te da je i Šubašić morao zbog svega toga s njim prekinuti! - Tà, Dinko je lud! On je uvijek bio nalijevo! Zbog čega se sada promijenio! - Inače zavidi obojici što su tamo ostali i što su Amerikanci.

Mene i nadalje progoni sa svojim: - Ja bih vas tukao! - To je Štamparova omiljela fraza kad nekoga voli ili žali. - Ja ću vas tući. Ostaviti onu krasnu ženu i onu djecu!

Ispričava se što me ne ostavlja na večeri. - Da vam pravo kažem, teško je koga pozivati, jer još uvijek oskudijevamo u namirnicama. Imao sam više hrane u Grazu, kad su mi je donosili ruski vojnici, negoli ovdje kod svojih.

Stari doktor Štampar, za koga je Louis Adamič predviđao i čak pisao da će u socijalističkoj Jugoslaviji igrati jednu od glavnih uloga, sasvim je zabrinut za svoju sudbinu. Polako mu izmiču sve nade!

Rekoh mu da putujem s Milanom Marjanovićem i Balenom u Rijeku. On me lukavo pogleda, pa doda: - Tamo je blizu Trst, i ja sam uvjeren da ćete biti pametni! - Kao da je htio dodati: i nećete se vraćati!

Na ulici sretnem Pešu Meštrovića. Uvijek isti. Hladan kao Englez, puši lulu. - Čuo sam - reče mi - da si se i ti dokotrljao! Pa i neka si! Da vidiš ovo čudo. - Upitah ga za Meštra, on odgovori: - On ti je u Švicarskoj. Javili smo mu da se ne žuri ovamo. Ako ga i ti vidiš, reci mu to isto. -Prelazimo na stanje, on mi reče: - Ovo ti je isto kao i poslije onog prvog rata. Crvena zvijezda i partizanka zamijenile su bijele orlove i šajkače!

- Zar ne vidiš kako se i ovi keče kao i četnici. Srbi svi i svuda! - Osjećam da neće dugo ostati, i da čeka da se nekako dovuče do slobodnog svijeta. Pita me za Ameriku. Odgovorih mu da je u naponu svih svojih ekonomskih snaga i da će period poslije rata biti u znaku općeg *booma*. On to prima. Na kraju, dok se opraštamo, kaže: - I ja ću tamo, prije ili poslije. Čuo sam za neke rudokope u Arkansasu! Tamo ću i ja! A ti pazi što govoriš! Gledaj sve, ali ništa ne govori! Ljudi nestaju kao muhe! Čuvaj se! Ovdje operiraju i naša Ozna i Staljinov NKVD! - Da bih ga malo osnažio, rekoh mu: - Ne brini, i angloamerički Intelligence! - On se gorko nasmije. Kao da je taj neefikasan i nekako slab u usporedbi s ona dva!

Pukovnik Šime Balen odlučio je da povede mene i Milana Marjanovića u Rijeku i Istru. Odmah prihvaćam. Uvjeren sam da će ovo putovanje biti nadasve zanimljivo. K tome, taj kraj nisam nikada vidio. Putujemo automobilom. Ja sjedim uz šofera, a Balen i Marjanović otraga. Balen je neobično darovit i bistar inteligent. Marjanović se vratio iz talijanskog zarobljeništva. Nije nimalo ostario, još je uvijek svjež i agilan; živahan u diskusiji. Balen želi da me po svaku cijenu uvjeri da je Maček bio sitan, malen, neinteligentan čovjek, za koga kaže da nije uopće shvatio vrijeme u kome je živio i djelovao. Najgori čovjek koji je mogao naslijediti Stjepana Radića. Marjanović se odmah s time slaže. Ja samo šutim. To nekako zabrinjava Balena; nastavlja sa svojom agresivnom i žučljivom dijatribom protiv Mačeka. Kako ja Mačeka ne poznajem pobliže, jer vidio sam ga tri puta u životu, ne znam što da kažem. [Jasno je da se sada ne bih složio s tim mišljenjem. U toku Mačekova izbjeglištva u Washingtonu imao sam prilike da ga viđam: osvajala me uvijek njegova razboritost, politički pragmatizam, duboka odgovornost prema narodu, konzervativnost i bojazan od revolucije koja baca narode u krvoproliće.]

Spuštamo se prema Rijeci. Balen daje anatomiju političkog stanja u toku rata. Sukob partizana s ustašama, Nijemcima i Talijanima. Kaže za kotar Delnice da je uvijek bio poznat kao ljevičarski. Marjanović odmah dodaje da je to bio i Supilov kotar, žarište napretka. Koalicija je ovdje imala većinu. Iz Mrzlih Vodica, koje su sve popaljene, ide se na Donje i Gornje Jelenje. Talijanski prefekt Testa dao je sve to popaliti i porušiti. Tu je, kaže Balen, koji se u tim krajevima borio, poubijano mnogo svijeta. Talijanska oružana operacija nastala je kao represalija protiv partizana koji su tu ubijali Talijane. Grobničko polje. Učka. Podhum na Grobničkom polju. 152 osobe ubijene, cijelo mjesto porušeno.

Stigli smo u Rijeku. Marjanović je bio neobično dirnut. Gotovo da ne plače od oduševljenja. Svugdje natpisi *W la Fratellanza italo--croata!* (Živjelo talijansko-hrvatsko bratstvo!). Ti se natpisi vide na cijelom putu od Gorskog kotara do Sušaka i Rijeke. Vrlo se često sretnu talijanski partizani koji su se borili s našim partizanima. Jedan Napolitanac neće da se vraća u Italiju dok su - kaže - tamo kralj i

fašizam! Riječka luka je jako porušena. Gorski kotar ne pravi utisak Like i Dalmacije, koje izgledaju sasvim uništene, ali i ovdje gledamo ruševine. Jelenje i Podhum na Grobničkom polju najstrašnija su ilustracija talijanskog fašističkog barbarstva. To su jedne od stotina naših Lidica* o kojima svijet malo zna. Balen kaže kako su tu ustaše isto tako surađivali s Talijanima. Balen je uhvatio ustaškog organizatora tih klanja i dao ga na mjestu strijeljati!?

U Rijeci se sastajemo s Gradskim NOO (narodnooslobodilačkim odborom). Na cijelom putu od Zagreba do Rijeke Balen je ne samo poznat u svim tim krajevima, nego i, izgleda mi, popularan. Na sastancima s riječkim građanima Talijanima svagdje se ističe *lo spirito della fratellanza* (duh bratstva). U Fronti su skupa Talijani i Hrvati. Gdje god uhvate fašiste, kažnjavaju ih vrlo strogo. Izgleda mi da će parola komunističke vlasti pokazati veliku širokogrudnost prema talijanskom pučanstvu. Balen kaže da je većina Talijana za to da ostane kod nas i surađuje s Hrvatima. Naši komunisti uvode talijanske škole, jezik je talijanski i hrvatski, novine su talijanske i hrvatske, *La Voce del Popolo* i *Primorski vjesnik*. Ta se politika prakticira i u Istri. Jasno je, ide se za tim da se skrene pažnja Anglo-Amerikancima i Talijanima poslije onoga što su partizani učinili u Trstu i u Puli. Balen kaže da su u Trstu bili Crnogorci. Aparatura hrvatskog i talijanskog bratimljenja, orkestrirana od komunista, izgleda izvanredno vješta i konstruktivna. Da li je ona duboka i u stvarnosti, teško je kazati. Talijani koji su rođeni tu, u Rijeci i po Istri, primaju je, jer je to njihov kraj koji ne žele napuštati. Ne znaju kamo bi! Osim toga, oni koji su na vlasti s našim komunistima isto su tako komunisti! Marjanović drži da će stvar uspjeti. Ali, on u sve vjeruje! Razumijem ga. Nije posrijedi samo njegov oportunizam, nego i činjenica da je Istra oslobođena od Talijana. To je ono što ga čini optimistom! Balen isto tako pokazuje mnogo oduševljenja za činjenicu da će Istra konačno postati dijelom Hrvatske. Jedan Talijan, ing. Dino Faragon, predsjednik *Unione* (Saveza) govori mi: - Mi Talijani imamo ovdje više slobode negoli smo držali da će je biti poslije svega onoga što su Talijani načinili prije rata i za vrijeme rata Hrvatima.

*Lidice, selo u Češkoj koje su nacisti 1942. za odmazdu uništili - zgrade su sravnjene, muškarci strijeljani, žene odvedene u logore, a djeca u Reich na "preodgoj".

Imamo naše škole, orkestre, konzervatorij, naše crkve, našu štampu, imamo čak i naša vojna odjeljenja i našu vlast. Mi se ne plašimo plebiscita, jer bi Trst i Pula, koji se nalaze pod Englezima, dobili najveću lekciju demokracije!

27. lipnja

Danas smo posjetili s Marjanovićem starog istarskog pisca Viktora Cara Emina koji živi na Sušaku. Star je 75 godina, potpredsjednik je Fronte. Vrlo živahan starac; rekoh mu da me jako podsjeća na talijanskog pisca Alfreda Panzinija. I Car veli ono što se svugdje čuje, da su domaći izrodi i izdajnici bili strašniji od okupatora. Svojim dostavama i intrigama izlagali su naše ljude stradanjima, teškim iskušenjima i smrti. Sve sam to slušao i po Dalmaciji i po Primorju. Ali značajno je da su tu slabu pojavu kod našeg naroda opazili i Talijani, koji su našim ljudima primjećivali da smo sami krivi za veliki dio svojih stradanja. Međutim, partizani su uspjeli iskoristiti to stanje, pa su i same Talijane dovodili u zabludu, oslobodivši se na taj način svih onih domaćih elemenata, ustaša i četnika, izlažući ih okupatoru za njihove neprijatelje! Car je, veli, bio u stalnom dodiru sa šumom, odakle su on i drugi građani primali upute kako da pripremaju situaciju u Trstu, u Rijeci i u Istri. Car i sušačka inteligencija znali su da je u vrhuški narodnooslobodilačkog pokreta bilo odlučeno da će partizani ući u Trst, pa iako se tome budu oduprli Saveznici.

Car misli objavljivati svoje uspomene i neke priče koje je pisao za vrijeme rata. Raduje se što je Rijeka oslobođena. Zabrinut je savezničkom okupacijom Trsta i Pule, jer smatra da će ona favorizirati Talijane, i tako potkrepljivati kod našeg svijeta uvjerenje da problem Trsta, Pule i Istre nije riješen, da Italija i nadalje ima mogućnosti da ti krajevi ostanu u njenim rukama.

28. lipnja

Današnji *Glas Istre* objavljuje vijest da je u Puli naš list *Il Nostro Giornale* obustavljen naređenjem engleske "okupatorske vlasti" i, dodaje, da je otpočeo s izlaženjem "fašistički" list. Sukob između

Engleza i naših se produbljuje. I naša i talijanska "reakcija" zadovoljna. Ima nade da će nestati komunista! Talijanski komunisti, kao i naši, govore o slobodi. Slušam ovu pjesmu: "O Istria cara, oppressa/ In sangue nata" (O draga Istro, progonjena/ U krvi rođena). Pjevaju se pjesme u čast Titu. Balen me uvjerava da je sav narod s Titom! Međutim, saznajem u povjerenju da su u Trstu i u Puli, netom su Englezi ulazili, mase skidale Titove slike, palile transparente s njegovom slikom i mrčile Titove portrete ljudskim izmetinama!

Zaustavljamo se u Opatiji gdje nas u jednom velikom hotelu čeka ručak. Svi su hoteli zauzeti od Titovih oficira. Ručku predsjedava general Drapšin s velikim brojem oficira. Koliko sam mogao shvatiti, tu je bio i Rade Bulat, komandant divizije Slavonije, sin poznatog mihailovićevca iz Windsora, Pere Bulata; zatim Boško Šiljegović, komandant IV. armije, i komandant divizije Bulović iz Slavonije. Balen me predstavlja kao poznatog publicista iz SAD. Razgovor se vodi o Americi, o američkim prilikama, o našim iseljenicima. Osjećam da kod tih naših vodećih komunističkih krugova postoji veliki interes za Ameriku. Nastojim, kao i uvijek, biti objektivan! Njih najviše zanima hoće li Amerika biti za Jugoslaviju ili ne! General Drapšin mi kaže da on želi što prije da se povuče i posveti se književnom stvaranju. Hoće pisati romane i priče.

Nastavljamo vožnju u pravcu Kastva. Ceste odlične. - Gradio ih je fašizam - netko primjećuje. Turki, Jelovićani i Jelušići. Sva sela popaljena. Balen kaže: "Šprengovana od Nijemaca 1942." Tu je i Rukavac, škola i crkva. Sjećam se Josipa Mohorovičića, banova tajnika u New Yorku i Londonu, koji je tu rođen. Nema sela da nije nešto spaljeno. Spinčići, Studena, selo čitavo, kastavski kotar: Lipa (selo čitavo), Benčani, Skvažići, Kukuljani (selo netaknuto). Tu su najprije palili fašisti iz Rijeke. 1942/43. spaljeni su Jurčici, Bani, Marčeli (10 kuća spaljeno). Nema sela gdje nije nešto spaljeno. Na putu slušamo kako se govori da Englezi prodaju bijelo brašno pučanstvu po 3 lire kilogram, ispod cijene, da bi pridobili mase za sebe.

- Zbog čega - primijetih Balenu - vi ne otpočnete s dijeljenjem UNRRA-ine hrane koja je već stigla u dalmatinske luke? Zašto čekate?

Odgovora nema. Odgovor je jedan te isti: najprije treba najesti Beograd; i zatim rukovodioce po svima gradovima. U oficirskoj menzi u Opatiji ručali smo bogato. Uostalom, kao i svagdje u menzama "narodne" vlasti! Gdje jede narod!? Razumije se, rukovodioci! Sinonim za "narod" su rukovodioci i partijci!

Ponovno se čuje kako Englezi, gdje god stignu, skidaju tragove kratkotrajne partizanske vlasti; napose da deru Titove slike. Englezi raspuštaju komunističke narodne odbore. Komunisti nam kažu da je narod ogorčen i kako simpatije za Saveznike naglo padaju. Međutim, u povjerenju mi neki ljudi kažu da kamogod su došli Englezi ima hrane, sloboda je potpuna i narod ih prima sa simpatijom! Marjanović uživa u svojem Kastvu: lijepo, ubavo ali i siromašno mjestance. Istarska su sela siromašnija i kamenitija od dalmatinskih. Vraćamo se u Rijeku. Kroz cio put na svima kućama čita se: "Živjelo talijansko-hrvatsko bratstvo!" Pokadšto ima i "talijansko-jugoslavensko bratstvo!" *Fratellanza italo-jugoslava!* U kolima na povratku u Rijeku, Balen opet napada Mačeka. - Zamislite - kaže - koncem 1942. ili početkom 1943. predlagalo se da se pošalju Mačeku tri divizije da ga se oslobodi i dovede u šumu! On je to odbio! Mase HSS-a - nastavlja - počele su prilaziti partizanima 1943, usprkos negativnom držanju Mačeka i cijelog vodstva!

Uvečer razgovaramo s grupom ljevičara u Rijeci. Jedan između njih reče ovo: - Ne zaboravite da će se Hrvatska lakše okupirati s mora nego s Volge! - Duboka i originalna primjedba. Vidio sam mnoštvo inteligentnih Riječana Talijana, pisaca, novinara i javnih radnika. Govorim im o talijanskim antifašistima s kojima sam radio u New Yorku prošlog rata. Najviše ih zanima Gaetano Salvemini, i kad im rekoh da sam zet Guglielma Ferrera, vele da su ga čitali! Neki mi nude da ostanem u Rijeci da bih podupro razvitak Fratellanze!

29. lipnja

Danas sam proveo cijelo jutro u Rijeci u sakupljanju svojih dojmova. Rijeka i zatim Istra jako su me oduševile. To je nova ispružena ruka Hrvatske prema moru. Ne mogu nikako zanijekati da politika fratellanze - bratstva između Hrvata i Talijana - nije značajna i

konstruktivna ideja, pa makar dolazila i od komunista. Ne samo naši komunisti nego i talijanski pokazuju mnogo smisla i vjere u taj ideal o kome su toliko sanjali Supilo, Ferrero i Salvemini. Talijanski su partizani i njihovi politički komesari od značajne ideološke vrijednosti. Imam čvrsto uvjerenje da bi fratellanza, ukoliko se ostvari, mogla predstavljati veliku i značajnu stvarnost. U trenutku kad je nacional-fašizam ubacio narode u klaonicu, komunisti bi svojim pozitivnim shvaćanjem nacionalizma, barem na papiru, mogli uistinu pronaći pravilno rješenje odnosa između naroda. U ovoj krizi svijeta, oni bi uistinu mogli pokazati narodima put po kome treba ići da se narodi spase od neminovnog iskorjenuća! Izjave i govori koji su pali s talijanske i s hrvatske strane, na Piazza Dante, prilikom dolaska bataljona "Pino Budičin" na Rijeku, ulijevali su mi duboku nadu da bi sutrašnjica u odnosima između Hrvata i Talijana mogla uistinu biti mnogo humanija, nego što je to do sada bila. Ako je tako, neka bude! Mi Hrvati moramo izravno razgovarati s Talijanima. Nikada kroz Beograd! Nikada ne treba prepustiti Beogradu da on govori s Talijanima u naše ime. Beograd će se uvijek nagoditi s Talijanima protiv nas!

Vraćamo se iz Rijeke u Zagreb. Putujemo kroz Gorski kotar, Ogulin i Karlovac. Razgovor se vodi uglavnom između Balena i Marjanovića. Marjanović, uvijek svjež, nemiran i brzoplet, iznosio je razna mišljenja o svojem Nazoru, zatim o Kranjčeviću i Kovačiću, da se zatim baci u analizu kršćanstva, kako ga on vidi, sa svojeg teozofskog gledišta! U bogumilima, koje, razumije se, uspoređuje s albigenzima i patarenima, on vidi prapočetke slavenskog komunizma. Sve se bojim da će ga ovakvo nematerijalističko i nemarksističko tumačenje komunizma izložiti sukobima s oficijelnom Partijom. Ali Marjanović, još uvijek mlad, zelen i zanimljiv, u svojim zaletima za sintetiziranjem svih ljudskih pojava i pokreta, prelazi s neba na zemlju, upadajući u nemoguća protuslovlja koja zbunjuju i Balena i mene. Kontrast Marjanoviću je svakako Balen: hrvatski nacionalist koji je prešao u Jugoslavena-komunista! Balen je, kao i svi njegovi drugovi, strastveno zaljubljen u komunizam, materijalističku dijalektiku, u Marxa, Lenjina i Staljina; i kao takav solidan, konkretan, jasan; svaka njegova riječ točno zaokružena misao. To je nov čovjek koji izbija iz nove stvarnosti! Nekako osjećam da je to uistinu nov tip

čovjeka! Komesar, on na mene ostavlja jak i prodoran utisak! S intelektualnog ugla promatranja, to je nov tip konformističkog čovjeka, koji se pokorava hijerarhiji Partije. Sličan mi dojam pravi i komesar Šiljegović, koji je organizirao ustanak na Kozari. Nema sumnje da ti rukovodioci drže polugu novog života u svojem mozgu. Imam osjećaj da je budućnost njihova. Oni su ostvarili i ostvaruju mnoge zapreke i prebrodili su ogromne poteškoće koje prijašnje generacije nisu smjele pokušati, niti su ih pokušale! Ovo su veliki dani za sve Južne Slavene. Nitko ovo više neće moći zaustaviti niti prekinuti, ili skrenuti s puta koji su ovi novi ljudi zacrtali!

Pod tim dojmom - emocijom, rekoh na mostu u Karlovcu: - Svijet traži jednog gospodara. Danas postoje dva: Amerika i Rusija. Rusija, s obzirom na ideologiju koju nosi u sebi i sa sobom, neku vrstu mesijanizma pravde, bratstva i ravnopravnosti naroda i klasa, ima velik izgled na uspjeh, napose kod zaostalih naroda, a koji se sada dižu iz magle, predrasuda, bijede i neimaštine. Ne vjerujem, međutim, da će Rusija moći tako lako i tako brzo postati gospodar! Ona je jako mnogo pretrpjela u ovome ratu! Osim toga, veliko je pitanje da li će ljudi koji je vode uspjeti dati sistemu nov pravac. Svijet očekuje mir, ljubav i ostvarivanje blagostanja i sreće! Toga ima u najvećoj mjeri u Americi!

- Rijeka i Trst - nastavio sam - moraju izdržati glavnu borbu. Na tome terenu Hrvati, Slovenci i Talijani mogli bi pod današnjim rukovodstvom izgraditi zajednicu naroda! Na ruševinama fašizma dao bi se izgraditi nov svijet! Kad Europa bude prihvatila tu formulu, problem nacionalizma bit će riješen, odnosi između naroda postat će humaniji. Sve ono što nije bilo moguće ostvariti po građanskoj liniji i za vrijeme fašizma, pokušava se sada. Tko bi mogao da u jednoj te istoj zemlji postavi Talijane i Slavene da skupa dijele vlast, da predsjednik narodnog odbora bude Talijan a potpredsjednik Hrvat? To sada rade komunisti! Ako uspiju, povijest će biti na njihovoj strani! U međuvremenu, Srbi i Hrvati se vole manje od Talijana i Hrvata! Slaveni pod znakom crvene zvijezde i pod Marxom-Lenjinom-Staljinom otvaraju novu eru bratstva između naroda!

- Nina moja, ja mislim na tebe i na našu djecu. Kad budem došao k tebi, imam dojam da ću ti moći kazati da se nismo prevarili, i da se velike perspektive otvaraju ispred nas; i da sva stradanja i naša i naših

nisu bila uzaludna! Na ruševinama civilizacije, koju je fašizam duboko iskrvavio i lomio, rađa se novi svijet - bolji i plemenitiji možda od onoga koji je do sada postojao. Naša će djeca biti sretnija i imat će ispred sebe nove puteve koje će prevaljivati bez straha, i s vjerom, koje mi nismo imali, jer nas je ubijala bolesna i protuslovna Europa između dva rata i jer su nas davila opterećenja prošlih vjekova. Osjećam da se rađa nov humanizam za koji su žrtve ovih novih mučenika bile veličanstvene, koliko i žrtve prvih mučenika iz prvobitnih vremena kršćanstva! Samo da prestane krvoproliće koje se, nažalost, još uvijek osjeća. Ljude odvode noću, ubijaju ih i nestaju. Nitko ne zna zašto. Krv još uvijek, i to nevina krv, teče po našoj raskrvavljenoj zemlji!

- Ubijaju se i kolju i Srbi i Hrvati - reče mi jedan talijanski intelektualac u Rijeci - kao da je to najobičnija stvar!

ZAGREB, 30. lipnja

Eto me opet u hotelu "Palace". Iznosim svoje utiske s puta u Rijeku i u Trst. Doktor Štampar se i opet iznenađuje što sam se vratio.

- Kako to da se niste prebacili u Trst? Tà vi ste ludi! Tà ja ću vas tući! - Sve su to Štamparove omiljene fraze. Opet mi kaže neka, netom stignem u New York, pođem u Rockefellerovu fondaciju, pronađem te i te osobe, čija mi imena daje, i zamolim ih da ga odmah pozovu u New York. Obećajem da ću to učiniti, ali kažem odmah da mi se čini da će se on prije dotaći inozemstva negoli ja. [Tako je i bilo!]

U Zagrebu sretnem J. Bužančića, splitskog novinara, s kojim sam bio u vezama još iz Šegvićeve *Hrvatske riječi* i zatim iz Centralnog presbiroa. Kao i uvijek dobro je obaviješten. Na moje pitanje kako je Zagreb primio Šubašića, saopćava mi slijedeće:

- Vijest o njegovu dolasku i boravku u Zagrebu *Vjesnik* nije uopće objavio. - On je bio jako utučen. Održao se ipak sastanak narodnih zastupnika HSS-a u hotelu "Esplanade", na kome su svi prisutni napali bana. Narodni zastupnik Papo, koji je bio neprestano hapšen od komunista, došao je s dekom na sastanak i kazao: - Ja ću kazati istinu, jer sam naviknut da spavam po tamnicama, ustaškim

kao i komunističkim. - Vi ste, gospon ban, izdajnik! - kazao mu je Papo. Isto su mu kazali i svi ostali. Svi su od njega tražili da se vrati Maček kako bi Hrvatska mogla doći do svojih prava! Samo Maček i nitko drugi ima pravo govoriti u ime hrvatskog naroda!

Šubašić je bio jako pogođen. To nije očekivao. Pokušali su ga nekako braniti dr. T. Jančiković i drugi, ali bez uspjeha. Nema sumnje da je to bio glas hrvatskog naroda, jer su svi ti zastupnici dolazili iz svih hrvatskih krajeva, noseći sa sobom istinska raspoloženja naroda. I sâm Jančiković mi je poslije priznao da to nije bilo namješteno, nego da je to istinsko osjećanje naroda.

Bužančić nadalje kaže da je glavni arhitekt ubijanja Srba u Hrvatskoj bio Veesenmayer, njemački poslanik u Pešti. On je za vrijeme Jugoslavije živio u Zagrebu s time da proučava stanje. Njegov je zadatak bio da produbi mržnju i antagonizam između Hrvata i Srba, s ciljem da se pokolji izvrše tako znalački da bi se svako bratimljenje između ta dva naroda zauvijek onemogućilo.

Kad se bila pročula vijest da je Tito ubijen od Nijemaca, dr. Bakšić, član zagrebačkog Kaptola, izjavio je da bi Titova smrt, u to vrijeme, bila najstrašnija nesreća za hrvatski narod, kakva se ikada pojavila od početka njegove povijesti! Neodvisno od toga što Crkva već trpi i što će još dalje trpjeti, daljnji razvoj hrvatskog naroda usko je skopčan s Titovom sudbinom. To sam slično mišljenje čuo od mnogih hrvatskih intelektualaca koji su inače bili protiv komunizma!

Težak dan! Danas *Vjesnik* donosi popis vješanih i strijeljanih na kome se nalazi i ime Kerubina Šegvića. Jadan don Kerubin! Zadnji sam ga put vidio 1940, prije no što sam pošao u Ameriku. Radovao se mojem polasku. - Biži, Bogdane - reče mi - iz ove proklete zemlje. Ovdje se sprema prava Apokalipsa s najstrašnijim Sudnjim danom koji smo ikada vidjeli! Osveta će biti strašna! Hrvati nisu zadovoljni Mačekovom Banovinom. Traže državu. Ante (Pavelić) je već sve utanačio s Mussolinijem. Pa što bude! - Imao je 76 godina. Bio je rodom Lučanin iz Splita. Sve mi se u glavi okreće; i nekako mi se smrklo! Don Kerubin, zadnji starčevićanac, pravaš, pod utjecajem Tome Arhiđakona razvijao je u toku rata teoriju da su Hrvati podrijetlom Goti. Rittig mi kaže da je o tome pisao i u talijanskoj

štampi; i da je često putovao u Rim. Pođoh Rittigu, ali on mi reče da se ništa nije dalo učiniti! Uvjerava me da je on učinio sve što je mogao. S don Kerubinom sam surađivao u splitskoj *Hrvatskoj riječi*. Često sam k njemu išao na Šoltu, gdje je imao lijepu vilu. Bio je živa enciklopedija, imao je ogromno znanje, napose iz stare i suvremene hrvatske povijesti. Jedanput smo čak išli čamcem veslajući do Marulićeva Nečujma; za cijelo vrijeme on je recitirao Marulićeve, Hektorovićeve i Lucićeve stihove. Bio je zaljubljenik u Hrvatsku. Upadoh u najbližu crkvu i upalih svijeću!

[Pokraj Šegvića, vidim iz popisa, isto su tako osuđeni "na smrt vješanjem" Miroslav Filipović-Majstorović, katolički svećenik, komandant logora Jasenovac, Stara Gradiška. Spiridon Mitka, pravoslavni svećenik, ustaški dušobrižnik logora Jasenovac, svećenik Ivo Guberina, ustaški bojnik. "Strijeljani su": Germogen Maksimov, pravoslavni patrijarh, Serafin Kupčevski, arhijerejski namjesnik, Filip Popp, biskup njemačke evangeličke crkve u Zagrebu. Ismet Muftić, zagrebački muftija. Dimitrije Mrihin, pravoslavni svećenik kod četničkih jedinica. Stjepan Kramar, profesor i kateheta učiteljske škole. Aleksej Borsov, đakon pravoslavne crkve. Radoslav Glavaš, franjevac i načelnik Odjeljenja za bogoštovlje, Joso Cvijanović, pravoslavni svećenik. S njima i don Kerubin koga obilježavaju: "katolički svećenik i profesor filologije". *Vjesnik* Zagreb, 30. lipnja 1945. God. V. Broj 61.]

1. srpnja

Spremam se napustiti Zagreb i vratiti u Beograd. Prije polaska opraštam se od Krleže, Štampara, Mate Ujevića i ostalih prijatelja. Sumnjam da ću ih ikada vidjeti. Posjećujem stari Zagreb za koji sam uvijek imao poseban osjećaj sentimentalnosti. Zaustavljam se u crkvi sv. Marka, gledam Kljakovićeve freske i Meštrovićeve skulpture. Zadržim se ispod Kamenitih vrata, svijet zastaje, plače, uzdiše, moli se. Neki pale i svijeće. Koga sretnem? To nisam nikako očekivao. Kompozitora Ivu Tijardovića. Znao sam da je i on, kao maestro Hatze, bio s partizanima, i u zbjegu kod Barija. Pun je nade. Znao je da sam dolazio iz New Yorka. Jako mu je drago. Zatim nastavi uzvisivanjem Tita i partizanskog pokreta, pa zaključuje:

- Vi ne znate što su ovi ljudi kadri učiniti. Bili smo negdje u zbjegu s našima. Četnici su nas i kraljevci optuživali da smo komunisti i, prema tome, bezbožni. Partijsko je vodstvo zaključilo da je potrebno ispred Engleza i saveznika razbiti sve te laži. Jedne smo nedjelje izjutra dobili naređenje da se svi pričestimo u crkvi na misi. Pričestili su se i rukovodioci, svi komunisti koji ne vjeruju u Boga. Englezi su odmah promijenili mišljenje o pokretu! Prihvatili su nas sasvim normalno, kao narod koji vjeruje u Boga. To je za sve nas bilo važno! Ne znate kolika je snaga u ovome pokretu.

Nije me nimalo iznenadilo Tijardovićevo oduševljenje za narodnooslobodilački pokret. Za njega se i prije govorilo da je komunist, iako je formalno bio pristaša HSS-a. Dalje mi kaže da je komponirao neke nove opere, da bi želio komponirati operu o Dioklecijanu. Rekao sam mu da je *Mala Floramye* jako popularna po našim naseobinama u Americi. Bilo mu je to jako drago. Preporučuje mi da se nikako ne razočaravam nego da budem strpljiv. - Sve će biti dobro. Sad su malo stegli, ali nisu ni oni ludi. Morat će prije ili poslije popustiti!

U hotelu "Palace" sretnem dr. Branka Čubrilovića, bivšeg ministra, koji nije bio nikako primljen ni u Šubašićevu vladu, ni u ovu Tito-Šubašić. Ljuti se na Savicu Kosanovića, da ga je on ocrnio kod komunista.

- Ti znaš - kaže mi - da sam ja uvijek bio za komuniste. Nisam li uvijek govorio da će komunisti pobijediti i da moramo priznati i Tita i partizane? I to još onda kad je Sava Kosanović vodio propagandu za Dražu. Nisam li dolazio u tvoj ured i tumačio ti da će pobijediti komunisti kad su preuzeli vodstvo otpora? - Sve to govori glasno, tako da ga čuju rukovodioci. Ali izgleda da mu to ništa ne pomaže. Kaže mi da je ostavio svoje u Americi.

Na pitanje: - Kako je u Bosni? - odgovara: - Zlo! Narod ovo nikako neće. Svi su za Mačeka, ali komunci ne daju, niti će dati!

I Čubriloviću se žuri u Beograd. Ali teško je dobiti mjesto u vlaku. Ogromno mnoštvo čeka već danima da dobije mjesto. Odemo direktoru željeznica koji nam reče da ćemo moći krenuti za dva-tri dana.

Iskoristim to vrijeme da posjetim Mariju Radić. Ona je već bila vrlo aktivna. Pokrenula je i novine *Narodni glas,* ali, kao i u slučaju Grolove *Demokratije,* nije mogla dobiti papira!? Jako je aktivna. Obilaze je neprestano predstavnici savezničke štampe. Nema dlake na jeziku. Napada diktaturu i daje vrlo kritičke poglede na razvoj stanja u zemlji. Strašno se srdi na Šubašića da joj ne izlazi u susret. Smatra da Maček nije smio napuštati zemlju. Sumnja da bi komunizam mogao duže trajati. I ona vjeruje da će Zapad morati suzbiti sovjetsko-komunističko nadiranje kroz srednju Europu.

Sreo sam na ulici Iliju Jakovljevića. On me je upozorio da se iste večeri održavaju "usmene novine". Jakovljević je jako oronuo. Bio je u šumi; i nije nikako oduševljen razvojem prilika. Na kraju održavanja "usmenih novina" u Novinarskom domu javio se za riječ neki vulgaran tip za koga mi rekoše da je politički komesar. Otvorio je neku knjižurinu i počeo čitati napadaje na vodstvo hrvatskog seljačkog pokreta, na Vladka Mačeka, nazvavši ih sve redom "izdajicama", "kvislinzima", "kolaboratorima Nijemaca, Talijana i ustaša".

Govor ostavlja vrlo hladan dojam na prisutne. Mnogi mi ljudi prilaze i kažu da je sve to sasvim netočno, da je sve to laž, radi se o liniji Partije, koja osjeća da joj je HSS težak i opasan neprijatelj.

Poslije govora pođem kroz grad s Jakovljevićem. On me isto tako uvjerava da je sve laž što je taj komesar izvalio. Veli da Maček nije ni s kim kolaborirao, ni s ustašama ni s Nijemcima. Zatim prijeđe na svoj odnos s Mačekom, pa mi kaže da je morao pisati u partizanskim listovima ono što je pisao, jer da su mu to naredili, napose u ono vrijeme kad su partizani znali da su na putu da pobjede. Komunističko vodstvo - nastavi - trebalo je u početku Mačeka. Ali kad Maček nije dolazio dok su ga trebali, onda im više i nije bio potreban, i zato ga više i nisu tražili.

Na moje pitanje da li je bolje da Maček nije dolazio, on kaže da mu se, poslije njegova iskustva s komunistima, čini da je bolje da nije dolazio. - Jer oni bi ga bili iskoristili, kao i sve ostale, bacili ga na sporedni kolosijek i zatim bacili kao sažeti limun. Tako će učiniti i sa Šubašićem, ako već nisu učinili. Ne znam da li si opazio - dodaje - da

Vjesnik nije ni riječi kazao o Šubašićevu boravku u Zagrebu? Bivši ban, predsjednik prosavezničke vlade, ministar vanjskih poslova, dolazi u Zagreb prvi put poslije rata, i ne posvećuje mu se nikakva pažnja, nego ga se sasvim ignorira. Nije li to najbolji dokaz da će ga uskoro odbaciti?!

U daljnjem razgovoru Jakovljević pokazuje da ga jako grize savjest što je pod pritiskom partizana napadao u partizanskim listovima Mačeka, pa mi čak u jednom trenutku kaže: - Ako ikad naiđeš na Staroga, molim te, kaži mu da sam to morao učiniti protiv svoje savjesti!

[Kasnije u Washingtonu to sam kazao Mačeku. Njegova je reakcija bila humana. Shvatio je i primio. Jako mi je hvalio Jakovljevića kao dobrog novinara, koji je znao iz par Mačekovih misli napisati čitave uvodnike koji su sasvim točno predstavljali Mačekovu misao.]

Bilo mi je žao Jakovljevića. Teška je sudbina našeg književnika i intelektualca! Bit će od sada, sve se bojim, još i teža. Posebno za one koji nisu u stanju iz načelnih razloga prihvatiti komunizam. To osjećam na Tinu Ujeviću, na Stanku Šimiću, ne toliko na Mati Ujeviću, za koga vjerujem da će se prilagoditi. - Za tebe će - rekao sam Mati Ujeviću pred polazak - biti uvijek neki leksikon ili enciklopedija. I komunisti će, kao i svaki totalitarni režim, morati pokrenuti leksikone i enciklopedije, a mi smo uvijek sanjali o tome kako ćemo izdavati enciklopedije. Zar se ne sjećaš, kad smo još bili u gimnaziji? Ti si učinio već do sada ono što sam ja uvijek sanjao da ću moći učiniti. Međutim, sumnjam da će mi to biti moguće!

5. srpnja

Pred odlazak traži me Bužančić. On bi želio da se opet prebaci u Beograd. Boji se dalje ostati u Zagrebu, iako više voli Zagreb od Beograda. Reče mi:

- Znaš da je nestao Ive Mihovilović, izgleda da je negdje odveden od Ozne, da ga mlate i ispituju.

Na moju primjedbu da je Mihovilović bio ljevičar, on mi to potvrđuje, ali dodaje da je za vrijeme rata surađivao s ustašama i s Talijanima, i da je, iako je to bio zadatak koji mu je Partija odredila,

napravio stvari koje su skrivile ubojstva nekih partijaca! Tek nečega ima, kazao je.

To isto potvrđuju mi i neki drugi, kazavši da se Mihovilović nalazi između života i smrti. Upitam Balena, ali on se pravi kao da ništa ne zna. Tek daje negativan sud o Mihoviloviću kao čovjeku bez karaktera. Žao mi je Mihovilovića, jer je nesumnjivo inteligentan novinar. Ali ne mogu nikako shvatiti da je za vrijeme rata surađivao s Ivom Bogdanom i s ustašama, pa čak i s talijanskim fašistima. U toj zemlji sve je moguće!

6. srpnja

Konačno doktor Čubrilović i ja dobili smo vozne karte za Beograd. Vlak je strašno prenatrpan svijetom. Ljudi su loše odjeveni, mahom svi neobrijani i neoprani. Vlakovi smrde ljudskim znojem i nečistoćom. Neugodan osjećaj. Napose nakon Amerike, gdje se ljudi mnogo peru. Ulazimo u odjeljenje gdje su ljudi već zauzeli mjesta, ali netom prepoznaše Branka Čubrilovića, dočekuju ga glasno i radosno. Čubrilović me predstavlja. To su članovi HSS-a, tako se oslovljavaju, iz Bosne i Hercegovine. Oni su i članovi bosanskohercegovačke vlade, jer su sudjelovali u partizanima. Među njima mi se neobično dopao dr. Jakov Grgurić, već poodmakao u godinama, inače potpredsjednik bosanskohercegovačke vlade. Daju neobično zanimljive podatke o stradanju naroda u Bosni i Hercegovini. Na 2,100.000 stanovnika, koliko je Bosna i Hercegovina imala, izgubila je milijun i sto tisuća, i to u prvome redu Srba, Muslimana i Hrvata. Zatim kažu, da su Hrvati najprije digli ustanak u Livnu 1941/42. Oko 450 Hrvata haesesovaca pristupilo je partizanima, zatim su se ustanci proširili na Banjaluku, Tuzlu, Mostar, Bihać. Osuđuju ustaštvo i ističu kako bez partizana i bez Tita ne bi bilo Jugoslavije! U povjerenju, zabrinuti za budućnost, raspitkuju se da li će Amerika primiti ovo stanje ili tražiti uspostavu demokracije! Mučna pitanja! Još mučniji odgovori! Po kolodvorima ljudi uskaču u vlakove, sjedaju po tlu hodnika. Gužva. Smrad.

Zadnji boravak u Beogradu srpanj - listopad 1945.

7. srpnja

U Beogradu vrlo živo. Mnogo se toga očistilo. Brzo se izgrađuje, posebno ulice. Ali, u isti mah, osjeća se komešanje. Ljudi očekuju promjene. Političari, tj. oni od političara koji nisu po zatvorima i logorima, sastaju se u raznim kavanama. Mnogo se govori o obnavljanju starih ili, kako Beograđani kažu, "istorijskih partija".

Pođoh u hotel "Moskva". Vele mi da je sve zauzeto. Dobio sam sobu u hotelu "Balkan", ali i to privremeno. U Ministarstvu mi kažu da moram što prije tražiti privatan stan. Obraćam se nekim beogradskim prijateljima. Svi sretni da me uzmu, jer će tako izbjeći, vele, da im nekoliko soba u stanu rezerviraju rukovodioci, čak i oznaši, i, što bi najgore bilo, Rusi. Odsjedam kod starih prijatelja, u jednoj od najkulturnijih beogradskih kuća, kod dr. Sl. St. Time je riješen problem, nadam se, do konačnog odlaska.

Uvečer neprestano vojske prolaze kroz Beograd. Večeras sam vidio grupu talijanskih vojnika, koji su se borili kao partizani po Makedoniji i Crnoj Gori. Povlače se u pravcu Zagreba kako bi stigli do granice. Izgledaju skršeni, razdrti su i u prnjama, mnogo ih je bolesno od malarije. Među njima i jedan Firentinac koji jauče: "Poveri noi Italiani" (Jadni mi Talijani!). Ja mu odgovorih: "Tutti siamo poveri!" (Svi smo jadni). On nadoveže: "Noi Italiani più poveri di tutti gli altri. Abbandonati dall'Italia, da tutto il mondo. Non c'è popolo più povero di noi!" (Mi Talijani bjedniji od svih drugih. Napušteni od Italije i od cijelog svijeta. Nema naroda bjednijeg od nas!) Ipak se nadaju da će se nekako dočepati kuće!

Ovaj me tužni prizor podsjetio na Francesca Simonellija, talijanskog partizana iz Napulja koga sam sreo u Rijeci. On je pribjegao našim partizanima negdje u Crnoj Gori 1941. Vratio se u

Napulj i vratio ponovno k nama, i to zato što nije mogao više živjeti u Italiji, jer da je još uvijek fašistička! Vratio se u Jugoslaviju, jer se samo "pod komunizmom osjeća prava sloboda!"

Ne mogu nikako zaspati! Nosim sa sobom Thibaudetovu *La Campagne avec Thucydide*, koju sam uzeo od svojih knjiga u Splitu. Na jednom mjestu Tukidid kaže: "Građani koji se nisu opredijelili uz jednu od dvije stranke, propadali su, bilo što se nisu borili, bilo što je njihova sudbina izazivala zavist" (III, 82). Razmišljam o svemu onom što sam vidio i čuo od Zagreba do Beograda. Ogromna mnoštva vojske i naroda. Majke iz najudaljenijih krajeva vraćaju se s krajnjeg sjevera, ili tamo idu da traže svoje sinove, nose im hranu. Mnoge od njih nose sa sobom mrtve sinove u kapsilima, u želji da ih pokopaju u Srbiji.

8. srpnja

Javljam se na dužnost u Ministarstvu. Osjećam da nema govora da bih mogao krenuti u inozemstvo. Međutim, ništa još nije formalno zaključeno. Savica Kosanović je sav zanesen u opoziciji s Grolom. Pođoh vidjeti Grola. Grol mi se, međutim, žali na Kosanovića, na bana Šubašića i Šuteja, pa veli da ga oni nikako ne podupiru u vladi. On svakako neće biti "korisna budala"! Izraz se pročuo Beogradom. Izišao je iz rječnika Moše Pijade. Mi smo svi "korisne budale", odnosno nosimo vodu za komuniste! I on kao i Savica pitaju me za stanje u zemlji. Rekoh da je sva zemlja protiv komunista! Hrvati traže HSS i Mačeka, Srbi radikale i demokrate. Ali komunisti imaju oružje! I prije će potoci krvi pasti, negoli će predati vlast. Kažem im da sam iznenađen s kolikom savršenošću kontroliraju vlast svagdje, pa i u najmanjem selu! Narod je prestrašen! Ono što je Pijade kazao: - Zublja straha mora plamsati visoko na žrtveniku vlasti! - provedeno je u svakom uglu zemlje! Nikakve snage nema koja bi to mogla ugasnuti ili suzbiti!

9. srpnja

Dugo razgovaram s Kosanovićem. On me nastoji uvjeriti da bi ipak najbolje za mene bilo da ostanem u Beogradu, eventualno da se

kandidiram na idućim izborima. Ideja mi se nimalo ne dopada! On to osjeća. Divi se držanju Grola i prezire Šubašića i Šuteja. Veli da ne pokazuju nikakve odvažnosti na ministarskim sjednicama. I on priznaje da je najekstremniji i najžučljiviji na sjednicama Đilas. S njim se ne da uopće raspravljati! Svi to isto kažu. Po cijelom Beogradu, posebno kod pisaca, književnika i intelektualaca, strah i trepet su Đilas i Zogović. Međutim, kad god pogledam na Đilasa u Skupštini, imam dojam jednog privlačivog intelektualca. Uvijek sebi kažem: Takav je morao biti Saint-Just! Ili Robespierre!

Kosanović me opet muči: - Eto vidite, vi ste u New Yorku nagovarali i uvjeravali Luja Adamiča da on predlaže i piše da se glavni grad Jugoslavije postavi negdje u središtu zemlje, recimo u Banjaluci! Sjećam se, govorili ste, da bude kao Washington, D. C.

- Jest - odgovorih. - Nikako historijska metropola. Ni Beograd ni Zagreb. Hrvati se neće nikada pomiriti s idejom da im prijestolnica bude središte Srbije, a Srbi ne bi nikada, ni u snu, dopustili da im to bude Zagreb. Zato je najbolje rješenje administrativni glavni grad. Svi bismo bili zadovoljni!

- Ali vidite, sinoć se o tome razgovaralo kod Tita. On odbija svaku pomisao o tome da bi se prijestolnica premještala iz Beograda negdje u sredinu zemlje. Kaže da je Beograd idealan grad za prijestolnicu, da sjajno leži i da ima izgled grada koji vodi zemlju! Upravo je oduševljen Beogradom! Njegovim duhom i njegovim mentalitetom vodećeg grada. Osim toga, on drži da je to i Moskva i za Sovjetski Savez i za velikorusku republiku.

Dakle, tu smo: i Tito se oduševio Beogradom, i njega je zanio dinamizam Beograda. O nekom District of Columbia, odnosno o administrativnom centru, nema ni govora! Dodajem tek toliko da je Kemal-paša ipak imao više odvažnosti da prenese središte zemlje iz Istanbula u Ankaru, na goloj visoravni, i da ukine staru abecedu i unese latinicu! To je značajnija i dublja revolucija od one Lenjinove i ove naše! Međutim, Beograd sve više zauzimlje maha i u ovoj drugoj Jugoslaviji! I to će kod Hrvata stvarati i nadalje sklopove manje vrijednosti!

Dok nisam u stanju uvjeriti Kosanovića, dotle ne mogu uvjeriti ni Hrvate Paju Gregorića, ni Žanka, niti Augustinčića, da ne govorimo o Bakariću. Jedini koji to osjeća je Andrija Hebrang, ali osjećam kako

je on sasvim izoliran, ne samo od Srba, nego i od svojih drugova Hrvata!

Za ručkom u "Majesticu" prilaze mi dva američka novinara, Philip Hamburger iz magazina (časopisa) *New Yorker* i njegova žena, Edith Iglauer, koja piše za jedan clevelandski dnevnik. Vidjeli su me u Ministarstvu za informacije, pa su htjeli sa mnom razgovarati. Ja im dajem otvorenu analizu situacije. Oni su iznenađeni mojim, kako kažu, *frank speaking!* Međutim, kažu mi da im Kosanović nije tako govorio! To ih jako iznenađuje! Ja dodah: - Možda je u pitanju jezik ili, još točnije, pitanje komunikacija i izražavanja? - Oni se smiju toliko da ih jedva mogu zaustaviti!

10. srpnja

Traži me Kardeljeva kancelarija. Potpredsjednik me prima. Diže se kad me vidi, zatim prilazi k meni. Pomalo vuče jednu nogu. Izgleda strašno važan. Jedva da se nasmije. Govori ili pokušava govoriti srpski ili hrvatski, upravo kao i Korošec, s prilično teškim kranjskim naglaskom. Zna sve o meni. Čitao je *Agoniju Evrope* i osjećam odmah da sam za njega zapadnjački liberalni intelektualac, odgojen u školi Crocea i Ferrera, što znači da me smatra nesazrelim za revolucionarna vremena. Jednom riječju, osjećam da me smatra čovjekom koga je pregazio kotač povijesti!

Naširoko i nadugačko priča naglaskom i intonacijom pučkoškolskog uče o ciljevima američkog imperijalizma, ističući neprestano kako Amerika nije toliko jaka kao što mnogi drže. Među njima, razumije se, i ja; kako će ona uskoro ući u veliku ekonomsku krizu i u neku vrstu depresije upravo kao i 1929. Kad ja izražavam sumnju, on se pomalo uznemiri, zatim rasrdi, ne voli dijalog, voli nastavljati svojim monologom. Jako je dosadan i neuvjerljiv, možda i zbog toga što se mnogo ponavlja. Neprestano ponavlja jednu te istu stvar: svjetska revolucija se nastavlja i mora pobijediti. Mnogo se zanima za stanje u SAD, voli da čuje za snage koje potpomažu emigraciju. Ono isto što me je već pitao, ali ovaj put konkretnije i s više poznavanja. Osjećam da je čitao spis o svemu tome, pa i moje pisanje. Pri koncu traži moje utiske s puta po zemlji. Dao sam mu prilično objektivnu sliku svega onoga što sam vidio. On mi reče da je

i u mojem interesu i u interesu stvari da se ne mičem iz zemlje, da se ne vraćam u New York. Bilo mi je jasno da ću se teško moći izvući iz zemlje.

Pred rastanak izlažem mu slučaj dr. Andrije Štampara i Miroslava Krleže. Za prvoga veli da se potpuno slaže da ga treba oživiti i ukopčati u sistem, i to zbog njegove međunarodne reputacije. Što se tiče Krleže, prilično je neodređen, ali ipak kaže da je to stvar partijska i da taj slučaj moraju riješiti u dogovoru s drugovima iz Hrvatske! Dakle, jadan Krleža na Hrvaškem! Pomislih, jedan Krleža, poslije svega što je učinio da sruši mit buržoaskog društva, nije dostojan da bude prihvaćen od kleromarksističke hijerarhije! Kardelj, vrhovni inkvizitor Svetog ureda, misli polako, ali u okvirima dogme! *"L'esprit de parti"*, pisao je La Bruyère, *"abaisse les plus grands hommes jusqu'aux petitesses du peuple"*. (Partijski duh unizuje najveće ljude do niskosti puka).

Iste večeri sjedim s kiparom A. Augustinčićem u jednoj kafani gdje je nekad bio hotel "Srpski kralj". Augustinčić mi priča kako je on donio odluku i izradio plan da se Vladimir Nazor ukrade iz Zagreba za vrijeme najžešćeg ustaškog terora. - Zbog čega - upitah ga - niste, u isto vrijeme, izvukli i Krležu? - On kaže da se o tome dugo govorilo, ali da su došli do zaključka da je najbolje odvesti u šumu nacionalista i buržoaskog pjesnika, popularnog Nazora, jer svi znaju da Nazor nije nikad bio niti može biti komunist. Naprotiv, da je Krleža pobjegao k partizanima i komunistima u šumu, nitko se ne bi iznenadio. Svi bi držali da je to sasvim normalna stvar. I uistinu, pojava Nazora u šumi bila je senzacija. I ja sam se sasvim s tim složio, kazavši: - Za nas je u Americi to bila najveća senzacija. Ja sam o tome napisao nekoliko članaka u iseljeničkoj i u američkoj štampi! Najveći hrvatski pjesnik u šumi s partizanima!

Augustinčić me uvjerava za Tita da je autentični Hrvat iz Zagorja, iz Kumrovca, i da tamo ljudi govore sličnim naglaskom. Za sebe kaže da je i on iz tog kraja, pa prema tome zna! Ponovih mu da i Krleža kaže da je to onaj isti Tito koga je i on poznavao iz prvih poslijeratnih godina. Augustinčić mi tumači kako je on morao, iako ga ja za to ne pitam, praviti bistu poglavnika Pavelića da bi po odobrenju Partije mogao živjeti u Zagrebu i operirati u podzemlju. Kao i svi ostali, jako hvali Tita kao savršenog organizatora i ideologa,

pa mi kaže da mu je u Klanjcu jedna stara seljanka, upitana što misli o Titu, kazala: - On je Božji brat!

Dok tako razgovaramo, ispred nas sviraju balalajku bijeli Rusi, dok u istoj prostoriji piju vino i vesele se sovjetski oficiri! Augustinčić mi razvija svoje teorije o historijskom materijalizmu, pa kaže: - Najbolje je da se već sada ukopčaš u ovaj sistem. Vidiš ove bijele Ruse, koji su napustili svoju zemlju poslije revolucije. Sada su ih sustigli sovjetski crvenoarmejci čak i ovdje. Tako će za nekoliko godina oni biti u Rimu ili u Parizu ako ti tamo budeš. A u New Yorku za desetak godina! - Ja mu odgovorih da sumnjam da će to tako biti, ali on je zapeo sa svojim upravo emocionalnim uvjerenjem da će i Amerika prije ili poslije "pasti u ruke partizana"! Tako se to tada pjevalo.

Jasno je da je razgovor došao na Meštrovića. Pitao me i on da li sam ga vidio. Ja sam morao neprestano ponavljati da sam ovamo stigao iz New Yorka preko Londona, gdje nije bilo Meštrovića. Augustinčić mi ističe da je bolje da se Meštrović ne vraća, jer da se ne bi najbolje proveo. Imam dojam da bi mu povratak Meštrovićev smetao i zbog toga što on želi biti Meštrović ove crvene ere, dok bi eventualno politička vrhuška na čelu s Titom prihvatila Meštrovićev povratak i dala mu službenu poziciju vodećeg umjetnika "svjetskog glasa". Uostalom, Ivo Andrić već prisustvuje ručkovima kod Tita kad se pojavljuju vanjski ugledni gosti!

Imao sam dojam da me je Augustinčić želio uvjeriti da je za mene najbolje da ostanem, da se upišem u Partiju i pravim karijeru u sistemu!

O upisivanju u Partiju svakog dana me uvjeravaju i Kosanović i posebno Veljko Korać, moj komesar. Vele i opet vele da je to za mene najbolje. Ja se nekako ironično nasmijem i dajem neodređene odgovore! Sjećam se Machiavellija koji je savjetovao da se u političkim razgovorima mora uvijek govoriti tako oprezno da se isti mogu protumačiti na više načina! Upisivanje u Partiju, što se mene tiče, bilo bi neozbiljno, jer ja ne vjerujem ni u jedan njen postulat!

11. srpnja

Kosanović čini sve moguće da se organizira jedna akademija na kojoj bi se komemorirala uspomena na predsjednika Roosevelta. Stvar je konačno odobrena, ali ni on ni ja nećemo biti govornici nego Radovan Zogović. U Kolarčevom univerzitetu pojavljuje se na pozornici Zogović u partizanskoj uniformi, oko pasa oružje. Šeta po pozornici. Ima strašan pogled, iz očiju mu sijeva mržnja. Kad spominje Ameriku, iz njega izbijaju mržnja, prezir i "nipodaštavanje". Amerika je sinonim imperijalizma, ugnjetavanja naroda, iskorištavanja masa i klasa, konačno, zemlja u kojoj nema slobode nego samo za kapitaliste, nema kulture nego samo za bogati sloj. Opće nepoznavanje stvari. Roosevelt iz svega toga izlazi onakav kakav nije, jer iako se borio na strani Sovjetskog Saveza, on je ipak ostao ono što jest: neprijatelj radnog naroda! Kosanović sav dršće. Publika, među kojima ima Amerikanaca iz raznih američkih organizacija i ambasade, prenerażena. Komemoracija *my foot,* rekli bi Amerikanci!

Ako uistinu ovom zemljom zavladaju Zogovići, ja se uistinu bojim za njenu budućnost. Ne mislim da se na tim i takvim ljudima može održati ili razvijati bilo kakva zemlja. Ako ti Montenegrini zavladaju ovom zemljom, jao ti ga se ne samo nama Hrvatima nego i Srbima! Pomanjkanje kulture osjeća se u govorenju neistina, najobičnijih laži, demagoških frazetina, nedostojnih ljudi koji se čak smatraju nosiocima marksizma-lenjinizma! Krleža je imao pravo kad je govorio o "ovnovima". Nadam se da ipak takav nije Đilas! Ne bih kazao iz njegovih članaka! Ali Grol me uvjerava da je Đilas najteži na ministarskim sjednicama. Neprestano viče da između komunista i grolovaca postoje dva svijeta! Prije neki dan navodno je izjavio: - Mi komunisti ne možemo niti ćemo dijeliti vlast s bilo kime!

Rekoh poslije Kosanoviću: - Uvjeren sam da Zogović nije ništa čitao ni o Americi, ni o njenom načinu života, ni o njenoj demokraciji. O Rooseveltu ne zna ništa. On je uzeo priliku da sve nas nekomuniste ne samo najvulgarnije uvrijedi, nego čak misli da smo mi neka duhovna i intelektualna bagaža kojoj se može ispljuvati u lice mnoštvo frazetina.

Iste večeri razgovaram s Brankom Lazarevićem i prikazujem mu što se sve desilo prilikom komemoracije. Lazarević se jako

zgraža, ali se ne iznenađuje. On drži da su to ljudi koji će nositi sistem, i da će za svakog istinskog intelektualca biti vrlo teško izdržati i preživjeti. Lazarević je još uvijek na crnoj listi, ali se ipak nada da će se izvući. Vinaver se već izvlači. Prevodi neke stvari. Klasike i slično! Andrićeva djela već pomalo izlaze, što znači da je skinut s indeksa! Izidora Sekulić je jako uplašena, jer ju je Đilas napao u vezi s Njegošem! Ja joj se zahvaljujem na prikazu koji je prije rata napisala u *Politici* o mojoj *Agoniji Evrope*. Ona bi voljela da se toga nisam sjetio i da joj nisam to kazao. Sva je inače kao travka, tanka, fragilna, jedva stoji na nogama, a mora da se vrati pješice kući negdje sasvim izvan grada!

12. srpnja

Ostajem kod kuće. Čitam uglavnom sovjetsku književnost, posebno Šolohova, sve već izlazi prevedeno. Dimenzije su romana o Donu ogromne kao u Tolstoja. Pripovjedački je talent tu (Rusi su majstori proze koja teče kao rijeka), ali osjeća se "socijalistički realizam" koji upropaštava umjetnost i stvaranje! S time se slažu i Lazarević i Andrić. Andrićevi romani suptilniji su i profinjeniji, ali nemaju one prozne širine koja se nalazi kod Šolohova. Tek uživam u čitanju i "Na Drini ćuprije" i "Travničke hronike". Jednog dana mu to kažem. On će na to: -Nadbiskup Šarić mi je prije više godina jedanput kazao: Omnia bona de Travnik. (Sve dobro iz Travnika). Andrić je uvijek sladak, ženskasti bosanski dvoličan. Takvim ga smatraju u Beogradu. Branko Lazarević ga zove "fra Ivo". Gledajte kako hoda, kao bosanski fratar. U zadnje vrijeme Andrić, kad šetamo uvečer, želi znati što ću raditi i da li ću napustiti zemlju? Savjetuje mi da to ne činim. - Zašto se ne povučete u Split i tamo ne pišete romane iz dalmatinskog života, kojih ionako poslije Vojnovića, Vodopića i Matavulja više nema! - Dobar savjet.

Andrić odbija svaku pomisao da bi ponovno išao u diplomatsku službu. Kategorički to odbija. Veli mi da je bio u Sofiji i kad je opet ugledao diplomaciju, čajanke i večere, da mu je sve to bilo toliko odvratno da se ne bi više u to vraćao.

Uvečer posjećujem kinematografe. Sami sovjetski filmovi. Beograđani su prezasićeni. Mene, međutim, zanimaju. Neki su

filmovi iz vremena oktobarske revolucije, gdje je glavni junak Čapajev. Skojevci i partizani stalno plješću. Međutim, obična publika indiferentna je ili čak izmorena do dosade! Sovjetska propaganda ne odgovara nikako našem duhu, mislim duhu i raspoloženjima i Beograda i Zagreba. Netko mi reče: - Ne verujem da će nas celog veka hraniti ovom hranom! Pa to je da svisneš! Ostavite, molim vas, pa uvek taj Čapajev! -

Čujem da se vratio Stanoje Simić iz Amerike i da po Terazijama tješi čaršiju da će i Amerika uskoro postati komunistička. U *Borbi* posjećujem Vladimira Dedijera, koji mi kaže da je vidio u New Yorku moju ženu. I zatim: - E, Amerika, Amerika, Amerika! - Međutim, u svojim člancima iz Amerike vrlo je objektivan, nigdje ne spominje da Amerika ide ulijevo. Oštro napada američku štampu, pa čak i Sulzbergera, koga zove "gangsterom pera", iako ga je on lansirao kroz *New York Times!* To je, izgleda, linija Partije. Ali vidi se tko je gazda u komunističkom sistemu - Dedijer može biti objektivan, Simić mora lagati! Ali Simić ne samo da laže, nego i glupo laže. Uostalom, nikada nije bio pametan čovjek! Tek, i on je napravio karijeru u komunističkom sistemu zato što je bio beogradski "ljevičar" i, k tome, zet Jaše Prodanovića, vođe srpskih republikanaca!

Komentiramo s Jančikovićem zadnje događaje. On drži da se kriza produbljuje, da je Grol uglavnom osuđen da ode iz vlade, da će za njim morati i Šubašić, ali sumnja da će Kosanović ispasti. Naprotiv, on drži da će Kosanović dobiti neki položaj ambasadora. Dodajem: - Washington? - Tako nešto! Sve to znači da će vlast pasti sasvim u ruke komunista! - Slažemo se! U komunizmu nema koalicije. Komunisti surađuju kroz koalicije samo pod jednim uvjetom: da preuzmu cjelokupnu vlast. I netom to izvrše, uzimaju sve u svoje ruke i bacaju svakoga koji nije njihov izvan vlade i vlasti.

Zanimljivo, Kosanović bi se zadovoljio ambasadorskim položajem! To nisam očekivao. Ali i to znači da je on osjetio da kod kuće pod komunistima nije više u stanju ništa načiniti.

Mislim da je to sada svima političkim ljudima jasno. Grolovo iskustvo nije bilo uzaludno! Đilasova krilatica da komunisti ne dijele vlast ni s kim više je nego točna. - Sve u Partiji, ništa izvan Partije - to ostaje fundamentalna osnovica komunističke vlasti. A narod, u kome, kako kaže Moša Pijade, komunisti plivaju kao ribe u vodi,

mora slušati i kasati za komunističkim vodstvom. Ta Pijadina uzrečica nije njegova nego Maova! Ali, u svemu tome, komunisti slijede Machiavellija koji je uvijek govorio da je narod promjenljive ćudi, da lako promijeni mišljenje. Kao u slučaju Savonarole u Firenci! Medici su pobijedili, jer su imali kapital, oružane snage i ideju. U politici pobjeđuju "naoružani proroci", koji pored ideje imaju i lukavost i lavlju odvažnost i, razumije se, sreću, *la virtù della fortuna,* snagu sreće. Gube uvijek "nanaoružani proroci", jer osim ideje nemaju sve ostalo, ono najvažnije. Dakle, u dilemi između *"profeti disarmati"* i *"profeti armati"* komunisti su ovi posljednji. Oni su, osim Machiavellija, mnogo učili i politiku egipatskih faraona, zatim Bizant i orijentalnu satrapiju, posebno u izdanju Staljina, a od katoličkih redova najviše prakticiraju regule sv. Ignacija Loyole. Kad su u Ženevi upitali Radeka kojim se tekstovima služe u postupanju s Kinezima, on je odgovorio da su im glavni udžbenici i pratioci knjige isusovaca o Kini! I ne samo prema Kini, nego i u svima njihovim praktičnim postupcima! Vraćamo se na Velikog inkvizitora iz Dostojevskoga, na politiku njegovih *Bjesova* i na praksu protureformacije, čak i Kalvina!

O svemu tome uživam razgovarati s Brankom Lazarevićem. Svaku večer poslije kancelarije sretnemo se na Terazijama i zatim u dugu šetnju do Kalemegdana i natrag. Branko Lazarević je jedan od rijetkih zapadnjaka u beogradskoj Bizantiji. Sa svima ostalima vrlo je teško uspostaviti dubok odnos u diskusiji, onu unutrašnju sponu koja vezuje intelektualca s duhovnim mozgom. Jako je načitan, i on je, kako kaže Paul Valéry, *lit tous les livres,* pročitao sve knjige! Ali i njemu, kao i meni, fali poznavanje marksizma, posebno ovog u izdanjima Lenjina i Staljina! Čitamo sve što nam dopadne ruku; izdavačka poduzeća bacaju na tržište toliko propagandističkog materijala da je čovjek, i uz najbolju volju, prezasićen. Ali jedno stoji: to je literatura koju moramo upoznati da bismo shvatili mentalitet ovih novih ljudi koji su preuzeli stvar u svoje ruke kad su nagmuli iz šume.

Lazarević se složio s ovom mojom opaskom: Naše su sredine napučene poluinteligencijom kojoj je doticaj s marksizmom kroz ruska izdanja i tumačenja, i posebno kroz sovjetsku praksu, pronašao okvir mišljenja i način kako da se domognu vlasti! Nikakve ostale

tradicije, ni filozofske ni političke, kod nas nije bilo, pa je sasvim shvatljivo da su ovi ljudi, kad su se domogli dijalektičkog procesa teza-antiteza-sinteza i saznali za površni razvoj povijesti kroz nizanje klasa (feudalizam-kapitalizam-komunizam), išli u sve to fanatično i neograničeno! Razumije se da ih je kod toga obodrilo sovjetsko rješenje koje ih je privlačilo i zato što se ono zbilo u jednoj slavenskoj zemlji na koju je istočni dio zemlje i Balkana uvijek gledao kao izvor svojeg oslobođenja! Pogledajte samo uokolo nas sve što pišu Đilasi, Zogovići, Kardelji, što sve stavljaju u usta Titu, pa zar sve to nije dokaz da je toj poluinteligenciji marksizam-lenjinizam-staljinizam dao fanatične potpore u njihovoj misli i akciji?

- Nije li u tome - nastavio sam - i sâm Krleža poslužio istoj svrsi? Njegovo prevrtanje i rušenje vrednota, njegovo površno i kontraverzno persifliranje i izrugivanje svega zapadnjačkoga, buržoaskoga i kapitalističkoga, stvorilo je kod svih naših marksističkih poluinteligenata uvjerenje da je zapadna civilizacija svršila svoj vijek, da je jedini izlazak krize u ekspanziji oktobarske revolucije na cio svijet. Krleža je sve to govorio patosom inteligenta koga je poluinteligent mogao ne samo shvatiti nego i prihvatiti. Pogledajte njegove eseje, kad on u jednoj rečenici nareda stotinjak europskih imena, a da ni on sâm nije pročitao sva njihova djela, kako to djeluje na mozgove naših glava s periferije! I kad ih, kao u nekom fantastičnom otkriću, proglasi za naivnjake, prazne i maglovite glave koje kao da misle izvan vremena i prostora! Krleža i ne zna da su i Croce i Ferrero počeli studiranjem Marxa i da su osjetili njegove poluistine na način na koji on i sva ta periferijska inteligencija nisu nikada bili u stanju osjetiti ni zapaziti!

- Međutim, sada im i Krleža smeta, jer je u procesu produbljivanja svoje misli ipak morao izraziti stanovitu skepsu. I na Krležu su ipak djelovale Staljinove čistke, kao i dogma "socijalnog realizma". Konačno, duh Krležinih razmjera morao se osjetiti pogođenim kad se radilo o slobodi stvaranja! To prije svega i nad svime! Inače je čovjek rob države!

Dr. Dragoljub Jovanović (zemljoradnik lijevog krila) želi po svaku cijenu održati konferenciju za štampu. Ona se i održava u Ministarstvu za informacije, a pozvana je sva strana štampa. Skrenuo sam pažnju nekim američkim novinarima da budu prisutni. Trebao je biti i Kosanović, ali u zadnji čas se ne pojavljuje. Dragoljub govori i govori, pomalo profesorski i pomalo demagoški. Govori i francuski. U jednu riječ, pravi dobru impresiju kod stranih novinara. Posebno se zahvaljuje Americi na potpori koju je dala u toku rata narodnooslobodilačkom pokretu i osobito sada na potpori u hrani. Jovanović jako hvali američku vojsku, i kaže da su njeni oficiri i generali ljudi iz naroda, kao i oni srpske vojske! Isto tako zahvaljuje se i Sovjetskom Savezu i bratskom ruskom narodu na potpori. Ali, osjeća se, s manje iskrenosti i topline. Poslije Jovanovićevih izjava u kojima traži slobodne izbore i prihvaća Grolovu tezu, javio se za riječ neki sovjetski dopisnik koji je nastupio provokatorski protiv Grola, tražeći svakako nekoliko puta od Jovanovića da se ne samo odrekne Grola, nego i da potvrdi da je Grol u službi međunarodne reakcije. Kad Jovanović to vrlo lukavo odbija, ovaj kaže: - Morate ipak priznati, ako gospodin Grol nije subjektivno vezan s međunarodnom reakcijom, on ipak objektivno tako radi da on pozivlje intervenciju međunarodne reakcije u unutrašnje odnose suverene države Jugoslavije! - Jovanović se jako uplašio, ali ne zna kako da zaustavi debatu!

Međutim, spasavaju ga američki novinari koji postavljaju pitanja sasvim druge vrste, tražeći od Jovanovića da im kaže što bi sve trebalo učiniti da se zemlja što prije politički i ekonomski stavi na solidne osnove. Jovanović razvija svoj plan o tome kako bi trebalo povezati sve političke snage zemlje, napose seljaštvo, uz ideju jedne demokratske socijalističke države!

Poslije konferencije prilaze mi Phil Hamburger i Edith Iglauer i izražavaju svoje iskrene simpatije za Jovanovića. Kažu mi da bi u interesu zemlje bilo da takvi ljudi budu obuhvaćeni u vodstvo zemlje! Međutim, ja sumnjam! Važno je ipak da Jovanović nije demantirao Grola.

Još smo u fazi stanovitih, iako ograničenih demokratskih mogućnosti! Grol, međutim, smatra da je isključeno da bi komunisti

popustili. Ima nešto malo vjere u Tita, za koga kaže da se najumjerenije drži na sjednicama vlade. Međutim, sve se više dolazi do mišljenja da je to sve namješteno. Tito igra ulogu pomirljivosti i taktiziranja dok pušta svoje vukove da nasrću, tako da on mora popustiti, razumije se, svojima! Vrlo vješta igra koju su, uostalom, prakticirali svi poglavari na Balkanu!

Grolova *Demokratija* ipak izlazi, iako uvijek u ograničenom opsegu, jer vlasti izjavljuju da nema papira. Netom se pojavi na Terazijama, ubrzo se rasproda, dok *Borba* ništa, *Politika* nešto malo više! Nema papira! Đilasovi članci, kao onaj o nacionalnom pitanju, da li su Crnogorci Srbi ili ne, zauzmu po dvije, tri stranice *Borbe*. Značajno je da se Đilas ne izjašnjava nego tek kaže da zavisi od pametne i dobre politike koja se bude vodila da li će Crnogorci smatrati sebe Srbima ili ne. U staroj Jugoslaviji Crnogorci se nisu smatrali Srbima, jer se prema njima vodila rđava politika i diskriminacija!

Komunisti harangiraju i protiv Grola i protiv Dragoljuba Jovanovića. Jančiković drži da su obojica izgubljeni. Toga je mišljenja i sva beogradska nezavisna inteligencija!

17. srpnja

U Skupštini je vrlo živo. Sjedim na galeriji. Blizu mene je i Korać iz Ministarstva za informacije. Kad se Grol digne da govori, osjeća se strašno dizanje krvi i nezadovoljstva. Narodni su zastupnici većinom u uniformi, s parabelumima oko pojasa i *tommygunima*, i samo što ne otpočnu s pucanjem. I kad Grol naglašava potrebu slobode - svi ustaju, lamataju puškama i viču: - Mi ćemo ove slobode koje smo krvlju izvojevali braniti krvlju! - Jadan Grol! Ne preostaje mu nego da sjedne! Izlazim iz Skupštine, a netko me predstavi Mitri Mitrović. Ona zaviče: - Poznajem druga Radicu odvajkada! - Ja je, međutim, nisam nikada vidio. Ludnica. Montenegrini dalje viču protiv Grola. Grol se u to pojavljuje sâm. Obraća se k meni tužno! Pomalo ga pratim do izlaza. Nije lako! Svi ga izbjegavaju!

Odoh kući. Ne vraćam se u kancelariju. Kod kuće čitam Dantea, koga sam sa sobom ponio iz Splita. Malo izdanje. Čitam

Ugolina i sve one *cante* koji se odnose na građanski rat u Firenci. Dante mi je bliži nego ikada prije. U gimnaziji mi je izgledao kao model za klasiku, model jezika, stiha i kompozicije, a danas mi izgleda i - života. Ljudi su, naime, ostali uvijek isti. Ali nekako ipak Danteova arhitektonika i savršenstvo tercina, u suštini gotska katedrala, ometa mi pomalo spontanost i izravnost života u doživljavanju, koji iz *Pakla* snažno izbija! Kad pomišljam na ono što sam vidio i što još uvijek gledam u ovoj našoj krvavoj zemlji, izgleda mi da je možda i svijet morao kroz sve to proći... Ali nisam još načistu s time da li će se iz naše tragedije roditi *Divina Commedia,* neki naš Dante, koji će obuhvatiti sav naš grijeh i svu ljepotu samoprijegora, koji je narod ispunio kao čin protiv grijeha!

Ne mogu nikako da zaspim! Spopada me strah da se neću nikada moći vratiti u New York, u zagrljaj Nini i djeci. Danteov *non cè maggior dolore*... - nema težeg bola, nego u bijedi sjećati se sretnih dana - muči me do grozote. Zahvaćaju me dileme: hoćemo li se ikada više sresti? Deset sjajnih godina provedenih u istinskoj slozi, u dubokoj poeziji, ispunjenih horizontima i perspektivama, s djecom koja rastu u jednoj zemlji slobode... Oko mene ljudi nestaju i gaze se kao mravi. A što im se sve nije obećavalo, i što im se još uvijek ne obećava!? Volio bih da noćas saznam što Nina radi i misli, da li je još uvjerena da smo učinili dobro što sam ja sam pošao kući, kad smo sanjali o tome kako ću ja u Zagrebu pokrenuti najveći dnevnik koji je Hrvatska ikada imala. Volio bih da se tako odjedanput sretnemo jedno s drugim i međusobno nadugačko ispričamo sve ono što smo za ovo vrijeme, otkako nas dijeli Ocean, vidjeli, čuli i proživjeli. Osjećam se stariji za cijelih deset godina: vidio sam prilike i saznao za slučajeve koji mijenjaju ljude, raspoloženja i osjećaje, i odnose nade. Ali ukoliko sve to što sam vidio i osjetio i savladam, uvjeren sam da će se to sazrijevanje moći sublimirati u ono za čim istinski težim: dati svijetu sliku onoga što je ovaj svijet doživio i što još uvijek ima doživjeti da bi se održao. Hoće li mi to poći za rukom, ne znam.

Tek, spopada me sumnja da je ipak nemilosrdno to što je Guglielmo Ferrero umro prije pada Mussolinijeva režima i što nije sačekao da mu ja razjasnim što znači režim straha koji izazivlje svagdje oko sebe režim komunističkog terora. Ne znam kako je to bilo pod Hitlerom u Njemačkoj, ali ovo što ja doživljujem sada pod

titovsko-komunističkim režimom nadmašuje u izazivanju straha, u ubijanju odvažnosti pojedinca, sve ono što sam doživljavao u fašističkoj Italiji. Nikakav totalitarni režim nije ostvario savršeniju mehaniku zastrašivanja ljudi od komunističkog. I to zato jer ne ponizuje ili ranjava tijelo, nego zato što ubija u čovjeku snagu duha, njegovo dostojanstvo i onaj osjećaj unutrašnje samostalnosti na koji čovjek ima od Boga pravo! I ja sada strepim od pomisli da bih mogao nestati. Kad god u noći ili rano ujutro čovječji korak prilazi vratima mog stana, bilo tko, možda i vjetar lupi o prozore, odmah skačem iz sna, budim se, i imam osjećaj da je Ozna tu, da me negdje odvede u nepovrat. Posebno ako me netko još pred večer upozori da se čuvam, jer da je čuo da su mnome nezadovoljni i da me traže!

Kako bih sve to mogao objasniti Nini u jednom pismu? Bojim se američkih novinara da ne uzmu pismo i da ga negdje ne ostave u hotelskoj sobi. Konačno, ipak sretnem Andricu iz Clevelanda i kako znam da u njega mogu imati povjerenja, predam mu pismo -pismo u kome Nini nagovještavam početke svojeg razočaranja i nemogućnost da jednu laž primam za istinu! U prihvaćanju jednog običnog diktatorskog ili poludiktatorskog režima čovjek može praviti kompromise sa samim sobom i s društvom u kome živi. Tko ga nije činio? Ali u pitanju prihvaćanja fašizma ili komunizma, dakle jednog sistema koji traži posvemašnje podvrgnuće čovjeka laži-dogmi, čovjek mora sve to razjasniti sebi i svojoj savjesti i društvu u kome živi, radi čega je sve to učinio i za čim je težio. Ne radi se o nekoj formalnoj slobodi. Ne radi se ni o nekim tumačenjima ideologije, pa ma kakva god ona bila, radi se o miru i o sreći koje čovjek, da bi živio, mora dati sebi i svojima!

Ali ni povratak u Ameriku ne zanosi me! Vidio sam je, živio sam u njoj, istina je vještačka. Zar se tamo opet vraćati i stvarati život iznova? Sanjao sam tako o Ulivellu, gdje ćemo u Toskani nastaviti, Nina i ja i naša djeca, naš sretan život. Daleko od krvi, od mržnje i zla! Talijani ipak nisu toliko krvavi koliko smo mi! Više cijene život od nas! *La vida es sueñ,* ponavljao sam u snu starog Calderona, *y los sueños sueños son!* (Život je san, a snovi su snovi!)

Obilazim američki Informacioni centar. Dobro je postavljen -u središtu grada, u blizini knjižare Kohn. Pred podne i uvečer u Centar ulaze mnoštva starijih, srednjih i mlađih ljudi. Vijesti u izlozima o američkim operacijama na Pacifiku lako se čitaju. O tome, razumije se, kao i prije, jugoslavenska štampa ništa ne kaže. Materijal koji Amerikanci pokazuju i dijele onima koji ulaze u centar dobro je pisan, informativan, objektivan i nenametljiv. Ljudi to vole i cijene. Za razliku od sovjetskog očevidnog propagandističkog materijala, ovaj američki je shvatljiv i prihvatljiv.

Sve to jako srdi Koraće, Baume i Vuksane, pa bi željeli sve učiniti da posebno mlađu javnost odvrate od američkih objekata. Meni neprestano predbacuju da Amerikanci krše obaveze koje su dali, da su nametljivi u svojoj propagandi i da žele svijet prevariti svojim nadrivrednotama. - A svatko zna da milijuni crnaca nemaju slobode! - Uvijek ista pjesma: Crnci na Jugu! To je sve što pronalaze protiv Amerike. U razgovorima s pouzdanim beogradskim prijateljima ja ističem: Kad bismo mi ovdje imali toliko slobode koliko ima crnac u Americi, stvari ne bi bile baš sasvim loše!

Dok su informacije o Americi prihvatljive i imaju uspjeha, dotle Amerikanci u raznim službama ne pokazuju ni odvažnosti ni načina kako da se zapaze, nego ostaju uvijek u stavu skromnosti i prihvaćanja svega onoga što komunisti od njih traže! To je ono što najviše srdi Beograđane i sve ostale naše ljude. Američkog ambasadora mr. Pattersona nigdje nema, kao da ne postoji. Jedini zapadnjački ambasador koji je aktivan, to je britanski Stevenson. Poznaje stvari. Javnost pravi usporedbe i dolazi do zaključka da su Englezi vješti, znaju što rade, živjeli su stotinama godina kao upravljači carstva gdje sunce nije nikada zalazilo, dok su Amerikanci zeleni, mladi i nevješti. Uvijek ih komunisti prevare dok su u najboljoj namjeri. - Da nam je imati američku moć - govore mi mnogi srbijanski diplomati i sveznalice - mi bismo sve ovo otjerali za dvadeset i četiri sata! - Uzaludno je tumačiti našem svijetu kako Amerikanac shvaća politiku demokracije. Ali i naš svijet ima u mnogočem pravo.

Amerika daje toliko hrane zemlji, na Dunavu se raspadaju tisuće kilograma čokolade, a narod je gladan. Međutim, "narodne

vlasti" odlažu raspodjelu hrane, dok ulični odbori ne sastave popise kome treba davati, a kome ne, tko je bio kolaborator, a tko nije! Amerikanci sve to znaju, sve to vide, a ništa ne čine da se tome stane na put!

Upozoravam neke prijatelje američke novinare, za koje znam da nisu ljevičari, i skrećem im pažnju da o tome pišu. Hoće li to učiniti, nisam sasvim siguran. Ali neki su već učinili. Nego sve to ništa ne vrijedi kad nema jedne jasne i odrješite američke politike koja bi pokazala zube komunistima!

U Beogradu se i nadalje sluša uglavnom BBC. Kad se čulo da je Maček vani i da je, što je bilo u travnju, izrazio svoju odanost kralju Petru te se tako ukopčao u protukomunističku politiku, prave se neke kombinacije, ali uglavnom kod reakcije! Nada da će Pavelić ili Maček dati otpor partizanima u vrijeme kad su Nijemci bili odbili partizane u Srijemu, što je zaplašilo Tita i vrhušku, izdimila se! Ali ljudi su ljudi, pa i nadalje drže da ovo ovako ne može trajati više od par sedmica ili mjeseci! Iluzije. Kad govorim s Amerikancima, napose s ljevičarima kojih je puna američka služba, dobivam dojam da o nekoj američkoj akciji nema ni govora. To se isto vidi iz pisanja američkog tiska. Ono što američki narod hoće, to je da se što prije povuku "boysi" kući! - *Let have the boys home!* - To hoće, tumačim beogradskim stratezima i političarima, američka majka, koja je sita rata. Tako se rastapa iz dana u dan najveća, najjača i najskuplja vojska koju je ikada povijest zabilježila od Aleksandra Velikoga! Ni jedna se vojska nije u stanju usporediti s američkom!

Neki nam Zadrani pričaju da su vidjeli, gdje god se američka vojska povlači, da se svagdje pale sve zalihe, milijuni dolara. Tumačim: - Takav je zakon američkog Kongresa da bi se spriječila korupcija vojske. Inače bi vojska sve prodavala. -Ali naši kao naši, dobacuju da to američki vojnici rade i po Italiji, i da bi bolje i humanije bilo da se sve to dijeli siromašnom i izgladnjelom narodu. Nemaju krivo. Ali UNRRA će i to nadoknaditi. Među američkim činovnicima UNRRA-e, vele mi, sve sâm komunist. Predali svu hranu komunistima, a oni dijele kome hoće. I uistinu, u "Majesticu" se hranimo kao "bogovi"! Kad ulazimo u "Majestic" ili se iz njega vraćamo, ljudi nas gledaju poprijeko. - Lako je vama - reče mi jedan beogradski predratni

korupcionaš - vama ne fali ni ptičjeg mleka, a mi se davimo! Samo što ne umresmo od gladi! -

23. srpnja

Za večerom u "Majesticu" okupi se mnogo rukovodilaca, ne samo Beograđana nego i iz unutrašnjosti, pa čak iz Hrvatske. Sjajan dojam prave braća Ivekovići, posebno Mladen. Razgovarajući s njima, imam dojam kako je duboka razlika između srbijanskog komunista, recimo, Šane Petrovića, i jednog našeg Hebranga ili Ivekovića. Naš je komunist u stvari socijalist humanističke osjećajnosti. Najprije, solidno je odgojen i načitan u marksizmu, i kad govori o politici, o ekonomici, pa čak i o književnosti, nosi sa sobom ogromno znanje. Išto je najprivlačivije, osjeća se humanim! Ali hrvatskim komunistima manjka osjećaj vlasti! Vlast kao da im je tuđa. Bosanski i hercegovački Hrvat agresivan je i pohlepan za vlašću, kao i Srbijanac. Dalmatinac je oportunist i ne bježi od vlasti, naprotiv, hvata je gdje može! Zato Dalmatinci grabe diplomatske i konzularne položaje. Gledam one neizbježive Leontiće, Machiede, Tartaglie, Jobove, Smodlake i Jakšiće, samo grabe ministarske položaje, razumije se, na "strani". Hoće svi biti ambasadori i generalni konzuli. Ali Paje Gregorići, Hebranzi i Ivekovići kao da se plaše vlasti i kao da vlast nije za njih. Korim ih neprestano i dobacujem: - Srbi će opet preuzeti maha, oni su već sada gospodari i mi ništa ne značimo. Danas je velikosrpstvo u Beogradu daleko opasnije nego ikada prije, jer u njemu učestvuju i Crnogorci i najveći dio prečanskih Srba, uz "rasicu" koja se ne osjeća hrvatskom.

U "Majesticu" sretnem Balena. On ide u Washington za atašea za štampu. Smatram izbor odličnim. Sumnjam da će se snaći s američkom štampom, ali bit će vrlo koristan na radu u iseljeništvu. Bilo bi korisnije da su njega ili nekog drugog Hrvata imenovali za ambasadora, jer je sramota da poslije Tresić-Pavičića nije više bilo Hrvata na tom položaju, a i Tresić se na tom položaju nije smatrao Hrvatom nego - Jugoslavenom! Međutim, Srbijanci i Srbi imaju i nadalje prioritet. Balen se raspitkuje za život u Americi, da li je istina da je poliomijelitis toliko proširen da ga gotovo nitko nije u stanju izbjeći! Rekoh da ipak većina američke djece nije zaražena. Govorimo

o Mati Ujeviću, na što će on: - Ne brinite se vi za Ujevića, on će se već snaći i u ovome režimu. Priprema se izdavanje leksikona i enciklopedija, što zanima Krležu, a tu će Ujević biti od velike potrebe! Klerikalci se uvijek snađu! - Balen je uvijek imao žalac protiv Ujevića i zato što je Ujević bio jači i obuhvatniji intelektualac od njega.

25. srpnja

Govori se da će se uskoro održati proces protiv grupe dražinovaca, koje su doveli u Beograd. Vlada veliko zanimanje i zato što bi to trebao biti senzacionalan nov tip staljinističkih procesa, na kojima optuženik priznaje sve grijehe koje od njega istražitelji traže. Takvi procesi moraju imati i odgojiteljsku značajku, da ozdrave javnost od uvjerenja i mišljenja koja su prije imali, upravo kao što se to odigravalo na moskovskim suđenjima 1935. pa nadalje. Čitam Koestlerovo *Pomračenje u podne,* koji sam sa sobom ponio na put još iz New Yorka. Dajem ga prijateljima, posebno Branku Lazareviću. Svi su iznenađeni. - Pa to je ovo! -

Kao dar s neba javio se u Beogradu Leigh White, stari prijatelj, američki publicist iz New Yorka. On je zasigurno došao i zbog suđenja. Bio je u građanskom ratu u Španjolskoj. Ljevičar, mislim i komunist, razočarao se još u Madridu, gdje je drugovao i s Hemingwayom i s cijelom grupom američkih ljevičara koji su se razočarali u komunizmu, napose poslije Staljinovih čistki. Za vrijeme rata bio je dražinovac, družio se s Fotićem i Rastkom Petrovićem. Sve nas, Adamiča, Pribićevića i mene, jako je napadao zbog toga što smo pozitivno pisali o Titu i partizanima i osuđivali Mihailovića i četnike. To jest od 1942. pa nadalje, kad se pročulo o Titu. On je uspoređivao građanski rat u Španjolskoj s našim, i nije ništa vjerovao komunistima, zato i nije vjerovao da bi Draža bio mogao biti njemački kolaborator, isto to i četnici. Hrvate nije volio, nego je, kao i Ray Brock i Cyrus Sulzberger, bio na strani Beograda, četnika i uopće velikosrpske politike. Sulzberger je ipak bio prvi koji se već 1943. opredijelio u pravcu Tita i partizana. Sve to tumačim prijateljima u Beogradu, koji ništa ne znaju, a govore kao da sve znaju. Posebno Leontić.

White me upita: - No što je, Bogdane, čujem da niste zadovoljni!? - Na moje iznenađenje: - Tko to govori? - Svi po Beogradu, a i vaš šef, ministar Kosanović. - Je li moguće? - Jest, reče mi, ne vjerujte ništa Radici, on je sasvim na strani reakcije! - To me je duboko iznenadilo! Nisam znao da u Kosanoviću ima toliko nevjerice! *Graecafides nulla fides!* Sjetio sam se da sam mu to jedanput kazao u New Yorku, kad mi je govorio koliko je neiskren, nepošten i lažan Trifunović, a ja naprosto navedoh gornju uzrečicu. Na to će Kosanović: - Kako se usuđujete da to kažete kad znate da sam i ja Srbin?!

Nadalje u razgovoru s Whiteom, rekoh tek ovo: - Leigh, ti sigurno znaš za slijedeću francusku izreku: *La république n'etait jamais si belle que sous l'ancien régime!* (Republika nije bila nikada tako lijepa koliko pod starim režimom). U daljnjem razgovoru i drugih dana od njega sam saznavao mnoge stvari, koje je samo mogao dobiti iz takozvanih velikosrpskih izvora! Vjerovao je da će se Mihailović ipak izvući iz zemlje, što bi moglo izmijeniti stanje. Mihailović s Mačekom i kraljem u emigraciji bili bi težak udarac za komuniste. Ja mu rekoh da u to ne vjerujem. Ovi su i suviše jaki, osim toga, odlučni da se posluže najgorim, općim građanskim ratom, dok je zemlja zamorena, a kod toga Englezi ih potpomažu, skupa s Rusima, dok je Amerika sasvim pasivna.

White mi reče da je Dedijer negdje u blizini Dražinih odreda. Traži Dragišu Vasića kako bi ga doveo u Beograd i uvjerio ga da napiše optužbu protiv Draže i svekolike njegove politike. Vasićeva optužba uvjerila bi srpsku javnost da digne ruke od Draže, kralja i svega ostaloga što je s tim u vezi. Odgovorih. - Čuo sam, ali i u to sumnjam! Vasić nije živ. Ubili su ga dražinovci, a ne ustaše, kako se to govori po Beogradu! - Zašto dražinovci? - nastavi White. - Zato - protumačih - jer su znali da je Vasić izmijenio mišljenje o Draži i da bi jednog dana mogao sve to kazati srpskoj javnosti!

Ostajemo u vezi, i često se viđamo, ali u "Majesticu" ne govorimo nego pođemo u šetnju do Kalemegdana. Po svim hotelima i uredima skrivene su slušalice koje sve hvataju.

31. srpnja

Suđenje dražinovcima. Ulazim u sudnicu i koga srećem na stepenicama - Marka Ristića u društvu s dvije, tri žene. Kad se smije, izlijeva mu se slina iz usana. Pravi dojam pubertetlije. Iz lica mu izbija izraz nezrela čovjeka. Pogleda me, i ja njega. On mi ne prilazi, niti ja njemu. Imam dojam da mu je susret sa mnom neugodan, jer nije načistu na kojoj sam strani, odnosno da li sam u milosti ili nemilosti režima. Možda i ne zna, ili se ne sjeća, tko sam, iako smo se prije rata često viđali u Beogradu? Uđosmo kroz ista vrata u sudnicu. Neki se ljudi obraćaju Ristiću. Inače, stari ga i reakcionarni Beograd nikako ne voli, jer kroz *Politiku* opisuje beogradsku čaršiju, kako je za vrijeme rata kolaborirala, kartala se, očekujući najprije njemačku pobjedu, a zatim savezničku, to jest anglo-američku. -Samo da se ne bi ovamo dokotrljali Rusi! - Inače, čujem da nije bio nikakav heroj, odlagao je odlazak u šumu, sve je vrijeme vegetirao u Beogradu u zatišju! Po Beogradu se govorka da je kandidat za ambasadora u Parizu. Tako bi i Ristić nastavio tradiciju "žute kuće" pjesnika-diplomata Jovana Dučića, Milana Rakića i drugih.

Optuženici izgledaju bijedno, očajno, napaćeno, kao da su danima i noćima mlaćeni i izubijani. Volio bih da nisam ovamo dolazio, ali me je zanimalo vidjeti dr. Đuru Đurovića, kojeg sam poznavao iz školskih godina u pariškoj Latinskoj četvrti. Bio je to sjajan mlad čovjek, pošten i intelektualno nadaren. Jedan je od vrlo rijetkih koji se drži dostojanstveno. Priznaje da je prisustvovao sastanku Draže Mihailovića s Nijemcima, i da je istom sastanku prisustvovao i američki pukovnik Magruder. Analizira Mihailovićev karakter, pa veli da je bio uglavnom vojnik, tako je naređivao svojim ljudima da ne slušaju radio-London. Đurović je imao radio-stanicu u Čačku, koja je, između ostaloga, i ambasadoru K. Fotiću slala vijesti o kretanju nacionalističkih snaga u Srbiji.

Osjećam da je kod Draže i četnika Fotić igrao ogromnu ulogu. Oni su uistinu u njemu vidjeli najglavnijeg svojeg predstavnika u Americi. Optuženik Keserović, koji inače daje utisak potpune bijede četnika, veli da su oni bježali prema moru, gdje su ih, prema uputstvima Fotića, trebali preuzeti i spasiti Saveznici. Inače, taj Keserović sve priznaje, a iz načina na koji priznaje osjeća se sva

bijeda četnika i uopće velikosrpskog četništva. Ne samo da ispadaju najobičnije sluge talijanske okupatorske vlasti, nego iz sebe ne puštaju ni glasa o nekoj savjesti ili programu koji bi željeli izvesti. Sudac i istražitelji vode suđenje na način na koji nastoje kompromitirati optuženike i načiniti ih bijednima. Mnogo toga prenosi se zvučnicima na ulice. Međutim, Beograđani ne vjeruju i drže da su ljudi bili toliko pretučeni da govore sve što im je naređeno. Ili da to nisu ti ljudi. Komunisti nisu u stanju da ikoga uvjere da je istina ono što oni kažu da je istina! To je čudnovato, ali tako je! Kad je riječ o istini, između onoga što je istina, a što komunisti zovu ili prodaju za istinu, postoji duboka sumnja u istinitost. Komunisti neće nikada uspjeti uvjeriti svoje podvrgnute da im mogu vjerovati! I ja sve to više potpadam pod utjecaj da se komunistima ne smije ništa vjerovati. Jer su majstori suverene laži!

5. kolovoza

Govori se o izborima. Na Kolarčevu univerzitetu drži se veliki zbor na kome Tito daje izjavu da će izbori biti slobodni, ali da je on siguran da će narod glasati protiv kralja. Anglo-američka diplomacija, koja je dala sva jamstva da će izbori biti slobodni tako da narodna mnoštva odluče da li će kralja, ostaje iznenađena. Tito nije smio prejudicirati odluke naroda. Kako on zna da će narod glasati protiv kralja? Otkuda njemu to prescijentno postavljanje pitanja?! Na Balkanu, međutim, to su sve fraze. Tko o tome vodi računa, pogotovo na komunističkom Balkanu! Komunistima nije do demokracije, ni do slobode, nego do vlasti. Oni će tu vlast zadržati, po svaku cijenu, pa čak i po cijenu općeg klanja.

Ima po Beogradu realista koji tvrde da će ovi vladati sve do novog rata kao i oni poslije prvog rata. Kod nas se vlada od rata do rata. Tko zgrabi vlast u ratu ili odmah nakon njega, drži je dok ne dođe do novog rata. A do novog rata, čaršija drži, mora svakako doći!

Meni izgleda da se varaju. Komunizam ostaje. Uistinu, teško je zamisliti da bi jedan režim mogao duže trajati od ovoga. Po uredima nitko ništa ne radi, po ulicama snabdijevanja nema, nitko nije zadovoljan. Svatko se žali na sve i svakoga. Bezvlađe i kaos čine se sveprisutnima. Ali nečega ima! To je policija, milicija, svemoćna

Ozna, koja ima agente i doušnike u svakoj avliji, da ne kažemo u svakom stanu. Svi se svakoga boje, nitko ni u koga nema povjerenja. Svi strahuju jedan od drugoga. Ljudi nestaju. I to je ono što drži režim. Strah, monstruozni strah. Stoglavi strah, s tisućama očiju i ušiju!

Razgovaram s Lazarevićem o Ferrerovoj analizi totalitarnih sistema, kako ih je on opisao u slučaju Napoleona ili za vrijeme terora iz francuske revolucije. Ferrerova anatomija straha dala bi se rezimirati ovako: strah postoji i vlada u svakoj revolucionarnoj vlasti. Gdje nema legitimne vlasti, tu vlada arbitrarna vlast koja se oslanja na stalnom strahu. Strahuju oni nad kojima vlada revolucionarna vlast, ali i vlast strahuje od onih nad kojima primjenjuje strah. Strah ide odozgo prema dolje, ali se opet vraća od dna prema gore. Prokleti krug iz koga nitko nije u stanju pobjeći. Samo uspostava legitimne vlasti u stanju je građanina, pa i čovječanstvo, osloboditi od permanentnog straha. Mi svi to osjećamo. Sve nas zahvaća strah.

Tako i ovdje i na ovome zboru partizani rukovodioci nastupaju borbeno. Svaki ima o pojasu oružje. Najpatetičnije je bilo čuti Marka Vujačića. Taj primitivni Montenegrin digao bi se i počeo urlati prijeteći oružjem, koje je imao oko pasa, da će se svatko uništiti tko se bude i pomislio dignuti protiv narodne vlasti. I odmah zatim počeo bi urlati odanost velikoj majci Rusiji. I tu mu je odjedanput pomanjkalo zraka u ustima, pa je završio buncajući neke nesuvisle riječi o majci Rusiji, majci svih Slavena i o sveslavenstvu... Histerija, epilepsija, bolest! Živimo u primitivnoj iracionalnosti jednog primitivnog svijeta.

Iz svega toga ima samo jedno rješenje: pobjeći, otići, nestati. Mnogi vele da nije teško pobjeći. Meni se ne da bježati.

10. kolovoza

Značajno je da za sve ovo vrijeme ne čujem kod beogradske čaršije nikakve mržnje protiv Hrvata. Nitko ne govori protiv Hrvata, nitko čak ne psuje ni ustaštvo, ni Pavelića. Međutim, komunistička propaganda, koju mahom vode Crnogorci i prečanski Srbi, neprestano napada Hrvate, optužujući ih zbog ratnih pokolja i umnažajući ustaška klanja dotle da ista izazivaju ne samo gađenje nego i stvaraju kod Srbijanaca postepenu odvratnost prema Hrvatima. S jedne strane ističu načelo "bratstva i jedinstva", za koje vele da ga je iskovao

narodnooslobodilački rat, ali s druge ipak ne kriju ustaška zvjerstva, nego ih dozlaboga uveličavaju. Povremeno dodaju i četnička zvjerstva, ali ne daju im onaj oblik koji daju ustaškim. Tako u komunističkoj propagandi svi Hrvati postaju ustaše. Ne samo oni, koji su to bili na čelu s Pavelićem, nego i Maček i Stepinac i cijelo vodstvo HSS-a, naime, ono koje nije pristupilo komunistima ili njihovoj fronti, u jednu riječ, cjelokupan javni život Hrvatske. Postepeno se, ali sistematski kod Hrvata stvara osjećaj teškog opterećenja, što, priznajem, zabrinjava i neke Srbijance.

Imam utisak da se ulazi u jednu dužu eru, u kojoj će biti Hrvat biti vrlo teško. U razgovoru s Jančikovićem, koji je istog mišljenja, dolazimo do zaključka da nije isključeno da ovakav postupak postepeno ne uvjeri Srbe da su oni i opet pozvani da vode zemlju, jer da su u toku rata bili lojalni Jugoslaviji. Ceh će platiti Mihailović, ako ga uhvate, i par četnika, ali većina čaršije, a da ne govorimo o narodu, ponovno će se spasiti, i zauzeti vodeći položaj, kroz Beograd, u cijeloj zemlji.

Sasvim pogrešna politika, koja će ponovno i još dublje otuđiti Hrvatsku od Jugoslavije. Komunističko rukovodstvo sve to čini, jer se osjeća nemoćnim i slabim u Srbiji. Jedini način da se ojača bio bi dati Srbiji vodeći položaj. Srbija to postepeno i prima. Zagreb i Hrvatska povlače se u se. Federalizma i ravnopravnosti nema niti ga pod tim uvjetima može biti. Tito, Staljinov đak, postavlja Beograd u položaj Moskve, što je u sukobu s programom najavljenim u Jajcu.

14. kolovoza

Svršen rat Amerike s Japanom. Taj se dio rata kod nas nije uopće pratio. Pod izričitim traženjem sovjetske službe u Beogradu, naša štampa nije uopće spominjala američke vojne napore i pobjede na Pacifiku. Tek onda kad su sovjetske trupe, uoči američke pobjede, nekoliko zadnjih dana ušle u operacije, naša je štampa davala sovjetskim operacijama takvo značenje, da je trebalo uvjeriti našu javnost da je Crvena armija dobila rat i protiv Japana na Pacifiku. I zadnji ljevičari u američkoj informativnoj službi ostali su ne samo iznenađeni, nego čak i revoltirani. Američki atašei za štampu davali

su svakog dana obavještenja i *Politici* i *Borbi* i slali ih u Zagreb i u Ljubljanu, ali ni najmanji dio svega toga nije izlazio u tisku, nego samo beznačajna i minimalna sovjetska akcija.

Iste večeri saznajem da je linija Partije da se nikako ne veliča ni američka vojska ni američka vojna snaga, nego da se minimizira. Mora se isticati da rat bez ruskog naroda ne bi bio dobiven. Atomska bomba, čiji je efekt nad Hirošimom svakoga uzbunio, mora se prešućivati, ublažavati i smanjivati. Ne dati nikako mogućnost da Amerikanci u vizijama masa dobiju oznaku naroda koji nitko nije u stanju pobijediti. Međutim, i to širim masama postaje jasno. Svi osjećaju da je Amerika prvi i glavni dobitnik rata. Narod je kod nas toliko bistar da ga nije u stanju prevariti nikakva propaganda!

25. kolovoza

Čitam u Thibaudetovoj *La Campagne avec Thucydide:* "Veliki rat će ostaviti evropski svijet ne toliko različitim od grčkog svijeta, kako ga je ostavio peloponeski rat... Igra će ljudskih strasti ponovno otpočeti, kao i sutradan po peloponeškom ratu; i ne toliko različita. Za vrijeme cijelog stoljeća po grčkim gradovima nacionalizam, individualizam i panhelenizam jednako se egzasperiraju u napete oblike, poput saobraćajnih baza gdje se razina jednih mora rješavati razinom drugih. Dvadeseto će stoljeće po svoj prilici živjeti po takvom tipu..." Drugim riječima, mrtvi će se oblici nacionalizma, individualizma i internacionalizma ponovno uskrsavati, ali kroz nove strasti i nova gledišta. Balkanizacija Europe i svijeta se nastavlja. "Politička se Europa srozala, ostavivši na ruševinama usamljene i neprijateljske nacije."

Razgovaramo o Jalti; o tome kako je u našem slučaju "fifty-fifty", koji je Winston Churchill prošle godine sugerirao Staljinu, mogao ipak biti proveden da su naši politički ljudi bili na visini zadatka. Međutim, pustili su se izigrati od komunista. Kod našeg političkog svijeta, i srpskog i hrvatskog, nije bilo klasne lojalnosti. Kad komunisti govore o klasnoj svijesti, o tome kako buržoaska klasa nema domovinskih ili nacionalnih granica, nego se drži povezana iz materijalnih i kapitalističkih razloga, oni ili ne vide stvarnost ili i nadalje bacaju mase u zablude. Hrvatski i srpski političari u toku

prošloga rata pokazali su da nisu imali nikakve zajedničke svijesti o zajedničkim klasnim interesima, jer da su je imali, oni ne bi nikada dopustili da se toliko pocijepaju da su Tito i komunisti upravo zbog takve pocijepanosti i postali arbitri i zauzeli vlast!

Da li oni to sada shvaćaju? Sumnjam. Grol mi neprestano govori kako nije u stanju da se složi ni sa Šubašićem, ni sa Šutejem, ali ni s Kosanovićem, koga smatra dušom prodanom komunistima! Napori da se oblikuje jedna demokratska fronta svakog dana padaju, odnosno postaju sve to više nemogući! Demokratska politička klasa nije na visini da se suprotstavi komunistima i njihovim frontama. Izdajstvo vođa!

Ne preostaje mi nego da se izvučem iz ovog pakla. O tome sanjam i mislim danju i noću!

10. rujna

Život u Beogradu iz dana u dan sve teži. Gledati oko sebe kako ljudi stradaju, ili se napinju da bi preživjeli, nije utješljiva pojava. Ali ipak svakog dana život donese nešto novo i patetično. Koga sretnem u Beogradu? Doktora Andriju Štampara. Odakle vi? - upitah ga. Sav je presretan i ozaren. Mora da je neka sreća i njega zahvatila. Iz dana u dan neki nestaju, drugi se opet dižu i pojavljuju iz mraka. Da bi opet živjeli.

Štampar mi izlaže kako je bio kod Tita i Kardelja. Sjajni ljudi. Sve shvaćaju. Tare ruke od zadovoljstva i veselja.

- Ovo je ipak bolje - kaže. - Moramo svi ovo poduprijeti. Ovi ljudi znaju što hoće i vole i zemlju i narod. Vi ste mnogo s čaršijom. Ne biste to trebali. Što će vam čaršija? Čaršija mora biti nezadovoljna, jer nije više na kasi. Tito me je sjajno primio. Šalju me u London. Vide i cijene moju reputaciju u svijetu. Hoće da me ukopčaju.

- Da vas iskoriste - primijetih.

- Znam, ali oni prije nisu ni to znali, ni htjeli!

Sjetih se onoga što mi je pričao u Ženevi prije rata, o dr. Bazali, poslije Bazaline audijencije kod kralja Aleksandra. Navodno, profesor Bazala je bio dirnut i oduševljen kraljem. - Govorio mi je o tome sa suzama na očima - veli Štampar - kako ga je kralj primio. - Ja mu rekoh, kaže Štampar: - Ta vi ste lud! Zar ne znate da je u tome

trenutku, dok vas je primao i s vama razgovarao, davao naloge da se ljudi ubijaju te zasigurno mislio kako će i vas prevariti. Zar vas nije sram?

Bazali je, opisuje Štampar, ispao cilindar iz ruku. Sav se zbunio, nije mogao osjetiti da je prevaren, da se prodao zločincu! Ja mu na to primijetih: - Zar to isto, doktore, ne radi i Tito, i još gore, dok vam povjerava misije u svijetu da ga hvalite! - On me ubrzo napusti, jer mu se žurilo u London, da se ne bi sa mnom kompromitirao. Nije me ni zapitao da li da ponese neke poruke mojoj ženi iako je kod nas danima sjedio, kad je bio sâm samcat, osamljen u Ženevi, i s oduševljenjem govorio o Mačeku kao pravom, dobrom i humanom narodnom čovjeku.

Prije rastanka, reče mi da Tita boli prolijevanje krvi. Smatra to užasnim zlom kod našeg naroda.

- Zamislite - reče mi - Tito traži od mene i od Aleksandra Belića da mu razjasnimo kako to i zbog čega kod našeg naroda postoji tolika žeđa za krvlju!

Ja se gorko nasmijem. Tek dodah: - Zna vrlo dobro Tito tko je žedan krvi!

Tako jedan po jedan odlaze gospoda, u crnom lijesu, nošeni od fakina! Ali neka im bude! Vojnovićeve stihove navodim iz sjećanja.

Rekoh to prijateljima i poznanicima. Ljudi primaju sve to ravnodušno. Na kraju krajeva, i Štampar je došao pod svoje. Drugi je opet bio ljevičar i Partija nije mogla da ga dugo drži u zapećku. Treći se opet nadaju da će i oni doći na red kad je i Štampar uspio! O Krleži, međutim, još uvijek ništa. Neki kažu da se Đilas u prisustvu Tita izmirio s Krležom i da je, prema tome, i taj spor riješen ili dignut s dnevnog reda. Ali kažu da je Tito u prisustvu Đilasa prekorio Krležu, kazavši da je Đilas imao pravo, a Krleža krivo. Dakle, Krleža u Canossi!

15. rujna

Osjećam kako se krug oko mene sve više suzuje. Osjećam da će i mene taj steznik konačno udaviti i da se neću nikada iz toga izvući. Konačno stižu i neke vijesti od Nine. I ona je pri koncu svojih snaga. Mjeseci prolaze, uskoro će i prva godina našeg odvojenja. Kako su

pisma neredovna, zaostaju danima na cenzuri, neka mi uopće i nisu predana. Život i za nju i za me postaje težak. Nina je jako zabrinuta zbog sina Lea, koji me sada u svojem razvoju tako treba! Ono što mu može dati otac, ne može mu dati mati i kad je razumna i visoko odgovorna!

U uredu (Ministarstvu za informacije) moj rad postaje nemoguć. Sve što napišem negdje se zadržava i konačno baca u koš! Korać me više i ne uznemiruje stalnim pitanjima da se upišem u Partiju. Jedino što mi savjetuje, to je da se oslobodim reakcije. Inače, kaže ipak, da sam ja prerastao službu koju imam, da to više nije za mene, i da bih se morao prebaciti na univerzitet. Ono što mi najteže pada, to je da sam ja nadležan za "stranu štampu", a objektivno mi je i konkretno zabranjeno da se sastajem, razgovaram i uopće viđam s novinarima iz inozemstva. Oni su sada pod nadleštvom Ozne, Bauma i Vuksana.

Razbijam glavu kako da se izvučem i nekako pobjegnem iz zemlje. Stvar nije laka ni jednostavna. Mnoštva bježe prema Trstu, ali i mnoge zaustave i hvataju. Moji odnosi s američkim i engleskim službama nisu nikakvi! Osim toga, i oni izbjegavaju da se upuštaju u organizaciju bijega poznatih ljudi. Boje se napadaja. Ono što me još uvijek spašava, to je moja "popularnost" u Americi kod našeg iseljeništva i kod liberalnih krugova u New Yorku. Vlasti u Beogradu znaju da bi im to više škodilo negoli koristilo, ali ni to nije sasvim točno.

Slučaj sa Šubašićem, koji se ovih dana zbiva, iznenađuje cio Beograd. Svi smo to predviđali, ali ipak nismo vjerovali da će se to zbiti prije izbora. Jedini koji je to predviđao bio je dr. Milan Martinović, bivši ministar financija i suradnik Krnjevićev i Šutejev. Zato je Martinović, dok je još bio u posjedu diplomatskog pasoša i na položaju ambasadora u Kairu, kidnuo, i to tako, da je jednog dana, ne govoreći nikome ništa, čak ni Šuteju, ravno iz "Majestica" pošao na uzletište i uzeo avion za Bari, a otuda natrag u Kairo. Mi smo svi bili presretni i prezadovoljni što je tako nasamario "gangstere" Velebita, Vučkovića i Nešića, koje nitko nije mogao nadmudriti! Kad smo to čuli, športaš i gurman Jakopić, jedan od najduhovitijih drugara, koji nije nikada gubio nade da ćemo se izvući, nabavio je vina i kave, pa smo cijele noći pili, najprije kod "Ruskog cara", zatim u nekom noćnom lokalu koji se tada otvorio. Bio je to neki lokal gdje se mogao

već tada sresti Titov sin, uvijek pijan i u društvu jeftinih dama! Nije govorio "našeg" jezika nego ruski!

25. rujna

Slučaj sa Šubašićem postajao je patetičniji. On je trebao na put s Kardeljem na parišku konferenciju. U zadnji čas se navodno razbolio. K njemu su došli sovjetski liječnici, koji su ga -tako je Beograd govorio - uspavali i spriječili mu svako napuštanje stana. Engleski ambasador Stevenson imao je s njim sastanak, ali kad je došao pred vrata vile, bio je odbačen od oznaša, i to grubo, bez ikakva opravdanja! Beograd je brujao vijestima takve vrste!

Tomica Jančiković je sada osjetio da i on mora napustiti Beograd. Svaka kombinacija sa Šubašićem postala je nemoguća. Ovog istog dana šećem s Jančikovićem izvan grada i razmatramo cijelu našu sudbinu.

Ja sam odlučio prije ili poslije u slobodu! Jančiković se s tim slaže i daje mi vrlo koristan savjet. - Pođi izravno Titovu šefu kabineta, Mitru Bakiću. To ti je civiliziran i human Crnogorac. Razloži mu slučaj. Imam dojam da će ti dopustiti da pođeš u inozemstvo!

Razgovaramo o Šubašiću. Jančiković se sa mnom složio da Šuba nije bio na visini. On je trebao već u San Franciscu otvoriti pitanje demokratizacije u okviru odluka Jalte, i to kao garant odluka na Jalti. - Imao je zatim prilike da se ukopča u Grolovu opoziciju ili da je sâm povede - dodah ja. Bili smo na kraju svih mogućnosti.

Jednog od tih dana Jančiković mi saopći da je Šubašić na putu da dade ostavku i da se povuče u Zagreb. On, Jančiković, isto će tako u Zagreb. Uostalom, mnogi se povlače iz Beograda. Grisogona više nema. Otišao je natrag u Split. Ante Cettineo isto tako.

U Beograd stižu i neki Splićani. Prilaze mi na Terazijama, pa kažu:

- Šjor Bojdane, rekao nam je meštar Lovre da vas vidimo, i da se vratila Ina (moja sestra) iz El Shatta, i da je tamo umro mali Lovre (njen mlađi sin). Velika je tuga. Vaši misle da ste vi već izvan zemlje. A jel'te, 'oće li ovo još puno durat? Ma ča Amerikanci ne vidu da su

nas prodali ovim razbojnicima? Ma zašto nas ne oslobode od ovog pakla!

- A kako je u Splitu? - upitah.

- Ma ča, kako je! Ma na što smo došli, judi moji, da s nama upravljaju Baja, Buljan i Piplovići! Šjor Bojdane, spasite nas. Recite Amerikancima da nas ne ostave u ruke ovih razbojnika.

Ono što najviše bije u mozak naš svijet, to je da ne vide kako će se zemlja moći razvijati pod vodstvom nesposobnih ljudi kojima nije uopće stalo do toga da li će narod raditi i snabdijevati se! Ne vjeruju da komunističko rukovodstvo može biti u stanju organizirati državu! Svjesni su i suviše činjenice da su komunisti vješti u organizaciji sveobuhvatajuće policije, ali ne vide kako mogu s takvim nesposobnim aparatom organizirati suvremenu državu. To i meni u početku izgleda nemoguće. Međutim, sve više dolazim do zaključka da u činjenici što gradsko pučanstvo strada postoji namjerna politika komunističkog rukovodstva. Oni, uostalom, to i ne kriju. Ako reakcija nema čime da se ishranjuje, to bolje! Mi ionako nemamo potrebe od reakcije! Neka ona samo umre od gladi! Mi nećemo umrijeti od gladi, niti oni slojevi na kojima mi zasnivamo novu državu.

To mi je sada jasno, ali nikako ne mogu u to uvjeriti ni Jančikovića ni ostale. Svi oni misle i vjeruju da ovako sistem nije u stanju ni razvijati se ni napredovati. Ja i nadalje stojim na stanovištu da je to vrlo smišljena i predodređena politika režima.

5. listopada

Konačno smogoh toliko snage da se javim za audijenciju kod Predsjedništva vlade. Dok sjedim u čekaonici, naiđe i Dragovan Šepić, Šubašićev tajnik. U ruci mu pismo. Uvjeren sam da je to Šubašićeva ostavka, ali ga ne pitam. Blijed je i jako utučen. Samo što mi reče na talijanskom je ovo: - Volio bi da se sada nada mnom sruči atomska bomba. Tako bi sve bilo gotovo!

Kad dođe red na mene, ulazim u kabinet. Ispred mene ustaje i prilazi mi Mitar Bakić. Razgovaramo. Kaže mi da je dobar dio svojeg života proboravio u Zagrebu, da ne voli Beograd i da bi se ponovno rado vratio u Zagreb. Zanimljivo je da i Bakić, kao i Vlada Popović, obojica Crnogorci odgojeni u Zagrebu, izgledaju manje agresivni od

beogradskih Montenegrina. Znači, Zagreb ipak utječe civilizatorski na ljude s periferije dok Beograd još jače pojačava u njima njihov grub instinkt!

Iznenađuje me da sve o meni zna. Ja mu tek rekoh da bih želio u Italiju, da sredim stvari moje žene koju dugo nisam vidio, i da bih eventualno išao i do New Yorka, i tražim da mi se izda putnica za to putovanje. Tražio sam je od Velebita, ali on je odbio da mi je da; on uopće ne vodi računa o mojem slučaju, nego sa mnom postupa kao da ne zna tko sam! Isto i oni u Ministarstvu za informacije.

- Znam sve - kazao je Bakić. - Nisu krivi ni Kosanović ni Velebit. Ovo je revolucija, naši rukovodioci, napose mlađi, postupaju s ljudima kao što ste vi kao što ne bi smjeli. Mi znamo što ste vi za narodnooslobodilački pokret učinili u Americi, svojim pisanjem i svojim predavanjima. Učinili ste isto toliko koliko jedna naša brigada. Ali to naši ne znaju, niti mogu shvatiti. Živimo u revoluciji. Neprijatelji su svagdje oko nas. Dovoljno je da bacite pogled ovdje u Beogradu. Sve čeka da sve ovo padne. Mi to znamo! Ja nemam ništa protiv toga da vi pođete u inozemstvo, ali ja o tome ne odlučujem. To mora odlučiti Predsjedništvo vlade. Kad se to bude odlučilo, ja ću vam javiti.

10. listopada

Za ovo vrijeme nastojim biti sâm. Ne zalazim više u kavane, gdje se i nadalje sakuplja reakcija, intelektualni Beograd, nego ostajem kod kuće i čitam. Ali tko mi prilazi! Najviše, gotovo svake večeri Ivo Andrić. Neprestano se raspitkuje da li sam dobio putnicu. I da li ću se vratiti. U početku mu kažem: - Ne znam. Moram najprije da se dogovorim sa ženom. Čini mi se da bi ona željela da se konačno smjestimo u zemlji. - Obrazlažem mu da ne znam što bih radio u Americi, da bih, ako već ostanem u inozemstvu, najviše volio biti u Italiji, na Ferrerovu imanju, u Toskani.

Netko me zatim upozorava da budem oprezan što govorim Ivi Andriću, jer da će on sve prenijeti gdje treba. Odbijam takve pretpostavke, ali činjenica da Andrić neprestano ispitkuje da li ću se ili neću vratiti zabrinjuje me i stvara uvjerenje da je i on dobio zadatak da o meni vodi računa prije nego mi se izda dozvola za polazak.

- Je li moguće? Je li moguće?

- Sve je u ovoj zemlji moguće - reče mi jedan stari prijatelj. - Sve! Ubili su u svakom čovjeku njegov ljudski osjećaj lojalnosti i povjerenja, bez koga društvo nije u stanju ni živjeti ni razvijati se.

Konačno dobijem poziv da se javim u Predsjedništvo vlade.

Mitar Bakić mi saopćava da je Maršal odredio da mi se izda putnica i da mi se zahvaljuje na svemu onome što sam u Americi učinio u toku rata za naš narod, da će me možda i osobno primiti da mi to kaže, ako bude bilo vremena. Što se mene tiče, odlučeno je, ako se budem vratio, da će mi biti povjeren ambasadorski položaj u inozemstvu ili neki važan položaj u zemlji. Ukoliko se ne vratim, Maršal se nada da ću i nadalje raditi u interesu pokreta. Putnicu mogu pridignuti kad god hoću u Ministarstvu unutrašnjih poslova, kod Vlade Zečevića, koji je o tome već obaviješten.

Odmah pođoh u Ministarstvo, gdje me je vrlo ljubazno primio ministar Zečević. Poslije duljeg razgovora, u kome se uglavnom govorilo o mojim iskustvima i o tome zbog čega napuštam Beograd, on mi preda putnicu. Zečević mi pravi dojam dobrog čovjeka, nimalo krvavog, kako su ga opisivali.

U Ministarstvu u prisustvu Kosanovića i Koraća napadne me Vuksan, prijeteći se da će me Ozna uhvatiti, pa ma gdje bio ako budem radio protiv zemlje. Vidim da je i Kosanoviću i Koraću sve to neugodno, ali ne kažu ništa! Ja se isto tako na sve to ne obraćam. Ali Vuksan se i nadalje prijeti.

Poslije toga Kosanović mi kaže: - Budite pametni. Vratite se. Znam pozitivno da će vam dati ambasadorsko mjesto u nekoj manjoj zemlji! Ja bih vam ipak savjetovao da se kandidirate na idućim izborima za narodnog zastupnika.

Slušam sve to iako znam da Kosanović, zabrinut iskustvom Šubašića, čini sve moguće da se izgubi iz Beograda i dobije položaj ambasadora u Washingtonu. Pitam ga za Šubašića. Ne kaže ništa. Raspitkujem se za Grola. Isto tako o svemu tome šuti. Jako je zabrinut. Kaže mi da će mi dati auto da me odveze na uzletište.

15. listopada

Pođoh u englesku ambasadu po vizu za Bari i za mjesto u avionu koji svakog jutra polazi iz Beograda u Bari. Odmah dobivam.

Iste večeri srećem na ulici Jadrijevića, kog sam viđao u Londonu u Šutejevom uredu. Sav zajapuren saopćava mi da me traži Ozna i neka, ako mogu, bježim, jer zna sigurno da će me uhititi! Ne kažem mu da imam već putnicu i čak i sve potrebno za avion. Bojim se da ne saopći Ozni, ukoliko ne zna. Ali kako Ozna operira samostalno i neodvisno od političkih ureda, sve je moguće, pa čak i to da me zadrže u Beogradu. Zabrinem se. Sigurno je to sve namjestio Vuksan. Iste večeri odoh k Augustinčiću koji me odvodi u svoj stan; tako zamećem trag i Ozni. S nama je i Erika. Ni ona ni Augustinčić ne znaju da ja trebam tog jutra ili sutradan napustiti Beograd.

Na uzletištu mi pristupa jedan oficir koji mi zaželi sretan put u ime Mitra Bakića i Predsjedništva vlade. Kad to čuh, pomislim da me hapsi i vraća natrag u Beograd. Međutim, nije tako bilo. Sreća me je i ovaj put poslužila. U avionu me uhvati neki histerični smijeh. Gledam oko sebe. Sve je normalno. Nitko se ne smije. Mnogi su iznureni. Nisu sigurno cijele noći spavali. Među putnicima srećem i jednog našeg Amerikanca, Perazića iz Kalifornije. Gleda me. Kao da zna da se neću vraćati u zemlju.

Obuzimaju me misli; teške i sumorne, protuslovne i neobjašnjive. Imam neko duboko instinktivno uvjerenje da se više neću vratiti u zemlju, da je više nikada neću vidjeti iako je duboko volim i nosim u sebi, u svakom atomu svojeg bića. Ne volim izgnanstvo. Mrzim neprekidno objašnjavanje strancima zbog čega sam u inozemstvu, zbog čega izabirem slobodu umjesto ropstva! Muče me sumnje, kao da čovjek ne bi nikada morao napuštati vlastitu zemlju, nego ostajati u njoj i prilagođivati se njenom razvoju, onakvom kakav je. S druge strane, sa svih strana mi se govorilo: ne ostajte ovdje, vi ste cio svoj život boravili u slobodnom svijetu, i potrebno je da tome svijetu otvorite oči, da mu kažete kakvo je zlo koje nas je zahvatilo.

"In' ya point de patrie dans le despotique", pisao je La Bruyère, *"d'autres choses y suppléent: l'intéret, la gloire, le service du prince"*. (Nema nikako domovine u despotstvu, druge je stvari nadomještaju: interes, slava, služenje gospodaru.)

IV.

Izgnanički dnevnik

Rim-New York
/1945-1946/

BARI, 17. listopada 1945.

Zapisujem u dnevnik:

"Peu de malheurs sont sans ressource; le désespoir est plus trompeur que l'espérance."

(Vauvenargue)

"La joie de vivre est finie pour les hommes de notre génération; nous ne la connaitrons jamais plus."

(Ferrero)

"Spegneransi innumerabili vite e farassi sulla terra innumerabili buche...

Ritornerà il tempo d'Erode, perchè l'innocenti figlioli saranno tolti alle lor balie e da crudeli omini, di gran ferite, moriranno.

Oh, quanti fien quegli, ai quali sarà proibito il nascere.

Vedrassi li alberi delle gran selve di Taurus e di Sinai, Appennino e Atlante scorrere per l'aria da oriente a occidente, da Aquilone a meridie; e porteranno per l'aria gran multitudine d'omini. Oh! e quanti fien quelli, che non rivedran più le lor provincie, nè le lor patrie, e che moriranno sansa sepoltura, colle loro ossa sparse in diversi siti del mondo.

Molti popoli fien quelli che nasconderan se e suoi figlioli e vettovaglie dentro all oscure caverne; e lì, nelli lochi tenebrosi, ciberan sè e sua famiglia per molti mesi, sansa altro lume accidentale o naturale.

Per tutte le città e terre e castelli e case si vedrà, per desiderio di mangiare, trarre il proprio cibo di bocca l'uno all'altro, sansa poter fare diffesa alcuna.

Parleransi, e toccheransi, e abbracceransi li omini, stanti dall'uno all'altro emisferio, intenderansi i loro linguaggi.

Molti fien quelli che cresceran nelle loro ruine."

(Leonardo da Vinci)

"Voilà la guerre ouverte entre les hommes, où il faut que chacun prenne parti, et se range nécessairement où au dogmatisme où au

pyrrhonisme; car qui pensera demeurer neutre sera pyrrhonien par excellence."

(Pascal)

"Ainsi dans le temps des fables, après les innondations et les déluges, il sortit de la terre des hommes armés, qui s'exterminèrent."

(Montesquieu)

"Aux vainqueurs la plaine et les vallées, aux vaincus la montagne."

(Colignon)[1]

* * *

BARI, 17. listopada

Poslije sedam mjeseci u Bariju. Na putu u Rim, Ulivello i Torino. Na uzletištu Harrison iz Reutera i Jacqueline Meyer iz France Pressea.

[1] "Malo je nevolja bez pomoći; razočaranje je varljivije od nade".

(Vauvenargue).

"Radost življenja za ljude naše generacije je svršila; mi je više nikada nećemo upoznati".

(Ferrero).

"Ugasit će se bezbrojni životi i zemlja će se raspuknuti u bezbrojne rupe... Povratit će se vrijeme Herodovo, jer će nevina djeca biti oduzeta njihovim dojiljama od okrutnih ljudi, umrijet će u velikim ranama.
Oh, koliko je bilo onih kojima će biti uskraćeno da se rode.
Vidjet će se stabla velikih šuma Taurusa i Sinaja, Apenina i Atlantika, kako lutaju po zraku od istoka do zapada, od Akvilona do juga; i nosit će kroz zrak veliko mnoštvo ljudi. Oh! I koliko je bilo onih koji neće više nikada vidjeti svoj kraj, ni svoje domovine, i koji će umrijeti bez pogreba, s kostima rasutim u različite dijelove svijeta. Mnogi bijahu narodi koji će sebe i svoju djecu i svoju živež skrivati u dubini tamnih spilja; i ondje u tamnim prostorima branit će sebe i svoje obitelji kroz mnogo mjeseci, bez ikakva drugog svjetla, slučajnog ili prirodnog. U svima će se gradovima i zemljama, zamcima i kućama vidjeti kako iz želje za jelom grabe iz jednih u druga usta vlastitu hranu, jedan drugome, a da nisu u stanju da se obrane. Razgovarat će i doticati se i grliti ljudi koji obitavaju s jednog na drugi kontinent, razumijevat će se njihovi jezici.
Mnogi će odrasti u njihovim ruševinama."

(Leonardo da Vinci)

"Evo rata rastvorena među ljudima, gdje svatko mora zauzeti svoj stav i neminovno se mora opredijeliti bilo za dogmatizam bilo za pironizam; jer onaj koji bude mislio da će ostati nesvrstan, bit će nadasve pironovac".

(Pascal)

"Tako su u vrijeme priča, za poplavama i potocima, iznikli na zemlji naoružani ljudi koji su se iskorjenjivali".

Pobjednicima ravnica i doline, pobijeđenima brda".

(Montesquieu)

(Colignon)

Jacqueline priča zadnje beogradske tračeraje. Žena američkog ambasadora bila je zatvorena od partizana kad je išla na Oplenac i osumnjičena kao špijunka iako je bila u automobilu pod američkom zastavom. Ambasador Patterson sazvao konferenciju štampe i saopćio incident. General Velebit otišao izraziti žaljenje, ali Patterson odbio žaljenje, obrazloživši da je to tek jedan od niza slučajeva, gdje se američki državljani hapse i sumnjiče da su špijuni. Dodaje da cio Beograd uživa i već javlja kako se američka ambasada sprema napustiti Beograd. Prelazeći Terazije, gledam dvije čete vojske; izvanredno su odjeveni. Marcijalan izgled. Prije dva dana defilirali su tenkovi. U Beogradu se osjeća ratna psihoza.

Ovdje u Italiji tišina. U barijskoj luci zatišje. Blago predvečerje. Tiho. Negdje zvoni Ave Maria. Ribari izvlače ribu i psuju. Narod ulazi u crkve. Kavane su prepune ljudi. Igraju karte i psuju. Bari je grad mora, sv. Nikole i Orijenta. Osjećam noćas u ovome neprivlačnom gradu da sam izbio iz šume, iz gorštačkih nekih strana, i da se na ovom dijelu Jadrana vraćam sebi, svojim zapadnjačkim osjećanjima. Obuzeo me je osjećaj dubokog unutrašnjeg zadovoljstva, euforije i euritmije. Preko mora moja je zemlja, koju sam jučer ostavio u krvi, magli, okrvavljenoj pjegama krvi i očaja. Ovdje ljudi žive u miru, koji nisam našao u svojoj zemlji, gdje riječ mržnja, ubijanje, rat, revolucija nikako ne izlazi našim ljudima iz rječnika.

Sedam mjeseci dubokog iskušenja, velikog previranja, unutrašnjeg sukobljavanja i beskrajnih prijeloma koje moram bezuvjetno sažeti negdje na komadiću papira i predati ih Zapadu, neka ovaj svijet vidi što se kod nas zbilo.

Za večerom Harrison napada englesku politiku. Osuđuje što Engleska i Amerika grade od Italije odskočnu dasku protiv Slavena; traži da i Engleska ide sa Slavenima, ne vjeruje u Italiju, pa veli da će Italija, netom je napuste Saveznici, pasti u ruke komunizma i prijeći Rusiji. To isto čitam i u listu *Union Jack*, gdje neki oficir govori da su utjecaji Rusije i komunizma na radničke mase ogromni.

Šaljem Nini brzojav: *Left Tito's paradise.* (Ostavio Titov raj.)

U Italiji anarhija, gdje vladaju demokracije Zapada. U Jugoslaviji, gdje vladaju komunisti, želja za anarhijom, nezadovoljstvo i posvemašnje nepovjerenje u Rusiju. U Italiji, gdje vladaju Saveznici i politička sloboda, ljudi simpatiziraju s diktaturom komunista. U

Jugoslaviji traže i očekuju intervenciju Saveznika. Najobičniji provincijski list u Bariju ima više vijesti negoli svi listovi u Jugoslaviji, pa ipak ljudi to ne vide niti osjećaju. Svijet, dakle, luta između anarhije - demokracije zapadnog tipa - i komunističke diktature, koju naivnjaci zovu demokracijom istočnog tipa. Dok se ta dva pojma ne konkordiraju, neće biti mira u svijetu. Ni jedni ni drugi nisu zadovoljni, što je i shvatljivo.

Tako osjećam da mi klima Italije odgovara. Topla, blaga, nasmijana. Iz Beograda, gdje je zadnjih dana bilo hladno, vlažno i maglovito, ovaj prvi kontakt sa Zapadom, na ovoj maloj, orijentalnoj, bizantinskoj kapiji, privlači me i zanosi. Osjećam euritmiju i nadasve slobodu od straha o kojoj se toliko govorilo kod kuće. Osjećam se oslobođenim. To me čini sretnim, tihim i blagim. Da nije vječne pomisli na Ninu, Lea i Bosiljku, koje tako dugo nisam vidio, osjećao bih se noćas presretnim. Nitko više na mene ne viče niti me kori. Nema kukanja i tužaljke prolaznika; naprotiv, osjećam da se postepeno vraćam sebi i svojoj vezi sa svijetom. Ali zemlja me još krvavo i duboko privlači, iako se tamo osjećam bespomoćnim. Ipak, mislim da se moram vratiti. Ta me misao ponajviše i muči. Da li prekinuti u korijenju sve veze ili ipak računati na to da se treba vratiti?

RIM, 21. listopada

Krenuo iz Barija preko Napulja u Rim. Preko Via Appie stigli u Via XX Settembre. Odložih stvari i pođoh potražiti hotel. Na Piazza Venezia sreo sam prve Talijane, gospođu Reale i njenu kćerku. (Obitelj Reale dugo je godina živjela u izgnanstvu u Švicarskoj, bila je u prijateljskim odnosima s Ferrerovima). Dale su mi potrebne adrese svih prijatelja. Istog dana, posredstvom jednog američkog prijatelja, odsjeo sam u hotelu UNRRA-e, "Esperia", na Via Nazionale. Zadnji put sam vidio Rim prije dvadesetak godina. Poznavao sam još Rim Goethea i onaj iz 1920. Izmijenjen je. Mussolinijeve preinake i neoklasika uz Koloseum sliče mi na teatar. Suviše armiranog betona i gvožđa. Cio dan, u nedjelju, lutao sam Rimom, oslobođen od straha.

Sastao se s Realeom (bivši ambasador i jedan od vođa Republikanske stranke). Utučen je, skeptik, povučen. Ono što me je

ponajviše zanimalo, govorio mi je o smrti obaju Ferrera. Zaplakao sam, suze nikako da prestanu. Posjetili smo stare prijatelje u redakciji *Il Monda*, i Cianca dovikne: "Ovdje smo se rastali prije dvadeset godina".

RIM, 22. listopada

Telefonirao Pacciardiju. Ručam kod njih sutradan. Oduševljeno su me primili. Razgovor o stanju u Jugoslaviji i Italiji. Pacciardi je popularan. Ima mogućnosti da dobije situaciju u svoje ruke. Zabrinut je opasnošću komunizma. Gđa Gigina Pacciardi daje mi svježe vijesti o ženi i djeci u New Yorku. Veli da je Nina jako povučena, osjetila je da je muči moje odsustvo. Leo visok, lijep, pametan, Bosa slatka. Dugo smo odsječeni. To me jako muči.

Istog dana telefoniram Sforzi. Odmah me pozove na ručak.

RIM, 24. listopada

Ručao u vili Sforza. Bio prije toga u Montecitoriju, gdje me je odmah primio Sforza. On vodi ustavotvornu skupštinu. Tu sam vidio Benedetta Crocea. Reče mi da mu se javim, da me želi vidjeti. Sa Sforzom otišli na ručak. Sforza se mnogo zanima za stanje kod nas. Rekoh mu cijelu istinu. Preporučuje mi da ne prekidam sa zemljom. Za ručkom Sforza mi reče da viđa mnoge Jugoslavene. Vidio je Spalajkovića, za koga kaže da je jako ostario i pobolijeva, i da traži veliku Srbiju. Napada Hrvate i ponavlja neprestano da je bila velika pogreška stvarati Jugoslaviju. Vošnjak, kaže Sforza, radi na stvaranju male Slovenije. U dogovoru je s Krekom. Slovenski liberalci i klerikalci, ističe Sforza, rade na odcjepljenju od Jugoslavije.

U zemlji, rekoh Sforzi, nije sasvim tako. Svi su slojevi nekako sporazumni da je glavni neprijatelj komunizam i da je potrebno sve učiniti da Anglo-Amerikanci oslobode zemlju od komunizma. Srbi se posebno boje da bi raspadanjem Jugoslavije oni sve izgubili. Sforza to prima sa simpatijom, jer, veli, Jugoslavija mora postojati.

Sforza dobro izgleda, jako je zadovoljan što je u središtu pažnje. Grofica Sforza nikako da se snađe u kaosu Rima i čezne za

New Yorkom. Sforza je uvjeren da Saveznici neće dopustiti da komunizam prevlada nad Italijom.

Viđam američke prijatelje. Frances Keen mi nudi svoj stan i nagovara me da napišem knjigu o Jugoslaviji. I to odmah. U razgovoru s Amerikancima osjećam da svi Jugoslaveni vrlo slabo stoje kod Saveznika. Isto to i kod Talijana. Amerikanci imaju osjećaj da Tito s Rusijom gura zemlju u rat.

Vidio L. Salvatorellija u redakciji *Nuove Europe*, gdje se sjatila sva bivša antifašistička inteligencija. Mario Vinciguerra i Guido de Ruggero. Zabrinuti su širenjem komunizma i Titovom ekspanzionističkom politikom. Ja ih uvjeravam da je Tito slab i ne može u rat, jer bi se sva zemlja digla protiv njegova strašnog režima.

RIM, 25. listopada

Vidio glavnog Parrijeva (predsjednik vlade) čovjeka Torraccu, koga sam otprije poznavao. Bio u Viminalu i tu razgovarao s grofom Morra, također prijateljem Ferrerovih. U Rimu su u vladi svi Ferrerovi prijatelji. Da je jadnik živ, kolike satisfakcije! Da je Ferrerov sin Leo živ, uvjeren sam da bi i on bio tu.

Lutam Rimom. Najstrašniji prizor na Piazza Colonna. Jugoslaveni su glavni majstori u švercu, crnoj burzi i sličnim operacijama. Svi su tu. Četnici šetaju u uniformama, s kraljevskim grbom na savezničkim uniformama. Prizor težak. Dolazi mi da pobjegnem, ali kamo? Naša emigracija nadmašila je Talijane u švercu.

26. listopada

Čaj kod Torracce. Vrlo dobro obaviješten i bistar čovjek. Traži neutralnost za Italiju. Veli mi da je sovjetska politika u Italiji podbacila. Rusija bi prodala Italiju u bescjenje. Talijanski komunisti mnogo gube zbog politike Rusije na Balkanu. Komunisti su posebno mnogo izgubili zbog Trsta. Rim je prepun naših iredentista. Stvaraju atmosferu 1919-1921. Opasna pojava. Može imati teških posljedica. Komunistima u Italiji škodi Titov hipernacionalizam.

Uvečer večarao kod Branka Aleksandra. Tu sam sreo Šutejeva sina. Bistar, inteligentan, pravi utisak da je pokadšto neodgovoran. Osuđuje oca. Veli da viđa Kreka, Topalovića, Adama Pribićevića. Kaže da se u Rimu nalaze Pernar i Torbar, da su u kontaktu s Mačekom i Krnjevićem. Veli da nisu dobro obaviješteni.

Poljaci u Italiji u masama, u engleskoj vojsci, govore da je rat protiv Rusije neminovan, spremni su da upadnu u Jugoslaviju. Englezi su jako povučeni, dok su Amerikanci sasvim otvoreno na strani protukomunističkih elemenata.

Vidio se s doktorom Jozom Smodlakom. Ostario je. Zadnji sam ga put vidio u Beogradu, gdje mi je neuvjerljivo branio Tita. Slaže se da je stanje u Jugoslaviji teško. Veli da nema izlaza iz komunizma. Priznaje da je Tito pogriješio što je odmah prešao u ekstrem, u komunizaciju, prije no što su se riješila osnovna pitanja vani, napose pitanje granica, ali ističe da nema alternative. Osjećam da je napustio Split, jer se tamo osjećao nepopularnim što nije mogao nikome pomoći.

27. listopada

Odmaram se. Bio sam u Viminalu, gdje sam imao dugi razgovor s doktorom Cosattinijem (Parrijevim tajnikom i bivšim partizanom). Razgovarali smo o Trstu. Talijani osjećaju da bi moglo doći do sukoba i žele ga izbjeći. Traže izravne pregovore s Beogradom. Uviđaju da bi put neutralnosti bio dobar. Parrijeva okolina vjeruje da je Italija u dobrim rukama, demokratskim. Misle da će se stvari brzo staviti u red ukoliko ne zavladaju ekstremi. Pojave kao Uomo Qualunque su zabrinjavajuće. Međutim, činjenica da je Democrazia cristiana jaka sprečava širenje komunizma. Trumanov govor izazvao dobar utisak. Amerika se osjeća jaka.

Poslije podne bio kod Sforze. Razgovarali o problemima Balkana. Sforza je jako zabrinut stanjem i na Balkanu i u cijeloj Europi, ali vjeruje da će se izbjeći rat. On bi želio uspostaviti izravne veze s Jugoslavijom, jer smatra da su odnosi između Italije i Jugoslavije ključ mira na Balkanu, ali ne vidi s kime bi mogao razgovarati. Dobiva dojam da Smodlaka nema nikakve snage.

29. listopada

Posjetio Kljakovića u ateljeu, u Zavodu sv. Jeronima. Našao ga u dobrom raspoloženju. U ateljeu ima veliki broj svojih vrlo dobrih stvari, pejzaža, dalmatinskih figura, Split, Klis, Solin, Vranjic. U ateljeu par Meštrovićevih stvari. Posebno impresivan sveti Franjo. Govorimo o stanju kod kuće. Ljuti se na Ćurčina, što traži da se on i Meštrović vrate u zemlju. S Meštrovićem je u vezi. Veli mi da mu Meštrović piše da bi trebalo raditi na sporazumu između Mačeka i Tita. Primjećujem da je kasno. Na tome su pali Šubašić i Šutej i svi ostali. Veli mi da su Meštrović i on jako stradali u ustaškoj tamnici pod Pavelićem, da je Meštrović neprestano padao u nesvijest i ostajao onesviješten po više od pola sata. Kaže da mnogi stari komunisti bježe iz Jugoslavije pod terorom Crnogoraca. Govori cijelo vrijeme. Teško je doći do riječi. Primjećujem: naši u izgnanstvu znaju više što se kod kuće zbiva od onih koji su tamo bili, i ne čekaju da im stvari razjasnite. Takav je naš svijet. Govori mi o nekom Titovom posilnom, Bjegoviću, koga je sreo u Bariju. Taj mu je pričao kako su partizani po Bosni ubijali Nijemce ili ustaše, što bi izazvalo represalije i prisililo seljake da dižu ustanak, bježe u šumu k partizanima. To je bio jedini način da se selo odluči na otpor. O tome, primijetih, ima bezbroj primjera u Dedijerovu *Dnevniku*. Seljak je bio neprestano između dvije vatre, dva iskušenja. I Kljaković kaže da su stari komunisti razočarani. To sam osjetio u Splitu.

30. listopada

"Le matin je fais des projets, et le long du jour, des sottises."
(Voltaire)[2]

Vidio Rossinijeva *Barbiere di Seviglia*. Odlična izvedba. Pjevao Tito Schipa. Francuzi imaju pravo kad kažu: *Rossini c'est la musique même*. (Rossini je sve sama glazba.) Motivi još uvijek djeluju kao najviše što je glazba dala. Ili tako osjećam poslije sedam mjeseci stradanja.

[2] "Jutrom stvaram planove, a danju pravim gluposti".
(Voltaire)

31. listopada

Večerao s Kljakovićem. Ostali do kasno u noć. Sreli Pernara. Tragikomedija emigracije.

1. studenoga

Posjetio i ostao u dugom razgovoru s Pietrom Nennijem, vođom socijalista. Ponajviše ga zanima stanje kod nas, zatim pitanje Trsta, opsesija za sve Talijane. Svi su Talijani na pitanju Trsta ujedinjeni. Veli da su komunisti sve izgubili zbog Trsta. On ipak vjeruje da će Rusija morati popustiti na pitanju Trsta i prepustiti ga Italiji. Nimalo ga ne iznenađuje strašno stanje kod nas. Veli: - Poznajem Crnogorce, vidio sam ih u građanskom ratu u Španjolskoj i znam što su kadri učiniti. - Veli da su tamo radili sve ono što sada rade po našoj zemlji: mučenja po policiji, kidnapiranja poštenih građana, masovna ubijanja, bacanja ljudi u jame, *foibe* u Trstu. Shvaća da sam morao napustiti zemlju. Žali što je Ferrero umro. - On bi nam sada bio jako potreban - dodaje.

Ručao kod dr. Joze Smodlake. Izgubljeno vrijeme. Njegov sin Sloven i ostali komesari vrše na njega pritisak tako da ne može kazati ono što bi želio. Šumska atmosfera kao i u Beogradu. Večerao s Mariom Vinciguerrom i njegovom kćeri Claudinom, koju sam upoznao kad je bila mala. Pričaju mi kako je Adriano Tilgher umirao u strašnim bolovima, rak u želucu, gorak i pesimističan, kao što je uvijek bio, za sudbinu svijeta. Vele mi da je često pitao za mene, gdje sam. Tilgher mi u Rimu mnogo fali. Isto se tako osjeća da nema Ferrera. Nenni mi je to nekoliko puta opetovao.

3. studenoga

Letim iz Rima preko Milana u Turin. U službenom zrakoplovu Alcide de Gasperi, sa svojom gospođom i svitom. De Gasperi se doimlje privlačivo, bistar, inteligentan, odgovoran, mjeri svaku riječ koju izgovori. Zabrinut je za odnose s Jugoslavijom zbog Trsta. Prije polaska u Turin večerao sam kod dopisnika *Overseas News Agency*.

D. Downs govori s velikim oduševljenjem o Šubašiću. Veli da je pošten i dobar čovjek i da mu je Macmillan s velikim poštovanjem govorio o Šubašiću. Amerikanci su strašno ljuti na Tita i komuniste. Svi kažu da osjećaju da su Tito i komunisti protiv Amerike. Rusija će, veli Downs, biti uzrokom stvaranja američkog fašizma. Ako Rusija zagazi u rat, Amerika će je tući, a zatim će doći do fašizma u Americi. Tako će Rusija biti tučena. Amerika će organizirati antikomunističku i antisovjetsku koaliciju protiv Rusije. Ta će koalicija imati sve europske narode protiv Rusije. Rusija će biti kriva za novi svjetski rat i obnovu fašizma. Primijetih: - To se i kod nas osjeća; zato su naši narodi svi protiv Rusije i protiv komunizma na Balkanu. Narodi neće slijediti komuniste. - Osjećam da smo izgubili sve simpatije kod Amerikanaca i da na Zapadu raste raspoloženje protiv nas, što je rezultat današnje Titove politike. Pobijeđena Italija stoji bolje od nas, jer Jugoslavija vodi politiku Rusije i svjetskog komunizma. - To je tragičan položaj, u koji nas je bacio Tito sa svojim Crnogorcima - dodaju prisutni Amerikanci. Jadna moja zemlja! Jadan naš narod!

MILANO, 3. studenoga

Milano jako oštećen. Posebno u središtu grada. Fasade postoje, ali netom čovjek baci bolje pogled na unutrašnjost, zgrada srušena i oštećena. Talijani sve to podnose prilično strpljivo. Marljivi su i bacaju se žilavo na rad. Kod nas nitko ništa ne radi. Ovdje, naprotiv, postoji mnogo više vitalnosti. Postoji ogromna želja da se otpočne nov život. Sreo mnoge prijatelje, mahom Talijane. U vlaku između Milana i Turina jedna Talijanka govori kako je bilo bolje pod fašizmom negoli pod demokracijom. Mnogi joj povlađuju i ljute se što današnje vlasti ruše sve ono što je gradio Mussolini. Neki primjećuju da je potrebno ostaviti ono što je Mussolini gradio kao što se, uostalom, učinilo i sa zgradama koje je gradio Neron. Montesquieu kaže: *"L'Europe est un Etat composé de plusieurs provinces"*[3].

[3] "Europa je država sastavljena od mnogih pokrajina". *(Montesquieu).*

Na kolodvoru me čeka rođak moje žene Carrare. Ručam kod njega i njegove majke, tetke moje žene, spisateljice Paole Carrare. U dva sata dolazi moj brat Ratko, koji je cio rat proveo u Torinu pod savezničkim bombama. Kod Carrarovih veliki interes za ono što ću kazati. Bilježim neke misli, koje mi padaju na pamet: Vraćamo se u period: *Cuius regio, eius religio.* (Čija zemlja, njegova i vjera.) Komunisti drže da se povijest pojavljuje ili pretkazuje, kao jedno slijeđenje klasnih diktatura po liniji obilježenoj Marx-Engelsovim manifestom komunizma, sve do posljednje diktature, jedino oslobađajuće diktature, koju zovu diktaturom proletarijata, koja, prema njima, uspostavlja uvjete efektivne slobode. U međuvremenu ruše sve što im smeta. Kolju i ubijaju. Talijani, sve sami ljevičari, ne vjeruju. Nastavljam: Dosljedno tome, sloboda kao metoda prestaje imati pozitivnu i apsolutnu vrijednost i postaje jednostavno sredstvo pripremanja "oslobodilačke" revolucije ili maska-kamuflaža, kojom se prikriva napor, volja, težnja ili namjera jedne isključive grupice za prevlašću. To je tendencija, kojom se danas nastoji zamijeniti pojam oslobođenja-oslobodilački kao jedno dinamično konkretiziranje s jednim jedinim pojmom slobode. Njihov totalitarizam nosi svoje podrijetlo u izdizanju politike na religiju. Katkada se govori o totalitarizmu kao o povratku na srednji vijek, npr. Berdjajev, ali ono što karakterizira srednji vijek, to je upravo podvrgavanje politike religiji. Machiavelli govori: "Politika nema veze s moralom" dok totalitarizam, bilo desnice, bilo ljevice, ima svoju formulu, koja glasi: "Politika opredjeljuje moral". Lenjin je, uostalom, kazao u vezi s gornjim: "Moralno je ono što služi komunističkoj revoluciji". To je dalje od Machiavellija. Glavna teza našeg vremena i totalitarizma sastoji se u činjenici da postoji samo jedna vrijednost, a ta je politička - *politique tout d'abord* (Maurras). (Politika iznad svega.) To neminovno vodi u totalitarizam. Demokracija je filozofija uvjeravanja. Totalitarizam nasilja. Čovjek se ne može promijeniti ako se ne promijeni društvo. Proces promjene čovjeka ide iznutra prema van, kod demokracije, ali kod totalitarizma izvana prema unutra. Marx je kazao: "Do sada su filozofi tražili da protumače svijet, ali ono što je važno, to je da ga se promijeni". Naši kod kuće to izvode ognjem i mačem!

12. studenoga

Radim kod kuće. Sâm. Vani je lijep, sunčan zimski dan. U ovoj tišini pojavi se Ivan Pernar u uniformi poljskog pukovnika. Stigao je preko Firence iz Rima. Veli da je bio u brizi za me. Otkako sam napustio Rim, nisam se, veli, javio Kljakoviću. Strepili su da me partizani nisu ubili ili kidnapirali. Naša je emigracija u očaju. Nitko o njoj ne vodi računa. Prepuštena je samoj sebi. Računaju na potporu Amerikanaca i Engleza. Ne žele se vraćati kući. Kako je teško gledati na sudbinu ovog našeg svijeta! Svi bismo mi mogli biti od velike koristi kod kuće. Ovako se stvaraju baze za daljnje akcije protiv režima, koje će se još jače razvijati. Ali čudnovato kako vas ipak ljudi pronađu iako pokušavate da se izolirate. U Turinu mi je dobro: mnogo čitam, sakupljam misli i sve ono što sam kod kuće doživio. Želio bih sve to staviti na papir, i kad se vratim u New York, objaviti. Ostali smo u razgovoru nekoliko sati. Ratko je bio prisutan. Emigracija vjeruje da će se naš problem riješiti vrlo brzo. Neobaviještenost.

MILANO, 15. studenoga

Posjetio Marija Borsu u *Corriereu della Sera;* iako u 76. godini, jako svjež, zdrav, jedan od najvećih talijanskih novinara s početka ovog stoljeća. Žali za smrću troje Ferrera, oca, majke i sina. Nudi mi da napišem niz članaka za *Corriere* o iskustvima kod kuće. Odbijam, jer želim sve to učiniti kad se domognem SAD. U Milanu posjećujem izdavača Garzantija, koji je preuzeo izdavanje Ferrerovih djela. I on me moli da napišem knjigu o zbivanjima u Jugoslaviji. Odlažem. Kod Garzantija sreo Orija Verganija, koga sam poznavao iz svojeg prvog prebivanja u Rimu, kad je dolazio na sastanke u Aragnu s Cardarellijem, Baldinijem i Ungarettijem. Za Lea Ferrera mi kaže da je bio jedan od rijetkih sinova velikih ljudi, koji su, za razliku od drugih, bili svjesni veličine imena koje su nosili, ali i umjeli pronaći svoj vlastiti put u stvaranju. Dodaje da su sinovi D'Annunzija bili propalice, da je Pirandellov sin Stefano mrzio svojeg oca, i smatrao ga krivcem što on, sin, nije mogao stvarati. Kod Lea se, kaže, to nije osjećalo, nego, naprotiv, svijest da mora naslijediti očevu tradiciju. Idem s Garzantijem na ručak u Galeriju: čuje se samo "naš" jezik, ogroman broj hrvatskih,

srpskih, slovenskih izbjeglica. "Kraljevci" nose na kapama značku Karađorđeva orla.

Bilježim na kraju dana: Nov pojam slobode može prihvatiti svako ekonomsko rješenje, samo da takvo rješenje omogući ili bude dostojno jednog što plemenitijeg izražavanja ljudskog života. Totalitarni režim oduzimlje čovjeku moć i snagu individualnosti i personalnosti. Kolektivizirajući ga, oduzimlje pojedincu moć i snagu samoće i onu ljepotu da živi sa samim sobom. Pascal je imao pravo kad je govorio da se sav čar čovjekov sastoji u tome da uspije i zna živjeti u jednoj sobi!

TURIN, 24. studenoga

Bio na koncertu. Odličan Beethovenov *Egmont*. Upravo trijumfalan. Zatim Brahmsova Simfonija. Bocherini iz XVII. stoljeća, toliko isfinjen i živahan. Mislim mnogo na Ninu. Nju muče pitanja o našoj sudbini, o našoj budućnosti. Pitanja na koja nitko ne može dati odgovor. Vrijeme je da se negdje sretnemo. Ali gdje? Čitam Casanovine *Memoirs*. U sedmom svesku opisuje svoj sastanak sa Zanovićem iz Budve. Opisuje kako mladi, živahni i ljepušasti Zanović osvaja sve plemenite Firentince svojom otmjenošću i neposrednošću. Ima metresu, dva paža, kola i kuhara. Ne želi da se vraća kući u zemlju tvrdih i primitivnih *Esclavona,* kamo nitko iz civiliziranih zemalja ne ide, nego tek onda kad zaluta neka lađica. Život je tamo težak i otužan. Zemlja je to, reče mu mladi Zanović, iz koje *la gaité s' était exilée*. Zar se i danas išta izmijenilo? Zar i danas nije to ista zemlja, iz koje su radost i veselje izbjegli?

U Italiji kriza vlade. Parri odlazi. Ovdje na sjeveru utisak je da je admiral Stone (Amerikanac) tražio povlačenje ljevice iz vlade i dolazak monarhističko-konzervativnih elemenata na vlast. Govori se o dolasku Bonomija i Nittija. Ovdje na sjeveru desnica daleko zaostaje za rastućom ljevicom.

25. studenoga

Čitam Konfucijeve *Razgovore*. Upitan od svojeg učenika Tse-kunga o najboljem obliku vlasti, Konfucije odgovara: "Čini na način da živežne namirnice obiluju, da vojska bude u dovoljnom broju da

brani zemlju i da narod gaji povjerenje u vladu, koja se nadahnjuje pravdom i vrlinom". Pošto je Tse-kung primijetio koju bi od te tri stvari trebalo napustiti, kad bi jedna od njih bila uskraćena, Konfucije odgovara: "Žrtvuj vojsku". - "A kad bi bilo potrebno napustiti jednu od dvije?" - Konfucije odgovara: "Napustite živežne namirnice. Možda će mnogi pomrijeti, ali smrt nije nikada bilo moguće izbjeći, dok bez pravde i bez vrline država ne bi nikako mogla opstati". Italija preplavljena knjigama o zadnjim danima Mussolinija. Čitam Mussolinijevu knjigu *Storia di un anno (Il tempo del bastone e della carotta),* Mondadori, 1944. U poglavlju "Da Villa Savoia a Ponza" opisuje svoj sastanak s kraljem 25. srpnja 1943, u villa Savoia, pošto je bio otpušten i predveden u zatvor. Sastanak se održao u 5 sati popodne. Kralj je ovako oslovio Mussolinija: "Caro Duce, stvari više ne idu. *L' Italia è in tocchi.* Vojska je moralno na zemlji. Vojnici neće više da se bore. Alpinci pjevaju pjesmicu, u kojoj kažu da ne žele više da se bore za račun Mussolinija. (Kralj je u pijemonteškom dijalektu ponovio riječi iz pjesme)". Mussolini nadalje veli da je bio odvažan u držanju pred kraljem, mada se iz njegovih riječi to ne vidi. Naprotiv, Paolo Monelli u svojoj knjizi *Roma 1943* kaže da je Mussolini bio vrlo slab. Mussolini kaže da je kazao kralju da on preuzima vrlo tešku odluku. "Kriza će biti smatrana trijumfom za dvoimenjaka Churchill-Staljin, posebno za ovog drugog, koji će u tome vidjeti povlačenje jednog antagonista iz zadnjih dvadeset godina u borbi protiv njega". Monelli kaže da je kralj u razgovoru sa svojim prijateljima ispričao drukčije držanje Mussolinija. "Promrmljao je (Mussolini) kao da je zavapio: Allora, tutto è finito! (Dakle, sve je svršeno!) Ponovio je još dva puta: Allora, tutto è finito. Zatim je poniženim tonom i kao tražeći zapitao: A što će biti sa mnom? S mojom obitelji? Kralj ga je osiguravao da će uzeti k srcu njegovu osobu, i one njegovih. Razgovor je tako prestao". Kralj je slagao, jer je Mussolini na izlasku bio uhićen. Monelli dodaje da je protiv toga jedino protestirala kraljica Jelena. "Trebali su ga uhapsiti", kazala je, "gdje su htjeli, ali ne ovdje. Mussolini je ovdje bio naš gost. Oskvrnila su se pravila kraljevskog gostoprimstva. Nije to lijepo." Hoće Crnogorka.* S druge strane

*Kći crnogorskog kralja Nikole bila je žena talijanskog kralja Viktora Emanuela III.

saznajem da je Mussolini generalu Badogliu, koji mu je govorio da vojska nema više ni košulje, odgovorio da sve to zna, "ali ja samo trebam imati nekoliko tisuća mrtvih da bih mogao sjesti uz stol mira pokraj pobjednika". On je računao dokraja u pobjedu Hitlera.

Kad je Badoglio bio u audijenciji kod kralja i predložio mu za članove vlade Orlanda, Bonomija i ostale devedesetgodišnjake. Veli Monelli da je kralj u pijemonteškom dijalektu doviknuo: "Ma i sun di revenant". (Tà to su aveti!). Na to je Badoglio odgovorio kralju: "I ja i vi, Veličanstvo, i mi smo aveti, ali ne vidim što bi se drugo moglo učiniti". Kralj nije htio za to čuti. "Al nemico che fugge", kaže talijanska poslovica, "ponti d'oro". - (Neprijatelj u bijegu, mostovi od zlata.)

RIM, 22. prosinca

Posjetio Sforzu. Kaže mi da Rusija ima pravo što traži kontrolu nad Perzijom i dijelove Turske. Za sve ovo što se zbiva kriv je Churchill. - Churchill mi je nudio da vodim proturusku politiku, ali ja to nisam htio. Zato je bio protiv mene. Putuje u Pariz da radi na talijansko-francuskom zbližavanju. Vjeruje u stvaranje nekog "latinskog bloka".

Ponovno vidio gospođu Tilgher. Veli mi da me se Tilgher često sjećao, pitajući se: "Che cosa pensa Bogdan?" (Što misli Bogdan?). Kad je bio u agoniji i umirao - 1941 -neprestano je vikao: "Lasciate mi passare. Sono un'uomo libero!" (Pustite me da prođem. Ja sam slobodan čovjek.) Ostavio je politički dnevnik.

Ručao sam u hotelu "Plaza" s Ignaziom Siloneom. Kaže mi da se viđa s Topalovićem i Ciligom. Kod stanovitih talijanskih krugova oko Nennija optimizam za razvoj konferencije u Moskvi. Međutim, ni Englezi ni Amerikanci ne vjeruju u pozitivan ishod, sumnjaju i čekaju.

Kod Kljakovića srećem izbjeglice. Mislim da je ova emigracija slabija od one iz vremena rata. Prosto izbačena iz kolosijeka. Od mlađih izbjeglica vrlo zanimljiv je pjesnik Viktor Vida. Poznaje marksizam i, što je glavno, našeg komunista. Veli mi da ima jedna Krležina novela *Na rubu pameti,* u kojoj je glavno lice Nervčik. U zatvoru kao anarhist dolazi u doticaj s metalurgijskim radnikom, koji ga snubi u komunizam. Nervčik *na rubu pameti* veli: "Vi ćete ono isto

raditi kad budete na vlasti što ovi danas rade. Ja gledam mjesečinu. Mjesečina je vječna. "*The moon is not down,* da odgovorimo Steinbecku, *the moon is eternal!*[4] Poslije toga, nastavlja Vida, Krleža je došao u sukob s Centralnim komitetom, s "ovnovima" Đilasom i Zogovićem, bio isključen iz stranke, itd. Krleža je zatim napisao *Antibarbarus*. Gledano danas, Krleža je imao pravo. Montenegrinski ovnovi, zaključuje Vida, sve su upropastili. - Jest, dodah, ti barbari Montenegrini; kaže mi Nenni da ih se sjeća iz Španjolske, zatim iz Ponze; podvala, dostava, hapšenja, nestajanje ljudi itd.

Čitam Titove izjave engleskoj štampi. Filozofija laži i kamuflaža. Ponavlja se stari recept. A ipak ljudi vjeruju. Englezi priznali republiku. Očajanje kod emigracije. Ja se spremam u Ulivello. Titov brod plovi na sva jedra. To je spirala i put totalitarnih režima. Sve ide dobro. Svršetak: rat, sukob, samoubojstva, revolveri, procesi, dostavljanje. Opet nove žrtve, ubojstva, nestajanje ljudi, ponori i jame. I sve bez cilja i nizašto! Samo da se domognu vlasti!

RIM, 23. prosinca

Pade mi na pamet Vidino tumačenje Krležina Nervčika. U Ženevi godine 1936. kazao sam Loli Ribaru doslovno: - Vi ste svi sjajni mladi ljudi i idealisti, ali vas se bojim kad zauzmete vlast. Bit ćete grozniji reakcionarci od ovih sadašnjih. To me straši. - Mladi se Ribar cinično smješkao. Do njega je bio i Ninčićev sin, pogrbljen kao i otac.

Dopisnik *Exchangea* Lessing veli mi da su izbori u Mađarskoj iznenadili Ruse, išli protiv njihovih računa i stavili ih u nezgodan položaj. Nadalje mi kaže da mu je Jan Masaryk kazao da je Moskva savjetovala Titu da nikako ne otvara krizu na pitanju Trsta. Sve više i kod Sforze raste mišljenje da bi Rusija u stanovitom trenutku mogla savjetovati Titu da bude umjereniji. To bi značilo da Rusiju ipak ne zanima Trst, i da ona mora voditi računa i o osjetljivosti Talijana. Ali komunisti i posebno Kardelj neće na tome popustiti.

Kljaković očekuje dolazak Meštrovića u Rim. Čujem da je Fotić javio Topaloviću da SAD neće priznati Republiku Jugoslaviju.

[4] Mjesec nije sišao, mjesec je vječan.

Međutim, jutros čitam *Il Mattino* i vidim da je Engleska priznala Republiku, što znači da će to učiniti i SAD. Amerikanci viču, ali zatim učine ono što čine Englezi. Sjetim se kod Kljakovića: Augustinčić mi reče da je Tito živio u Zagrebu uoči rata pod imenom ing. Tomanek. Vozio se u luksuznom automobilu, imao velikog psa i raspolagao obilnim novcem. To su mi potvrdili i neki drugi ljudi.

24. prosinca

Uoči Božića. Dolaze mi suze na oči. Mislim na svoje u New Yorku, na Ninu i djecu. Razgovaram s Ninom preko telefona i glas mi i nadalje zuji tužno u ušima.

Bio sam kod Marija Missirolija, starog talijanskog skeptika. Njegova vizija Italije jako tužna. Italija se pretvara u republiku parohija. Citira mi Carduccija: talijanska republika. Bolje: talijanske republike. A nad svime time blagoslov Svetog oca. Boji se popova, klerikalaca, Katoličke crkve. Italija je izgubila svoju nezavisnost. Postaje anglo-američka kolonija. Monarhist je, jer, veli, to je jedini način da se sačuva talijansko jedinstvo. Za komuniste kaže da su u službi Rusije, zato da kontroliraju vanjsku politiku Italije da ne bi suviše zastranila od interesa Rusije. On je mišljenja da Rusija neće komunizam u Italiji, nego da samo preko komunista kontrolira talijansku vanjsku politiku.

Veli za komuniste da traže apsurd kad ljudima hoće oduzeti sve one elemente bez kojih čovjek ne može biti: stan, hranu, sreću u životu. Za Togliattija veli da je mudar i potpuno servilan Staljinu. Za de Gasperija veli da je neiskren, ali lukav. Podsjeća me da u drugom svesku Conradovih uspomena stoji da je de Gasperi za vrijeme prvog rata razvijao akciju u prilog Austrije i Njemačke. Smatra da će Italijom vladati župnici. Ukoliko dođe do rata između Amerike i Rusije, smatra da će Italija biti druga Poljska. Poljska Zapada.

Badnje veče. Kamo ću? Neda mi se kod Talijana. Šime Pelicarić i njegova žena Marica Meštrović pozvali mene i Kljakovića na Badnje veče. To veče neću nikada zaboraviti. Poslije večere s Kljakovićem otišli na ponoćku u Svetog Jeronima na Tiberu. Tu je bila sva izbjegla Hrvatska. Plač i suze. Nostalgija za Kroacijom.

Crkva puna svijeta. Pjevaju se hrvatske božićne pjesme, koje godinama nisam čuo.

25. prosinca

Božić. Rim prazan. Sunce, toplo proljetno sunce. To su rimski kaprici.

Idem u Sv. Jeronima i odatle s Kljakovićem na božićni ručak kod Marka Ruska, Dubrovčanina. Vrlo drag svijet. Gostoljubivi. Osjećam se kao da sam u Dalmaciji. Oduvijek sam cijenio dubrovačku skladnost, njihov naglasak i stil. Ostajemo do kasno u noć. Mnoga izbjegla Dalmacija prošla je kroz taj pitomi skladni i gosparski dom. Bio sam tužan. Nema moje Nine, ni djece. Ratko u Turinu. Otac i majka sa sestrama u Splitu. Svi se razbježali svijetom. Svi nose u sebi čežnju za dalekim krajem. Mnogi žele da se izgube u svijetu, da zaborave odakle su. Kad čovjek pomisli, zašto sve to? Ovi bi ljudi bili korisni svakoj zemlji, posebno svojoj.

Međutim, sve vijesti koje stižu iz zemlje strašne su. Nova hapšenja. Progoni svećenika, industrijalaca, trgovaca, intelektualaca. Teror raste. Posebno sada u Zagrebu i Splitu. Poslije "izbora", progoni su oštriji i strašniji. Priznanje Republike, iako s rezervama, izazvalo dojam da se režim učvršćuje. S druge strane, demokratske snage mogle bi se povezati sa Zapadom, i pokušati novu ofenzivu k demokratizaciji! Ali gdje su te snage? A gdje vodstvo? Ovo u emigraciji slabije od onoga za vrijeme rata. Mnogi primjećuju: ostaje Maček i njegova oreola. Oko njega bi se mogao formirati neki povratak u zemlju i nadati posljednji pokušaj za demokratizacijom. Da li će ovi ljudi, razasuti po svijetu, biti sposobni da to izvedu? Sumnjam.

26. prosinca

Bio opet kod Missirolija. Razvija mi svoju tezu o Italiji. Veli da je ezarkija - vlast šest stranaka - bespomoćna da izvede bilo kakvu politiku sigurnosti. Osjeća potrebu stvaranja jednog liberalno-konzervativnog bloka. Za posljednju papinu odluku veli da je i papa udario nogom Italiju, sada kad se osjeća slabom. Kaže mi da je

Mussolini imao pravo kad je, načinivši Lateranski ugovor, uklonio utjecaje Pučke stranke. Zvao ih je *i sorci nel formaggio* (miševi u siru). Takva je bila njihova uloga u političkom životu Italije.

Za Tilghera veli da je jedno želio: revolucije ulice, anarhiju, da bi se likvidirala talijanska buržoazija. Tilgher je smatrao talijansku buržoaziju krivom za sve nesreće Italije i želio je njenu propast. Dodao sam da je sličnog mišljenja bio i Ferrero.

27. prosinca

Svi nacionalizmi izviru iz judaizma. Ovih dana čitam prvobitnu židovsku polemiku protiv nastajućeg kršćanstva. Kršćanstvo je značilo univerzalizam, a Židovi su protiv kršćanskog univerzalizma izdizali i branili židovski nacionalizam. Sama postavka: od Boga izabrani narod, stvarala je kod njih uvjerenje jednog nadasve značajnog naroda. Renan je to vrlo dobro uočio. Koliko su Hitler i Mussolini bili smiješni kad su ustajali protiv semitizma, da ne govorim o našim poluinteligentima, i izdizali svoj nacionalizam, koji svoje izvore ima u judaizmu. Od Boga izabrani narod njemački, pa zatim talijanski. Uostalom, zašto bi bili smiješni? Napada se i mrzi i prezire ono od čega potječemo, kome smo dužni idejni izvor, posebno i ponajviše, kad smo toga svjesni u podsvijesti. Judaizam je izvor nacionalizma. Ni Julien Benda nije toga uvijek sasvim svjestan, iako se u svojoj polemici protiv nacionalizma, koja je najjača koju je dalo naše doba, to kod njega osjeća. Komunistički nacionalizam ne samo kod Staljina, nego i kod naših ima mnogo od toga. I oni više naglašuju sveslavenstvo od marksizma.

Komunisti žele da nam uskrate sreću, fantaziju, samoću, individualizam, lijepe forme i blistavi stil. Možda buržoazija ima pravo kad u Zagrebu i u Beogradu naglašuje da je bolje umrijeti ako komunizam zavlada svijetom. To je govorio i André Gide poslije povratka iz Rusije. Neki imaju iluzije, pa misle da će talijanski i francuski komunizam biti vedriji od slavenskog komunizma, koji nagovještа konac svijeta i pruža nekakav optimizam koji sliči na primitivizam balkanskih naturalista i materijalista.

Što mogu donijeti svijetu Đilasi, Dedijeri, Zogovići, Koraći? Pa i Kardelj i Pijade? Zar oni mogu dati svijetu onu širinu, koju čovjek

diše u Rimu na Piazza di Spagna i na Trinità dei Monti, taj najljepši trenutak Europe, gdje se euritmija arhitekture pretvara u harmoniju duha i stila i sklad čovjeka u odnosu s materijom, položenom u prostoru, nedirnutom od vremena? U tome okviru pojavljuje se moja râna mladost, izgubljena u traženju sazrijevanja i usavršavanja. Na ovom bi trgu i na brežuljku, koji se nad njim diže, trebalo prikazivati Dantea, Calderona i Shakespearea: dramu čovječanstva, vječnih elemenata života, ljubavi, stradanja i uzdisanja, treperenja i tlapnjâ, snova i beskrajnih napora duha.

Topli proljetni dani. Italija mila bogovima. *Haec est Italia divis cara.* Kako duboko osjećam tu Italiju, kao i Atiku, kao i Dalmaciju, u znaku nekog buđenja sebe kroz vrijeme i prostor. Kako su smiješni i sitni i patetično očajni ti naši komunisti, Montenegrini, oznaši, inkvizitori, sa svim svojim "strukturama i nadgradnjama, konstrukcijama i problematikama"! Kako su očajni sa svim svojim epileptičkim mučenjima i tuberkulozama! Izgleda mi da sam izišao iz pakla, iz mraka, iz tame. Ovdje se osjećam preporođen i oživljen. Fali mi Nina.

RIM, 29. prosinca

Putujem u Firencu.

Sinoć stigao iz Zagreba dr. B. Borčić, suradnik dr. Štampara. Sve što kaže, sasvim potvrđuje moje dojmove. Veli da su partizani-komunisti izgubili u šumi svaki smisao o moralnoj, ekonomskoj i socijalnoj vrijednosti čovjeka. On kaže da je to kazao i Titu. I on govori o kompleksu "Kozare", o nervo-psihološkim kompleksima tisuća partizana i partizanki koje padaju po ulicama, trgovima i vlakovima - u transu. Znalački razjašnjava kao vraćanje u bolest. Naime, oni su iz šume postavljeni na položaje kojima nisu dorasli. Svjesni toga, oni malaksaju, bude utjehu u sebe. Najsretniji su kad padaju u epilepsiju i tako se kroz bolest zaboravljaju. On tvrdi da to nije epilepsija. O tome treba pisati, ali ovo Borčićevo objašnjenje moram upotrijebiti da bi stvar bila jasnija.

Tisuće bolesnih partizana i partizanki i mene je iznenadilo i zabrinulo.

Borčić nadalje veli da je Krleža jako potišten, rezerviran i da se osjeća deprimiranim. Taj sam utisak i ja imao. Izgledalo mi je da

Krleža ne može prihvatiti ovakvu shemu komunizma. U vezi sa svim time, mislim da komunisti ne znaju o čemu govore kad kažu da je radnička klasa eksploatirana. Pa kako bi radnici bili eksploatirani? Krist, Michelangelo, Dante, Mazzini bili su eksploatirani, a ne radnici. Kljaković ima pravo kad kaže: -"Bliži im je fašist Michelangelo od Ivana Kerdića. Mi smo u prvome redu ljudi, i uvijek samo i konačno ljudi. To je najbitnije."

Dr. Borčić dodaje da je glasalo na izborima 50%, od kojih više od 25 % u crnoj žari, tj. protiv fronte, a onaj ostatak za vezane liste, a ne za komuniste. Čitava sela, posebno u Hrvatskoj, nisu uopće glasala. U selima u Hrvatskoj komesari i ostali predstavnici režima ne mogu prenoćiti. Obično su ubijani. Bježe. Selo u Hrvatskoj je organizirano. HSS moćan. U Srbiji pomanjkanje organizacije i kaos. U Hrvatskoj vjeruju da je sve to prolazno. Pernar uživa kad to sluša. Ja sumnjam da će to dugo trajati. Komunistički će buldožer (razrivač) i to uništiti. U Zagrebu pripremaju osudu 600 bankara i privrednika. Sistematsko uništavanje građanske klase. Šubašić i Šutej pod strogim nadzorom. Teror ponovno caruje. Svijet je u strašnom strahu. Dao je kratki izvještaj svojim američkim prijateljima za njihovu štampu.

FIRENCA, 30. prosinca

Otputovao iz Via Sistine, s Trinità dei Monti, preko Viterba, automobilom, put Siene i Firence, u društvu s G. Enriquezom, dobrim prijateljem. Zadržali smo se u gradiću Pienza, na brežuljku. Čempresi najavljuju Toskanu. Ljubav u Toskani. Sumrak u Toskani. Boje i oblici jasni i pravilni. Čempres dominira pejzažem.

Pienza je pjesma quatrocenta. Pijaca s palačom Piccolominija. Divna i svijetla fasada romanske katedrale. Zvonik romanski. Pogled s terase palače otvoren i širok. Gdje je Nina? Ona je trebala ući sa mnom u Toskanu.

Firenca je oštećena. Mostovi razrušeni. Kule i palače uz mostove na Arnu razrušene ili jako oštećene. Pravi dojam oskvrnjenja, uvrede i huljenja na stil, ukus, smisao ljepote i života. To su radili Hitlerovi Germani. Što će tek načiniti Staljinovi Slaveni i Mongoli?

Kljaković mi uoči polaska u Firencu, kad smo se rastajali, na Piazza di Spagna, reče: "Srbi su me odjugoslavenili. Ustaše odhrvatili.

Rusi odslavenili. Ostajem čovjek. Sve što me zanima, to je čovjek. Ljudi."

To ima biti naše poslanje iza svega ovoga što nam preostaje!

Kljaković mi reče da je Pernar primio pismo od Krnjevića. Krnjević piše da će proces biti dugačak. Emigracija nije važna. Važni su oni u zemlji. Ali najbitnije je tražiti odcjepljenje Hrvatske i pripremati stvaranje države Hrvatske. To je za Hrvate jedini način da se oslobode Moskve.

SETTIGNANO, La Capponcina, 31. prosinca

Zadnji dan godine proboravio kod naših prijatelja Passiglija. Mladi Passigli stanuju u Capponcini. Stara vila povrh Firence u Settignanu, gdje je pokopan Tommaseo. U Settignanu živi i Berenson, kojeg smo posjetili. U Capponcini je živio D'Annunzio s glumicom Eleonorom Duse, još uoči prvog rata, kad je pisao svoje najbolje stranice. Taj dio svojeg života D'Annunzio je opisao u romanu *Il Fuoco, Oganj)* u kome je nemoralno razgolitio jadnu Duse. Ona je od toga mnogo patila. To je pospješilo i njenu smrt. Vila s malim posjedom vrlo je originalna. Preko puta vile, u kojoj je živio D'Annunzio, koji je tada sebe uspoređivao sa svetim Franjom, bila je omanja vila, Porcijunkula, u kojoj je živjela Duse, njegova "sveta Klara". Kakve li blasfemične falsifikacije? Samo je D'Annunzio, preteča fašizma, mogao poganizirati čisto i sveto medijevalno društvo!

FIRENCA, 1. siječnja 1946.

Ručak kod rođaka moje žene. Jedina mi je želja konačno sresti se u ovoj godini s Ninom. Čitam Leopardija: "*Quella vita ch' è una cosa bella, non è la vita che si conosce, ma quella che non si conosce; non la vita passata, ma la futura. Coll' anno nuovo, il caso incomincerà a trattar bene voi e me e tutti gli altri, e si principierà la vita felice.*"[5] Daj Bože da tako bude!

[5] "Onaj život što je lijep život nije život koji poznajemo, nego onaj koji se ne poznaje; ne onaj prošli život, nego budući. S novom godinom, slučaj će otpočeti da s nama, s vama i sa mnom i sa svima ostalima dobro postupa, i otpočet će sretan život."

(Leopardi).

Telefoniram Papiniju. Telefonistkinja kaže: "Telefon zatvoren. Si tratta di un'epurato" (radi se o jednom "očišćenom"). Papini je zbog svoje suradnje s fašizmom lišen telefona. Uzimam taksi. Idem u Via Guerrazzi 10, gdje je njegov vilino. Jako je ostario. Uz njega je gospođa Giacinta, sva sijeda. Potpuno su izolirani, nitko ih ne posjećuje. Opisuje mi svoje dogodovštine. Da nije bilo američkih vojnika, koji su ga uzeli u zaštitu kod Arezza, bio bi odveden od partizana-komunista, i možda strijeljan, kao i Giovanni Gentile, koga su partizani ubili ispred vrata njegove kuće. Jako je utučen, jer su mu kćeri izvan Firence, nije ih dugo vidio, kao ni unuke, za kojima čezne. Pita me za Meštrovića. Kaže da se za njega zauzimao kod Mussolinija i kod pape, kad je bio uhićen u Zagrebu. Najavljuje mi novu knjigu, *Pisma pape Celestina VII. ljudima svih naroda i klasa.* Papa je izmišljen. Knjiga bi trebala biti nastavak *Povijesti Kristove.* Ima mnogo toga napisanoga, pun je mračnih predviđanja i proročanstava, ali sve to ostavlja za kasnija vremena, kad se ljudi saberu i smire. Moji mi prijatelji antifašisti, kad im kažem da idem k Papiniju, dobacuju: "Come, da quel porco fascista!" (onoj fašističkoj svinji). Jadan Papini!

Idem na Ulivello u Chianti. Ferrerovi me seljaci na posjedu dočekali raširenih ruku. Sjećaju se starog *padronea* i samo plaču. Stara mi seljakinja Ida kaže: - Najprije je otišao *il signorino Leo,* pa se nije vratio. Zatim su otišli *i signori padroni,* pa se nisu vratili. Nadam se da ćete barem vi doći sa signorinom - misleći na moju Ninu. Svi je vole, obožavaju, i čekaju na njen povratak. - Jer ovako ne znamo kako ćemo? - O stanju u Toskani, gdje komunizam raste, vele: "Così non si sa se siamo nè con il Cristo ne con il diavolo". (Ovako ne znamo da li smo s Kristom ili s đavlom). Ulivello, i ovakav kakav je, sav oštećen i zanemaren, pojavljuje se ispred mene kao otok Ninine i moje zajedničke sreće i budućnosti. Vila je jako oštećena. Trebat će mnogo napora da se izgradi i popravi, ali je položaj rijedak na Sredozemlju. Toskanski pejzaž sliči na Benozza Gozzolija i pokadšto na Leonarda. Polja su i vinogradi jako oštećeni. Seljaci mi pričaju da su tud prolazile sve vojske. Vele da su Englezi raznosili knjige, Nijemci sjekli meso po lijepim renesansnim stolovima.

Seljak Armando, Idin sin, dodaje: - "Najprije su došli Nijemci, uzeše nam kokoši i sutradan dođoše po jaja... Zatim stigoše Englezi, digoše nam ono što smo još imali, ali ostaviše nam komadiće papira, potpisanih... Konačno, stigoše i Amerikanci, željni voća i svježeg povrća, dadoše nam bijelog kruha i mjedenih kutijica u zamjenu za naše voće i povrće...

RIM, 8. siječnja

Stanujem u hotelu "Plaza" na Corsu, sjedištu francuske misije, u neposrednoj blizini Zavoda sv. Jeronima. Posjetio Papinijeve kćeri Violu i Giocondu. Papini mi je, naime, preporučio da ih vidim, jer da su njihovi muževi izbačeni iz državne službe, navodno što su bili fašisti. Ti su muževi nezanimljivi. Muž Viole Pazkowski bio je za vrijeme rata na službi talijanskog ministarstva u Zagrebu.

Među Ferrerovim papirima, koje sam sa sobom ponio, nalazim ove odlomke iz jednog njegovog predavanja, od 26. veljače 1942, o zauzimanju revolucionarne vlasti: *"Les conditions nécessaires pour la formation d' un Etat révolutionnaire sont: 1) Rupture de la légalité précédente, 2) Pouvoir illégitime, 3) Etat de peur generalisée, 4) Abus de la force, 5) Impossibilité de l' opposition."*[6] Kao da je pisao u Beogradu 1945. Sve elementi koje su komunisti kod nas primijenili po zauzimanju vlasti. Da je živ, bio bi radostan da čuje koliko je bio u pravu kad je to pisao.

9. siječnja

Bio predvečer u *Consulti* na Montecitoriju. Izgleda mi daleko normalnija i staloženija od beogradske komunističke skupštine. Ljudi barem ne dolaze u skupštinu naoružani strojnicama. Vraća mi se u pamet ona jeziva slika iz beogradske skupštine kad je jadnik Milan Grol ustao da govori i brani načela demokracije, dok su svi komunisti ustali prijeteći mu mitraljezima i urlajući: "Mi ćemo ovim

[6] "Potrebni uvjeti za oblikovanje revolucionarne države su: 1)prekid predašnje zakonitosti; 2) nezakonita vlast; 3) sveopće stanje straha; 4) zloupotreba sile; 5) onemogućenje opozicije".

(tj. mitraljezima) braniti tekovine revolucije!" I onda ono stalno: "Živjela Majka Rusija!" Ništa Grola nije zbunilo, nego je i nadalje, iako se na galeriji nije mogao čuti uslijed urlanjá, branio ideale slobode.

Ovdje, naprotiv, mirno debatiranje. Sforza predsjedava. Na krajnjoj ljevici, gdje sjede komunisti, opaža se veliki broj žena. Po ložama mnogo svijeta. Vidim Crocea. Jako ostario. Jedva se kreće. Također Nitti, i on vrlo star. Sjetio sam ga se iz Pariza, kad je 1929. Mati Vučetiću i meni s olovkom u ruci, čitajući talijanski budžet, uvjerljivo tumačio kako Mussolinijev režim neće moći preživjeti pošto je već financijska snaga Italije bankrotirala. Tada sam naučio da totalitarni režimi ne propadaju uslijed slabog vođenja financija i financijskih kriza. To je privilegij demokracija. Tu je i stari Orlando; i Bonomi. Sva stara Italija za koju se govorilo da ju je fašizam preživio. Pomislih, da se Mussolini tu pojavi, iz groba, ponovno bi se u nj spustio.

Za vrijeme pauze Sforza mi reče da se de Gasperi ljuti na slovenske izbjeglice, posebno na Kreka, koji mu neprestano poručuje da bi trebalo raditi na stvaranju samostalne katoličke Slovenije. De Gasperi neće da se zamjeri Jugoslaviji. Sforza dodaje: "Ja sam, kao što znate, za Jugoslaviju. Amerikanci hoće Jugoslaviju, Englezi hoće Jugoslaviju, Rusi je hoće. Mi Talijani načinili bismo najgoru glupost kad bismo se upuštali da je s emigracijom rušimo."

Uvečer kao po običaju, s Kljakovićem kod šjor Egista na Piazzi Navoni. Tu su Pernar, Vida, Pelicarić, Bažo Vučković, Dinko Šuljak. Kljaković mi nazdravlja. Pjevamo. Vida intonira Kljakoviću omiljelu pjesmu:

Ti biseru južnoga mora,
daj mi ljubav,
jer ljubav nas veže i spaja,
samo ljubav.
Ljubav je bol,
ljubav je najveća bol.

Tako malo ljubavi, međutim, među Hrvatima.

11. siječnja

Bio na ručku kod Crnogorca, trgovca Plamenca, s kojim me je upoznao Andrija Prlja. Kod njega živi patrijarh Gavrilo Dožić.

Patrijarh je vrlo bistar i prilično kulturan čovjek. Veli mi da je bio u Dachauu, da mu je bilo vrlo teško.

- Više puta molio sam Boga da mi prihvati dušu.

U Parizu sastao se s Mačekom. Veli da je Maček bio teško bolestan, i da mu je kazao da, iako predstoji velika i dugačka borba protiv boljševičke nemani, on vjeruje u pobjedu i sretan ishod te borbe. Patrijarh veli da se bori za slavenstvo zbog boljševizma. Svi oni koji su protiv Slavenstva upotrijebit će boljševizam kao glavni razlog da povedu borbu protiv Slavena. Zato boljševizam strašno škodi upravo Slavenstvu i Rusiji. Veli da je on odan Rusiji i Slavenstvu, i u isti mah zabrinut za sudbinu Rusije i Slavenstva. Zanimao se za stanje u zemlji.

Dodaje da Nikolaj Velimirović odlazi uskoro u SAD.

12. siječnja

Bili na ručku kod Pelicarićevih: Kljaković i Pernarovi. Marica Meštrović-Pelicarić veli da Meštrović leži bolestan od išijasa u Ženevi. Kljaković predlaže da bi trebalo, netom Meštrović stigne, tražiti audijenciju kod pape.

Bio kod Parrija. Razgovarali o talijansko-jugoslavenskim odnosima. Parri predlaže da se organizira jedno društvo naše demokratske emigracije s talijanskim demokratskim snagama. On se nudi da to učini.

15. siječnja

Večeras posjetio Benedetta Crocea. Croce u Rimu boravi kod svojih starih prijatelja, gdje je običavao stanovati kad se nalazio na sjednicama predratnog senata, u staroj četvrti Rima, kod Minerve.

Vidio ga poslije osam godina. Posljednji put u Poloneu, Pijemont, 1938. Croce me je primio vrlo srdačno u svojoj spavaćoj sobi. Stara rimska prostrana soba, krevet presvučen crvenim baršunom, slabo

osvijetljena. Sjedili pred malim stolom. Stol osvijetljen malom svjetiljkom, na njemu korekture novih Croceovih knjiga.

- Zadnji put smo se vidjeli - reče - u Napulju 1935.

Mada je to netočno, nisam mu protuslovio. Osjećao sam starost. Rekoh mu da dolazim iz Amerike, Engleske i Jugoslavije. Rado sluša moje utiske o komunizmu kod nas. Zatim će, svojim uobičajenim monologom:

- Da, Slaveni su prihvatili Marxa zato jer su zastali u civilizaciji i misli. Mada je Marx slabo cijenio Slavene i nije nikada vjerovao da će se komunizam moći ostvariti kod njih, već u civilizacijama razvijene buržoazije, komunizam se ostvario samo kod Slavena, gdje je poprimio faraonske oblike. Iz carizma se prešlo u faraonstvo. I u Rusiji je seljak bio protivan, kao što vidim i kod vas. Marxova filozofija - nastavlja - nije u biti do teza o tome da će buržoazija dovesti do savršenstva superprodukciju, te na taj način omogućiti diktaturu proletarijata. U civilizacijama, gdje je buržoazija bila uistinu jaka ta se predviđanja nisu ostvarila.

- Strah od Rusije bio je vrlo razvijen poslije Napoleonovih ruskih ratova, pobjedom Rusije u Europi. Tada se mislilo da će Rusija zavladati Europom. Međutim, to se nije zbilo. Ne vjerujem da će se to ni sada zbiti. Zapad neće primiti komunizam. Komunizam nije nikakva filozofija; komunizam je materijalizam. Time je sve rečeno. Svijet vodi i upravlja duh. Zapad neće moći primiti takvu viziju života. U komunizmu čovjek nije ništa drugo, nego ono što je kazao Leonardo da Vinci, fizička tvar.

Zatim se sjeti stare Europe, pa nastavlja:

- Mnogi ljudi, kao Zweig, koji je tako nostalgično opisao taj stari svijet, nisu mogli izdržati i počinjali su čak samoubojstvo. Teško je uistinu shvatiti ovaj današnji svijet, koji se pred nama rađa, za koji mi nismo odgovorni. Sve što možemo učiniti, to je da stvaramo i mislimo za nov svijet, koji će se ipak morati roditi, ne više za nas, nego za mlađe... Ne vjerujem komunistima. Oni svi lažu. S Togliattijem ne razgovaram više ozbiljno, već u šali, jer osjećam da laže. Uloga komunista u Italiji je kontrola naše unutrašnje i vanjske politike za račun Rusije. Oni koče naš unutrašnji i vanjski razvoj po uputama Rusije. Togliatti ne sliči na Talijana. On je stranac u svojoj zemlji. Izgubio je čak i smisao za Italiju. Prije neki dan vidio sam Amendolu,

sina onog jadnog Amendole, pa mi je bilo milo kad je nostalgično govorio o starom Napulju. Vidim da komunizam nije sve u njemu uništio. (Mladi je Amendola poslije očeve smrti uglavnom živio kod Croceovih, op. moja).

- Vidio sam mnoge Ruse - nastavlja - koji su dolazili meni u posjete, političare i književnike. Bio sam iznenađen, kad sam morao vidjeti da svi oni ne govore nego samo ono što im je naređeno da kažu. U Sorrento je jednog dana došao i Višinski, pa sam odveo njega i njegove na terasu da se naužívaju u onoj božanskoj ljepoti Mediterana. Ubilo me je u pojam kad sam osjetio da nisu bili u stanju pronaći barem par lijepih riječi o onom divnom kraju, koji svakoga uzbudi kad na njega baci pogled! Che gente? Che uomini? Uomini-macchina! Kad god k meni dolaze naši komunisti, pa i onaj Pajetta, i donose mi Staljinove knjige s njegovom posvetom, uvijek im samo jedno kažem: - Talijanski je narod i suviše mudar, a da bi mogao vjerovati ovakvim glupostima kakve piše vaš *maestro!*

Kad primijetih da mi se ipak ne čini da je tako, jer talijanska mnoštva ipak prilaze komunistima, osjećam da se ljuti. Pozvao me je da ga posjetim u Napulju. Razgovaramo o Ferreru, koga Croce nije nikada, pa ni sada, trpio, ali priznaje da je umro za slobodu Italije. Zaključuje:

- Ja sam star. Bavit ću se politikom do izbora iako me to zamara. Onda ću se povući svojim studijama, kojima sam uvijek pripadao. Vi ste mladi, imate cio život pred sobom. Ostanite ovdje u Italiji. Što će vam Amerika?

Dodaje da bi volio da se očuva monarhija, ali sumnja da će to biti moguće.

Nato ulazi *signora* Croce, naš se razgovor završava. Ona je zabrinuta njegovim stanjem. Veli da se ovih dana ne osjeća dobro. Uistinu, jako je ostario. Ruke su mu obrasle krastama. To ga jako svrbi, dere kožu, koja krvari. Daje mi jedan svezak *Quaderni della Critica,* gdje piše o teškim raspadanjima inteligencije, izazvanim uslijed "mutnih senzualističkih delirijuma".

22. siječnja

Čitam Tilghera: *"Io appartengo alla generazione dell'esodo che lasciato dietro di sè l'Egitto, terra di prosperità ma anche di oppressione, marcia penosamente attraverso il deserto, ravvolta tutto intorno del nembo oscuro e tonante della Storia in divenire, e per guidarsi nel tremendo cammino non ha che la colonna di fumo e di fuoco che procede innanzi a lei, conducendola verso una ignota terra promessa di cui solo i suoi figli contempleranno le rive"* (1. kolovoza 1920.)[7] To još uvijek traje: iz generacije u generaciju, kroz cijelo ovo stoljeće.

23. siječnja

Strah je zavladao Italijom. Strah od Rusije, od Tita i od komunizma uopće, posebice od Slavena. Osjećam da je ovaj strah vrlo sličan onome koji je pred rat bio zavladao u odnosu na Nijemce. Nastaje vrijeme kad će Slavene omrznuti cio svijet. *I Slavi ante portas.* Rusija nastavlja s razbijanjem svih mostova. Slučaj s Grčkom, Indonezijom i Korejom. Anglosasi primaju udarce hladno. Naši su ljudi uplašeni.

Kakvu bijednu ulogu igra u Londonu Kardelj, koji je svjestan agent Moskve, ali i onaj Kosanović, koji se sigurno cereka i laže da je Jugoslavija na strani demokracija. Bolje je što nisam više u tome društvu. Najgori su "samostalci": Kosanović, Krizman i Štampar. Za ovoga zadnjeg čujem da ide u SAD da američkim liberalcima prodaje rog za svijeću.

Rim je u strahu. Vele da su komunisti zatvorili radnje da bi prisilili buržoaziju da ne troši, i da će 1. maja izvesti revoluciju. Talijanski radnici u masama prilaze komunistima. Vida na našoj uobičajenoj večeri s Kljakovićem alarmira svojim vijestima. On se pribojava komunista. Misli da ga progone. Razgovaramo o

[7] "Ja pripadam onoj generaciji egzodusa koja, ostavivši iza sebe Egipat, zemlju blagostanja, ali i zatora, teško kroči kroz pustinju, sva prekrivena tamnom i grmljavinom zavijenom olujom Povijesti u nastajanju, i da bi se vodila u strašnoj putanji ispred sebe nema nego stup dima i ognja koji se pomiče ispred nje, vodeći je u neku nepoznatu obećanu zemlju, čije će obale ugledati tek njena djeca".

(Tilgher)

Meštrovićevoj umjetnosti, uvijek u očekivanju da on ovamo dođe. Mislim da se na Meštrovićevu umjetnost može vrlo lijepo primijeniti misao Eugenija D'Orsa: *"Il ny a pas de moyen terme pour la statue: ou c'est un dieu, ou c'est un bibelot"*[8]. Ja bih to isto kazao i za Michelangela. Ali strah ispred Rusije raste. Jedan mi Amerikanac ovako tumači Trumanovu politiku: *"If you give them enough rope they will hung themselves"*. Znači, pustiti ih da se sami unište![9]

26. siječnja

Nedjelja. Lijep proljetni dan. *L'Osservatore Romano* zove ovo vrijeme "Primavere Cristiane", kršćansko proljeće. Pitam se hoće li ovo uistinu biti kršćansko proljeće ili ateistički pohod komunista na Zapad? Dopisnik INS-a Watson veli mi da su engleski laburisti počeli uviđati kako se s Rusima ne može. Zar tako brzo?

Sjedim kod Rosattija na Piazzi del Popolo. Jutros je Piazza bila tako lijepa, kao najljepši stih. Tko mi prilazi i gleda me kao da me prepoznaje? Bruno Barilli. - Jeste li to vi?, pita me. - Jesam. - A otkuda? Možda i vi bježite iz Jugoslavije? - Jest, tako nešto. - Ne zna da sam živio u New Yorku, gdje mu je stradala kći, koju sam dobro poznavao. On drži da su je ubili gangsteri. Kažem da nisu, da je pala s konja. Ne vjeruje. Velim mu da je imala velikog uspjeha kao slikarica. Kaže mi da mu je žena u Srbiji i da bi željela pobjeći od komunizma. On će na to: -

Prišao sam komunistima i odahnuo. Konačno odahnuo. Poslije tri godine, konačno sam dobio sobu gdje mogu spavati. Razumijete li, toplu sobu. Uskoro ću početi pisati u *Unità*.

Odmah zatim nastavlja: - Od Moskve do Trsta se diše, *si respira*.

Odgovorih: - Ja sam zato došao u Rim da bih mogao disati, *per respirare*.

Barilli, sav potresen, ipak dodaje: - Onda je cio svijet ludnica. Ne razumijem više ništa.

Prilazi nam i Cardarelli, i on odjeven u prnje kao i Barilli, dodaje:

[8] Za kip nema srednjeg mjerila: ili je bog ili sitan predmet.

[9] Ako im date dovoljno užeta, oni će se sami objesiti.

- Ja se divim komunizmu, ali neću prilaziti komunistima. Englezi su dotukli ovu zemlju. Mislili su da je igračka koju treba pocijepati.

- I pocijepali su nešto - dodajem - što je vrednije od igračke, zar ne?

Kimaju glavom. I Barilli i Carderelli živjeli su za vrijeme fašizma kao stipendisti režima. Bezbrižno, kao pjesnici koje izdržava režim. Sasvim je shvatljivo što su oni danas pribjegli komunistima. Oni su kao i pjesnici cinquecenta, i po talentu i po moralnom shvaćanju života. Zato je bilo normalno da prijeđu sistemu koji ima slično stanovište prema književnicima koje je imao i mecena Mussolini i tirani cinquecenta u odnosu prema dvorjanicima. Tako se udomaćuje komunizam u Italiji. Za razliku od Crocea, Ferrero je imao pravo kad je govorio da će trebati mnogo napora i mnogo žrtava dok Italija shvati slobodu.

27. siječnja

Palazzeschi živi u jednom ćošku Rima, u Via dei Redentoristi, kod kazališta Valle, na zadnjem katu. Dvije sobe, koje me svojim *interieurom* podsjećaju na stan Ramóna Gómeza de la Serne u Madridu. Majolika, Madonne, iz čijih utroba strše mala djetešca, dijete Isus, *terracotta,* francuski pejzaži de Pisisa, poneki kutićak Pariza. U sobi gdje radi, živi i stvara cio vrt cvijeća i krizantema. U pozadini španjolski zid, islikan pticama i egzotičnim životinjama. Kroz prozor ispred pisaćeg stola strši u rimskom sumraku jedna kupola, barokna, s obližnje crkve. Razgovaramo, dvadesetak je godina za nama. Daje mi svoje *Tre Imperi Mancati,* koje sam odmah pročitao. Palazzeschi osuđuje Mussolinija, koga gleda kroz neizbježni balkon na kome se pojavljivao. Vjeruje da Europa nije umrla, da će je podići Amerika. Vjeruje u latinski blok. Vjeruje u Ameriku: "Amerika će biti ono svjetlo koje čekamo, jer svjetlost dolazi iz Amerike."

Mrzi komunizam, ali to ne kaže u knjizi. Ukoliko bi, kaže, neka nova diktatura trebala zavladati, onda je potrebno iseliti u Sjedinjene Američke Države. Tu leži njegova izričita aluzija na komunizam. Na jednom mjestu kaže da je apsolutno potrebno da Italija napusti

granice, koje joj je obilježio Šibenčanin Nikola Tommaseo, a da se vrati onima, koje je obilježio Dante: *"i confini dell'Italia non sono quelli segnati da Nicolò Tommaseo da Sebenico, ma quelli segnati da sei secoli e mezzo fà da Dante Alighieri fiorentino:"*

Sì com'a Pola presso del'Quarnaro,
che Italia chiude e suoi termini bagna."[10]

Govoreći o Mussolinijevu karakteru, kaže: "Treba se sjetiti da ljude ne pravi geometar s kompasom i mjerilom, nego ih prave žene, pomalo nehajno."

Palazzeschi se žali da je ostario, iako ima tek 61 godinu. Napustio je Firencu, gdje smo prijateljevali, 1925, pošto su mu umrli roditelji. Ne usuđuje se posjetiti Firencu, jer se boji da je vidi izranjenu.

28. siječnja

Večeri provodimo na Piazzi Navoni, kod Sor'Egista, mala *trattoria* Frascati, koju je, razumije se, pronašao Kljaković.

Problematika Hrvatske obuzimlje svu pažnju. Hrvatski izbjeglice nadolaze na desetine i desetine. Uglavnom klasa niža od one, koja je izbjegla iz Hrvatske 1941. Ovi su ljudi sasvim iskorijenjeni. Ništa nisu shvatili. Slabo razumiju. Prave dojam da ih je pregazilo vrijeme. Izgledaju nepotrebni u Rimu. Ako Tita ne sruši neizbježnost sukoba, koji se sve to više razvija između dva sistema: demokratskog i komunističkog, on bi po ovim izbjeglicama mogao vječno trajati. Toga su svjesni Englezi i Amerikanci, koji se služe četnicima i ustašama kao kanonfuterom u slučaju oružanog sukoba, ako ga uopće spremaju. Naši ljudi, međutim, neprestano kritiziraju Engleze, Amerikance, napose UNRRA-u. Oni su očekivali da će ih Saveznici, koji su u formalnom savezu s Titom, nagraditi i dočekati s oduševljenjem. Jasno je da je to iluzija ne samo naše, nego i svih emigracija! Hrvatska klerikalna inteligencija svu odgovornost za hrvatsku tragediju svaljuje

[10] "Granice Italije nisu one koje je označio Nikola Tommaseo iz Šibenika nego one koje je prije šest i pol vjekova označio Firentinac Dante Alighieri:
"Kao što kod Pule blizu Kvarnera
Italija svoje granice zatvara i kupa."

na HSS. Vele da je HSS rastrgan između dva totalitarizma: ustaško-fašističkog i komunističkog. Vida veli da je HSS bio smrvljen najezdom aktivista, dok im je suprotstavljao Pangeju* paranoika Hercega.

Ne slažem se. Kljaković, kao i ja, misli da je HSS ipak uspio obilježiti hrvatskom narodu pozitivno mjesto u svijetu i u Europi, davši malom hrvatskom narodu uvjerenje o njegovoj moralnoj snazi. Pavelić je klanjem Srba srozao Hrvate na najobičniji i najniži balkanski element, koji svoje političke probleme rješava kamom, sjekirom i maljem. Radići su uspjeli izgraditi u hrvatskom narodu ne samo nacionalnu svijest nego i svijest o vrijednosti ljudskog života.

Novine javljaju da su komunisti strijeljali čovjeka što je ukrao 100 kilograma soli. Strašno je to kad se u jednoj zemlji ljudski život poistovjećuje s vrijednošću sto kilograma soli.

Osjećam da bi bilo mnogo bolje da je veći dio izbjeglica ostao kod kuće. Tamo bi bili korisniji. Osim toga, ima i nešto važnije: veliki dio ovih ljudi nije za to da se ukopčava sa Saveznicima, jer na njih ostavlja loš dojam.

Ono što me ponajviše začuđuje, to je da u svim Hrvatima ipak živi jedna jedina ideja: nezavisna država Hrvatska. Nisam, naime, očekivao da je ta ideja toliko snažna. Svi oni za njom teže. To znači da je to opći osjećaj i da ga je smiješno zatajivati raznim kombinacijama. Međutim, kako nema mogućnosti opstanka bilo kakve Jugoslavije, osim Titove, to je jasno da će ta ideja neprestano oživljavati i buditi se, neprestano živjeti, i ostvariti se, ukoliko bude mogućnosti opstanka malih država. Titova je značajka sadržana u činjenici što je on dao Saveznicima Jugoslaviju u trenutku kad su je se svi političari odricali. Tu leži sva slabost emigracije ispred Saveznika...

31. siječnja

Jedan mali narod, koji dopusti da se na njegovom tijelu vrše sukobi i borbe ideologija koje lome svijet, a koje se uglavnom vode između

*Pangea, naziv za jedinstveno kopno u doba paleozoika koje se poslije raspalo na današnje kontinente. U političkom smislu taj naziv označava ideju da se cijeli svijet ujedini u jednu političku cjelinu.

velikih naroda, sve to plaća strašnom cijenom u krvi svojeg biološkog organizma.

Hrvati, Srbi i Slovenci platili su opredjeljivanja njihova vodstva, bilo za fašizam, bilo za komunizam, toliko skupo da bi, ukoliko to budu nastavljali, mogli biološki i nestati. Vodstvo tih naroda mora o tome jedanput razmisliti i donijeti odluku u kakvom pravcu će voditi politiku svojih naroda. Inteligencija je, međutim, uslijed svojih apstraktnih kombinacija i težnja za vlašću, izlagala naše narode strašnim žrtvama i skupim stradanjima.

Gledam ta naša politička vodstva: nitko ništa ne čita, nitko nema nikakvih planova u glavi. Sve sâm i onizak ljudski materijal. Možda su bili jaki kod kuće, ali sve se bojim da će se u velikom svijetu izgubiti. Terenski ljudi. Uostalom, tako je i kod velikih naroda. Najbjednija je u vrijeme rata, uz male izuzetke, bila francuska emigracija u New Yorku. Kad sam ih posjećivao uoči rata u Parizu, izgledali su veliki. U emigraciji sitni, slabi. Emigracija razgolićuje čovjeka i svodi ga na golo stvorenje.

2. veljače

Bio u Vatikanu. Prisustvovao predavanju svijeća papi. Danas je Svijećnica. Gospa Kandelora. Ovom prilikom svi glavari i starješine rimskih bazilika, velikih i malih, predaju Sv. ocu voštanice. Primljeni u sobi Konzistorija. U ime Sv. Jeronima rektor mons. Mađerec s tajnikom nadbiskupa Stepinca, doktorom Lackovićem, i jednim svećenikom iz Senja. Rekoše da ih je papa odmah upitao za sudbinu nadbiskupa Stepinca. Gdje se on sada nalazi i što je s njim? Sjedio sam između laika s Pernarom i Markom Ruskom. Ceremonija je trajala nekoliko sati. Papa se posebno zadržava u razgovoru s Hrvatima, Poljacima, Nijemcima. Pita nas za prilike u našim zemljama. Papa izgleda asketski, sav zadubljen u misli, izmučen nekom unutrašnjom borbom, diplomatskog i državničkog izgleda. Pravi dojam starog gospodstva i duboke profinjenosti. Sav odjeven u bjelinu.

Jedan naš svećenik tumači da ova ceremonija znači stvarno danak koji su u srednjem vijeku papinski podanici davali papi kao svjetovnom poglavaru.

3. veljače

Jao onome narodu čije vodstvo dopusti da na njegovu tijelu borbu vode ne samo ideologije, nego i interesi velikih sila. Veliki narodi, kao Njemačka i Rusija, mogu izgubiti milijune ljudi, a da to i ne osjete. Mali narodi stradaju i nestaju, uslijed svega toga, i biološki.

U jednoj restauraciji srećem Leigha Whitea. Veli mi da je upitao Savu Kosanovića u Beogradu: "Gdje je Bogdan Radica? Čujem da je tu". Međutim, on je znao da sam u Rimu. Kazao mu je Stojan Pribićević, rekavši: "Radica has changed". (Radica se promijenio). Kosanović mu je kazao da sam u diplomatskoj misiji. "Zar ga niste sreli u Rimu?"

Tako je Kosanović i opet lagao. White veli da je Kosanović ispao neodgovoran i neozbiljan, da se svjesno predao komunistima i da mlati prazne fraze o jugoslavenstvu, o republici itd, i o tome da je narod zadovoljan, kad je svima jasno da je to netočno i da ne odgovara stvarnosti.

White hvali otpor u Hrvatskoj. U Srbiji i u Beogradu, u Sloveniji i Ljubljani, kaže svagdje se vide slike Tita i Staljina. U Zagrebu i u Hrvatskoj samo slike Tita i Radića. To je slika stanja stvari. Opaža opće nezadovoljstvo, pa kaže da je 90% naroda protivno režimu. Najorganiziraniji je otpor u Hrvatskoj. (White je inače bio oduševljeni srbofil.)

4. veljače

Hrvati se međusobno jako svađaju. Kao i kod ostalog svijeta, samo ogovaraju jedni druge. Razgovarao s Petrom Barezom. Veli da je Pavelić dao Mačeku 6.000 zlatnika uoči odlaska iz Hrvatske, i da je svaki od hesesovskih narodnih zastupnika primio 100 zlatnika iz blagajne NDH. Vjeruje u otpor u Hrvatskoj, koji navodno vodi Maks Luburić s Ustaškom narodnom obranom. Kaže da je početkom 1945. došlo do sporazuma između Pavelića i Mihailovića. U Zagrebu je boravio general Đukić i s njim je osobno pregovarao Pavelić u prisustvu Servatzyja. Pavelić je dao devet tisuća uniformi i vagon lijekova za dražinovce. Sve to u borbi protiv komunizma. To ih, veli Bareza, i danas drži zajedno. Na Majevici se, dodaje, sada bore

zajednički dražinovci i ustaše protiv komunista, po antikomunističkoj liniji. Sve mi izgleda sumnjivo, ali ljudi vjeruju. Ima, međutim, i Amerikanaca koji u sve to vjeruju, čak kažu: "U Jugoslaviji se danas vodi prethodnica novog rata, borba između demokracije i komunizma".

Večeras na večeri Pernar strašno napada sve i svakoga. Kljaković ga smiruje. Vida podgrijava. Pernar se žali i napada Srbe, za koje kaže da su krivi za sve hrvatske tegobe. Ujedinjenje sa Srbima bila je najveća pogreška. Ne pogreška nego zločin. Tu sasiplje svu svoju žuč na Trumbića, Supila i Meštrovića. Zatim se obara svom žestinom na ustaše i Pavelića, koga naziva najordinarnijim razbojnikom. Tito i komunisti su mu isto tako najobičniji drumski razbojnici. Konačno, napada Draganovića, za koga kaže da drži banku i ne daje nikome ništa tko mu se ne pokorava. Stari se Torbar smješka, značajno, i samo šuti.

Vida prelazi na svetog Augustina i iznosi ovaj citat: *"In te, anima mia, misuro il tempo"*. (U tebi, dušo moja, mjerim vrijeme). Primjećujem: Tu sv. Augustin najavljuje Bergsona ili Bergson nastavlja Augustina. To bi iznenadilo Bendu, koji je cijenio Augustina, ali ne i Bergsona!

6. veljače

Bio na kongresu Partito d'Azione. Kaos i gužva ljudi i ideja. Drama je te stranke bitno drama sve evropske elite danas, intelektualne i političke. Dva stava, koja se ne daju izmiriti: Lussu i La Malfa. Vidim da ta stranka neće moći izvesti onu ulogu koju joj je bio namijenio pokojni Carlo Rosselli, da bude nova stranka koja će biti brana protiv komunizma i klerikalizma. Naprotiv, mnogi kažu, da je Rosselli živ, da bi on to bio izveo.

Čitam u *Lettres Françaises* od 18. siječnja 1946. članak Juliena Bende o događajima u Španjolskoj. Po predratnoj liniji o pitanju intervencije u unutrašnje odnose drugih zemalja. Benda kaže: *"Le droit d'intervenir dans un Etat quand sa conduite interne viole la moralité a été formellement proclamé jadis par la théorie internationale de la Papauté. C'est la thèse du De Regimine Principium de Thomas d'Aquin, selon la quelle le Prince justicier, conduit par*

l'Eglise dont il est le bras séculier, agit comme un magistrat (minister Dei), sous la juridiction duquel tombe l'Etat impie" [11].

U ovome slučaju *l'etat impie* - bezbožna država -trebale bi biti komunističke države, u prvome redu Sovjetski Savez, koji intervenira u sve države i nameće narodima svoj režim. Tako danas postupa Rusija. Slučaj Grčke je jasan. Rusija, u ime demokracije, traži uklanjanje britanske vojske iz Grčke. Demokracije, međutim, sve to ne vide. Naprotiv, umjesto da interveniraju u ime prava samoodređenja naroda, one puštaju da svi narodi jugoistočne Europe gube svoje samostalnosti.

10. veljače

U jednoj toskanskoj *trattoriji* susrećem Curzija Malapartea. Kaže mi da talijanski narod nije odgovoran za rat, nego samo jedan jedincati čovjek - Mussolini, koga je on upozoravao da ne ide u rat, jer da će Njemačka izgubiti. Opredijelio se za komunizam, jer je to jedini pokret budućnosti. Kad je bio u Finskoj, osjetio je da će Rusija dobiti rat. Inače hvali Tita i Jugoslavene, napada ustaše i Pavelića, naziva ih "razbojnicima". Ono što misli o Italiji, napisao je na stranicama svojeg *Kaputta*. Vrijedi zabilježiti:

"Mi guarda sorridendo. Poi dice: "E Luisa, che fa? e Alberta?"

"Oh, Triki, rispondo, fanno le puttane. È di gran' moda, oggi, far le puttane, in Italia. Tutti fanno la puttana. Il Papa, il Re, Mussolini, i nostri amati Principi, i cardinali, i generali, tutti fanno la puttana, in Italia" [12].

Malaparte alias Suckert, koga sam upoznao prvi put 1926, kad je hodao po Rimu u fašističkoj uniformi, u čizmama, napisavši tada jednu inteligentnu knjižicu o Lenjinu i o državnom udaru kao

[11] "Pravo intervencije u jednoj državi, kad njen unutrašnji postupak oskvrnjuje moralnost, formalno je bilo proglašeno davno po međunarodnoj teoriji papinstva. To je teza *De Regimine Principium* Tome Akvinskoga, prema kojoj pravdu krojeći Vladar, koga vodi Crkva, čija je on svjetovna ruka, djeluje poput magistrata (ministar Dei), pod kojega jurisdikciju spada bezbožna Država".

[12] Gleda me smješkajući se. Zatim reče: "A Luisa, što radi? I Alberta?" "Oh, Triki, odgovaram, kurvaju se. Velika je moda danas u Italiji biti kurva. Svi se kurvaju. Papa, kralj, Mussolini, naši ljubljeni princevi, kardinali, generali, svi su u Italiji kurve".

sredstvu nove revolucionarne strategije, uvjerava me da je komunizam val budućnosti i da ga treba zahvatiti. On smatra da sam pogriješio što sam napustio svoju zemlju i da bih se trebao pokloniti komunizmu i Titu. Zapad i Italija nisu više važni. Budućnost je u Rusiji, i posebno u Kini, koja će prije ili poslije dati zadnji udarac Zapadu.

15. veljače

Ručao s mrs. Silvijom Sprigge, u Il Ritrovo. Ona je jako uplašena za stanje u Italiji. Predviđa da se priprema državni udar desnice; da je Sforzi predloženo ministarstvo vanjskih poslova u vladi Nittija. Ta bi vlada trebala biti neka mješavina monarhista i reakcije. Međutim, ne vjerujem da bi Sforza ušao u takvu vladu, jer on računa na to da bude predsjednik republike. Što se tiče naših komunista, ona je mišljenja da će Anglo-Amerikanci uspjeti da jugokomuniste približe Zapadu. Povjerava mi da je Togliatti prije mjesec dana napisao pismo Titu da prestane s fašističkim metodama u bivšoj Julijskoj Veneciji. Izgleda da nije dobio odgovora. Očekuje teške događaje u Trstu i u okolišnim krajevima, pa zaključuje da će saveznici morati držati Julijsku Veneciju deset godina pod okupacijom. Smatra da je reakcija u Italiji poduprta od Amerikanaca suprotno od raspoloženja Engleza.

19. veljače

Jedna *eminence grise* talijanske politike, Scarpa, stavio me je u vezu s bivšim šefom jugoslavenskih pitanja u talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova, conte Lucom Pietromarchijem, koji je u toku rata djelovao u NDH.

Pietromarchi kaže da su vodeći krugovi u talijanskom ministarstvu vanjskih poslova bili mišljenja da je bilo potrebno spriječiti ustaška klanja Srba. Talijanskoj su vojsci bile davane upute da sprečava pokolje i uzima u zaštitu srpsko pučanstvo. Talijanska vojska je u prvome redu kažnjavala ustaše. Priznaje da su organizirali otpor popa Đujića protiv Hrvata, Đurišića i Stanišića protiv partizana i uglavnom podupirali Dražu Mihailovića. Veli da je Pavelić na dan potpisa Rimskih protokola u Rimu 1941. zatražio od Mussolinija da

povuče talijanske trupe s teritorija Hrvatske, što je Mussolini odmah i prihvatio, kazavši da će odmah dati naređenje da se trupe povuku. Međutim, Pavelić, zaplašen, reče da je to suviše brzo i zatraži da mu se dade vremena dok organizira svoju vojsku. Mussolini je zatim kazao da će trupe promijeniti u neku vrstu straža, što je i učinio. Kad je zatim došlo do pokolja, Ministarstvo vanjskih poslova je zahtijevalo od Mussolinija da ponovno talijanske trupe postanu aktivne. Mussolini se nećkao, nije htio primiti taj zahtjev, ali je, konačno, pristao. Kad je Pavelić to saznao, bio je ljut i tražio je da se to odbije. Pietromarchi je tada bio u Zagrebu. Pavelić se jako žalio na taj postupak. Obrazloženje je bilo: talijanske trupe ne mogu ostati na teritoriju Hrvatske samo kao promatrači ustaških zločina, i da pri tome ne spasavaju srpsko pučanstvo, koje od njih traži zaštitu. Bolje je da se povuku, ili da uzimaju u zaštitu pučanstvo.

Pietromarchi mi veli da je i hrvatski poklisar u Rimu Perić bio istog mišljenja s Talijanima. Što se Mihailovića tiče, Pietromarchi kaže da se iz svih njihovih izvještaja i dokumenata vidi da je Tito bio sposobniji, jači i inteligentniji od njega. Po mišljenju talijanskih generala, Mihailović je bio slab, nesposoban i neodlučan. Talijanska je diplomacija tražila od generala Roatte da on stoji u vezi s Titom i njegovim ljudima, vjerujući da je na njihovoj strani pobjeda. Oni su, veli, to i učinili s nekim od Titovih ljudi. Plan je talijanske diplomacije bio da se poslije kapitulacije Italije pošalje general Gambara da stupi u vezu s Titom i skupa s partizanima očisti Balkan od Nijemaca. Govorili smo mu, veli, da bude Garibaldi Balkana. Taj plan nije uspio.

20. veljače

Govori se o ratu kao neizbježnom. Većina kardinala, osim poljskog Sapiehe, mišljenja je da dolazi do rata. Svi su mišljenja da će iduća tri mjeseca biti presudna: da će doći do razjašnjenja ili do sukoba s Rusijom, ili će Rusija morati popustiti ili dolazi do okršaja. Stanje kod Trsta jako je teško. Jugoslaveni imaju sedam divizija, prijete prepadom. Talijani su zaplašeni. Govori se da će Jugoslaveni okupirati sve do Soče, razgrabiti sve i zatim se povući. Svijet bježi iz Trsta u Italiju. Mnogo svijeta bježi iz Jugoslavije. Svi donose teške i panične

vijesti. Židovi bježe iz Italije. Svi mi se čude kad kažem da dovodim obitelj iz New Yorka. Nisam li lud? Ne znam što bih učinio. Rat zvuči na svim ustima. U Vatikanu politika protiv Rusije raste. Vele da je papa mišljenja da bi manje zlo bilo da Rusija silom nametne komunizam u Italiji, negoli da ga talijanske mase uspostave izborima.

21. veljače

Četvrtak. Javni konzistorij u Svetom Petru. Uranio. U "Plazi", gdje živim, svi su Francuzi i njihove žene spremni i hitaju u Baziliku sv. Petra. Žene odjevene u crninu, s crnim velima na glavi. Vojnici u svečanim uniformama. Na Trgu sv. Petra mnogo svijeta. Svi se žure prema ulazu. Ulazim na jedna od vrata koja se nalaze na stražnjem dijelu Bazilike. Čujem, uz talijanski, francuski, španjolski i hrvatski. Komunisti bi kazali: Sva je europska reakcija na okupu. Pojavljuje se na glavnoj tribini talijanski namjesnik, *il luogotenente* Umberto s kneginjom od Pijemonta i svojim sinom principom od Napulja. Tu su i Aoste. Kneginje u crnini. Na glavama im bliješte srebrne i briljantne dijademe. Španjolski su grandi tu, razumije se, i don Juan. Španjolke su u zagasitim svilenim postavama s crnim visokim velima, koji podsjećaju na andaluške velove što strše visoko iznad glava kao neke oreole. Sva je rimska papinska aristokracija na okupu. Žene su lijepe, putene, klasičnih linija. Podsjećaju na žene Rafaela, Tiziana i Velasqueza. Kao da silaze s velikih platna i fresaka rimskog, bizantskog i venecijanskog cinquecenta i seicenta. Žene su najrazdražljivije kad su odjevene u tamne postave, iza kojih se osjeća bjelina pùti. Rekoh: Sva je Sveta alijansa na okupu. U nekom uglu spazih gđu Stojadinović, koju nisam vidio iz vremena St. Moritza (1933/36). Život je ispunjen protuslovljima. Stojadinović interniran na Mauricijusu, njegova žena u crnom velu klanja se papi. *Il luogotenente,* nasljednik Savojske kuće koja je došla u Rim s ambicijom da istjera papu, čuči na tribini i traži pomoć od Pija XII. da ga spase i od ove oluje. Da li će? Sumnjam.

Pio XII. pojavljuje se poslije 9.30 u povorci kardinala, biskupa i visokih dostojanstvenika Rimske crkve. Ulazi s desne strane na nosiljci bez baldahina i egipatskih lepeza, sav osvijetljen reflektorima. Vani je dan tmuran. U crkvi je igrom reflektora svečano raspoloženje. Trublje sviraju. Papa je tronut. Mnoštvo plješće i viče. Živio papa -

Viva il Papa - Vive le Pape - viču oko mene raznolike narodnosti. Papa se okreće i blagoslivlje svojim koštunjavim prstima. Visok je, dostojanstven. Kost i koža. Asket, diplomat i državnik. *Pastir cijele kugle Zemljine.* Zatim sjeda ispod Berninijeva baldahina. Prima poslušnost kardinala. Rotini odvjetnici peroriraju na latinskom za beatifikacije. Odvjetnici su odjeveni u crninu. Papa je u crvenom purpuru. Na glavi zlatna mitra rimskog biskupa, Pontifexa. Ima trenutaka kad je toliko nepomičan da sliči na reljef. Pozadina je sva od slika i goblena. Zatim kardinali i dostojanstvenici sjedaju u sjedala, presvučena crvenim i zelenim bojama. Ceremonija se nastavlja. Postavljanje kardinalskog šešira. Papa se grli sa svakim kardinalom pojedinačno. Od kardinala su najvećma aklamirani von Galen, vođa njemačkog otpora protiv Hitlera, zatim američki Spellman. Ovaj je u središtu pažnje. SAD imaju spasiti svijet od komunizma. Amerikanci, kojih ima na tisuće, posebno su upadljivi, demonstrativni i drže se kao da su uzeli na sebe misiju obrane Crkve.

Pio XII. je zamišljen. Stvara koaliciju naroda protiv komunizma. To je sada njegov glavni cilj. Ovih su dana u Vatikanu donesene mnoge odluke u tom pravcu. Temelji su kršćanske internacionale položeni. Pio XII. traži da na ruševinama fašizma i nacizma vidi i rušenje komunizma. Univerzalnost Crkve. Vezivanje s Amerikom, uz koju treba povezati Latine i Germane, jer Slaveni su izgubljeni. Jedan mi Poljak reče: Ako Staljin to ne uvidi, i on će svršiti u Nürnbergu. - Sumnjam.

Papa odlazi na nosiljkama. Trublje sviraju Papinski marš, žene i djeca i muškarci kliču papi. Mnogi, izbjeglice, plaču. Prizor je ispunjen dubinom drame. Reflektori i purpur kardinala, kneževa i dostojanstvenika draži oko i maštu. Komunisti su naivni kad misle da mogu uništiti ove osjećaje, koji stoljećima vezuju narode i ljude. Ljudi, pa i kad su racionalni, nisu u stanju da se od toga oslobode. To je jače od njih. I ovi bi se sasjekli, kao i komunisti, zbog vjere u svoje ideale!

Pio XII. okuplja narode u borbi protiv komunizma. Tko to ne vidi, taj je slijep - reče mi jedan američki novinar. Predviđanja o tome kako je Crkva morala nestati poslije ovog rata netočna su. Ona izgleda jača no ikada prije. Razlog tome treba tražiti u najezdi komunizma.

22. veljače

Večeras kolporteri izvikuju: *Tito alle porte di Trieste!* ("Giornale della Sera"). Ljudi se u Rimu okupljaju, kupuju novine i snebivaju se pred pomišlju da bi Titova Jugoslavija mogla izazvati treći svjetski rat. Talijani komentiraju: "Sedam Titovih divizija, dobro opremljenih, prijeti osvajanjem Julijske Venecije. Za njima stoji Rusija."

Pošavši Kljakoviću u Zavod sv. Jeronima, sretnem nekog Bosanca. On mi reče da me poznaje.

- Otkuda? - upitah.

- Iz hotela "Majestic" - odgovori.

Fizionomija mi se učini poznatom. Reče mi da smo jednog dana ručali u beogradskom "Majesticu" s Kulenovićem, pjesnikom *Stojanke, majke Knežopoljke.*

- Kad vi odoste - reče - dođe Niko Vučković (komesar u Ministarstvu vanjskih poslova), pa nam reče kako se treba vas čuvati, jer da ste vi poslani od Amerike i Engleske da izvidite stanje u zemlji, da vas uopće nije trebalo puštati u zemlju, da je vaš boravak u zemlji problematičan, i da moramo pred vama biti oprezni.

- Da li vi mene poznajete? - upitah.

- Kako ne? Pisac *Agonije Evrope,* publicist... Stvar me nije iznenadila. Znao sam da Niko Vučković širi takve vijesti o meni. Taj bi me primitivac, Montenegrin, pod kojim su strepili svi diplomatski činovnici, bio davno strpao u Oznu, da me nisu branili Augustinčić, Iveković i Gregorić.

Stigao sam u Jugoslaviju čista srca i raspoloženja, ostavio obitelj u New Yorku, sve samo zato da bih ostao u zemlji i doveo čak i obitelj. U New Yorku me smatraju Titovim pristašom, dok bi me ovaj primitivac i žbir Vučković, da je stigao na vrijeme, bio bacio u mrak. Takvi su svi oni bili, mislim, svi oni iz onog bizantsko-turskog balkanskog pojasa. Ne vjeruju nikome tko se čak i pod komunizmom ne križa s tri prsta!

Razgovaram s Kljakovićem i dolazimo do zaključka da se svijet sve više dijeli na kršćane i komuniste. Najstrašniji su oni istočnog tipa. Budućnost svijeta: pod vladom popova ili pod vladom komesara. Složismo se da je vlada popova manje opasna od one komesara. Od popova ćemo se moći osloboditi, od komesara nikada!

Najteže je naprednim snagama, koje ne žele ni pod popove ni pod komesare nego sredinu!

23. veljače

Čitam u novinama: doktor Štampar ide s Kardeljem na međunarodne konferencije. To sam i očekivao. Kardelj mi je kazao da će uzeti Štampara u obzir, jer da mu je poznata njegova međunarodna reputacija. Drago mi je što je tako. Tako se još jedna veličina srozala u blato! Već su mnoge! Nevini, međutim, stradaju! Tako se ništa ne čuje što je s Krležom! Izgleda ipak da je iz čistilišta prešao u limb! Uskoro će i on!

Žena mi piše da je čula da je Štampar u New Yorku. Ona ga je tražila, ostavila mu je i poruku u hotelu, ali se nije javljao. Konačno, ona ga je ipak negdje srela i on joj je nešto promrmljao, rekavši joj: - Radica se i suviše povezao s reakcijom. Ja sam mu rekao da to ne čini!

Za Štampara se može uglavnom primijeniti ona Francesca Guicciardinija: *"Pregate Dio sempre di trovarvi dove si vince"* (Molite Boga da budete uvijek na strani gdje se pobjeđuje). To isto vrijedi i za najveći dio naše inteligencije!

25. veljače

Mnogo svijeta bježi iz zemlje u Trst, pa iz Trsta u Rim. Svi donose ista teška raspoloženja. Jedna gospođa, stigla iz Zagreba, priča kako je svijet u Zagrebu razočaran, svi žive u strahu i nepovjerenju. Maček je u središtu opće pažnje. Svi vjeruju u njega i nadaju se da će ih on osloboditi. Vele da su šume prepune naroda i da se očekuju pobune.

Jedan je čovjek stigao iz Srbije. Veli: "Jedina je nada Maček. Svi bi se dovatili dugmeta Mačekova kaputa kad bi mogli, u nadi da se spase." Nadalje vele da nije isključeno da Tito potraži suradnju s Mačekom. Ta se mogućnost ne isključuje ni u Zagrebu, ni u Beogradu. Te vijesti donose ne samo naši ljudi, nego i američki novinari. Prije neki dan boravio je u Rimu dr. Laxa. On mi je saopćio da bi Maček želio da me vidi i da bi bilo korisno da ja pođem u Pariz da ga posjetim.

27. veljače

Byrnes (državni tajnik SAD) izjavio da Sjedinjene Američke Države i nadalje stoje na stanovištu da su Titovu republiku uvjetno priznale, da je Patterson *de facto* još akreditiran kod kralja Petra II, a da se kod Tita nalazi u svojstvu diplomatskog promatrača. Takvo saopćenje daje AP u izdanju *Tempa* i *L'Osservatore Romana*. Londonski radio dao istu vijest. Emigracija raste od zadovoljstva. Čuje se da su u zemlji SAD jako popularne. To bi značilo poziv na ustanak protiv Tita. Osjećam da je to presija protiv Tita zbog Trsta. Silvia Sprigge iz *Manchester Guardiana* misli da bi Trst mogao biti nova barutana Europe, koja će zapaliti novi svjetski rat. Neki ljudi, koji dolaze iz zemlje vele: "Opaženo je da je kampanja protiv Mačeka prestala". Vele i to da partizani šire vijesti da Tito nudi Mačeku četiri mjesta u saveznoj vladi, a više položaja u vladi Republike Hrvatske. Opći je dojam da Tito traži sporazum s Mačekom zbog teškog stanja u zemlji.

28. veljače

Saznajem da su Rusi preuzeli u svoje ruke vlast u Albaniji i otpustili i otjerali Titove ljude. Rusi utvrđuju otok Sazano.

Jedan mi američki funkcionar, koji je doputovao iz Beograda, kaže da Staljin napušta Tita i da sve što Tito sada radi ulazi u domenu njegove osobne avanture. Prema tome, Titov pokušaj da izvrši udar na Trst bio bi osobno Titovo djelo, s kojim Rusija ne želi imati nikakve izravne veze. Amerikanci vjeruju da će na taj način spasiti Trst za Italiju.

Potvrđuje mi se vijest da je dr. Jozo Smodlaka prije dvije sedmice posjetio patrijarha Gavrila i da mu se žalio na položaj u zemlji, izjavivši da se on ne slaže s radikalnim mjerama koje su poduzete. Takvo mišljenje Smodlaka izjavljuje mnogim svojim prijateljima.

Jedan Poljak koji je doputovao iz Pariza kazao je Talijanu Scarpi da je Maček mišljenja da nije isključen sukob između Tita i Saveznika. Ukoliko bude došlo do sukoba, da će se on vratiti. Ukoliko ne dođe do sukoba, da on kani također da se vrati, jer da računa da ima mogućnosti za akciju s obzirom na veliko mnoštvo svojih pristaša u

Hrvatskoj. Maček je optimist, smatra se dovoljno jakim da bi mogao izvesti uspješno svoju političku akciju ukoliko ga Saveznici podupru. Glavnina naroda je za Saveznike.

Šećući po Rimu, dok novine izvikuju *Tito ante portas,* razgovaram s ljudima. Jedan mi Talijan, koji se borio s Titovim partizanima, reče: "Ja toliko mrzim tog čovjeka, pod kojim sam se borio i toliko propatio kao nikada u svojem životu". Jedna stara Rimljanka, čitajući večernje izdanje rimskog lista koji najavljuje uznemirujuće vijesti iz Trsta, u kojima se neprestano spominje Tito, kaže:

- Che lo possin amazzare 'sto Tito!

Jugoslavene po Rimu zovu *I Titini*. Svaki Rimljanin veli za Tita: *"Va morrir amazzato!"*

Dok se cio svijet smiruje, Tito uznemiruje cio svijet. Očajna je naša sudbina. Gubimo simpatije cijelog svijeta, koji grčevito traži mir. Sudbina mira ponovno je u rukama jednog jedincatog čovjeka. Mržnja na našu zemlju toliko je velika da se naši ljudi ograđuju od Titove politike.

2. ožujka

Danas je rođendan mojeg sina Lea, drugi kome ne prisustvujem. Nina mi u pismu opisuje Leove transformacije i njegova intelektualna sazrijevanja.

Čitam Burkhardova *Razmišljanja o historiji*. Vidi se da su pisana uoči dubokih kriza. Nije dublje osjetio revolucionarna vremena. Michelet je to snažnije osjećao, Ferrero pogotovo, daleko snažnije i značajnije.

Burkhardt negdje navodi Tukidida (IV, 24), u vezi s ekspedicijama na Siciliju, pa zaključuje: "Mlađi su uzimali učešća(...) jer su htjeli vidjeti i upoznati daleku zemlju i nadali su se da će se vratiti živi" i tako odigrati političku ulogu kod kuće. Nije li to i osnova britanskih kolonijalnih ekspedicija? Nisu li s tim osjećajima mladosti računali i Mussolini i Hitler kad su ih slali u ratne avanture? Ne čini li to isto i Tito sa svojom omladinom?

Poslije podne bio na koncertu Arthura Honeggera. Volio sam *Jour de fàte suisse,* jer nije banalan, ima folklornog karaktera,

posebno u Alpengluhnu. Međutim, Honegger je vrlo često izvještačen, tvrd, hladan i kao da traži efekte u originalnosti. Traženje modernizma upropaštava izvor istinske imaginacije. Honegger je dirigirao svoj koncert.

4. ožujka

Iz Beograda je stigla vijest da je Tito doveo u Beograd oko 20.000 Arnauta i muslimana; očekuje se da bi te trupe mogle biti upotrijebljene protiv svakog pokušaja pobune. Stigla je gospođa E.A.B, koja se vidjela sa svim mojim prijateljima, pa mi kaže da mi oni svi poručuju da se nikako ne vraćam. Hapšenja i sistemi Ozne nastavljaju se teže i gore nego je to bio slučaj za vrijeme mojeg boravka. Reče mi da je dr. Bićanić "likvidiran" i da je morao napustiti Beograd i povući se u Zagreb, gdje traži položaj na Sveučilištu. U zemlji je život vrlo težak. U Beogradu ima hrane, u Zagrebu vrlo slabo. Sada se glavni progoni vode po Zagrebu i Ljubljani. Uhićeni su Košutić i Smoljan. Ljude i nadalje ubijaju.

14. ožujka

Došao me je posjetiti mladi Ribnikar. Živi u Trstu. Veli da su nas komunisti u Trstu osramotili. Hoće da se iseli. Izrazio je svoje iznenađenje zbog mojeg povratka u zemlju i prilaženja Titu. Glavni mu je argument bio: - Kako ste vi, pisac *Agonije Evrope,* mogli prići komunistima? - Rekoh mu: - To sam gotovo svakog dana slušao u Beogradu. - Kaže mi da se moja *Agonija* čitala vrlo mnogo u Ljubljani i da su je slovenski komunisti osudili kao "liberalno-buržujsku" u *Sodobnosti,* časopisu Josipa Vidmara i Kardelja. Nisam znao. U Beogradu su me mnogi intelektualci pitali da li sam ja pisac *Agonije.*

Uvečer na večeri s Vidom i Kljakovićem. Vida mi reče da se *Agonija* isto tako mnogo čitala i u Zagrebu, da su je mnogo cijenili dr. Zimmermann i Ante Bonifačić.

16. ožujka

Saznah putem jedne Grkinje, koju zovem Elektra, da se u Rimu nalazi poznati grčki političar Eksindaris, i to u svojstvu grčkog ambasadora. Ona mu je dala moju adresu. Danas me pozvao na ručak. Prvo što mi reče bilo je da je u Kairu za vrijeme rata često viđao Epi Konduguri, koja da se sada zove mrs. Benet. Stara sentimentalna sjećanja na atensku mladost. Jovan Dučić mi je jedanput rekao, dok smo skupa sjedili u Ateni i njemu prilazile atenske gospođe: - Svako je u Ateni ostavio jednu ljubav koja se nije ovaplotila.

Ali Eksindaris je ubrzo s te digresije prešao u politički razgovor. (Reče mi da me mora obavijestiti da me po Rimu traži dr. Stakić. Uistinu, kad sam se vratio u hotel, zatekao sam Stakićevu bilješku, gdje me moli da mu se što prije javim.) Eksindaris mi kaže da su u Londonu na konferenciji odnosi između Engleske i Amerike neobično dobri. Suradnja je potpuna. Kad god je Višinski osjećao da za Bevinom stoji Stetinius, samo je uzmicao. Eksindaris je mišljenja da Rusija vodi rat nerava iz dva razloga: 1) da zamori Anglo-Amerikance da popuste njenim zahtjevima i, 2) da zaustavi i eventualno spriječi ekonomsku i društvenu obnovu svijeta kako bi mase pale u što veću bijedu, te na taj način prihvatile komunizam kao jedino rješenje. Rat nerava može trajati vrlo dugo, par godina, ali stvarnog rata neće biti. Zavisit će od Anglo-Amerikanaca da li će to shvatiti, iskoristiti atomsku bombu, prije no što je Rusija bude imala, i spriječiti Rusiju u njenom planu. Anglo-Amerikanci se ne boje komunizma, već ruskog imperijalizma. Oni bi primili komunizam kao režim socijalni, ekonomski, pa čak i politički, u ruskoj utjecajnoj sferi, ali ne mogu i neće prihvatiti ruskog imperijalizma.

Čini mi se da se Anglo-Amerikanci varaju, kao što su se varali i s Hitlerom. Primali su nacifašizam, ali ne germanski imperijalizam. Kao da se to dâ odvojiti. Stara fikcija: lučiti unutrašnji režim od vanjskih posljedica. Stara organska fikcija anglosaske demokracije: demokracija ne može intervenirati u unutrašnje odnose jedne suverene države. Nisu shvatili ni Tomu Akvinskoga, ni Juliena Bendu, niti Ferrera. Ovo je revolucionarni rat, vjerski rat, rat s dubokim političkim intersekcijama. Intervencija je više nego potrebna. Zar komunizam

ne intervenira? Zar Rusija ne intervenira? Toga je donekle jedino svjestan Churchill. Zato ga Staljin tako žučno napada, sumnjičeći ga da izazivlje rat. Churchill me podsjeća na Clemenceaua dvadesetih godina. Osjeća, poput Clemenceauva Demostena, da je civilizacija ugrožena od Skita i želi intervenciju sredstvima demokracije. Jedini put - ali put koji nitko ne vidi, niti traži.

O situaciji u Grčkoj Eksindaris mi kaže da je vrlo kritična. Smatra da je potrebno odložiti izbore kako bi se omogućila pobjeda sredine (centra). Boji se da pobjeda monarhije ne baci zemlju u građanski rat. Taj bi oslabio demokratske stranke. Narod ima dojam da Britanija hoće monarhiju. Većina je grčkog naroda protiv monarhije. Sve to ide u korist komunista. Oni zbog toga i napadaju demokratske elemente, više negoli monarhističke. Znaju, ako monarhija pobijedi, da će im to dati mogućnosti da odvedu zemlju u građanski rat.

Razgovaramo o grčkim političarima. Kaže za Papandreua da je pozitivan, za Sofijanopolisa da je sasvim proruski čovjek i da je zato izbačen iz vlade. Eksindaris je mišljenja da bi se ovaj put bila mogla ostvariti balkanska konfederacija da je Jugoslavija bila oslobođena od Engleske i Amerike, a ne od Rusije. Kaže, da Rusija neće balkansku konfederaciju. Boji se Bugarske, jer da će Rusija prije ili poslije nastojati da je proširi. Boji se Italije, jer Saveznici moraju ojačati Italiju zato što se boje ruskog i komunističkog prodiranja na Balkan. Žali se što u Londonu nisu mogli da se uspostave nikakvi odnosi između Grka i Jugoslavena. Stojan Gavrilović ga je izbjegavao od straha ispred Rusa. Rusi kontroliraju sve svoje satelite. Za Višinskoga kaže da je jak u dijatribi. *Procureur da la République*. Za naše Kosanoviće, Simiće i Gavriloviće kaže da ih isto tako kontrolira Ozna, skupa s Rusima, i da izbjegavaju svaki kontakt sa svojim dojučerašnjim prijateljima i saveznicima. Kakvog li stida za jednog Kosanovića, koji se uvijek isticao slobodarskim duhom! Za Simića i Gavrilovića stvar me nimalo ne čudi.

21. ožujka

Biti sâm u Rimu noću znači biti biven i biven od teških agonija. Čitam *Angoisse* Stéphanea Mallarméa:

Je ne viens pas ce soir vaincre ton corps, ô bête
En qui vont les péchés d'un peuple, ni creuser
Dans tes cheveux impurs une triste tempête
Sous l'incurable ennui que verse mon baiser:

Je demande à ton lit le lourd sommeil sans songes
Planant sous les rideaux inconnus du remords,
Et que tu peux goûter après tes noirs mensonges,
Toi qui sur le néant en sais plus que les morts:

Car le Vice, rongeant ma native noblesse,
M'a comme toi marqué de sa stérilité,
Mais tandis que ton sein de pierre est habité

Par un coeur que la dent d'aucun crime ne blesse,
Je fuis, pâle, défait, hanté par mon linceul,
Ayant peur de mourir lorsque je couche seul.[13]

Da li ima strašnijeg stanja od agonije? Više puta noću budim se iz teškog i podmuklog sna. Osjećam da ću umrijeti i da ću se izgubiti u mraku vječnosti, bez snage da se izrazim. Spopada me neka čudna, teška i sumorna misao. Kao da moram da se izgubim u prostoru iz koga nema povratka na svjetlo dana, u svjetlo života. Muče me i opet Mallarméovi stihovi:

Ayant peur de mourir lorsque je couche seul

Sâm samcat bez Nine, kad sam uvijek mislio da je moj život savršen samo onda kad sam s njom, u svakidašnjem življenju s njom.

[13] Neću večeras doći da ti pobijedim tijelo, životinjo iz koje izviru ljudski grijesi; niti ću rovati po tvojim nečistim kosama žalosnu oluju ispod neizlječive dosade što ti je moj poljubac ulijeva. Ne tražim u tvom krevetu ništa doli teški san bez snatrenja koji lebdi iza nepoznatih zastora grižnja savjesti; san koji možeš uživati nakon tvojih crnih laži, ti, koja o ništavilu znaš više nego mrtvaci. Jer Grijeh, koji ruje po mojoj urođenoj plemenitosti, označio je mene, kao što je i tebe, besplodnošću, ali dok su tvoje kamene prsi nastanjene srcem koje nikakav zub zločina ne može raniti, ja bježim blijed i ruševan, opsjednut mrtvačkim plaštom strašeći se smrti, dok sâm ležim u krevetu.

(Stéphane Mallarmé: TJESKOBA)

La chair est triste, hélas! et j'ai lu tous les livres.
Fuir! là-bas fuir! Je sens que des oiseaux sont ivres
D'être parmi l'écume inoconnue et les cieux![14]

I opet Mallarmé. Jutros legao vrlo kasno. Vratio se u hotel poslije dva sata. Zatekao Ninin telegram. Javlja mi da je viza odobrena i dostavljena američkom konzulatu. Znači, predstoji brzi povratak u New York. Obuzimlje me radost. Pomisao da ću naskoro zagrliti Ninu i djecu ne da mi spavati! Poslije dvije godine lutanja kroz razočaranja ideologija, kako da se spava? Vratio sam se u hotel poslije jedne večeri s Hrvatima. Bili su uz Kljakovića, Vidu i Raića, i Bareza, Žanko i neki Vučetić. Ovaj zadnji je Ličanin. Obuzima ga isti orgazam mržnje koji sam kod svih naših dinaraca sretao po zemlji, bilo da su Hrvati ili Srbi, katolici ili pravoslavci, komunisti ili ustaše ili četnici. Ubijati, klati - to su težnje i želje koje žive i izgaraju u tome svijetu. Drhtao sam, fizički sam drhtao što se nalazim u društvu takvog mladog čovjeka. Poslije iskustava po Jugoslaviji ne mogu više biti u društvu ljudi koji govore o klanju i ubijanju. Muči me idiosinkrazija. Ne mogu biti u društvu ljudi koji govore da bi se napili hrvatske ili srpske krvi, komunističke ili ustaške, četničke ili fašističke. Kako može inteligent govoriti o napajanju nečijom krvi? Fatalno je ipak što komunisti nisu uspjeli postaviti kraj takvim osjećajima, preobraziti čovjeka, već su, naprotiv, još više pridonijeli produbljenju tih osjećaja u čovjeku! Kod komunista je klanje postalo jednim od bitnih sredstava njihove političke ideologije i prakse, tako da je u mnogočemu nadmašilo sve one ostale! Mehanika vlasti!

Rat je rastrgao svu podsvijest i svu dušu našeg naroda i našeg čovjeka! Pretvorio je našu zemlju u pakao, od koga su Bog i ljudi dobre volje digli ruke!

[14] Žalosno je, nažalost, tijelo! Sve sam pročitao knjige
Bježati! Bježati dolje. Osjećam da ima pijanih ptica
Od bitka između nepoznate pjene i neba.
(Stéphane Mallarmé: BRISE MARINE - LAHOR NAD MOREM).

Danas sam u knjižari Hoepli sreo dr. Jozu Smodlaku. Izgledao je svjež, mlađi za svoje godine. Pozdravio me je vrlo srdačno. Reče mi:
- Ništa ne radim. Ne mogu nikako da se saberem i da radim. Vrlo sam rastrgan. Život u inozemstvu me trga i ubija. Više volim biti kod svoje kuće u Splitu. Imam malu vilu s malim vrtom i uživao bih tamo raditi i pisati. Imam dosta materijala koji bih želio završiti. Posebno me zanimaju studije o Splitu: o puntarima, o Vlasima. Znate li da je i Trumbić bio podrijetlom Vlah? - Dalje mi govori o Varošanima, sjeća se mojeg oca i barba Jakova (Čulića). Dodaje: - Vaš je otac bio tipičan puntar. - Tumači mi da je podrijetlo mojeg imena *rade,* zidar, graditelj, i kaže da smo mi preko Poljica stigli iz Hercegovine kao graditelji u Split. Zapita me: - A što je s vama? Što kanite dalje?

Odgovorih: - Čekam ženu da se vrati s djecom. Povući ću se zatim na njeno imanje, pisati i raditi. Ako budem mogao biti od koristi narodu, tu sam.

- Svi smo mi - reče - spremni raditi za narod. - Uzdahne i nasmjehne se, pa nastavi: - Ali to vam je najbolje. Ostanite gdje ste. To vam je najbolje, kad imate takvu priliku. Kad bih ja imao toliko jutara zemlje i k tome vinograde, ne bih se vraćao. I k tome, u Toskani. Tako, tako kao Tommaseo, Pero Budmani i Rešetar! Što ćete - nastavio je - stvari nisu išle kako sam mislio. Nadao sam se sasvim drukčije. Nije ono što smo čekali!

- Bilo bi teže i strašnije - dodah - da se vratio Petar s Mihailovićem. Bili bi uništili Hrvate.

- Znam. To sam doslovce napisao jednom Šveđaninu. On je to objavio i tiskao s Titovom slikom. To nije smio. Ovi mi to zamjeravaju. Želio bih napisati pismo Adamiču, objektivno o današnjoj situaciji, ali se bojim da će biti cenzurirano. Ne mogu pisati, ne mogu kazati istinu. To me najviše boli. Sve što radim, gledaju, paze na me, pa se bojim.

- Dajte ga meni - kazah. - Ja ću ga dostaviti Adamiču. Sasvim sigurno. Neće pasti ni u čije ruke.

- Razmislit ću. Ali ne mogu, gledaju me. Srbi svi i svuda. I u ovoj situaciji, kao i prije rata. Imaju svoje ljude za sve situacije. A mi nikoga!

- Sve ovo što se danas zbiva - dodah - strašno je. Ja sam sretan što nisam ništa primio i što nemam nikakvog položaja.

- Imate pravo. Molim vas, Jugoslavija je sada jedina zemlja koja glasa protiv Saveznika. To je vrlo nezgodno. Prosto me je sram. Htio bih vas vidjeti i s vama podrobnije razgovarati.

- Vrlo rado.

- Nemojte se nikako vraćati. Ostanite ovdje u Toskani. To vam je najbolje...

27. ožujka

Razgovaram sa Stakićem. Komemoriramo: Jugoslavija je prije pet godina, kako reče Churchill, na današnji dan pronašla svoju dušu. Dodajemo: izgubila svoje tijelo i pronašla svoj grob. Nekolicina srpskih oficira i megalomana likvidirala je Srbiju, srpstvo, dinastiju i sve nas koji s time nemamo nikakve veze. Otvorili su put komunizmu. Rezultat srpske megalomanije i kosovskog samoubojstva. U stvari, izazvali su "27. mart" ne protiv Hitlera, nego protiv Banovine Hrvatske i Mačeka. Rezultat: katastrofa za sve. Uoči ovog dana Aleksandar Ranković najavio zarobljenje Draže Mihailovića i proces protiv njega. Vlasti preuzele sve mjere da Draža ne pobjegne ili da ne počini samoubojstvo, kao u slučaju Nedića. Proces će trajati dva mjeseca, a otpočet će u roku tri mjeseca. Stakić mi kaže da Srbi po Rimu plaču. Pale kandila ispred Dražine slike. Draža, osvetnik srpstva, umire poput svetitelja. Srbi misle da će se sva Srbija dići na ustanak. Imaju iluzije. Ja sam još u Beogradu vidio kako se odriču Draže i svatko trči da se ukopča s režimom. Osim Grola. Za svu Srbiju Draža postaje simbol srpskog otpora, tako kaže emigracija, simbol srpske državne ideje i nesavladivog svetosavskog srpstva, a komunisti nemaju psihološkog smisla, vrijeđaju do u dno svaku srpsku dušu. Ali, komunisti traže uništenje svakog protivnika koga narodna imaginacija stvara herojem. Sve im to ne bi bilo potrebno, jer Draža više nije u stanju da izmijeni stvarnost. Draža nije mogao tući Titove snage. Trebalo ga je odstraniti neopazice. Ne osjećaju da nijedan režim nasilja nije dovoljno moralno jak da likvidira mit, napose ne na Balkanu, gdje narodi žive od mitologije. Ali komunisti ne vode o

tome računa. Oni idu za tim da u srpskom narodu ubiju mit Draže, kao kod Hrvata neograničenu ljubav za Stepinca. Ići tim putem, sada poslije dvije godine od "oslobođenja", znači ne poznavati političke stvarnosti jedne duboko potresene i iracionalne političke mitologije.

Komunisti se u primjenjivanju takvih metoda ne razlikuju nimalo od bivših diktatorskih režima Jugoslavije u odnosu na hrvatski narod, posebno na Radića.

28. ožujka

Iz Pariza se vratio dr. Ivan Pernar, gdje je bio u posjetu dr. Mačeku. Veli: "Maček misli da se problem može riješiti ili ratom ili kompromisom, tako da Saveznici jamče nov pokušaj za demokratizacijom zemlje, i to na osnovi sporazuma u Jalti". Međutim, savjetuje svima onima koje obuhvaća amnestija da se vraćaju kući.

Kljaković se srdi na Pernara da ne umije ništa precizno kazati. Poslije mi kaže: - Po Pernarima, Tito može vladati tisuću godina. - Dodajem: - Ali tako je uvijek bilo u revolucionarnim vremenima. Proturevolucionarci su uvijek bili slabi. Revolucije vode dinamični ljudi. - Tješim se i ja da će razvoj povijesti ipak povesti naš narod k slobodi. Pernar se ljuti na Mačekovu okolinu, napada Pešelja i Jukića. Mi ga smirujemo. Oko Mačeka vidi sve same "mizerije".

30. ožujka

Na večeri kod šjor Egista. Vida strašno ljut, traži kavgu sa svima nama. Kljaković ga smiruje, ali bez uspjeha. Na mene se strašno razljutio što sam kazao da su svi mladi pjesnici kod nas žrtve Tina Ujevića i njegove dekadentnosti, poze i stanovita intelektualnog snobizma. Kljaković dodaje da to dolazi još od Matoša. Slažemo se, Vida je žrtva Tinova, Tin je žrtva Matoševa, a Matoš je opet provincijska žrtva pariškog *fin de siècle*. Vida veli za Nizetea da se kao kulturni ataše poslanstva NDH šetao po Rimu u ustaškoj uniformi s visokim čizmama i da je izgledao strašno smiješno. Kljaković, naprotiv, brani Nizetea i kaže da ih je, njega i Meštrovića, posjećivao za vrijeme rata u Zavodu sv. Jeronima. Žao mi je Vide. Društvo se

zatim razišlo, a ja otpratih Kljakovića do Sv. Jeronima, zastavši s njim u jednom baru na Via Frattina.

1. travnja

Sreo Fullera iz beogradske UNRRA-e. Američki liberalac i socijalist vratio se iz Titove Jugoslavije sasvim razočaran. Nije sâm. Svaki od tih liberalaca vraća se srdit što neće moći kod kuće pisati kako je "socijalizam" dobra stvar za nazadne narode. Vratio se iz SAD mladi Cesare Lombroso, rođak moje žene. Priča kako je Nina tužna i kako su djeca tužna bez mene. Uzrujan sam, lutam po rimskim ulicama, idem na telefon i razgovaram s Ninom. Viza još ne dolazi. Javio se Ante Smith Pavelić iz New Yorka. Piše da je vidio mojeg Lea, da je vrlo lijep, pravo momče; i Bosu, za koju kaže da je vrlo privlačiva, i da će me djeca obradovati kad ih vidim. Ali kada? U američkom konzulatu zatežu oko vize. Intrige. Neka vrag nosi emigraciju i Tita!

5. travnja

Negdje sam se sjetio Napoleonova usklika Eugeniji Montijo: - Gospođo, kojim se putem dolazi do vašeg srca? - Zavodljiva plavojka je odgovorila: "Kroz ispovjedaonicu", misleći na crkvu. Ali Renan je kazao za Katoličku crkvu da je ona *un bar de fer,* i zatim malo dalje: *et avec le bar de fer on ne raisonne pas*[15]. Zar nije komunizam još strašniji *bar de fer* i s komunizmom nema rezoniranja.

Mihailovićev slučaj se nastavlja. Komunisti idu za tim da izazovu stvarnu krizu, ne samo unutrašnjeg, nego i međunarodnog karaktera. Amerikanci interveniraju, do stanovite mjere i Englezi, ali oni su, kao i uvijek, oprezniji. Ipak, priznaju da je Draža bio njihov saveznik. Amerikanci, kao i uvijek, kategoričniji, ispadaju lojalniji i žele nekako biti džentlmeni prema Draži. Čini mi se da je sve kasno, da ne kažem, prekasno! U svakom slučaju psihološka pogreška. Unutra: to znači povrijediti i zadnje tragove srpske psihe. Vani: to

[15] Željezna ograda, a sa željeznom se ogradom ne može rasudivati.

znači izazvati osjetljivosti savezničkih obaveza. I sve to u trenutku kad Tito u svojem govoru najavljuje da želi ispuniti sve svoje obaveze prema Americi. Titova vanjska politika je potpuni fijasko. Sve to uoči mirovne konferencije. Tito u svojem govoru priznaje da je on svojim vođenjem vanjske politike učinio upravo to da je Italija, koja je bila u ratu protiv Saveznika, danas saveznik Saveznika, dok smo mi u ratu sa Saveznicima! Sve se to zbilo u ne manje od godine dana... Da smo mi uspjeli provesti politiku sporazuma između Istoka i Zapada s dvije ekipe, Italija ne bi nikada uspjela da se tako brzo izvuče iz situacije u koju su je bacili fašizam i njeno učešće u ratu protiv Saveznika. Sve to mogu zahvaliti Titima, Kardeljima i svima ostalim ideolozima!

U emigraciji se i opet govori o nekoj koalicionoj vladi i Mačekovu povratku u zemlju. Byrnes je izjavio da američka vlada pregovara s jugoslavenskom i da kao uvjet traži slobodne izbore. Amerikanci mi kažu da je Mačeku postavljen upit pod kojim bi se uvjetima vratio u zemlju. Emigracija vjeruje da se vraća kući. Stalno padanje iz pesimizma u optimizam. Plima i oseka. Srbi imaju velike nade da će ih Dražin proces spasiti.

6. travnja

Vraćam se u hotel. Na putu srećem Missirolija. Ogorčen je na stanje u Italiji i veli mi žalosno: - Ne volim Italiju turizma, poslova, transakcija, lakog života, umjetnika, pjesnika i rufijana. Volim Italiju Mazzinija: *Essere grandi o perire!* Biti veliki ili nestati!

- Ali vi se varate - uzvraćam - ako mislite da netko može više biti velik. Postoje dva velika: Amerika i Rusija. Svi mi drugi moramo biti mali. Sreća je za Italiju što će biti mala. - Ali malo Talijana to može prihvatiti. Muči ih još uvijek veličina imperija i sve ostalo! Međutim, Italija će se spasiti kad se bude odrekla megalomanije. To je njena sreća.

Malo zatim sretoh Antuna Bonifačića. Sprema se preko mora. Reče mi: - Tako i vi, bili u Beogradu i upalili kandilo ispred Tita. - Kao i vi ispred Pavelića.

Zadnji sam ga put vidio u Beogradu 1940, kad je dolazio tražiti mjesto kulturnog atašea u Parizu. Sjedili smo skupa s Rakom Draincem

kod "Balkana". Rekoh mu da mi je žao što se to nije dalo tada ostvariti. To bi ga bilo oslobodilo rata. Više se nismo vidjeli.

8. travnja

Nina mi javlja da Andrija Štampar i Stojan Gavrilović izbjegavaju da je vide. Kakve li moralne bijede kod tih ljudi, za koje sam toliko toga učinio! Da li je moguće da Gavrilovići, pa i Protići prosperiraju pod Titovim režimom? Zar komunisti nemaju toliko obraza, pa Protića, prijatelja Ciana i Göringa, postavljaju na odgovorna mjesta, dok kod kuće ubijaju, zatvaraju i progone ljude koji su cijelog života bili antifašisti?!

Harold Laski je stigao u Milano. Donio je Bevinovo pismo Nenniju, u kome taj pozdravlja sretan razvoj prilika u Italiji i ističe da Italija nije demantirala očekivanja engleske demokracije. Scrutator u *Sunday Timesu* ima pravo kad kaže da bi demokracija i anglo-američke sile sve izgubile kad bi se pokraj sovjetizirane Jugoslavije na Mediteranu oblikovala i sovjetizirana Italija. Tu leži i razlog što Anglo-Amerikanci moraju poduprijeti svima snagama demokratsku evoluciju Italije. Međutim, u Rimu kolaju vijesti o monarhijsko-desničarskom puču. Admiral Stone se, navodno, vraća s prijedlogom o odlaganju izbora, što bi spasilo monarhiju. Republika ima ipak 51 % mogućnosti. Monarhija treba 60-70 % da se zadrži. Ako desnica uz pomoć Amerike izvede prepad na zdrav demokratski razvoj Italije, bit će to velika pogreška. To bi tek ojačalo komuniste. Američka ambasada ima negativne izvještaje iz Jugoslavije. Tito gomila vojsku blizu Trsta. U zemlji strahovlada. Stalno izazivanje Zapada. Je li moguće da mi moramo uvijek ratovati, prolijevati krv, a u miru prosjačiti, propadati?

10. travnja

Jutros otputovao s grupom Amerikanaca u Firencu na Socijalistički kongres.

Zadržali se u Sieni, na Piazzi del Campo. Koliko harmonije u Sieni! Grad svetaca. Ta ista harmonija vlada isto tako svetom Umbrijom.

Otvaranje Socijalističkog kongresa. Govorili razni delegati. Poljski i bugarski govorili prema uputama komunista kod kuće. Vješt govor Palmira Togliattija - govori mirno, hladno, sređeno. Komunisti ne žele davati savjete socijalistima. Opovrgava sve verzije o tome da bi komunisti željeli zavladati Socijalističkom strankom; tek traži jedinstvo radničke klase za demokratski preporod Italije. Togliatti veli da je siguran u pobjedu republike, u pozitivan ishod referenduma. Sumnja da bi Italija mogla dobiti jaku demokratsku većinu. To bi mogla dobiti samo ako se izvede fuzija komunista i socijalista, tj. ako ostane jedinstvena radnička klasa. Kad ističe da su komunisti najprogresivniji dio socijalizma i radničke klase, biva izviždan. Nenni mu prilazi i čestita. Kongres se razvija u znaku opozicije protiv Nennijeve politike fuzionizma.

Poslije podne govori Harold Laski, ističući da će se Italija naći uz isti stol sa Saveznicima na mirovnoj konferenciji. Ističe zdrav razvoj talijanske unutrašnje situacije, pledira za Socijalističku internacionalu i talijansku socijalističku vladu. Jako je oprezan u odnosu na Rusiju. Francuz Dussel pozdravlja talijanski narod, ističe da Francuska nije nikada istovjećivala fašizam s Italijom. Kaže da Francuska ostaje odana socijalizmu, koji osigurava vrednote čovjeka i poštovanje ljudske osobe. To je ideal za koji je Jaurès kazao: *à travers la voie forgeé des tombeaux on arrive à la justice*. (Kroz put zapečaćen grobovima stiže se do pravde.)

Vidim u jednoj od loža Živka Topalovića. Prisustvuje kongresu, ali ne uzimlje riječ.

Zatim govori Nenni. Tri i po sata. Otvoreno brani svoju politiku suradnje s komunistima. Nagoviješta da nije isključeno da prije 2. lipnja dođe do udara reakcije. Oštro napada politiku zapadnog bloka. Isto tako i Socijalističku internacionalu, za koju kaže da stvarno teži za onim, za čim teži i zapadni blok: da odvoji Sovjetski Savez od Zapada. Ističe da Italija ne smije biti ni sovjetska ni britanska ni američka kolonija. Osuđuje politiku Saveznika u Italiji, za koju kaže da svakog trenutka može vladi nametnuti politiku koju hoće Saveznici.

Nennijev je govor vrlo spretan, vješto postavljen i razrađen, lukav. Kongres mu neprekidno odobrava. Ne opaža se nezadovoljstvo,

niti upadanje, iako se očekivalo suprotno. U povijesnoj analizi socijalizma daje sasvim komunistički pogled na rusku revoluciju, što mnoge iznenađuje. Iz toga svi zaključuju da je Nenni puno bliži komunizmu nego što se misli. Za Jugoslaviju veli da Titova revolucionarna država mora imati shvaćanja za talijansku demokraciju. Jugoslaviji daje Wilsonovu liniju, dok traži da Trst i gradovi zapadne Istre pripadnu Italiji. U povijesnom pregledu socijalizma govori s ironijom kako je Sorel završio u fašizmu i u Action Française, a de Mann u blatu hitlerizma. Vjeruje u jedinstvo proletarijata, ali na bazi jedinstva Socijalističke stranke s Komunističkom. Isto tako ograđuje se od engleskog laburizma, dok prihvaća socijalističke stranke na kontinentu. Otvoreno brani politiku fuzionizma.

U razgovoru primjećujem Paolu Trevesu: "Gdje bi se nalazila Nennijeva Socijalistička stranka u komunističkom poretku?"

13. travnja

Vidio Harolda Laskija na primanju kod profesora Furna, kamo ga je poveo Treves. Tu srećem Calamandrea, Montalea i mnoge druge intelektualce. Stari prof. Levi i njegova gospođa kažu mi kako je moja svekrva Gina Lombroso bila vrlo zadovoljna što smo se za vrijeme rata našli u Americi i da je, s te strane, umrla mirna. Calamandre mi reče da su *Angelicu* Lea Ferrera prikazivali s velikim uspjehom u Firenci sveučilistarci i da je proizvela dubok dojam kod publike, posebno onaj dio kad se budi demokracija. Kaže da je popratio *Angelicu* ovim riječima upravljenim omladini: - Vi treba da se naučite ne samo da umirete, nego da živite za Angelicu, pobornicu demokracije! -

Laski mi je zakazao sastanak. Razgovarao sam s njim o stanju u Jugoslaviji, davši mu tešku sliku stanja kod nas. Zamolio me da mu što prije sve to napišem, jer da će o tome govoriti na međunarodnoj socijalističkoj konferenciji. Na koncu razgovora rekoh mu da je komunizam vjera bez Boga, na nitroglicerinu. On će na to: - A Staljin je papa bez Duha Svetog! - Laski mi najavljuje da ide u Moskvu da se sastane sa Staljinom. Kaže, da će kazati Staljinu da će laburistička vlada ostati na vlasti 20 godina sa socijalističkim vladama svagdje u

Europi. Ako Staljin pristaje, laburisti i socijalisti spremni su surađivati s Rusijom i komunistima. Ukoliko Rusija na to ne pristaje, oni - laburisti i socijalisti - neće izazivati sukobe, već će zato prepustiti inicijativu Kremlju. "Jer to je sve što mi možemo učiniti. Rat treba izbjegavati po svaku cijenu."

Saragat je održao izvanredno zanimljiv govor protiv Nennija. Istupa otvoreno protiv fuzionizma s komunistima. Zagovara načelo političke demokracije i slobode. Kaže da socijalizam znači demokraciju, tj. političku demokraciju s glavnim ciljem političke slobode. Socijalizmu je vlast sporedna, dok je komunizmu vlast cilj, i to jedini.

Iznenadilo me je da je na kongresu Silone bio neprestano mučaljiv, tužan i mrzovoljan, nije igrao vidnu ulogu koju sam očekivao. Topalović je "obrađivao" socijaliste iz Austrije, Švicarske, Francuske, Bugarske. Barata starim argumentima: brani Mihailovića, olajava Tita da je u svoje redove prihvatio veliki broj fašista kao što su Mesić i Pirc. Za njih veli da su bili ustaše i klali Srbe. Topalovićeva opozicija protiv komunizma izgleda mi zastarjela i neefikasna; na sve gleda s uskog, srpskog i gotovo "kraljevskog" gledišta. On ne vidi da je republika nova stvarnost i da je borba za federativnu demokraciju najvažnija stvar. Ali, to je i slučaj sa svim našim političkim svijetom. Sva pitanja rješava na sitnoj osnovi, promatra s uske perspektive, sve se utaplja u postavke, kao da će se sutra sve opet vratiti na staro! Komunizam je ozbiljna pojava, koju treba gledati i rješavati s drugih širih postavki. Samo jedan općeljudski pokret može suzbiti komunizam, koji je pokret protiv čovjeka.

- Ubija sve što se najplemenitijega nalazi u čovjeku -rekao mi je Laski.

Bio ponovno na Ulivellu, razgovarao sa seljacima, koji nas mole da se što prije vratimo i otpočnemo s obnovom zemlje. Uvečer sam večerao kod Passiglijevih u Lecciu. Tu sam konačno sreo i Vandu, prijateljicu Nine. Posjetili smo Incontro, gdje su se sastali sv. Franjo i sv. Dominik.

Bio kod Papinija. On je tužno jecao za raspadanjem Italije i svijeta. Žali se na saveznike i njihovu politiku, za koju veli da samo pogoduje komunizmu. Kad se ruše i udaljuju svi oni elementi koji predstavljaju kontinuitet i tradiciju, ne može se očuvati demokracija. Fašizam nije bio sav negativan. Neke od njegovih tekovina trebalo bi

održati da se spasi tradicija! Kaže da je mnogo toga napisao, ali za sada ne misli ništa objavljivati.

RIM, 16. travnja

Vraćam se u Rim s Amerikancima. Ručamo u Sieni u "Acqua Pendente". Danas imao opširan razgovor s Jozom Smodlakom, sami u jugoslavenskoj ambasadi.

Smodlaka mi se najprije žali da je bolestan, nervozan, i da su mu liječnici savjetovali visinu. Ne misli se vraćati kući, jer kaže da je tamo sve razbijeno. Ne zna što bi radio. Volio bi ostati gdje je. Ne može spavati. Depresija. Krvotok slab. Vani je na Iparoliju sipila sitna kiša, kao da je jesen. Mirisalo je po jeseni. Zatim prelazimo u srž naših pitanja. Kažem mu da mora nešto poduzeti. Ako je već Providnost htjela da još živi, potrebno je da nešto učini za zemlju. Rekoh mu da sam bio na Socijalističkom kongresu u Firenci. Vidio sam kako se Italija podiže, kako je uska suradnja sa Saveznicima. Mi, koji smo bili saveznici Saveznika, izgubili smo ih. Izgubili smo oko dva milijuna ljudi. Zemlja sva razrušena. Stradamo i stradat ćemo ekonomski. Ovo je bio rijedak trenutak u povijesti da budemo avangarda demokracije u Europi. Uslijed ekskluzivističke komunističke politike, mi smo se odsjekli od Zapada i predstoje nam godine mraka, stradanja i patnje. Čemu sve to? Ako komunisti žele u narodu stvoriti uvjerenje da se ide u rat sa Saveznicima, da ga na to pripreme da su Saveznici naši neprijatelji, onda bi mi takva njihova politika bila shvatljiva.

- To je upravo to - kaže Smodlaka. - Oni to rade svjesno. Komunizam je religija - nastavio je - i fanatizam. Naši su komunisti tvrdo uvjereni da oni moraju provesti pravi komunizam. Uzaludno ih je od toga odvraćati. Njima nije do naroda, ni do zemlje. Poput starih kršćana, kojima nije bilo stalo do Rimskog Carstva, oni su uglavnom zainteresirani za pobjedu komunizma, ostvarenje raja na zemlji, koji treba, prema njihovu mišljenju, zavladati svijetom. To je ideja koju oni slijepo nose u sebi. Ja sam sve učinio i pokušao učiniti, ali bilo je nemoguće! Jedino što sam uspio učiniti dok sam ona četiri mjeseca bio s Titom, to je da sam spasio mnogo toga. Mnogo ljudskih života!

Ali više se nije dalo. Ključ našeg pitanja je u Moskvi. Tamo bi trebalo pokušati.

Saopćio sam mu da to isto želi učiniti Harold Laski.

- Između socijalista i komunista - kaže Smodlaka -ne može biti suradnje. Ali neka Laski ide vidjeti Staljina, pa će tamo moći znati što je. Ja mislim da neće uspjeti. Ja sam došao u Rim s Titovim odobrenjem da popravim odnose između naše dvije zemlje. Tito je bio mišljenja da je potrebno razgovarati izravno s Talijanima. Ja sam to započeo, ali su oni tamo sve pokvarili, napose kad su došli u Julijsku Veneciju i Trst. Čim sam na putu u Rim sišao u Zadar, vidio sam što je. Sve su talijansko pučanstvo odmah otjerali, s 2.000 dinara novca i nešto prtljage, što su mogli ponijeti. Strijeljali su u samom Zadru 140 ljudi. Grad sav razrušen. Nikoga nisu uzeli u narodne odbore. Pisao sam Titu. Tito se složio da se nešto učini. Zatim sam posjetio Rijeku. Tamo su prve večeri poubijali sve autonomaše s kojima smo trebali razgovarati da čuvamo značaj talijansko-slavenske suradnje u gradu. U Puli su odvukli i poubijali oko 400 ljudi. Iz Istre su odvukli 4.000 ljudi. Bacali ljude u logore i jame. Time smo sve izgubili.

Čujem od engleskih novinara da je Kardelj u Londonu svojim nastupom sve upropastio, dok je de Gasperi svojom umjerenošću spasio položaj Italije.

- Kardelj je sve upropastio - nastavlja. - Zbog njega ćemo izgubiti Trst i ostalo. Ja sam to znao. Od početka, čim je Kardelj uzeo u svoje ruke vanjsku politiku, bilo je sve izgubljeno. On i danas vodi svu vanjsku politiku. On je za sve kriv. Uslijed takve politike nije se više moglo ništa učiniti. Sve je bilo uzaludno.

- Dok sam bio u Beogradu - nastavlja - mislio sam da će se nešto moći učiniti s Grolom i Savicom Kosanovićem. Međutim, Grol je bio onemogućen uslijed Kardeljeva držanja i onog energumena Đilasa, primitivnog stvora. Grol je vrlo dobro govorio komunistima i savjetovao im da se ne zatvaraju u zatvoreni krug, u gvozdeni obruč, da se ne boje naroda, da je narod spreman da s njima surađuje. Ali kod komunista je nepovjerenje glavna osobina. Uslijed dugog podzemnog rada, oni nikome ne vjeruju.

- To je potencirano slavenskim i bizantskim nagonom nepovjerenja.

- Ima i toga. Ali oni ne vjeruju nikome. Primjer takvog nepovjerenja je Kardelj. On ne vjeruje nikome. Pa i sâm Tito, za koga moram reći, da je otvoren i privlačiv čovjek, morao je podleći tome duhu i sistemu Komunističke partije. Mogao je i trebao je biti vođa naroda, ali i on je dopustio da pretegne partija. Dragoljub Jovanović je pokušao nešto učiniti, ali vidim da je i on sada odgurnut. Neminovni Đilas ga je osudio. Ne znam što radi Kosanović. Zar ne vidi da ništa ne znači, da je potpuno osamljen i da je sasvim nemoćan? Ne mogu pretpostaviti kako to da Savica i dalje ostaje u vladi i kako dopušta da tako s njim postupaju. Kosanović bi morao da se povuče kad vidi da ionako ne može ništa učiniti. S komunistima se ne može ništa učiniti. To je sada moje duboko uvjerenje.

- To je bilo i moje uvjerenje. Zato sam i otišao, zato se i ne mislim vraćati. Cijelog života bio sam u Jugoslaviji drugorazredni građanin, zato što sam bio Hrvat. Sad sam to isto, i gore, zato što ne mogu biti komunist. Biti komunist nije nimalo laka stvar. Čovjek može teško primati i kršćanstvo. Zar nismo često, kad se nalazimo u crkvi, suočeni čak i sa sumnjama ne samo u dogme nego i u Boga? Zamislite tek komunizam koji penetrira svu unutrašnjost čovjeka! Nikako ne mogu primiti načelo da netko ima prava da se miješa i čeprka po mojoj unutrašnjosti!

- Tako je. Da, tako je! Znam da vi ne možete primiti komunizam. Ali vi imate sretnu okolnost da živite u Italiji. To je najbolje što možete učiniti.

Prelazimo na opću situaciju. Smodlaka drži da socijalizam ne može prevladati u Europi. Smatra da je komunizam jači, smatra da će se sva socijalistička ljevica utopiti u komunizmu. Veli da Rusija ima ogromnih šansa. Kritizira politiku Engleza, napose u Grčkoj. Za nju veli da vodi Grčku u permanentan građanski rat, što će uvijek iskorištavati komunisti.

- Ali kod nas - rekoh - postoje elementi za građanski rat. Samo s tom razlikom što saveznici ne interveniraju, dok komunisti interveniraju u odnose Grčke i svih evropskih zemalja.

- Ne mislim, kod nas vlada nezadovoljstvo, može se kazati opće nezadovoljstvo, ali nije organizirano niti će se moći organizirati. Nema vodstva niti ga može biti. Opozicija nije na visini zadatka. Demokracije nema i nije je nikada bilo. Maček nije demokrat. HSS

je na vrhu bila totalitarna stranka. Maček je mali i sitan čovjek. Nije nikada imao smisla ni za kakvu veliku politiku.

Što se pozicije komunista tiče, navodi primjer Danske. U toj zemlji, gdje je svaki čovjek bio zadovoljan i sretan prije rata, bio je samo jedan komunist u parlamentu, sada ih ima 18. Engleski imperijalizam u Indoneziji, Indiji, Perziji radi za račun Rusije i komunizma.

- Ja ne vjerujem da može doći do rata. Ali ako i dođe, sve će to iskoristiti Rusija s komunistima.

- Jest, ali i Rusija gubi na prestižu - primijetih. -Njena imperijalistička politika kompromitira komunizam. Kao i kod nas, Tito je izgubio na popularnosti.

- Jest, to je točno, ali kod nas komunisti imaju vojsku i omladinu. Sve će to još jače organizirati za idućih desetak godina. To je dovoljno da vladaju zemljom koja nikada nije imala ni demokracije ni političkog vodstva.

Žali se da je u Splitu teško. Već pet mjeseci ljudi nisu okusili mesa. Velike ribe nije nitko vidio osim rukovodilaca. Kao i za vrijeme fašista, velika je riba za jerarhe. Inače, šećer i kava UNRRA-e se tope, a ne daju ih narodu. Najstrašnije je da se ništa ne smije ni kazati, ni žaliti se. Nema slobode govora niti kritike. Ozna je svemoćna. Komunisti nisu ništa naučili na iskustvima Rusije. Ali i u Rusiji vlada još uvijek diktatura partije. Nema slobode štampe niti kritike. Vlada tajna policija, kao i kod nas Ozna.

Govorimo o tome kako su komunisti svojom politikom ojačali reakciju kod kuće i posebno u svijetu, pogotovo u Americi. Od reakcije uzimaju u svoje redove najgore. - Jer oni traže samo sluge - dodao je - koji znaju vjerno služiti. - Čudi se samo da u Italiji mnogi vjeruju komunistima, posebno socijalisti. - Socijalisti bi bili prvi likvidirani u komunističkoj Italiji. -

Zastaje, pa dodaje: - Imao sam dva razočaranja u svojem životu. Prvo je bilo 1918. Srbija je bila na najvećoj moralnoj visini, imali smo mogućnosti da pomoću zajmova od SAD i Saveznika, uz njihovu političku potporu, izgradimo najnapredniju zemlju. Sve se to promašilo. Odmah 1920. izgubili smo svako povjerenje zapadnog svijeta. Kralj Aleksandar me je tada pitao: "Što mi savjetujete da radim?" Odgovorio sam: "Vežite se s Amerikom i Saveznicima, nastojte prihvatiti sve njihove savjete i potpore, pridobiti sve njihove simpatije.

Izgradite zemlju. Sve ostalo će ići samo od sebe. Pustite ih da uđu u zemlju." Ninčić, koji je bio prisutan, kazao je: "Nama oni ne trebaju. Znamo i mi što su financije, što su porezi, monopol i tarifna politika." Srbi su sve upropastili. Vi znate kako je zatim išlo! Sada sam, evo, po drugi put razočaran. 1943. i 1944, kao što i vi primjećujete, bili smo na najvišoj visini. Jugoslavija je mogla sve dobiti. Srbi i u ovoj etapi rade isto!

- Mi se svađamo s Amerikom. Hapsimo ženu američkog ambasadora - primijetih. - Sve nas smatraju američkim agentima, zato što smo s velikom mukom radili u Americi da pridobijemo simpatije američke javnosti za Tita i novu državu.

- Da, tako je. To je komunistička taktika, oni sve to tako navlaš čine da bi odvojili narod od Saveznika i Zapada. Dva razočaranja: 1928. i sada. Jugoslavija je sada sve izgubila. Izgleda da smo sposobni samo kad se bijemo, dok u miru nismo sposobni ni za kakvu konstruktivnu politiku. Ja sam star. Ne bojim se smrti. Mogu me i ubiti. Ali, molim vas, zadržite sve ovo za sebe. Mi se slažemo. Želim naglasiti da se potpuno slažemo u cijeloj analizi našega pitanja. Ali jedno znajte: Srbijanci će upropastiti i ovu, kao što su upropastili i prvu Jugoslaviju. Oni imaju ekipe za svaku situaciju, dok smo mi Hrvati slabi. Oni imaju ekipe i u Moskvi, kao što su ih imali i u Parizu. A Srbi neće nikada pustiti da Hrvati dođu do ključnih pozicija u vođenju države!

Smodlaka me ispratio do vrata ambasade. Bio je uzbuđen i tronut. Vidim i osjećam da je u njemu sve srušeno. On ne vidi nikakvog izlaza. Ne vidi i ne uviđa snagu i važnost nove Amerike. Tu se vara, jer ne vidi da Amerika ne može u ovome sukobu biti tučena od Rusije. Govorili smo na trenutke dosta glasno. Mislim da je Ozna mogla da nas čuje i da zabilježi svaku našu riječ. I neka je! Neka znaju!

Zaključak. Radi se o jednom: Jugoslavija je danas izgubila svoju važnost. Komunisti su joj oduzeli svaku vrijednost. Ona je samo položajna točka, ili jedna od položajnih točki, u velikom nastajućem sukobu Rusije i Amerike. Već sada, uslijed toga, Jugoslavija plaća težak danak u krvi i u stradanjima. Do konačnog okršaja, ona će biti iscrpljena i sagorjela. Smodlaka čvrsto vjeruje da je to cilj

komunista, jer oni ne žele ništa drugo nego provođenje svojeg komunističkog raja na zemlji...

17. travnja

Talijanske večernje novine objavljuju - i to s očitim zadovoljstvom - da je Tito odbio primiti Hoovera. Tumačenje tom nepromišljenom i pretencioznom stavu Kardelja daje Vladimir Baum iz Ministarstva informacija dopisniku INS-a, istaknuvši nezadovoljstvo Jugoslavije zbog američke negativne politike prema zemlji. Znači, svađanje s Amerikom se nastavlja. Vanjsku politiku vode čuvari koza iz Ministarstva informacija Vuksani, Koraći i Baumi, dok Savica Kosanović šuti. Mora da mu je vrlo ugodno!? U svakom slučaju, Talijani taru ruke i vesele se ovakvoj Titovoj politici, od koje samo oni imaju koristi.

18. travnja

Večeras večerao kod Engleza s Moravijom. Poslije večere pošli smo skupa svojim stanovima. Moravia mi tumači kako je uzeo za svoj pseudonim slavensko ime Moravske, jer da mu je mati bila slavenskog podrijetla. Sjećali smo se tridesetih godina u Rimu, kad je izišao njegov najbolji roman, *Indifferenti,* koji je tada odjeknuo kao manifest protufašističkog optimističkog gledanja na život Italije. Kaže mi da je sav zaokupljen pisanjem novih romana. Sumnja u Engleze i u Ameriku i kaže da smo mi sretni što smo izabrali komunizam, jer da je to budućnost svijeta. Rušim mu takve pretpostavke, ali koliko sve to vrijedi?

19. travnja

Veliki petak. Sumoran. Težak. Kiša pada. Posjetio jučer na Veliki četvrtak i danas nekoliko Isusovih grobova. Između ostalih i San Lorenzo in Lucina. Vidio Poussinov grob, koji je velikom slikaru podigao Chateaubriand. *À la gloire des Arts. À l'honneur de la France.* Večerao kod Marice Pelicarić i njenog muža. Izgleda da

uskoro stiže Meštar. SAD podlegle Titu i primile Kosanovića za ambasadora. Tako je ovaj "borac za demokraciju" - pošto je prodao Grola, Šubašića, Mačeka, pa i "mladog kralja", kako ga je on uvijek zvao, da ne kažem Mihailovića, koga je još u travnju 1944. zvao generalom Leeom Jugoslavije, a kralja obilazio u Londonu, izjavljujući da bi, ako Mihail može biti kralj Rumunjske, i Petar mogao to s više prava biti u Jugoslaviji -konačno uspio da se zakloni za ambasadora u Washingtonu! Njegova je beskrajna i tašta ambicija uslišana!!!

Stvari se razvijaju kako sam i očekivao. Amerika još uvijek luta. Prije tjedan dana uputila je notu Titu u prilog Mihailovića. Tito energično odbio intervenciju i američke svjedoke. Objavio u štampi američku notu sa svojim energičnim odgovorom. Odmah zatim dolazi američko priznanje, izmjena ambasadora. Istina je, uz notu je istaknuto da Amerika i nadalje "drži pitanje otvorenim", ne priznaje Titov totalitarni režim. Engleski realizam prevlađuje u diplomaciji Državnog ureda.

Veliki petak. Dan kad je čovjek dao sebe za pobjedu čovjeka na zemlji. Sjećam se Splita na Veliki petak. Uvijek na Veliki petak vidim Split. Procesiju preko obale. Završetak na trgu. *Puče moj, što učinih tebi?* U ušima mi odzvanja glas don Herkulana. Bog je postao čovjekom da otkupi čovjeka. Simbol koji se obnavlja neprestano od svojeg postanka i dokle god budu postojali ljudi.

20. travnja

Cijele noći nisam spavao. Glorija. Rimska zvona pjevaju Gloriju, slave Isusovo uskrsnuće. Molim se. Tu negdje u mojoj neposrednoj blizini molio se uskrsnulom Kristu i Gogolj. Glorija, umivam se, polijevam vodom. Nervi i krv bukte. Tko će ih smiriti?

21. travnja

Uskrs; ustao sam rano. Bio u crkvi. Molio se za Ninu i djecu, i sve moje. Zatim, otišli, veliko društvo Hrvata, u Frascati, gdje smo ručali. Neki Bosanci poslije ručka intonirali onu divnu pjesmu:

S onu stranu Jajca
Gajtan trava rasla

Nazdravljali Kljakoviću, Pernaru i ostalima. Kljaković i Pernar nazdravljali mojima. Marica i Šime darovali mi jaje islikano Washingtonom, zvonikom Sv. Duje i, kao šalu, Titovom zvijezdom. Izlet u Frascati bio jedinstven. Priroda je već sva listala, zelena. Miris proljetnog uskršnjeg cvijeća. Frascati je jako oštećen od rata. Krv i nervi ublažuju se u ovoj tišini. Htio bih da Nina dođe ovamo s djecom i da se smjestimo u Italiji. Još ima ljudi oko mene koji se čude što mi se ne ide natrag u SAD.

Uskrsni listovi objavljuju vijesti da će Tito osvojiti Trst. Francuski komunisti traže da se Trst preda Jugoslaviji. Desničarska štampa osuđuje talijanske komuniste što se izrazitije ne založe za Trst. Talijanski se komunisti nalaze u teškoj situaciji zbog Trsta. Ne nalaze načina kako da razjasne Titovo intransingentno držanje u pitanju jugoslavenskih teritorijalnih revindikacija.

Ruševine Frascatija su vrlo teške. Kažu mi da je ovdje bio Kesselringov glavni stan. Jedna starica veli da su strašno propatili. Ljudi su umirali kao od kuge. "Mislili smo da se zemlja okreće." Kuće su najvećim dijelom oštećene ili porušene. Svi okolišni gradovi: Anzio, Viterbo, Cassino i mnogi drugi ostali su u ruševinama. Izgleda mi kao da sam kod Korenice ili Udbine.

22. travnja

Bio sam na moru u Ostiji. Gledam more i sjećam se Leopardijevih stihova:

Dolce m'è navigare - in questo profondo mare

- Slatko je ploviti - u ovom dubokom moru.

23. travnja

Danas sam bio kod Stakića u Grand hotelu i tu sreo jednog mladog studenta, Aćimovića. Pobjegao je iz zemlje pošto je odležao u Ozni. Jagodinac je*.

*Jagodina, današnje Svetozarevo.

- Kad sam bio u Jagodini za vrijeme mojeg sjedenja u Ozni, pročitao sam vaš članak u *Politici* o Titu i partizanima i o reakciji u Americi. Članak me je jako zabrinuo. Znao sam za vas iz *Nove Evrope* i *Srpskog književnog glasnika*, pročitao sam i *Agoniju Evrope*. Znao sam da ste stigli iz Amerike, pa sam se pitao da li je moguće da ste i vi sve ovo primili, da ste prihvatili komunizam. Raspravljali smo o tome među nama. Govorili smo, ako ste i vi primili sve to, to znači da smo se mi prevarili, da smo mi, koji smo se borili protiv komunizma, bili na krivom putu. Kad smo bili mladi na univerzitetu, bili smo ljevičari. Ne zato što su šoštari i abadžije bili ljevičari, nego zato što su onako o tome pisali Krleža, Marko Ristić, Matić, Vučo i ostali naši profinjeni duhovi. Kad smo i vas vidjeli na Titovoj strani, bilo nam je teško pri duši zato što nismo znali da li je to pravi put. Vi sami možda niste svjesni toga što je to značilo biti osamljen u provinciji, čitati te članke i slušati radio i vidjeti da su i takvi ljudi kao vi na strani komunista. A komunisti su to vješto iskorištavali...

Sjetio sam se da mi je to isto kazao u Beogradu i moj stari prijatelj Vorkapić. Zatim je Aćimović ispripovjedio svoje ispitivanje u Ozni. Veli da Ozna ispituje jednim specijalnim psihološkim načinom, napose intelektualce, nastojeći da iz njih izvuče ne toliko priznanje i obavještenja, koliko da ispita mogućnost da li bi ih mogla da prefabricira u komuniste. Ukoliko to nije moguće, tada ih likvidira kao okorjele neprijatelje komunizma. Način na koji komesar ispituje djeluje ponižavajuće na ispitivanoga toliko da ga na kraju ovlada osjećaj da sve prihvati i prizna. Dok mi Aćimović to izlaže, sjetio sam se Koestlerova romana *Pomračenje u podne*.

Dok se vraćam u hotel, taj me slučaj uznemiruje. Nisam nikada bio svjestan da sam svojim pisanjem mogao izazvati u mladeži sumnje i takve zablude. Vjerujem da su komunisti to znali. Usprkos tome, oni prema meni nisu pokazivali nikakvu blagonaklonost, nego samo nepovjerenje i mržnju. Za njih ja, intelektualac sa Zapada, nisam mogao postati komunist. Sve me je to još dublje uvjeravalo da moram, prije ili poslije, kazati istinu svijetu o toj velikoj laži i tako otkupiti svoj težak grijeh. Sklonim se u najbližu crkvu i samo grcam od bola.

30. travnja

Kongres Liberalne stranke, u Teatru Quirinu. To više nije ona velika Liberalna stranka ni Cavoura ni Giolittija. To je stranka talijanskih konzervativaca. Benedetto Croce u svojem govoru ovako označuje sadašnji sukob u svijetu: "Današnji svijet, koji se prije jednog stoljeća sav usmjeravao, uvjeren da će sloboda pobijediti, sada je razdvojen u dva tabora, jedan koji još uvijek podgrijava vjeru u liberalni ideal, drugi koji bi ga želio nadomjestiti hijerarhijskim ili diktatorskim pravilom, ili, kako se danas kaže, progresivnom demokracijom - toliko progresivnom da je u stanju svojom dijalektičkom zaskočicom preokrenuti naopako demokraciju. Bilo kakvo primirje ili transakcija između ta dva pojma ne može se ni zamisliti, jer se mi ovdje suočavamo s dva načela, od kojih jedno apsolutno niječe drugo." Croce uvjerava da oni koji vjeruju u ideale slobode moraju, po svaku cijenu, odbiti komunizam, jer između slobode i tiranije nema niti može biti kompromisa.

Ima još jedna fraza, koja mi se neobično dopala u Croceovu govoru, kad govori o vremenima fašizma i o svojem držanju u to vrijeme, pa zaključuje: "I ovaj koji vam govori uzeo je u ono vrijeme, po prvi put, legitimaciju stranke ne zato da bi uzeo učešća u jednom političkom pokretu koji se nalazio u svojem usponu, nego da bi se približio plemenitim srcima one mladosti za koju je pjesnik kazao da žzna voljeti nepogodne sreće', *sanno amare le fortune avverse.*"

7. svibnja

Izbori u Francuskoj unijeli nove vedrine u duhove Zapada. *La France - pays de la mésure* stigla do ruba, kao i uvijek, vratila se svojoj staroj iskušanoj mjeri. Francuska nije mogla primiti komunizam. Bio bi to kraj Francuske, kraj Zapada. Na ovaj način Francuska je spasila sebe i Zapad. Neki ljudi misle da će, na taj način, jaz između Zapada i Istoka biti još više produbljen. Ali, bilo je potrebno da se Francuska izjasni da ne može primiti vjeru i mistiku Istoka. Na isti način kao što Francuska nije mogla 1936. primiti reakcionarno-fašističku alternativu već Pučku frontu, sada ne može primiti ni alternativu crvene reakcije. Mora ostati po sredini. Tu leži sva njena snaga. Izbori u Francuskoj,

toga su mišljenja svi u Rimu koji vjeruju u demokraciju, povijesna je prekretnica na putu ojačanja demokracije i očuvanja demokratskih, odnosno zapadnjačkih tekovina. Mi se moramo sada još snažnije opredijeliti prema Zapadu da bismo spasili ono što se može spasiti i od našeg dijela svijeta. Na večeri kod šjor Egista, Vida, sav razdragan, recitira stihove iz Rostandova *Cyrana:* "

"Da svi Gaskonjci nisu iz Gaskonje
Ima ih, gospo, širom cijelog svijeta
Što ljube žene, piju vino i jašu konje
Puna je zemlja, gospo, gaskonjskih kadeta."

9. svibnja

Stigao u Rim Ivan Meštrović s gospođom. Odsjeo u hotelu "Esperia" na Via Nazionale. Otišli smo mu u posjete Kljaković i ja. Nisam ga vidio od 1940. u Splitu. Nije mnogo ostario. Sav je obrastao u bradu koja je mnogo posijedjela. Vrlo je blag. Bole ga noge. Polagano hoda. Gđa Meštrović ga ne pušta od sebe, a ni ona više nije mlada. Vidi se da im je boravak u Švicarskoj bio težak. Meštrović je prikovan uz našu zemlju, uz njena stradanja, njene bolove. Osjećam da fizički trpi što nije u zemlji. Međutim, pitanje eventualnog povratka u zemlju predstavlja i kod njega ogromne poteškoće. I Meštrović se sada osjeća zapadnjakom, Hrvatom više negoli istočnjakom, Slavenom i Jugoslavenom.

Prvo veče provodimo u razgovoru o stanju kod kuće. Raspitkuje se za sve, napose za stanje u Zagrebu i u Splitu. Rekoh mu da sam posjetio i Otavice i njegovu vilu ispod Marjana. Rezimiram bitno stanje: komunisti su nova politička klasa koja ne preza da sačuva apsolutnu vlast nad svim i svakim. Monolitski totalitarizam, kakav se nikada nije kod nas pojavio. Kod toga totalna kontrola Rusije. Trajat će više no što se misli. Neki bi ljudi željeli da se on vrati, posebno Milan Ćurčin, koji pažljivo čuva njegovu kuću, sa svim njegovim djelima, u Splitu. Ali ima i onih, kao Augustinčić, koji bi mu se osvećivali. Moje je mišljenje da je najbolje da se ne vraća, jer bi jako propatio od raznih grubih elemenata. Prva bi reakcija protiv njega bila svakako negativna i zato je bolje da je izbjegne.

10. svibnja

Večeras kod Meštrovića. Vrlo često večeramo s Meštrovićem i gospođom, i zatim se povučemo u hotel "Esperia", gdje ostajemo u razgovoru do dva sata u noći. Kljaković i ja. Za vrijeme ovih večeri, uz razgovore, gđa Meštrović i, često, Šime Pelicarić čitaju neke od Meštrovićevih rukopisa koje je pisao u Švicarskoj dok je bolovao. Svakako najzanimljiviji su imaginarni *Razgovori s Michelangelom* i njegove interpretacije velikog kipara. Dok, s jedne strane, imam dojam da Meštrović shvaća Michelangela kao epitom najuzvišenijega što je Zapad dao, uključivši tu i značenje kršćanstva i katolicizma, dotle Meštrovićeva tumačenja Michelangelove skulpture, slikarstva i općenito njegove koncepcije o životu nose isključivo njegovo osobno gledanje na stvaranje i na život uopće. Ima nekoliko fragmenata koji su izvanredno originalni i daju punu sliku stvaraoca i čovjeka kroz novi pogled u Michelangelovu unutrašnjost. Slušajući Meštrovićeve proze, padaju mi spontano poznati Michelangelovi stihovi:

"Beata l'alma in cui non corre il tempo
Quanto sangue costa
Vorrei voler Signore ciò che io non voglio."[16]

Meštrović se uvukao u se i kao da ne želi viđati nikoga od hrvatskih izbjeglica. Dugo se nećka da primi Ivana Pernara i ostale. Kljaković inzistira i mene poslije sastanka muči da nagovorim Meštrovića da ih primi. Meštrović je donio odluku da se ne vraća kući. Ostat će u Rimu. Uspio sam uvjeriti prof. Murraya, privremenog direktora Američke akademije, da mu ustupi jedan atelijer u Američkoj akademiji na Gianicolu. Murray i njegova gospođa odmah su prihvatili tu ideju. Izjavljuju da će biti vrlo počašćeni. Stari mi Murray reče: - To će nešto značiti u analima Američke akademije. - Stvar je uspjela. Zadovoljan sam, jer Meštar to zaslužuje. Nije mi drago da luta po rimskim atelijerima. U tome ambijentu bit će mu najbolje, to više što je Akademija uglavnom prazna. U vrtu borovi i čempresi. Atelijeri su prostrani. Gđa Meštrović je presretna, a i Meštrović je zadovoljan.

[16] Blažena duša u kojoj ne teče vrijeme
Koliko krvi stoji
Htio bih htjeti, Gospode, ono što ja neću.

Kljaković me napada što ga ne podupirem u njegovim naporima oko izmirenja haesesovaca i ustaša. Rekoh mu: Stvar je beskorisna, osim toga i nepolitička. Meštrović se sa mnom slaže. On drži da treba prihvatiti izvjesne pozitivne strane revolucije koja se izvodi u zemlji. Hrvatska se emigracija mora pročistiti. Mi ne možemo biti na istoj barikadi na kojoj se nalaze ustaše, koji su ponajviše odgovorni za nemoguće stanje u kojem se danas nalazi hrvatski narod. [Ali i Kljaković zatim napušta tu poziciju i hvata se s ustašama u koštac!]

15. svibnja

Kljaković nije došao. Sâm sam s Meštrovićem. Dan prije razišli smo se u mišljenjima oko akcije protiv komunizma. Kljaković i Vida drže da se komunizam može suzbiti samo silom i pojačanjem monarhije u Italiji. Mislim da je to iluzorno. Kao kada bi se protiv tenkova pustilo u akciju oružje iz XVIII. stoljeća, ali ljudi to ne shvaćaju, ne vide da se monarhija kao politički oblik iživjela. Samo demokratska, politički nezavisna i slobodna republika može dati uspješan otpor komunizmu. Bažo Vučković, koji je tu prisutan, prihvaća moje mišljenje. Pernar ne zna na koju bi stranu. Kasnije razgovaram o tome s Meštrovićem. On se potpuno sa mnom slaže. I on misli da se komunizam ne može suzbijati zastarjelom silom, nego idejama političke i socijalne demokracije. Iako Meštrović ne vjeruje u demokraciju, smatra da je to jedina brana protiv komunističkog totalitarizma. Kljaković je za rat odmah! Ja mu rekoh: Ali rata neće Amerikanci, koji bi ga jedini mogli izazvati! Lupamo uprazno, kao i uvijek u ovim diskusijama.

Meštrović dozivlje u pamet svoje pariške uspomene iz prvog rata. Iznosi svoj razgovor s Izvoljskim. Veli da ga je poslije jedne audijencije Jugoslavenskog odbora Izvoljski pozvao na ručak, ali kako na tome ručku nije mogao s njim razgovarati, pozvao ga je na čaj: *tête à tête*. Čaj je služila Helena Izvoljski.

Sadržaj razgovora bio je ovaj: Rusija izlazi pobjedonosna iz ovoga rata (prvog svjetskog rata) i ona će nastojati organizirati svoj svijet. Glavni njen napor bit će silazak na toplo more. Ona će nastojati zauzeti Carigrad. Rusija ne može dopustiti da u Carigradu bude

turska vlast i grčki patrijarh. Ona ide za tim da u Carigradu bude pravoslavni ruski patrijarh, duhovna glava cijelog slavenskog pravoslavlja. Uredit će zatim pitanje Poljske, i to tako da od nje napravi kraljevinu koja će zavisiti od Rusije. Jugoslavija će također biti u ruskoj zoni, s izlaskom na Trst. Hrvati se neće izgubiti. Rusija neće Hrvate predati Italiji. Rusija ide za tim da postane prva i glavna sila na Mediteranu.

Izvoljski je kazao Meštroviću da o tome nikome ne govori, ali da će do toga doći i da Rusija nema nikakve namjere napustiti Hrvate ni ostale Južne Slavene. Ruska revolucija je prebacila ovaj ruski plan za trideset godina. To se danas zbiva. Meštrović drži da bi pod ruskim pravoslavnim patrijarhom u Carigradu nama Hrvatima bilo daleko teže negoli pod komunističkom Rusijom. Mi bismo Hrvati pomoću Srba, pod Rusijom svetog pravoslavlja bili potpuno uništeni. Čini se da to Srbi danas uviđaju. Ja držim da se to može reći za Srbe iz Hrvatske. činjenica što Kosanovićevi samostalci postaju sve isključiviji gospodari Hrvatske, izgleda mi, to potvrđuje. Ne bih to kazao za Srbijance, koji ne trpe sovjetski jaram. Nema pak sumnje da će favoriziranje Srba u Hrvatskoj pojačati kod Hrvata težnju za otcjepljenjem. Meštrović primjećuje: - Ako je Kosanoviću krivo, neka iseli iz Hrvatske, neka nas ostave na miru! - Kljaković kao da se s tim slaže. Pri odlasku kući opet me moli da nagovorim Meštra da primi Pernara i Torbara. Rekoh mu da sam mu već govorio i da mi je rekao da bi on rado razgovarao s Torbarom, ali ne zna što ima razgovarati s Pernarom. Kljaković dodaje: - Sigurno se boji da mu Pernar ne bi tražio novaca. Meni je Pernar obećao da to neće učiniti!

20. svibnja

Danas smo posjetili s prof. Murrayem Američku akademiju, gdje je Meštar izabrao atelijer. Malvina Hoffman, poznata američka kiparica i đak Meštrovićev alarmirala je američku ambasadu da se sve učini za njega. Otuda posjećujemo Kljakovićev atelijer u Sv. Jeronimu i divimo se Meštrovićevoj *Pietà*. Meštrović nas je sve zadržao na ručku. Prof. Murray opet kaže kako su Amerikanci počašćeni što će Meštrović biti njihov gost u Akademiji.

22. svibnja

Vidio Meštra. Savjetuje me da nikako ne prekidam s vladom u Beogradu. Ja sam, međutim, čvrsto odlučio da se ne vraćam. Ili ostajem u Italiji, ili se vraćam u New York. Viza, međutim, nije još stigla, ili mi barem tako kažu u američkom konzulatu.

Izborna situacija u Italiji bukti i poprima vrlo napet oblik. Rim sav poplavljen manifestima. Demonstracije se nastavljaju. Vrlo borbene. Po ulicama i trgovima narod raspravlja - monarhija ili republika? Jedan mladi intelektualac, izgleda mi komunist, kritizira politiku Kršćanske demokracije, veli da je dvolična. Upada mu u riječ mladi franjevac, pa kaže da je politika svih stranaka dvolična, da svaka ima svoj moral i da ne postoji neki opće utvrđeni moral.

Mladi Talijan odgovara: - Ali postoji moral u svojoj biti!

Franjevac se zbunio, pa kaže da ga nema.

- Kako? - odgovara mladi intelektualac. Mora biti morala!

Franjevac se tek tada prisjetio da ga je komunist pretekao u dijalektici i stavio ga pred zid, jer načelo koje je komunist branio bilo je upravo načelo koje je morao braniti franjevac. Dijalektika je od komunista načinila raspravljača, jačeg od franjevaca i od isusovaca.

25. svibnja

Meštrović kaže Kljakoviću i meni da se sastao s ocem Mandićem i da ovaj drži da je potrebno raditi na sporazumu između Tita i Mačeka, te poraditi na tome da se Jugoslavija pretvori u neki savez slavenskih država. Meštrović prihvaća takvo rješenje. Ja se bojim da je sve prekasno. Komunisti neće ni s kim dijeliti vlast koju su prigrabili. Oni u opoziciji dijele vlast i s najokorjelijim neprijateljima, a netom se domognu vlasti, hapse, progone i ubijaju svakoga tko im nije isključivi sluga.

27. svibnja

Republika naglo gubi. Monarhija dobiva. *Umberto secondo lui* - tako ga zovu u Rimu - putuje po Italiji, drži izborne govore. Odlučio je po svaku cijenu braniti svoju poziciju. Jug je navodno kompaktno za

monarhiju. Ljevičari i republikanci to pripisuju Amerikancima. Srednja Italija pola u pola, sjever kompaktan za republiku. Sforza me uvjerava da će pobijediti republika. Vjeruje da će se republika izvući sa 55 %. Vijesti iz Francuske negativne za komuniste. Val komunizma, koji je prijetio da s Istoka zarazi Zapad, zadržao se kod Trsta. Ovo je kao i u vrijeme Turaka. Turci došli do Beča. Otjerani iz Beča, zadržali su se na Balkanu i pokorili sve, osim dalmatinske obale, gdje ih je zadržala venecijanska diplomacija. Tako smo se mi u Dalmaciji sačuvali i izgradili ono malo kulture što i čini civilizaciju Hrvatske i označuje naše prisustvo na Zapadu. Meštrović klima glavom i slaže se s ovim mišljenjem. Uslijed toga, Rusi žele i nastoje da se zadrže u Austriji. Beč je ključ Istoka, a Trst njegova vrata. Mi ćemo i ovaj put stradati. Glavno da se izbjegne rat. Meštar kaže da se po svaku cijenu mora izbjeći rat, ali tog mišljenja nisu svi emigranti! Rat im je jedina nada.

Dolazi Vlaho Raić. Odnosi mi sve listove i knjige. Uvjerava me da moram svakako ostati u Italiji, jer da sam tu potreban. Otišao predignuti kartu za New York. Američki konzul ne da vizu bez karte za putovanje. Muke i opet muke! Sve mi se čini da ću morati ostati u Italiji. Otišao s Vidom pokloniti se Madonni del Divino Amore. Palim svijeću. Plačem i molim. Crkva prepuna svijeta. Majke dižu djecu i prikazuju ih Gospi. Svi plaču i pjevaju.

31. svibnja

Idem u American Express. Javljaju mi da mogu putovati s "Vulcanijom" u New York. Tražim telefonom Ratka u Torinu da ga o tome obavijestim. Tražim rođake. Idem Realeu, kome preporučujem Meštrovića da se za nj brine. Odem u američki konzulat; problem gdje da se utisne viza. Putnica je davno istekla. Konzul Snyder ipak pronalazi izlazak i lijepi jedan listić s vizom. Dok to radi, kaže mi ništa manje nego: - Ja nikoga od vas Slavena ne bih pustio u SAD. Vi ste svi komunisti. - Mora da je njemačkog podrijetla. Moj je odlazak, dakle, činjenica. Dolaze Pelicarić i Vida. Pelicarić je cijele noći spavao u mojoj sobi da me čuva. Vida me grli. Posvršavam sve stvari. U jedan sat dolazi i Kljaković. Ručamo kod Totoa. Tu su i prijatelji

s kojima sam dijelio rimsku sudbinu, Pernar, Vučković i Dinko Šuljak. Pristiže i Raić, koji se buni što idem u SAD. Nastaje debata. Kao i uvijek, sve se svršava dobro. Pelicarić i Vida pomažu mi u pakovanju. Prate me do autobusa koji me vozi u Napulj. Večernje novine izvikuju da će pobijediti republika.

NAPULJ, 1. lipnja

Put sjajan. Po cestama radnici manifestiraju republici. U Teracini, gdje zastajemo, radnici pjevaju:

Avanti popolo
Alla riscossa
Bandiera rossa
La trionferà.[17]

Napulj sto posto monarhija. Spavam u Pensione Contini s ostalim putnicima.

2. lipnja

Osam sati. American Export Lines; potvrđuje se moj odlazak. Od 50 putnika reducirano 30 da bi se smjestile žene američkih vojnika koje idu svojim muževima u SAD. Ostajem ipak između tih dvadeset. Sudbina je ipak htjela da se vratim u Ameriku. Šaljem karte prijateljima koje nisam dospio pozdraviti. Idem u crkvu da se zahvalim. U crkvi, u glavnoj ulici u Toledu, španjolska Madonna od Sedam Žalosti, sva odjevena u crno sukno, izvezeno zlatnim brokatom. Srce joj bode sedam zlatnih noževa, na glavi joj kruna. Iz očiju, više no tuga, izbija uvjerenje o beskrajnom značenju smisla patnje i neka neizmjerna nada. Dozivljem u pamet našu Gospu od Sedam Žalosti kod Svetog Jere ispod Marjana, pred koju su nas majke vodile dok smo bili djeca.

Šetam po Napulju i sišao sam uz Caracciolo do Santa Lucije. Napoletanci glasaju. Jako ozbiljni. Ulazim u jedno biralište. Glasaju i žene, noseći djecu u naručju, i, razumije se, u utrobi. Pravi Napulj.

[17] Naprijed narode - Na ustanak - Crvena zastava - će pobijediti.

Gogolj i Gorki imali su pravo kad su uživali u napuljskom narodu i povezivali asocijacijama sav taj svijet s ruskim seljacima. Sjedim u nekoj kavani na Caracciolu. Gledam s desne strane Vezuv, s lijeve Posilip, a preko puta Capri i Sorrento. Tu sam 1927. posjetio Gorkoga. Tu su sanjali o ruskoj revoluciji Lenjin, Trocki i svi ostali ruski izgnanici. U jednom od najhelenističkijih pejzaža Mediterana rađala se ruska revolucija, pred kojom i ja bježim.

Ukrcavamo se na "Vulcaniju". Mnogo svijeta. Majke i rodbina pozdravljaju svoje kćeri koje putuju svojim muževima u Ameriku. Pri pregledu jedna austrijska Židovka sa svojim mužem pokazuje papire. Odjedanput, premećući papire, otpočne urlati:

- Venezuela... Venezuela... Perdere mio passaporto... Venezuela... Mio passaporto essere qui tentro... Ora non essere... Ora non essere... Mio marito avere passaporto Venezuela... Io non essere... Non potere andare Venezuela... Venezuela... Venezuela...[18]

- Smirite se, *signora* - veli talijanski policajac. - Možda je među papirima?

- Non andare Venezuela... Venezuela... Venezuela - ona i dalje plače.

Konačno je pronašla putnicu. Razumije se, putnica je bila među ostalim papirima. Stara se pribere, pa kaže: - Šest godina čekati na putnicu i ne moći poći u Venezuelu...

Ljudi su izgubili živce. Stara nestane. Poslije desetak časaka i opet se ponavlja piskutavi glas: - Venezuela, Venezuela, Venezuela... - Još, izgleda, nije svjesna da ipak ide u Venezuelu. Jest, Venezuela! Jedna nova Itaka. Svi mi ištemo novu Itaku i nove Venezuele da na ruševinama starog svijeta, koji u sebi nosimo, pronađemo nov život. A hoćemo li? Puštaju me. Policajac žmirka u moju putnicu: - Titov republikanski, federalistički, socijalistički, demokratski, narodni pasoš! - Glavni mu je ipak onaj američki listić. Ulazim. U kabini 18 putnika. Talijani, Poljaci, Židovi i ja jedini Hrvat. Talijani iz Ministarstva vanjskih poslova. Mladi Poljak koji spava poviše mene ima 16 godina. Nijemci su ga prije četiri godine odveli u Dachau. Tu su

[18] - Venezuela... Izgubila sam putnicu... Moja je putnica bila ovdje unutra... Sada je više nema... Sada je više nema... Moj muž ima putnicu za Venezuelu... Ja je nemam... Ne mogu poći u Venezuelu...

mu ubili oca i majku. On se nekako dočepao Italije. Ide svojima, i on u - Venezuelu. Govori ruski. Drugi mladi Poljak 18 godina. Pet godina u Mauthausenu. Ubili mu svu braću i sestre. Sâm je. Ide u Kolumbiju. Itd. Itd. Napolitanci se vraćaju u SAD. Bili su u Italiji, gdje ih je zatekao rat. Predvečer, svi se skupe u ugao broda i pjevuckaju napuljske pjesme. I oni, kao i naši Dalmatinci, nose svoje gradove u vizijama, svoja treperenja i svoje emocije. Ostavljamo napuljski zaljev i krećemo prema Herkulovim vratima.

"VULCANIA", 3. lipnja

Noć je bila ugodna. More je mirno. Plavo. Maestozni Mediteran. "Vulcania" je kao neki harem. Hanume su mnoštvo žena američkih vojnika koje polaze svojim muževima. Zovu ih *GI brides*. Raznolike su. Neke su ljepotice. Ima ih iz visokih i nižih slojeva. Značajno: odmah se dijele po klasama. Amerikanci su ih izabrali kako su htjeli. Američka vlada vozi ih u obećanu zemlju slobode, meda i mlijeka. Brod je njihov. Nas 20 ušlo je samo zato što je 60 žena i djece zadržano radi bolesti. Dakle, čista sreća! Ovo bi bio pravi lov za don Juane. Čitam Konfucija i de Tocquevillea. Fale mi Vida i Kljaković. Prvi dan na "Vulcaniji". Bogati doručci, objedi i večere. Vina nema. Na brodu vlada stega. Jedan majordomo Amerikanac daje upute preko razglasnika: - Sada je vrijeme da se *GI brides* povuku u svoje kabine i da se ne zadržavaju na palubi. Mnogo zatrudnjelih žena i djece. Mnoge *GI brides* plaču, sjećaju se majke i roditelja, zapitkuju se o Americi. Pitaju gdje je Bronx, gdje Brooklyn, gdje Harlem, gdje Boston itd? Na brodu obilje programa: dva filma na dan, koncerti, igre. Komanda broda tiska i poseban dnevnik, ali bez mnogo vijesti. Papin govor s izrazitim napadajem na komunizam. Talijani su na brodu monarhisti. Osoblje broda uglavnom tršćansko. Traže slobodan Trst pod američkim protektoratom. Svatko traži da bude jedna od država SAD. Jedan mi kapetan veli da bi čitava Istra glasala za Ameriku. Ja dodajem: I Jugoslavija.

4. lipnja

Plovimo u pravcu Gibraltara. Posvećujem sve svoje vrijeme pisanju materijala koji će mi poslužiti za konačno pisanje članaka o mojim iskustvima pod komunizmom u američkoj štampi. Odlučio sam napisati barem dva opširna članka, za *The Nation* ili za *The New Republic,* u kojima sam pisao prije povratka u Jugoslaviju. Želio bih ipak objaviti oveći članak i to u nekom popularnom časopisu. Kako znam da Amerikanci žele činjenice, to uglavnom nižem podatke. Volio bih da sve to imam pripremljeno prije dolaska u New York. Još smo u Europi. Noćas ćemo u Atlantik. I pravo u Novi Svijet, kojemu Europa nije više nego sitan i beznačajan privjesak. Ali stara Europa, koju u sebi nosimo, ima još uvijek za mene svoj čar. Mislim na one koje sam ostavio kod Egista, kao i na prijatelje koje sam ostavio u Beogradu. Uoči polaska netko mi reče da mi svi moji prijatelji poručuju da se nikako ne vraćam, jer da je to najpozitivnija manifestacija protiv režima, te da kažem svijetu golu istinu. To i mislim.

Na brodu nam javljaju da čekamo do 10 sati, kad ćemo proći kroz Gibraltar. Prolazimo između dviju obala, španjolske i afričke. Nisam još nikada tuda prolazio, jer sam prvi put otplovio u SAD iz Portugala. Svjetla koja su prije mjestimično svijetlila sada su sve gušća. U Gibraltaru smo. Svi trče na palubu da ga vide. Mlad mjesec je davno sišao. Vidi se visoka sura stijena, osvijetljena svjetionicima i električnim žaruljama.

GI brides su posebno vesele. Uprava im je broda dozvolila da mogu iznimno ostati na glavnoj palubi broda. Međutim, na najvišoj terasi broda, Tršćanke, i one *GI brides,* pjevaju tršćanske pjesme s tršćanskim mornarima.

5. lipnja

Jutro na Oceanu. More je plavo i još mirno. Cio brod je ustao.

Uoči odlaska iz Europe čitao sam pisma svete Katarine Sijenske. Na jednom mjestu kaže otprilike ovo: "Ne smijemo se gristi i prenemagati, a pri tome zaboravljati ono što imamo". Drugim riječima, treba biti zadovoljan onim što imamo, ne mučiti se zbog onog što nemamo ili što bismo mogli imati. Tu leži sva filozofija života moje

Nine. Ali suvremeni Ahasver, nemiran i nezasitan, traži uvijek ono što nema. Ne samo što vidi da to drugi imaju, nego i zato, što na taj način ispunjava smisao suvremena aktivističkog života. Sizifov posao!

Zar nije i kršćanstvo isto tako unosilo nemir u čovjeka? Komunizam to nastavlja s daleko strašnijim ciljem. Srušiti čovjekovu duhovnost, da bi ga zatim potpuno zarobio i učinio robom jedne apsolutne i totalne vjere. Napuštamo Sredozemlje. Ovaj sitan bazen - sitnica u uspoređenju s beskrajnim Oceanom koji se ispred nas rastvara - dao je čovječanstvu više negoli sva mora, negoli svi oceani: svijet prvobitnih civilizacija, grčko-rimsku viziju života, judaizam, kršćanstvo, srednji vijek, renesansu i humanizam, cjelinu Europe, dok je nije rastrgala reformacija i revolucija, uz svu suvremenu misao. Malo mora bez bogatstva, uzduž koga su živjeli mali narodi, uglavnom siromašni, ali koji su kroz stoljeća stvarali zaključke bez kojih se ne da zamisliti misao čovječanstva. Hoće li Azija sve to slomiti? Dosad je misija Sredozemlja bila da sublimira invazije Azije. Hoće li to biti i od sada? Hoće li Oceanija, koja je na sebe preuzela misiju Sredozemlja, uspjeti da zaustavi Aziju? Sveta Katarina je imala pravo: zadovoljimo se onim što imamo. Tu leži i bit mjere Sredozemlja.

6. lipnja

Ostavljam Europu. Tko zna kad ću se vratiti? Jedan mladi čovjek najavljuje da je u Italiji republika pobijedila s 12 milijuna glasova protiv 10 za monarhiju. Kršćanska demokracija na prvom mjestu, socijalisti na drugome, komunisti na trećem. Vijest izazvala negodovanje među putnicima. Talijani su ovdje na brodu svi uglavnom monarhisti. Vele da se neće više nikada vratiti u Italiju.

8. lipnja

Brodski list objavljuje vijest da je nesuđena kraljica Maria José napustila s djecom Italiju i otplovila istim brodom, "Duca degli Abruzzi", kojim je Italiju napustio i "car i kralj" Emanuel III. s

kraljicom Jelenom. Umberto će napustiti zemlju pošto dobije službeno saopćenje o rezultatu referenduma. Tako odlaze i zadnji kraljevi!

9. lipnja

Nedjelja. Slušam misu na brodu. Služi je američki kapucin s bradom. Prepuno vjernika. Pjevaju pjesmu: "Hoćemo Boga - Oca sinovi". Jedan egipatski svećenik čita na engleskom Evanđelje. Između ostalih ima i ova rečenica: "The Prince will come", Knez dolazi. Pikolo mi donosi vijest da je Tito prihvatio francuski prijedlog: dobivamo Pulu, gubimo Trst. U Italiji se nastavljuju monarhističke demonstracije. U Rimu i Napulju ima i mrtvih.

Neki crnac tri dana terorizira sve putnike, bijesan na Talijane. Zaprijetio se jednom putniku da će ga baciti u more. Međutim, bacio je samo putnikov šešir. Pijan je. Jučer i cijele noći je pio. Jedan od komesara broda traži svjedoke da bi ga kaznio. Međutim, nitko neće da svjedoči. Crnac ostaje nepomirljiv. Na brodu među ratnim ženama tri su naše - dvije Slovenke i jedna Srpkinja iz Kruševca. Veli da je bila s Jevđevićevim četnicima. Bila je odvedena iz Kruševca u Njemačku, otuda je izbjegla u Italiju, gdje se udala za američkog GI-ja. Veli da ima oko 250 Srpkinja koje su se udale za američke vojnike (GI) i već otputovale u SAD. Sve ih je rat zatekao u Italiji. Ova se Kruševljanka - kako mi priča - prije dva dana tukla s jednom Rimljankom. Rimljanka joj je dvaput dobacila da je "puttana". "Uhvatila sam je", reče, "majku joj, i zubima sjekla. Svu sam je iskrvarila. Eno je, leži zavijena. Ona meni da kaže da sam kurva!? Ne zna s kime ima posla." Rimljanka ima izgled prostitutke. Mnoge među ženama sliče na prostitutke. Svaka im je druga riječ prostakluk.

More se smirilo. Za dva dana smo u New Yorku. Sve u meni gori. Jedan poljski svećenik daje mi brošure o raznim proročanstvima. Kaže da će i Rusija prijeći na katolicizam. Ja mu odvratih: -U tom slučaju, Poljaci će prijeći na pravoslavlje! - Jedan poljski vojnik se slatko nasmije. Kima glavom i odobrava. Živimo u danima velikih tmina. Ništa nije isključeno, pa ni jedan novi srednji vijek, o kome je govorio Berdjajev, u kome će vladati popovi i komunisti. Proročanstva su još jedina tmina kroz koja se može sagledati nešto malo svjetla.

Jutros se sjetih Vide koji je znao reći: "Kako je sreća, velika sreća, što smo katolici!" Ocean je sav ovijen tminom. Stari su Grci imali pravo kad su Ocean, rijeku Ocean, nazivali krajem Noći, velike i duboke Noći. Već pet dana putujemo kroz predjele Velike Noći. Ničega na obzorju, već beskrajna noć. *Nihta.*

11. lipnja

Već sinoć viđali smo brodove koji su se bližili kopnu. Jutros je more tiho i plavo. *GI brides* - čije smo mnoge avanture saznali - ostavljaju svoju prošlost u zaborav, smiruju se i spremaju u naručaj muževa. Glasnozvučnici prozivaju i nadalje sav niz imena kojima pristižu brzojavi. Tu smo, ulazimo u luku. Ogromno mnoštvo svijeta, uglavnom muževi u očekivanju žena. Ugledam Ninu. Kakav osjećaj! Kakav susret! Poslije dvije godine lutanja po zemlji krvi. Riječi zastaju.

NEW YORK, 12. lipnja

Kod kuće provodim cio dan s djecom. Leo izrastao. Bosa također. Mnogo su prepatili zbog mojeg odsustva. Tek kasno predvečer prvi se javio stari prijatelj Ante Smith Pavelić. On je bio i jedini koji se javljao Nini. Nitko od ostalih. Posebno su je izbjegavali oni s kojima smo u vrijeme rata bili povezani - Irina i Božidar Aleksandar, pa dr. Štampar, koji je kod nas u Ženevi provodio čitave večeri i često nam dosađivao svojim problemima, a nije ju uopće nazvao na telefon iako sam ga u Beogradu molio da to učini. Isto tako i Stojan Gavrilović. Partija je naredila da se provodi totalan bojkot.

Moj je program stupiti u doticaj s urednicima američkih liberalnih časopisa i predložiti im da objave moja iskustva pod komunizmom. Obraćam se najprije uredništvu *The Nationa,* u kojem sam od 1943. pisao o zbivanjima kod nas. Mrs. Freda Kirchwey, glavna urednica časopisa, odmah me prima, prelistava moj rukopis i sva zajapurena kaže: - Mi ovo ne možemo tiskati i molim vas da to nigdje ne objavite, jer bi to tek ojačalo reakciju kod nas i poduprlo stvaranje atmosfere za treći svjetski rat. - Ne sumnja u istinitost mojih navoda, ali odbija, i to kategorički. Rastajemo se da se više ne vidimo.

Najavljujem se glavnom uredniku *The New Republica* Bruceu Blivenu. On me odmah prima, prihvaća rukopis, samo traži da se izmijeni uvodna stanca i unese nova, koja bi naglasila da ovaj tekst nikako ne želi da još više muti zamućene vode između SAD i komunističkih zemalja. Sasvim u duhu američkog liberalizma. Pristajem. Bliven mi poslije par dana kaže da će članci izići u dva opširna nastavka u rujnu. Tako je prvi pokušaj uspio. Treba da liberalna američka inteligencija zna istinu o Titovom komunizmu.

Obraćam se na prijatelje iz *Reader's Digesta* u cilju da moja iskustva dosegnu do širih masa. Traže mi kratki nacrt koji odmah dajem. Prijatelj Andrà Visson veli mi da su svi oduševljeni. Odmah mi redakcija stavlja na raspolaganje jednog od svojih najboljih editora, starog Williama Harta. S njim radim cio mjesec dana. Nikoga ne viđam osim Ante Smitha Pavelića. Članak je završen. Glavni urednik i vlasnik *Reader's Digesta* De Witt Wallace oduševljen. Reče mi za ručkom: -Vaša će *story* izazvati senzaciju kakvu niste nikada doživjeli. - Tako je i bilo. Broj za listopad trebao bi objaviti članak, i to kao glavni prilog sveska.

Stupam u vezu s mladim Mladenom Giuniom i Petrom Stankovićem, i obećavam im opširan članak za *Hrvatski glas,* koji pišem u isto vrijeme dok pripremam i tekstove za američke listove. O svemu tome nitko ništa ne zna osim Ante S. Pavelića. Luj Adamič je ipak nekako saznao. Zove me. Jako napet sastanak. Ja mu donosim Smodlakine poruke. Zapomažem da piše Titu da se prestane s ubojstvima nevinih ljudi. Kažem mu da je bilo dosta krvi. Neka se prestane s prolijevanjem nevine krvi. Iako sav blijed, on se ciničnо smije. Samo primjećuje: - Ta što ste ovamo dolazili! Što se odmah ne vratite u Italiju? Zar ne znate da je to revolucija i da revolucija mora klati, rušiti i ubijati? -Na moja zapomaganja da bi njegov glas mogao zaustaviti krvoproliće, on odbija da to učini. On zna da je *The Nation* odbio članak, pa se sve raspitkuje tko će ga objaviti. Ne dajem mu nikakva odgovora. Adamičev je utjecaj jak. On bi mogao pokvariti moje planove da se sazna istina.

Javlja se i Stojan Pribićević. I on je saznao da pišem protiv komunizma. Nastoji me najprije uvjeriti da to ne činim, a zatim prijeti i napada me.

Za sve ovo vrijeme ne viđam nikoga osim Pavelića, Ivana Moderčina i Josipa Mohorovičića. Oni su već obaviješteni da su članci prihvaćeni i da su u tisku.

[Ovaj zadnji dodatak nije dnevnik. Dnevnik je zaostao cijela tri mjeseca.]

1. rujna

Uskoro će, dakle, izići moji članci u *The New Republicu* i *Reader's Digestu* i u *Hrvatskom glasu*. Zabrinut sam. Očekujem napadaje sa svih strana. To je moja sudbina. Pogriješio sam. Treba imati poštenja i odvažnosti i kazati istinu. To je sudbina svakog intelektualca. Putevi ispred mene su teški i zatrpani preprekama. Treba nastaviti, ustrajati i staviti se na put istine. Čitam Orwella. Savršene su njegove parabole komunističkog društva. Posebno *Animal Farm*. Kriza ljevičara je velika. Svi napori završavaju u činjenicama da između ljudi i svinja, ljudi i životinja nema nikakve osnovne razlike. Ni ovdje nitko ne zna da li se ide u rat ili u mir. Ilija Jukić mi javlja da uskoro stiže dr. Vladko Maček.

21. rujna

Dr. Vladko Maček vraća se s puta po SAD i Kanadi u New York na povratku u Pariz. S njim su dr. Branko Pešelj Ilija Jukić, prof. Dinko Tomašić i mladi dr. Mladen Giunio Zorkin. Smith Pavelić rezervirao sobe u hotelu "Shelton".

22. rujna

U deset sati ujutro imamo sastanak s Mačekom: Ante S. Pavelić, Ivo Moderčin, Josip Mohorovičić i ja. U sobi su Jukić, Giunio, Pešelj i Tomašić.

Maček je sama kost i koža, sav uvučen u se, kao i svi stariji ljudi. Ostario je, osjeća se da je jako propatio i srce mu nije najbolje, ali iz njega izbijaju dobrota, blagost i mudrost. Odmah se obrati meni: zanima ga da mu sve kažem kako je u zemlji. Ja nastojim dati, vrlo

hladno i objektivno, sliku onog kako sam našao i ostavio zemlju. Velim da je najveća većina naroda protiv komunizma, 85 %, ali ne vjerujem da bi moglo doći do bilo kakve promjene, ili poboljšanja, posebno ne dok su Rusi tamo. Odmah zatim polazimo u Rockefeller Center, odakle smo gledali New York, zatim u katedralu sv. Patricka na misu. Poslije mise prilazimo kipu Bogorodice. Tu je Maček klekao i sa suzama u očima molio, skrušeno, intenzivno, s toliko mnogo vjere i nade da smo svi bili duboko ganuti.

Iz Sv. Patricka otišli u francuski restoran u Rockefellerovu centru. Za vrijeme ručka razvio se veliki razgovor. Pavelić, Moderčin i Mohorovičić saletjeli ga pitanjima. Najprije mu predbacuju da nije smio poći k fratrima na sabor. Maček odgovara da je napravio dogovor s desnicom zato da bi imao sve Hrvate na okupu. Oni su mu dali mandat da vodi politiku hrvatskog naroda kao cjeline. On smatra da je Jugoslavija stvarnost, u kome okviru treba raspravljati i voditi politiku. Ukoliko bi došlo do promjene stanja, onda bi se mogla postaviti i takva politika koja bude odgovarala novom stanju. Ali glavno je da je on ovlašten da može govoriti u ime svih Hrvata. Maček misli da je njegov dogovor u Chicagu bio koristan. Osim toga, dodaje, danas je glavna stvar zajednička akcija protiv komunizma. Zato se i sastao u Washingtonu i s Fotićem iako zna da je on velikosrbin i da je za vrijeme rata bio protiv Hrvata. On zna da Fotić nema nikoga u narodu, ali drži da je efikasan u Washingtonu. Zato ga je primio kad ga je Fotić došao posjetiti. Dodaje da je takva suradnja pozitivno odjeknula i u Državnom uredu SAD.

Zatim slijedi razgovor o Mačekovu držanju za vrijeme rata. Maček odgovara uglavnom na pitanja koja mu postavlja Mohorovičić, bivši tajnik bana Šubašića.

10. travnja 1941. između jednog i dva sata nalazio se na Prilazu u Zagrebu. Zatim je krenuo u Kupinec. Na Savskom mostu bila je već njemačka straža. Tu je čekao jedan do dva sata. Nijemci mu rekoše da se vrati u Zagreb. Odveli su ga u hotel "Milinov" kod generala. Čekao je jedan sat. Međutim, nije vidio generala nego jednog činovnika Gestapoa. Bilo mu je postavljeno pitanje čemu ne bi surađivao. "Idemo za istim ciljem", kazao je Nijemac. "Stvaranje suverene države Hrvatske." Maček je odgovorio da u ratu ne surađuje. - Nepopravljivi sam pacifist! Dajte mi da se nastanim u mome

Kupincu. Drugi dan, na Veliki petak, otputovao sam u Kupinec. Tu sam ostao šest mjeseci, bez micanja i bez smetnje.

12. listopada 1941. Odmah nakon što je Nedić sastavio vladu, došao je njemački oficir i kazao mu da se ustaške ludorije ne mogu više podnositi, niti trpjeti, i da bi bilo potrebno da on preuzme vlast u ruke i sastavi vladu. Maček je to odbio i kazao da on ne može, da se nalazimo u ratu, a da on u ratu neće razvijati nikakve djelatnosti. - Par dana nakon toga, banu ustaše i uhapse me. Nije jasno čemu, ali mislim da su oni bili uplašeni mojim razgovorom s njemačkim oficirom i mislili su da bih ja mogao s Nijemcima zajedno sastaviti vladu.

- 16. listopada ustaše me odvode u Jasenovac, gdje sam ostao šest mjeseci, do 16. ožujka 1942. U Jasenovcu me posjetio Kvaternik mlađi. Rekao mi da je boravak privremen. Karakter hapšenja u Jasenovcu obilježio je "političkom potrebom". Onda su me odveli u Šumetlicu. Maks Luburić jednog dana pozvao Pepicu (gđa Maček) i pitao je da li pristaje da bude dobrovoljno internirana sa svojim mužem u Kupincu. Ona je kazala da pristaje. On je to tražio i pismeno. Ona je to dala i pismeno i potpisala. Trojica ustaša stanovali su prizemno. Općina preko puta bila je ispražnjena. Tamo su se smjestili ustaše. Oko 300 ustaša čuvalo je Mačeka.

9. siječnja 1943. iznenada dođu Luburić i Moškov i kažu Mačeku da je potrebno da ga sklone pošto se očekuju operacije partizana u tome kraju. Odvedu Mačeka u Zagreb, gdje je ostao dva mjeseca, pa ga ponovno vrate u Kupinec. Jednog dana u Kupinec stigoše ustaški motoristi. S njima dođu Ivan Pernar i Moškov, Pernarova žena i sestra gospođe Maček. Pernar je dobio dozvolu od Pavelića da se sastane s Mačekom, licem u lice, bez straže i da mu saopći slijedeće: Pavelić je pozvao Pernara i Košutića poslije kapitulacije Italije i predložio im da pođu k Mačeku i pozovu ga na suradnju. Košutić je odbio i poslao Pernara. Pernar je izjavio Mačeku da je on to prihvatio samo da bi se sastao s Mačekom, koga nije vidio toliko godina, ali da je i on mišljenja da ne može biti suradnje.

Tu se Maček prisjetio onoga što mu je Mile Budak kazao 1938, kad se vratio iz Italije, tj. da će biti rata, da će Njemačka pobijediti i da je bolje da mi mali budemo po strani i da ne stavljamo svoje prste u žeravu!

Maček je ostao u Kupincu do prosinca 1943. Zatim su ga otpremili u Zagreb na Prilaz, gdje je boravio osam mjeseci, u blažem režimu, do kolovoza 1944. Tada je došlo do uhićenja Lorkovića i Vokića zbog pripremanog puča protiv Pavelića. Tada je Maček uhićen. Pušten je 5. svibnja 1945. uoči ulaska partizana u Zagreb, kad je pobjegao u pratnji Pešelja i prof. Mišetića u zaštitu Amerikanaca. Salzburg-Reims-Pariz. Bila mu je izdana propusnica: *Former President, Yugoslav Republic.*

O klanju Srba Maček nam je kazao da je on 20. srpnja 1941, na svoj rođendan, dao povjerljiv usmeni cirkular za mješovite krajeve gdje žive Hrvati i Srbi da se uzmu u zaštitu Srbi od progona ustaša. Dodaje da je Stepinac branio Srbe koliko je mogao, da se Stepinac savršeno držao, obranio mnoge Srbe i Židove.

Isto veče smo večerali u bečkom restoranu kod "Habsburga", gdje se govorilo o Šubašiću. Maček je ljut na Šubašića, ali odbija da ga zove izdajnikom. Smatra da se ogriješio o disciplinu stranke, i kaže da je kokoš i kokošje pameti, da nije političar, a pogotovo ne državnik; posebno mu zamjerava što na Visu nije odmah tražio da se sastane "s našim Guštom" (Košutićem) i, konačno, što se nije odazvao na Mačekov poziv da se, na povratku iz San Francisca, zaustavi u Parizu ili u Londonu.[19] Ante S. Pavelić primjećuje da zna da se Šubašić trebao zaustaviti u Londonu, ali da je to izbjegao kako se ne bi morao sastati s kraljem. Pavelić i Mohorovičić (koji su bili u San Franciscu sa Šubašićem) vele da Mačekov brzojav nije bio uručen Šubašiću, jer da bi oni to znali. Maček, međutim, smatra da bi se, da je tada došlo do sastanka sa Šubašićem, mnoge stvari bile dale popraviti. Ja sumnjam. Šubašić je do kraja bio najlojalniji Titu.

[19] Međutim, prilikom Šubašićeve smrti, 1955, Maček je napisao sasvim povoljan članak o njemu pod naslovom *"Mržnja preko groba"*. U jednom pismu meni, iz Washingtona 24.IV.1955, ovako obrazlaže taj svoj stav: "Povodom prostačkih napadaja *Srbobrana* i *Danice* na pok. Šubašića napisao sam za *Hrvatski glas* i *Američko-hrvatski glasnik* kratki osvrt na te napadaje. Istodobno sam pisao i Vrančiću (tadašnjem izdavaču čikaškog *Američko-hrvatskog glasnika*) i Stankoviću (urednik *Hrvatskog glasa*) da, prije nego što o pokojniku tiskaju, pošalju meni na uvid." Tako je moj članak o Šubašiću bio zadržan, jer me je Maček zamolio da iz njega izbacim sve ono što bi moglo izazvati negativno mišljenje o Šubašiću. Tako je posebno tražio da izbacim stavak koji se odnosio na podjelu Jugoslavije na istok i zapad, koji mu je, kako mi je Šubašić priznao, Eden predložio, a Šubašić odbio. Ali o tome na drugom mjestu!

Poslije večere komentiramo današnje razgovore. Pavelić je jako pesimističan na uspjeh bilo kakve Mačekove akcije. Mohorovičić, naprotiv, vjeruje da bi Maček mogao dati nov pravac akciji emigracije. Ja osuđujem Peševljevo približavanje Fotiću, jer iz vlastitog ratnog iskustva znam da je Fotić u dubini bio okorjeli neprijatelj hrvatskog naroda. Imam dojam da stvari neće povoljno ići i zbog toga što će se Pešelj nastaniti u Washingtonu, gdje će Fotić pod jugoslavenskom firmom voditi velikosrpsku politiku. Svi se slažemo da je Maček čovjek dubokih moralnih kvaliteta i pragmatičan, politički čovjek od kompromisa. A dobra politika mora biti kompromis!

23. rujna

Pripremamo Mačekovu konferenciju za štampu koja se održava u "Waldorf Astoriji" na Park Avenue, Pillement Suite. Uoči ove konferencije za štampu u nedjelju poslije podne, Sava Kosanović predstavljen je američkoj javnosti, u svojstvu jugo-ambasadora, preko popularne *Meet the Press*. Izgleda neugodno i, kao uvijek pojede pola rečenice kroz usta, dok mu pjena iskače iz usnica. Napada Mačeka, nazivajući ga čak izdajnikom, i izjavljuje da se pravario u njemu, da žali što je bio njegovim prijateljem i suradnikom, jer da je Maček bio sklon da primi od Mussolinija 20 milijuna dinara za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Kakve li sramote! Maček mi priznaje da nije nikada mislio da bi se Kosanović mogao srozati na toliku mizeriju. Na istom *Meet the Pressu* publicist Spivack, urednik *American Mercuryja,* koji upravo donosi moj članak o teroru u Zagrebu 1945, pita Kosanovića što ima da kaže o mojim otkrićima u *The New Republicu* i posebno o onome što sam kazao za nadbiskupa Stepinca. Kosanović se zbuni, zastane, i doda: "The author is not so important". -"Pisac nije tako važan!" -Novinari se značajno smješkaju, što Kosanovića ljuti, pa sve miče glavom. Te iste nedjelje, preko CBS-a, najistaknutiji američki radio-komentator William Shirer komentira povoljno moje članke iz *The New Republica,* pa citira onaj moj stavak o tome kako Ozna vodi računa ne samo o tijelu nego i o duši protivnika komunizma.

Mali odaziv na Mačekovu konferenciju za štampu. Došli samo moji prijatelji iz *New York Timesa, Christian Science Monitora, UP-*

a, INS-a i Philip Hamburger iz *New Yorkera,* koji je upravo objavio niz sjajnih i duhovitih dopisa iz Titove Jugoslavije. Maček je ostavio najbolji dojam. Hamburger mi veli: - Grehota je što takvi ljudi nisu na vlasti u tvojoj zemlji. Skroman, dobar i plemenit, govoreći o seljacima, kaže da oni ne mogu primiti komunizam iz tri razloga: 1) što vjeruju i poštuju Boga, 2) što vole obitelj i djecu i 3) što vole svoju zemlju. Ističe potrebu obnove kršćanstva. Na pitanje o Kosanovićevoj optužbi, Maček odgovara da, ako je Kosanović pročitao Cianov *Dnevnik,* morao bi vidjeti da je Ciano kazao da je Maček odbio poziv, jer nije htio surađivati s Mussolinijem i fašizmom. Ako Kosanović nije pročitao Ciana, onda onako govori zato što to od njega traže njegovi novi gospodari. U svakom slučaju, teško je gledati kako ljudi kao Sava Kosanović prodaju svoju savjest i govore po diktatu svojih vlastodavaca. - Sve što imam za njega kazati - završio je Maček - to je da ga sažalijevam, jer vidim na što se svode ljudi koji prodaju svoju savjest i svoje poštenje.

Maček je zatim izjavio da se sastao s Fotićem u Washingtonu, da su proučavali mogućnosti o paralelnoj akciji koja danas sve zanima, sve dobro misleće Hrvate i Srbe, u borbi protiv Tita. Na inzistiranje nekih novinara, koji mene gledaju, da je Fotić fašist, Maček kaže da Fotić nije fašist nego velikosrbin koji ne predstavlja srpski narod, ali da je on, Maček, u stalnom doticaju s pravim predstavnicima srpskog naroda. Ne vjeruje u mogućnost bilo kakvog otpora u zemlji dok se svagdje uokolo Jugoslavije nalaze ruske vojske. Kaže da bi Tito na slobodnim izborima dobio 15 %. U pitanju politike državnog tajnika Byrnesa, Maček izjavljuje da mu ne daje savjete, ali da ipak misli da samo jedna jaka i oštra politika u odnosu na Sovjete i komuniste može spasiti čovječanstvo i od rata i od tiranije. Traži da se pojača američka propaganda u Jugoslaviji, napose radio-propaganda, jer narod treba čuti glas slobode. Dodaje, da je dovoljno da to čuje par ljudi, pa da se rasprostrani cijelom zemljom. Narodi su u Jugoslaviji svi oduševljeni Amerikom upravo zato što je Titova propaganda stalno napada. Kad bi Titova propaganda bila za Ameriku, narod bi tamo bio protiv Amerike. Ne vjeruje u oružani otpor i odbija sredstva nasilja i terorizma. Ova zakučasta pitanja postavljali su mu uglavnom ljevičari. Heinz Eulau je jako

razočaran što Maček surađuje s Fotićem i traži moje mišljenje. Ja se od toga ograđujem.

Maček hvali seljaka i veli da seljak jednako misli u Rusiji i u Srednjoj Europi i u Aziji. Seljak ne može niti će ikada prihvatiti materijalističku doktrinu komunizma, jer seljak vjeruje u moralne snage koje vode svijet. Ne vjeruje u UN, dok ne postane organizacija narodâ, a ne vladâ, i dok svijet ne postane jedan. Ponovno ističe da sumnja u suradnju demokracija i komunizma. Veli da je Košutić uhićen i spriječen u svojoj misiji. Konačno završava da on vjeruje u Boga i da je kršćanin kao i njegov narod.

24. rujna

Večera kod dr. Ante S. Pavelića, u 277 Park Avenue. U istoj zgradi je za vrijeme rata živio Ivan Šubašić. Prisutni Maček, Pešelj, Moderčin i dva Pavelićeva brata, Nikica i Ivica. Večera je trajala do dva sata u noći. Razgovori intenzivni i neobično zanimljivi. Pešelj kaže da Maček 10. travnja 1941. nije preko radija pozvao Hrvate da se stave na raspolaganje Paveliću. Desetog travnja došli su k Mačeku Veesenmayer i Gušta Košutić. Tražili su od njega da izjavi da je vlast predao Kvaterniku. Predsjednik je odbio, rekavši: - Vlast nije moja da je nekome predajem. - Oni su jednostavno falsificirali predsjednikov proglas. Neki je nepoznati čovjek pročitao predsjednikovu izjavu, koju nije dao, da bi Maček bio predao vlast u ruke hrvatskim nacionalistima.

Maček je 8. travnja, kad se vratio iz Beograda, kazao prijateljima: - Ovo je najveća nesreća koja nas je zadesila. Pozivam sve Hrvate da budu na svojim mjestima, da se bore za obranu domovine i da budu poslušni i ne nasjedaju neprijatelju. Ja ostajem s narodom da dijelim s njim dobro i zlo.

Mačeka je i opet zanimalo ono što sam donio iz zemlje. Za vrijeme večere branio je svoju politiku. Kazao je, najprije, da se nije radilo o potpisu Trojnog pakta, da smo mi mogli dobiti u vremenu i ući u rat pri kraju sukoba. Bili bismo, tako, više koristili Saveznicima i ne bismo danas imali ni Tita ni komuniste u Jugoslaviji nego Saveznike. Zemlja ne bi bila srušena, narod ne bi bio stradao i imali

bismo danas demokratski poredak. I što je najglavnije, bilo bi se izbjeglo hrvatsko-srpsko krvoproliće, koje će za dugi niz godina onemogućiti supostojanje Hrvata i Srba. Primijetio sam da je to mišljenje najveće većine naroda u Hrvatskoj, pa i u Srbiji. Maček reče da je on protiv volje hrvatskog naroda ušao u Simovićevu vladu, jer je to nalagala politika Saveznika, ali da je slušao mišljenje naroda, ne bi bio smio poći tim putem. Narod je predosjećao da će doći do katastrofe. Ja sam dodao da mi je to isto Mačekovo mišljenje kazao Sava Kosanović 1941. u Washingtonu iste večeri kad je stigao na večeru u mojoj kući. Maček se nije sjetio, ali ga je Ilija Jukić upozorio da je 5. travnja 1941. Maček kazao Kosanoviću, sa suzama u očima, slijedeće:

- Mi idemo u rat. Jugoslavija će strašno stradati i bit će vrlo teško ponovno je uspostaviti. Hrvati će se izvući kroz Pavelića. Talijani će ponuditi Paveliću neku državu Hrvatsku. Najteže mi je što će stradati Srbi i što će se između Hrvata i Srba produbiti dubok i nepremostiv jaz.

Maček je to izgovarao suznih očiju.

Maček je nadalje govorio kako Jugoslavija nije nikako bila spremna za rat. Oružja nije bilo, vojska je bila sva razrovana. Ratovati - bilo je više nego ludost. Što se saveznika tiče, Maček je kazao da bi nas oni bili više poštivali da smo bili na snazi; ovako su nas, razdvojene i slomljene, pustili u ruke neprijatelja. Mačeku su postavljali razna pitanja. Ponovno o Šubašiću. Maček će na to: - Šubašić nije ni treći po redu u stranci. Prvi sam ja, drugi je potpredsjednik Košutić, a treći dr. Krnjević; ostali su svi jednaki. - Mačeka ponajviše iznenađuje držanje Šuteja, za koga kaže da s obzirom na njegovu inteligenciju nije nikada očekivao da bi on mogao ući u Šubašićevu ludoriju.

Iz svih ovih razgovora s Mačekom načinio sam slijedeći resumè, za koji mi se čini da predstavlja suštinu Mačekove politike:

1) Srbijanci su izvršili udar od 27. marta 1941. ne zato da podupru saveznike, već da sruše vladu Sporazuma Cvetković-Maček, da oduzmu Hrvatima Banovinu i da, na taj način, sruše svaku mogućnost da Hrvati imaju svoju autonomnu vlast u Jugoslaviji;

2) hrvatski narod nije htio da čuje za rat, isto tako ni najveći dio srpskog naroda, već samo jedna grupa srbijanskih oficira i inteligencija;

3) Jugoslavija nije bila vojnički pripremljena za rat, a zato je bila kriva srbijanska uprava u zemlji;

4) Rusi i Saveznici bili bi imali više koristi od Jugoslavije da je ostala do konca rata neutralna, jer bi u kritičnom trenutku, ušavši pri kraju rata, bila više koristila Saveznicima negoli 1941, kad im uopće nije koristila;

5) Maček ne drži do teze da je ulazak Jugoslavije u rat odložio za par tjedana njemački napadaj na Rusiju;

6) da je Jugoslavija ušla pri završetku rata u rat na strani Saveznika, ne bi bilo komunista i Saveznici bi s Rusima bili napravili sporazum koji bi Jugoslaviju odsjekao i od komunizma kod kuće i od Rusa; ovako smo potpuno potpali pod vlast komunista i Rusije;

7) Maček je trenutno primio Tito-Šubašićev sporazum, ali provođenje istoga bilo je neozbiljno, nepolitično i naivno. Prema mišljenju Mačeka, Šubašić je sasvim podbacio u provođenju sporazuma; Maček je očekivao da će Šubašić doći u doticaj s Košutićem i u dogovoru s njim i Krnjevićem omogućiti takvo stanje koje ne bi bilo isključivo u prevlasti komunista;

8) Maček nema nikakve alternative s obzirom na stanje u zemlji osim rata - koji on u dubini mrzi i ne želi. Ne smatra da može doći do kompromisa s komunistima iako ne isključuje da bi se prihvatio takvog kompromisa ako bi došlo do sporazuma između Amerike i Rusije, i Rusija primila demokratske, posebno seljačke stranke na Balkanu;

9) raduje se mogućnosti da Dragoljub Jovanović dođe do snažnijeg izražaja u Srbiji, ali sumnja da će uspjeti. On smatra da Srbijanci ostaju vjerni radikalima i monarhiji; zato, s jedne strane, ne odbija suradnju s kraljem i Fotićem, iako bi on, na drugoj strani, više volio da ima za partnera napredniju, zemljoradničku i republikansku Srbiju;

10) Maček je u svojoj unutrašnjosti dubok kršćanin i zato odbija svako rješenje krize kroz rat, napose atomski, ali, u isti mah, ne vidi kako bi se komunizam mogao suzbiti bez rata, koji u stvari njegov istinski pacifizam odbija;

11) za vrijeme večere kod Smitha Pavelića Maček mi skreće pažnju da, kad budem pisao, bilo u *Hrvatskom glasu,* bilo u američkom tisku, uvijek lučim komunizam od slavenstva, od ruskog naroda, i

ističem da ruski narod nema nikakve unutrašnje veze ni s Marxom ni s marksizmom, nego da su njegovi duhovni predstavnici Tolstoj i Dostojevski;

12) Maček ističe da je u njegovu držanju prema međunarodnoj situaciji Jugoslavije uoči rata bila posvemašnja međusobna lojalnost s knezom Pavlom. Obojica su sumnjali da bi Nijemci mogli dobiti rat, ali da je trebalo čekati na ulazak u rat na strani Saveznika;

13) Maček je vjerovao da se u jednom dinamičnom i revolucionarnom ratu mora igrati umijećem čekanja. On neprestano ponavlja: "U ratu pametan čovjek ne vodi politiku nego čeka. Aktivizma u politici nema. Kaže mi se, veli, da moram nekaj delati. Kaj bi delal? Kad se ne može dobro i pravilno raditi, ja više volim ništa ne raditi i čekati." U jednom trenutku daje nam duhoviti primjer svoje politike u ovoj slici: Kad navali grad i pljusak, seljaci koji idu s vilama da ga zaustave stradaju. To bi se zvao aktivizam. Takav aktivizam znači samoubojstvo. Oni koji se sklone od grada, mogu se spasiti. To je ono što se desilo s našim četničko-ustaško-partizanskim ratom: mi smo počinili samoubojstvo, koje su iskoristili najprije Njemačka i Italija, i zatim komunisti.

14) Jedino je opravdanje za ovakvo vođenje politike da je to bilo i mišljenje širokih seljačkih i narodnih slojeva. Seljaci nisu htjeli rata ni uzaludnog ubijanja. Seljaci su tražili pacifističku politiku, međutim, kroz rat su ih raznijele nacističko-fašističko-komunističke manjine. Čovjek bi se s time složio, jer je to bilo raspoloženje naroda u zemlji 1945. Mnogi su mi govorili: Maček je imao pravo!

15) Maček ni danas nije za oružani sukob s Titom i za vođenje terorizma u zemlji, jer on stoji na stanovištu miroljubivosti.

Uoči odlaska moli me da ništa ne pišem u javnosti o njegovu negativnom gledanju na 27. marta, jer smatra da bi to moglo biti krivo Saveznicima. To su savjeti koje mu daje okolina. Istražujem kod Mačeka tko je prvi izgovorio termin "gvozdena zavjesa" za onaj dio Europe koji je porobio komunizam, da li on ili Churchill. - Mi smo, naime, u Beogradu preko jedne od slobodnih radio-emisija po prvi put čuli za taj termin kao da ga je Maček izgovorio. - Naš je dojam da će Mačekov posjet SAD i Kanadi, iako nije donio nikakav konkretan rezultat, ipak kod kuće dati uvjerenje da se Maček aktivirao i da se

nešto miče. Maček je napustio avionom New York u pravcu Pariza. Pratio ga je Branko Pešelj.

Poslije polaska, Ilija Jukić, koji ne izgleda tako naduveno i pompozno kao što je izgledao za vrijeme kraljeva posjeta New Yorku 1942, savjetuje mi da bi bilo potrebno da posjetim Washington, jer da su moji članci tamo izazvali veliki interes, pa me mnogi ljudi žele vidjeti. To sam, uostalom, osjetio iz bezbrojnih pisama i komentara.

1. listopada

Moj članak "Yugoslavia's Tragic Lesson To The World" u listopadskom svesku *Reader's Digesta* već je u kioscima. Uredništvo je u kratkoj opasci o meni kazalo da sam Hrvat, i to zato, kazali su, što se zna da su Srbi svi protiv Tita, dok se smatra da su Hrvati za Tita i za komunizam. Uvijek ista ironija i nepoznavanje. Za vrijeme rata zbog ustaša trpali su nas sve u nacizam, sada zbog Tita u komunizam! Međutim, dojam je upravo senzacionalan, nisam nikada zamišljao da taj časopis ima tolikog utjecaja. Najpopularniji radio-komentator Gabriel Heater počinje svoj kasni večernji program sa: "Bad news from Yugoslavia tonight" (Noćas teške vijesti iz Jugoslavije) i prenosi sve najznačajnije stavke iz članka. Slušaju ga milijuni. Razumije se: netočno izgovara moje ime! Sa svih strana svijeta traže dozvolu za prevođenje, čak iz Japana. Nekoliko sveučilišta zove me da održim predavanja. Najveća agencija predavača nudi specijalan ugovor za turneju po SAD. Mnogi mi pišu i čestitaju, ali mnogi i napadaju. Telefon zvrca i tek što dobace: izdajniče, i zatim sve ostalo! Adamičev Odbor* raširio je saopćenje na engleskom u kome me nazivlje najpogrdnijim riječima, ali iz iseljeništva pojavljuju se mnogi naši ljudi koji me uzimaju u obranu. FBI mi preporučuje da ne idem po New Yorku, gdje se okuplja naš svijet ili blizu obale. Službeni Beograd me napada preko dopisnika *The New York Timesa,* koji me, začudo, u svojem komentaru brani. Pozvan sam u Washington od raznih odbora Kongresa SAD. Cio članak, i dva članka iz *The New Republica,* uneseni u *Congressional Record.*

*Radi se o Američkom odboru za pomoć Jugoslaviji (American Comittee for Yugoslav Relief), koji je djelovao 1945-49. na prikupljanju i slanju pomoći Jugoslaviji. Predsjednik Odbora bio je Zlatko Balokovič, a potpredsjednik Louis Adamič.

WASHINGTON, 8. listopada

Posjetio na poziv Državni ured i Ured pravde, kao i nekoliko senatora i kongresmena koji mi najavljuju da ću uskoro biti pozvan da svjedočim pred jednim od najvažnijih senatskih odbora. Imao dug razgovor s kalifornijskim kongresmenom Richardom Nixonom; razumije opasnost komunizma. Svi su zadovoljni mojim člancima, ali u Washingtonu, gdje nisam bio dvije godine, vlada ista zbrka, neodređenost i podvojenost. Jedni su za rat odmah, drugi odlučno protiv rata.

Walter Lippmann me pozvao na ručak u svojem domu. Govorimo o Henryju Wallaceu. Ja primijetih da bi ga trebalo poslati za ambasadora u Moskvu ili u neku od komunističkih država, pa da vidi što su "narodne demokracije". Lippmann odgovara: - To nikako! On bi se vratio toliko fanatični protukomunist da bi nas za nekoliko mjeseci bacio u rat sa Sovjetskim Savezom! -Vidio Edgara Ansela Mowrera, Stewarta Alsopa, Blaira Bollesa, Reubena Markhama i mnoge druge u Press Clubu. Tamo sreo i Rastka Petrovića, s kojim nisam razgovarao od 1942. Bili smo za dvjema suprotnim barikadama, on za Mihailovića, a ja za Tita. Rastko mi priđe i samo reče: - Radica, pošteno, dobro! Čuvajte se, čujem da su oni (misli na Kosanovića i ambasadu) jako na vas ljuti!

NEW YORK, 10. listopada 1946.

Kod kuće brda pošte koja mi stiže preko *Reader's Digesta.* Nisam nikada mogao pretpostaviti kolika je moć tog časopisa. Stižu mi i preporučena pisma iz jugoslavenskih ustanova, ali odbijam da ih primim. Osjećam kako ulazim u novo razdoblje svojeg života! Osjećam da neće biti lako! Uskoro stižu i pisma iz Europe, posebno od prijatelja iz Rima, do kojih su već doprli moji članci. Obradovalo me je pismo dr. Krnjevića iz Londona. Saznajem da se po našim logorima prevode moji članci po raznim biltenima. Nadam se da sam otkupio dušu. *Dixi et salvavi animam meam.* Pa što bilo!

Od toga vremena dnevnik je zaključen. Poslije mene stižu mnogi izbjeglice iz komunističkih zemalja. Mikolajczyk se javio svojim iskustvom u Poljskoj, Nagy svojim iskustvom u Mađarskoj. Iako su oni na većim pozicijama, njihove su ispovijedi slične mojima. Za sve to vrijeme od lipnja 1946. do ljeta 1953. više se nisam vraćao u Europu, jer nisam mogao iz tehničkih razloga. Tek tada bilo je riješeno moje pitanje stalnog boravka u SAD i mogućnosti da se krećem svijetom. Prema tome, nisam mogao biti u Parizu 1948, kako je to tvrdio jedan naš izbjeglički pamfletist. Na mene se za sve to vrijeme dizala hajka s mnogih strana: i sa strane velikohrvata i velikosrba, da ne kažem sa strane službene Titove propagande. Sve me to nije maknulo s određena puta, da bilo preko *Hrvatskog glasa* na hrvatskom jeziku, bilo kroz američku publicistiku, nastavim smjer koji sam odabrao. Bio sam u nekoliko mahova saslušavan ispred odbora Kongresa SAD, moje su depozicije objavljivane u službenim i inim javnim publikacijama. Često sam bio na radio-panelima i TV i držao na stotine predavanja po sveučilištima i klubovima s jednog na drugi kraj SAD. Sve je to ponukalo A. Rankovića da me stavi na listu onih koji ne mogu da se vrate u zemlju, a da ne bi odgovarali "narodnom sudu". Nije bilo godine, a da me komunistička štampa nije napadala. Sve me to nije suzdržalo od govorenja istine.

Kada su Ivan Meštrović i Vladko Maček stigli u ovu zemlju, imao sam u razgovorima s njima ogromnu moralnu potporu. S dobrim dijelom hrvatske inteligencije, od koje sam osobno poznavao samo Antu Nizetea, uspostavio sam dobre odnose, koji su me dizali u nadama. Doprinio sam i ja jaki prilog u obrani nadbiskupa Stepinca pisanjem i riječju. Konačno, ogromne su se nade pojavljivale kad je otpočela stizati mlada i najmlađa hrvatska inteligencija. Ali o svemu tome u mojim daljnjim uspomenama. Godine 1957. postao sam američkim građaninom i mogao se kretati kao slobodan čovjek po svijetu.

Hrvatska 1974.

Zatim je slijedilo izgnanstvo. Teško, bolno i sumorno. Nikola Tommaseo bi to nazvao "drugim izgnanstvom"; slično je i u mojem slučaju. Ali izgnanstvo u Americi nije slično izgnanstvima u europskim zemljama. Kad je Herzen posumnjao u ishod izbjegličkih borbi, potužio se je Garibaldiju, uzviknuvši: - Ako izgubimo, svi ćemo u Ameriku. - Gerilac Garibaldi, koji je na Staten Islandu, praveći svijeće, zaradio nešto novca, odgovorio je: - Ne, ne u Ameriku! U Americi se brzo zaboravi na domovinu praveći novac! - Ali pomisao da je teže i bjednije biti izgnanik kod kuće nego u slobodnom svijetu, što je uvijek slučaj svakog suparnika totalitarnog sustava, uvjeravala me je u nadi da izbjeglištvo može ipak pojedincu dati i bezgraničan smisao života.

Tako je i za mene izgnanstvo bilo vrlo često razdragano novim nadama. Dok je u ratnoj i poslijeratnoj emigraciji vegetirala i umirala starija i stara generacija, dotle su poslije rata i zadnjih godina stizale nove, mlade, mlađe i najmlađe generacije, ne samo Hrvata, nego i iz svih zemalja s one druge strane Svijeta. Sve je to poglavlje za sebe. Protuslovlja i sukobi bili su na dnevnom redu. Jedni su optuživali druge. Svaki poraz gomilao se kroz stotinu uzroka. Ni poslije trideset godina nitko nije nikoga uvjerio u ispravnost mišljenja, stavova i poteza. Izgubile su se ogromne energije u dokazivanju i protudokazivanju izgubljenih bitaka. Avaj, one se i sada još uvijek gube! Mi smo Hrvati vrlo tvrdi i nesavitljivi, što je i dobro i zlo u politici. Dobro, ukoliko se ostaje čvrsto na osnovnom načelu i cilju; zlo, ukoliko se ne popušta u kompromisima za postignuće cilja! Svi su, tako, imali pravo, a nitko stvarno pravo imao nije! U jednu riječ: *svi smo krivi!*

Jedno je ipak u izbjeglištvu, u svakom izbjeglištvu, jasno: da svatko sa sobom nosi svoje uvjerenje koje se teško mijenja. Ostaje, naprotiv, kristalizirano, iako se i kod kuće i u svijetu stanje neprestano mijenja. Ljudi pristižu sa zauzetim pozicijama i utvrđenim stavovima, čvrsto uvjereni da ih neće mijenjati. Ima kod takvog držanja i poštenja, ali ima i izlišna oportunizma. Ljudi, naime, sanjaju o tome kako se kod kuće ništa nije izmijenilo i kako će stvari biti onakve kakve su ih oni uoči polaska iz zemlje ostavili. Najteže prolaze oni, koji ih žele kod toga razuvjeriti. Raspeti su na križ. Takav je bio i moj slučaj! Takav je i sada!...

Sve ono što me je podržavalo bio je slobodan i širok svijet s kojim sam i u kojemu sam živio. Nisam volio život *ghetta,* u kojima mahom žive svi izbjeglice. Bojao sam se mentaliteta *ghetta,* sitnih svađa i ljubomora. Vičnome da u slobodnom svijetu živim uglavnom s inteligencijom, američka mi je intelektualna sredina pružila sretnih prilika da s njom ne samo živim nego i surađujem. Nije mi bilo teško pojavljivati se u najistaknutijim američkim časopisima kao i u dnevnom tisku. Vrata su mi bila otvorena ukoliko sam imao nešto kazati. Govoriti se moglo. Imao sam što reći. Dokaza je bilo napretek. Postali smo potlačen narod, opet! Tako sam govorio u vodećim političkim časopisima kao što su *The New Republic, The Reporter, The Commonweal, The New Leader, The American Mercury, The Plain Talk, The Freeman,* itd, itd. Isto tako i u popularnim časopisima, kao što su *The Reader's Digest* i *Saturday Evening Post.* Mogao sam govoriti istinu, raskrinkavajući laži svijeta koji sam napustio. Nije prolazilo ni nekoliko tjedana a da se ne bih javljao u radio-raspravama ili na TV, koja je tada uzimala maha; ili pred raznim forumima, na kojima se raspravljalo, posebno poslije godine 1950, pitanje Titova položaja u odnosu na Staljina. Najveće mi je zadovoljstvo bilo kad se poslije toga na mene sasuo niz napadaja komunističke štampe, napadaji čak i samih Tita i Rankovića, koji su pokušavali da me ušutkaju u slobodnom američkom tisku.

Pokraj mnogih poteškoća koje nam je nametalo stanje kod kuće, bio je svakako Staljinov prekid s Titom. Kao i posebno i izvan svega pitanje stava koji će zapadni svijet zauzeti prema Titu "obraćeniku"! Nekolicini nas koji smo zapomagali da se Titu ne smije vjerovati, da se potpora Titu ne smije bezuvjetno dijeliti, sve su

mogućnosti, osim slobodnog izražavanja mišljenja, bile naglo zaustavljane i onemogućene. S jedne strane naivnost, s druge računski realizam američke i zapadnoevropske diplomacije, kako bi se kroz Tita ne toliko rušio komunizam koliko sovjetski imperijalizam, izložili su sve izbjeglice iz komunističkog svijeta koji su se usuđivali kritizirati takvu politiku nemoći i, konačno, nepovjerenju. Radilo se i opet o izgubljenim bitkama. Ali meni se ipak gotovo uvijek davala prilika da, bilo preko radija, bilo preko TV i kroz novinske članke, izražavam sumnje koje su smetale optimiste i oportuniste, ali su nailazile na odobravanje ljudi dobre volje. Tako bi najveći dio mojih članaka iz tog teškog razdoblja ipak ugledao svjetlo u *Congressional Recordu,* organu američkog kongresa.

Što je taj dio moje djelatnosti izazivao napadaje jugoslavenskog službenog komunističkog aparata, nije me iznenađivalo. Naprotiv, to mi je davalo podstreka u nastavljanju posla, koji sam sâm sebi nametnuo i u ime svoje savjesti. Ali ono što me je ponajviše iznenađivalo, bili su napadaji najvećeg dijela emigrantske štampe. Mislim da sam još uvijek i sada, kao za sva ova tri decenija, bio najviše napadan! Dok sam napadaje komunističkog aparata primao s ponosom, dotle sam na često zagonetne napadaje izbjegličkog tiska reagirao sa strpljivošću!

Međutim, u procesu izbjegličkog života, u našem slučaju, pojavljivale su se i nove mogućnosti. Raspadanje Jugoslavije pojavljivalo se iz dana u dan kao jedan od najporaznijih slomova Tita "ujedinitelja". Da Komunistička partija Jugoslavije nije bila u stanju riješiti nacionalno pitanje, postajalo je jasnim. U tome procesu raspadanja Jugoslavije bilo je shvatljivo da će se pojaviti Hrvatska. Hrvatska je, naime, od prvih začetaka stare Jugoslavije bila prva antiteza velikosrpskom centralističkom hegemonizmu. U "novoj" Jugoslaviji, Hrvatska je ponovno, istaknuvši svoju vječnu državnu personalnost i samostalnost, koje se ona nikada odrekla nije, počela sve glasnije davati znak o svojoj obnovljenoj nacionalnoj vitalnosti. Ta se vitalnost, u ovoj povijesnoj etapi, pojavljivala kod samih marksista, koji su iz osnovne težnje da se ukopčaju u stvarnost vlastitog naroda, kako bi svoju ideologiju načinili prihvatljivom od svojeg naroda, izvršili povijesno

djelo nacionalnog preporoda. Ima, naime, trenutaka u razvoju bilo koje ideologije kada se potreba za istovjetovanjem osnovnih zadataka pojedinca s narodom s kojim mora živjeti pokazuje životno potrebnom. Ta se nužda posebno pojavljuje u zajedničkom životu mnogonarodnih državnih struktura. Kad jedan narod trpi i strada što nad njim vlada neki drugi narod, koji se osjeća, smatra i postupa kao vodeći narod, od toga bezuvjetno trpi i strada i pojedinac, pa ma kojoj ideologiji pripadao.

Kod toga, hrvatski je narod sve do pojave tzv. narodnog preporoda ili hrvatskog proljeća u sadašnjoj Jugoslaviji bio smatran *zabranjenim narodom*. Zvati se Hrvatom i to često naglašavati smatralo se ne samo grijehom, nego se moglo izložiti i pogibeljima isključenja iz života državnog okvira. Dok je narod mogao još i trpjeti, prešućujući svoje nacionalno osvjedočenje, to nije mogao pojedinac, čija se zadaća sastoji u reagiranju na sve ono što je u sukobu s načelima pravde, ravnopravnosti i jednakosti. Razmah hrvatskog proljeća preobrazio je svu stvarnost kod kuće. Za tih nepunih deset godina pojavila se kod kuće galaksija časopisa i ogroman broj knjiga i publikacija kroz koje smo nailazili na nova, originalna gledanja, i na našu prošlost i na našu sadašnjost. Lijepa književnost i historiografija izražavale su obnovljeni lik domovine i tumačile našu najudaljeniju i najbližu prošlost novim znanstvenim otkrićima i originalnim pogledima, nastalim kroz najnovija iskustva. Pa kakvim god putem išla naša sutrašnjost, ova je najnovija renesansa hrvatskih vrednota vratila svima nama svijest o nama. Svijest o nama kao zrelom i punom narodu kojemu je osnovni cilj ostvarenje države. Hrvatski je preporod srušio gomile i gomile izvještačenih i neznanstvenih teza o nama, o našem jeziku, o našem povijesnom izvoru i razvoju, o značenju naše duhovne i nacionalne cjeline, koja ostvarenje države smatra zadnjom etapom jednog stalnog povijesnog razvoja.

Potkraj vraćanja ovakve potpune svijesti o nama, koja zaokuplja svu našu unutrašnjost i onu naše narodne cjeline i pojedinaca, vratila se u nas vjera da nas nitko neće skršiti i da ćemo i kroz ovu etapu izići dostojni sebe i svoje samobitnosti. I tada, kad smo se najmanje nadali i kad za to nije bilo ni razloga ni opravdanja, sručila se na nas gvozdena mašina jedne besmislene birokracije i policije, koja je išla

za tim da nas i opet baci u stanje zabranjena naroda. Najstrašnije laži puštene su u svijet o nama i o Hrvatskoj. Tisuće pojedinaca, među kojima se nalaze naša najbolja pera i naši najbolji umovi, zatvarane su i proganjane u jednom jedinom cilju - da se osnovna težnja našeg naroda za samostalnim životom iskorijeni i zatrpa.

Međutim, sve to nije pomoglo da se Hrvatsku i opet zbriše s lica zemlje. Naprotiv, na isti način, kako kod kuće, tako i po svim kontinentima slobodnog svijeta, Hrvati se ne daju. Ostaju vjerni sebi i svojim vjekovnim težnjama. Posebno se to osjeća kod mladosti, kod koje je opredjeljenje za državu jedno od najsnažnijih svjedočanstava sadašnjice. I više nego to, ono se pojavljuje kao sinteza težnji svih hrvatskih generacija, kroz sva hrvatska politička i nacionalna strujanja. Bez ikakvih predratnih, ratnih i poratnih opterećenja, ova naša mladost, koja se sjatila po svima gradovima slobodna svijeta, predvodi tu vječnu sudbinsku borbu ne samo za oslobođenje Hrvatske nego i za ostvarenje države. Najzagonetnije pitanje koje me neprekidno oduševljava upravo je to: Otkuda je ta mladost mogla sa sobom ponijeti takvo nadahnuće? Jasno je da je i ova generacija doživjela u sebi slom jugoslavenstva; i kroz taj slom ona gradi osnove na kojima se ostvaruje država. Moglo bi se tako ustvrditi da su u ovome stoljeću sve generacije Hrvata došle do jednog te istog uvjerenja - da Hrvatima ne preostaje drugo u traženju mira i napretka nego ostvarenje vlastite države.

Takvo saznanje trebalo bi sjediniti sve generacije u pravcu ostvarenja tog jednog jedincatog cilja. Ja taj cilj vidim na putu ostvarenja. Nemoguće je, naime, zamisliti da bi tolike utrošene energije svih hrvatskih generacija, napose ovih u prvoj i u drugoj Jugoslaviji, mogle ostati bez rezultata. Kategorički imperativ ovog stoljeća postavlja svakoj naciji jedan i jedini zadatak - da se ona može ne samo sačuvati i održati, nego i razvijati samo u okviru svoje vlastite države. Protiv svih nekongruentnih mišljenja, koja idu za tim da sumnjaju u tu postavku, postavlja se i ono o tome da su male države neodržive ili da nisu u stanju očuvati političku i ekonomsku nezavisnost naroda. Naprotiv, takve se države smatraju i najnaprednijima i najsretnijima. Sasvim je shvatljivo da Hrvati osjećaju da bi svoj

napredak i svoju sreću mogli ostvariti samo u državi, u kojoj su samo oni gospodari svoje sudbine. Taj osjećaj kod Hrvata danas je i njihov kategorički imperativ, koji će oni prije ili poslije ostvariti. Iako ne volim biti prorokom, potpuno sam uvjeren da *ovo stoljeće ne može minuti, a da Hrvatska ne bude ne samo slobodna nego i nezavisna država.*

Sudbina Hrvatske odlučuje se, kao i sudbina svakog naroda, u zemlji u kojoj taj narod živi. Iako se danas svaki četvrti Hrvat nalazi izvan domovine, ipak glavnu i presudnu odluku o Hrvatskoj mora donijeti narod kod kuće. Mi koji se nalazimo izvan domovine, moramo ga kod toga pomoći, stvarajući u velikom svijetu raspoloženje za nas, odnosno upozoravati javno mišljenje na težnju Hrvata za ostvarenjem države. I na tome putu učinjen je ogroman napredak. Karađorđevo 1971. bio je jedan od najstrašnijih Titovih neuspjeha. Krah laži "bratstva i jedinstva". Onog trenutka kad je beogradska aparatura optužila Hrvate kao separatiste i ultranacionaliste, da ne kažem više, cio je svijet obnovio stare istine o Hrvatima, naime o njihovim težnjama da na ruševinama centralističke i hegemonističke Jugoslavije moraju ostvariti svoju nezavisnost. Malo koji narod je u komunističkom svijetu opovrgao mogućnosti da se u mnogonarodnim državama mogu zadovoljiti jednakopravne težnje svakog naroda putem marksističko-lenjinističko-staljinističkih, pa čak i titovskih formulacija, poput hrvatskog naroda. Način na koji je Tito optužio svoje vlastite ljude i strpao ih u tamnice najkonkretniji je dokaz tog ideološkog neuspjeha. Značajno je da je u takvom "rješavanju" nacionalnog pitanja Tito ne samo srušio svaku mogućnost zajednice, nego i sve Hrvate uvjerio da im nema opstanka nego u ostvarenju vlastite države. Ta je činjenica danas poznata obaviještenom dijelu svjetske javnosti. Na svima nama je u slobodnom svijetu da takvo gledanje ne samo populariziramo, nego da ga držimo neprestano prisutnim kad god se bude konačno rješavalo pitanje temeljite izmjene stanja u našem dijelu svijeta.

U kontinuitetu hrvatske nacionalne revolucije - revolucije koja, po mojem mišljenju, znači traženje i ostvarenje vlastite države - sve su

dosadašnje etape samo produbljivale snagu volje za ostvarenjem države. U tome su učestvovale sve snage hrvatskog naroda i onda kad su se međusobno razmimoilazile i jedne drugima osporavale istinitost ciljeva. Iako je takvo neprekidno osporavanje ciljeva zaoštravalo i zakašnjavalo samu borbu, odnosno napore za ostvarenjem, jedno je jasno, naime, da nove i neprekidno pomlađene snage pridolaze - prinoseći nove prinose jasno postavljenom cilju. Nema danas ni jedne ozbiljne pojave u našoj javnosti, niti jedne ličnosti, kojoj ne bi bilo jasno da sudbina svakog Hrvata može da se ostvari samo u oblikovanju države. To je tekovina koju uočavamo pri kraju ovog krvlju i suzama natopljena puta k stvaranju hrvatske države. Tekovina koja se ne da više ni izgubiti ni zatomiti, niti zamijeniti bilo kakvim autonomno-federalnim kombinacijama. Radi se, naime, o ostvarenju države koja se mora poistovjetiti s nacijom koja je već ostvarena, koja postoji i živi u svakom pojedincu kao i u narodnoj zajednici, gdje god ima Hrvata.

Osnaženi ovakvim činjenicama i vjerovanjima, mi gledamo u ovu zadnju fazu hrvatskih napora za oslobođenjem i za ostvarenjem države s neograničenim nadama, koje iz dana u dan postaju stvarnost. Hrvatski narod ulazi u zadnje razdoblje svoje povijesti, kad, postavši državom, on ulazi i u svjetsku povijest. Svaki narod, naime, ulazi u povijest svijeta kad ostvari svoju državu. Tu leži sav smisao naše osobne i opće nacionalne povijesti i našeg položaja u sveopćoj povijesti čovječanstva. Na tome su povijesnom trenutku suglasni među Hrvatima i demokrati, i liberalci, i politički katolici, i seljački prvaci, i marksisti, i seljaci, i radnici i intelektualci uz profesionalnu inteligenciju. Zar takva činjenica nije toliko jaka i konstruktivna da je u stanju da nas sve podrži u uvjerenju da uistinu stojimo na putu konačnog cilja?

Iako naša sadašnjost u godini 1974, *Hrvatska 1974,* može izgledati teška i složena, iako još i sada moramo, na svakom koraku, tumačiti svijetu što smo, tko smo i za čim težimo, mi možemo i moramo otvoreno i jasno isticati da je naš cilj stvaranje države, da se Hrvatska i da se Hrvati nalaze uoči ostvarenja svojeg najbitnijeg trenutka u

povijesti. Univerzalnost i mir u svijetu bit će potpuni tek onda kad i Hrvatska bude ušla u niz slobodnih i nezavisnih država-naroda. Čovječanstvo neće biti puno u svojim najljudskijim aspektima dok i hrvatsko ljudstvo ne bude osvojilo svoje pravo na samostalan opstanak.

I umjesto da na kraju jednog stoljeća ispišem lament nad svim izgubljenim bitkama i moje i starijih hrvatskih generacija, ne preostaje, kako izgleda, ni meni, nego da i ove stranice bola, krvi i žalosti zaključim divnim stihovima Splićanina Luke Botića, koji su mi uz suze u očima i bol u srcu ispunjali usnice kad sam zadnji put, prije trideset godina, ostavljao moj Split:

"Sjaj mi, sunce, domovini slatkoj,
Oj preslatkoj, miloj domovini,
Da s' nagledam njena divnog čara!
Al ti ne sjaš, sunce, da je krasiš,
Kroz krasotu njenu da me tješiš,
Što robuje tuđinu grešnica,
Što nepravdu tuđu svojom prozva!
Već ti sjaješ, odsjev Stvoriteljev,
Da pokažeš čovjeku propalom,
Njemu jednom razumnom da kažeš
Od toliko Božijeh stvorova,
Da života nejma bez slobode,
Da kreposti nejma bez slobode,
Da ljeposti bez slobode nejma.
I ti, sunce, sjaješ neumorno,
Kroz toliko stoljeća već sjaješ
Bez promjene od zore do mraka
Bez promjene iz dana u drugi,
Da jedinu slobodu proglasiš,
Pa tko te je, sunce, dosad čuo,
Kad li će te čitav svijet čuti?
Al jedine, oj blage utjehe,
Što si, sunce, toliko ustrajno!
Što ja neću, da ugledat možeš,
Da mi dom moj slobodu doživi!
Od mene će otpuh praška biti,
Al u grobu rastvoreni prašak
Za slobodu razigrat se hoće..."

Ante Kadić:

Životni put Bogdana Radice

Radica je od mladosti bio i do danas ostao sporna ličnost: još kao gimnazijalac nije se slagao s nekim profesorima; kasnije se sukobio sa svojim pretpostavljenim u jugoslavenskoj ambasadi u Washingtonu; kad je uvidio da se prevario povjerovavši u "bratstvo i jedinstvo", napustio je važan položaj u Titovoj Jugoslaviji. Svi ti i mnogi drugi kojima se zamjerio, koje je napustio i poslije napadao, osvetiše mu se i još uvijek ga u crnim bojama prikazuju. Srbi se, npr, snebivaju da ih on, bivši "Jugoslaven" po uvjerenju i visoki državni činovnik, sada napada, pa mu uzvraćaju milo za drago; on koji nije bio ustaša i godinama se s njima svadao doživio je da ga Srbi proglašuju ustašom, a u Jugoslaviji ga nedavno okrstiše "ustaškim vodom" i okorjelim protivnikom.

Iako sam Poljičanin, susjed Splićanina Radice, upoznao sam ga tek ovdje u Americi; živim daleko od njega i drugih Hrvata, na krasnom, ali osamljenom "campusu", pa tako osobno slabo poznam zgode i nezgode Radičina dinamičnog, zanimljivog i burnog života. Moj će se osvrt više osnivati na Radičinoj pisanoj riječi i mojim razgovorima s njime u ljetu 1973, kad sam proboravio nekoliko ugodnih dana u ljetnikovcu obitelji Ferrero-Radica ("L'Ulivello", u blizini Firence).

I.

Iako se ne slažem s teorijom Mauricea Barrèsa da je čovjek odraz prirode koja ga okružuje (ili kao što je A. G. Matoš napisao: "Krajevi su ljudi, a ljudi su krajevi"), ipak mislim da je u slučaju Radice važna činjenica što se rodio u Dalmaciji, u težačkom dijelu Splita; rodio se u podnožju Marjana, nedaleko od Kozjaka i Mosora, a u blizini otokâ i otvorenog mora.

Radica je rođen u gradu gdje se još osjeća rimska starina, gdje narod priča o Dioklecijanu i sv. Jeronimu; u gradu gdje su bili okrunjeni prvi hrvatski kraljevi, u kojem je prvi put snažno progovorila hrvatska umjetnička riječ; u gradu koji je politički lutao, koji se katkad nije snalazio, ali koji je uvijek, u sudbonosnim časovima, stao na branik narodnih svetinja.

Istina je, za Splićane se rado opetuje tobožnja izreka sv. Jeronima da mu Bog oprosti grijehe jer je Dalmatinac, to jest vruće mediteranske krvi, ali je također istina da Split nije neki obični grad, već "biser mora"; on je tako prirastao srcu rođenih sinova i stranaca da su ga mnogi opjevali, počev od Petra Hektorovića:

O, Splite čestiti, kû si sriću imil,
da s' vazda gnizdo ti razumnim ljudem bil.
U tebi knjižnici mnozi se rodiše,
veli razumnici, koji slavni biše...

preko Luke Botića i Tina Ujevića, pa do Ante Cettinea, Olinka Delorka i Drage Ivaniševića. Split su i u prozi proslavili ne samo Marko Uvodić, Ivan Kovačić (*Smij i suze starega Splita,* 1971), već i Radica u svojem poznatom eseju *Vječni Split* (HR 1957, br. 2).

Radica nije veoma staro splitsko prezime. "Radice" koje nabraja Grga Novak u prvom svesku svoje *Povijesti Splita* bez izuzetka su žene i one imaju svoja prezimena; za vrijeme vladanja Venecije (do 1797) ne nalazimo u Splitu Radica; oni se tamo pojavljuju nakon što su susjedni Poljičani podigli nesretni ustanak protiv Napoleona, pa im je on uništio samostalnost (1807). U Poljicima i danas ima Radica, tamo od Žrnovnice pa gore do Doca Donjeg, ali u starijim ispravama ne susrećemo prezime Radica već Radić ili Radičić. Bilo bi zanimljivo istražiti zašto su se prozvali Radice (ne vjerujem u venecijanski upliv) i kad su se i zašto u devetnaestom stoljeću preselili u grad. Ne čudi me da su splitski Radice zidari, graditelji, jer su i u Donja Poljica zidari redovito dolazili iz Gornjih Poljica.

Radica se rodio u Velom Varošu kraj Svetog Križa, 26. kolovoza 1904. Majka mu je bila od obitelji Čulić, s Lučca, veoma pobožna, a otac Jugoslaven, sveslaven, donekle antiklerikalac, splitski puntar, pa je dao sinu ime Bogdan koje nije bilo uobičajeno u našim krajevima prije Hrvatsko-srpske koalicije. Kad su "maloga" donijeli na krštenje, župnik se usprotivio imenu, jer nije svečevo, pa su konačno napravili kompromis i dodali mu djedovo ime, Josip.

Prigodom Tolstojeve smrti, otac je Lovre zapalio svijeće pred Tolstojevom slikom i počeo se moliti, a majka je protestirala: "Kako Rus more bit svetac". Kao što i drugi Splićani, tako je i Bogdanov otac palio kresove po Marjanu kad je 1912. kroz Split prolazio prestolonasljednik

Aleksandar. Godine 1918. stigla je u Split srpska vojska, slabo obučena i nečista; onda su "austrijaki" zadirkivali šjor Lovru i njegove istomišljenike jesu li im to "oslobodioci", a on je srdito odgovorio: "A ča ste mislili da će doć u cilindrima". Iako je Bogdanov otac bio zaplivao slavenskim vodama i više volio Strossmayera nego Starčevića, njegov stric Vjekoslav, nadučitelj, bio je "stekliš" i prvi mu je davao knjige na čitanje. S majčine su se strane manje zanosili jugoslavenstvom, pa je Bogdanova baka, Nikolina Čulić, nakon propasti Austrije zavapila: "Dico moja, ča ste učinili, srušili ste najboje carstvo i sad grete s gorin od sebe. Ovo ne more dobro svršit." Tako se Bogdan već u djetinjstvu kolebao između očeve strane, koja je gledala prema istoku, i one majčine, koja je srcem osjećala, bez mnogo dokazivanja, da tu ipak nije sve u redu.

Nakon osnovne škole, Bogdan se upisao u splitsku klasičnu gimnaziju.

Školski mu je drug bio Branko Jelić, sin učitelja iz Doca Donjega, koji je od prve mladosti isticao svoje hrvatstvo te imao mnoge neugodnosti (bili su ga za neko vrijeme izbacili iz škole) i zbog svog žarkog nacionalnog osvjedočenja. To je bilo doba kad je po Splitu divljala Orjuna; njene su batine još više uvjerile Branka Jelića da se mora oduprijeti onima koji su silom htjeli izbrisati hrvatsko ime. Iako je Mate Ujević bio nekoliko godina stariji od njega, Radica se s njime najviše družio. Mate je bio više katolik nego nacionalist, više enciklopedist nego mislilac, više organizator nego stvaratelj, pa je Radicu ne samo oduševio, već i na njega mnogo utjecao[1]. Pod Matinim uplivom Bogdan se upisao u katoličku omladinsku organizaciju "Mihovil Pavlinović", više se zanosio kulturnim i vjerskim nego političkim pitanjima; njih su dvojica uređivali časopis *Studium*. Nakon položenog ispita zrelosti, i Bogdan je poput Mate za neko vrijeme pošao na studije u Ljubljanu.

Radica se rado sjeća kolege i pjesnika Miljenka Bukarice-Ivanovića; bio je talenat, neobično sentimentalan, teška narav, pa kad ga je zbog demonstracija policija istjerala iz Zagreba, a on se zatim nesretno zaljubio u neku splitsku djevojčicu, počinio je samoubojstvo (1925). Mnogo je pisao po raznim časopisima. Objavio je zbirku *Neveseli koraci* (1924), koja nije bila najbolje primljena. Ostavio je u rukopisu *Posthumu,* iz koje su samo neke pjesme ugledale svjetlo, ali Radica posjeduje čitavu zbirku i mnogo njegovih pisama.

Iako se u splitskoj gimnaziji učilo više napamet nego analiziralo, iako su profesori često vršili nepotrebni teror nad đacima, mnogi od njih i bez

[1]Mate Ujević me je ponajviše oduševljavao svojim odličnim hrvatskim jezikom, koji je nosio iz Imotskoga, jer smo mi splitski studenti govorili vrlo mršavim i izobličenim jezikom. (Op. B. R).

najmanjeg psihološkog smisla, ipak je među njima bio priličan broj ljudi zavidne kulture. Ako se Radica kasnije oduševljavao Grčkom i Italijom, možda to duguje profesoru grčkoga Marinu Rabadanu, a još više Vinku Lozovini, koji je poznavao u tančine važnije talijanske pisce i hrvatsku književnost s područja Dalmacije.

Radica je u početku, do tridesete godine (kad je objavio razgovor sa Šimunovićem), bio više književni kritičar nego publicist. To je donekle činio iz prkosa svojem gimnazijskom profesoru Anti Petraviću, kojemu je htio dokazati da zna hrvatski bolje od njega i da ne želi svoje čitaoce zamarati "sitnicama" kao što je Petravić činio sa svojim brojnim člancima po novinama i u pet svezaka *Studija i portreta*. Kao što to obično biva, sukobili su se, jer su bili suprotnih temperamenata - jedan savjestan i pedantan, a drugi zanimljiv, ali prebrz u stvaranju, pa katkad ne bi označio otkuda je nešto pobrao. Petravić ga je optužio zbog "plagijata", a Radica mu se izrugivao duhovitim napisima (*u Hrvatskoj riječi*, 1924). Ta se polemika nastavila sve do 1928, kad je Radica zbog necitiranja izvora u članku o Papiniju (*Hrvatska prosvjeta*, 1924) napao *Vijenac*, a Milan Ćurčin u *Novoj Evropi* ispravno tvrdio da je to Radica učinio kao početnik od 19 godina i da ni neki uvaženi pisci (npr. Skerlić) nisu uvijek navodili otkud su nešto uzimali.

Više nego s gimnazijskih klupa, Radica je ponio sa sobom u život mnogo toga što je naučio na splitskim ulicama, šetnjama, a osobito "Pijaci". Onaj koji nije živio u mediteranskim gradovima, ne može shvatiti da su splitskim đacima važniji bili od profesora neki književnici koji su tamo živjeli (npr. Tin Ujević, Ante Cettineo), neki umjetnici (npr. Ivan Meštrović, Emanuel Vidović), neki novinari (npr. don Vinko Brajević, koji je godinama vrsno uređivao *Novo doba*). Split nije bio neka provincija, već glavni grad Dalmacije koji je živio intenzivnim umjetničkim životom; bile su česte umjetničke izložbe, izdavalo se nekoliko novina suprotnih mišljenja (katolički *Jadran*, Šegvićeva *Hrvatska riječ*, orjunaška *Pobeda*) i o svemu se javno i oštro diskutiralo. Tamo je neka umišljena veličina mogla preko noći postati "ridikul" grada, jer je to bilo društvo gdje su se ipak ljudi najradije smijali.

Ipak su na Radicu najdublji dojam ostavila dva čelična značaja: don Frane Bulić i "dotur" Ante Trumbić. Dok su se oni kretali splitskim ulicama, svi smo bili ozbiljniji i plemenitiji. Radica je bio posebno sretan, jer je od djetinjstva poznavao don Franu kome je "otpijao" misu, a s Trumbićem često razgovarao i osjetio koliko je bio ponosan što je od nasrtljivih Talijana ipak uspio spasiti našu obalu. Nikad nije Split nekoga toliko duboko poštivao kao dr. Trumbića; Split se zajedno s njime okrenuo prema Zagrebu, našoj žili kucavici.

II.

Radica je samo jednu godinu proveo u Ljubljani; slušao je predavanja Ivana Prijatelja, Franca Steleta i Izidora Cankara; često se družio s Cankarom, koji je bio veoma prijazan i naobražen (objavio je knjigu eseja *Obiski* i putopisni roman *S poti*). Upoznao se sa slikarima (braća Kralj, Božidar Jakac), književnicima (braća Vodnik) i kritičarima (npr. Božidar Borko).

Slovenci su se dijelili na klerikalce i liberalce: ovi drugi su bili jugoslavenske orijentacije, dok su klerikalci nastavljali svoju politiku da muzu bilo kakvu kravu. Slovenci nisu voljeli Zagrepčane, smatrali su da udaraju glavom o zid, ali su rado tražili društvo Dalmatinaca.

Radica je neobično zavolio slovensku sredinu; svidala mu se njihova staloženost i radinost. Posjetio je u Vrbi rodno mjesto Prešerna i u Kranju se poklonio pred grobom tog najvećeg slovenskog pjesnika.

Slao je dopise u *Hrvatsku prosvjetu* (1923-24) o ekspresionistu Antonu Vodniku, o *Splitu u stihovima* (Ante Cettinea i Gvide Tartaglie) i skicu *Moj Marko Marulić*, u *Vijenac* (1924) o slikarima braći Kralj. Radici je rodni grad ostao duboko na srcu; on je uvijek pomalo pjesnički nastrojen, ali kad je riječ o Splitu - pušta mašti i peru da ga vode po začaranim krajevima.

U Ljubljani, gledajući izbliza klerikalizam, Radica se nije nikad upisao u Seniorat ("Domagoj"); više nikad nije pristupio nekoj katoličkoj organizaciji. Ipak, a to treba naglasiti, Radica nije prestao biti katolik, vjernik. Iako je u životu doživio koješta, što ga je moglo udaljiti od vjere, iako i kod njega djela nisu često u suglasju s rigoroznom katoličkom naukom, on je znao, nekako intuitivno osjećao da će mu Bog oprostiti, jer on nije kriv kad ga je stvorio onako vatrenog i strasno žednog životnih užitaka.

Nije čudo da ga je u godinama fizičkih i intelektualnih kušnji privlačio Giovanni Papini, pisac koji je bio stigao do zadnjih granica ateizma i očaja, pa je onda u vjeri u Krista (*Storia di Cristo*, 1921) našao sigurnost i smisao života. Još u gimnazijskim klupama Radica je pisao o Papiniju, a netom je stigao u Firencu (na jesen 1924), posjetio ga je, dugo i često s njime razgovarao (iako mu je talijanski još bio slab) te slao izvještaje u *Hrvatsku prosvjetu* i *Hrvatsku riječ*, kasnije i u *Obzor*.

Nije se Radica zadržao jedino na Papiniju; on se družio i s drugim književnicima iz Papinijeva firentinskog literarnog kruga (osnivačima i suradnicima glasovitih časopisa *Leonardo* i *La Voce*), kao što su pjesnik Aldo Palazzeschi, kritičar Giuseppe Prezzolini i slikar-esejist Ardengo Soffici; on je o njima onda i kasnije dosta pisao.

Više nego ti pisci, na Radicu su odlučno utjecala dva poznata talijanska povjesničara koje je tada susreo u Firenci: Gaetano Salvemini i Guglielmo Ferrero. Slušao je na sveučilištu predavanja Salveminija, koga su talijanski omladinci redovito bojkotirali; s tim istaknutim antifašistom, prijateljem našeg naroda, kasnije profesorom na Harvardskom sveučilištu, Radica je ostao u dobrim odnosima sve do njegove smrti (1957). Radica se upoznao na sveučilištu s Ferrerovim sinom Leom, pjesnikom i dramatičarem, koji je veoma mlad poginuo u automobilskoj nesreći; preko sina upoznao se s roditeljima i počeo češće zalaziti u njihovu kuću. Razgovarali su ne samo o rimskoj povijesti i francuskoj revoluciji, već o našim prilikama, jer je Ferrero odlično poznavao Frana Supila i predao Radici njegova dragocjena pisma da ih objavi; to je on učinio i prije rata i nedavno u emigraciji (*Nova Evropa*, 1926; *Obzor*, 1929; *Hrvatska revija*, 1957. i 1962). Ta su pisma, pisana tokom mnogih godina Ferreru i njegovoj ženi Gini Lombroso, od silne važnosti za upoznavanje političkih pogleda i osjećaja Supila, pa se njima obilno poslužio i Dragovan Šepić, jedan od najboljih poznavalaca Supilova života i rada (u knjizi *Supilo diplomat*, 1961).

Ferrero je napustio Italiju (1930) i preko Pariza došao u Ženevu; na tamošnjem je sveučilištu predavao povijest sve do svoje smrti (1942). Kao Salvemini u Americi, tako je i Ferrero u Švicarskoj, gdje se tada nalazilo Društvo naroda i okupljali mnogi diplomati, mnogo učinio za propagandu talijanske liberalne misli.

Već iz Firence Radica je počeo suradivati u *Novoj Evropi* (s dopisima o Tilgheru, Croceu, Gobettiju, Michelangelu i Mussoliniju); kao što sâm priča, dok mu je Maraković u *Hrvatskoj prosvjeti* ostavljao članke kakve bi mu on poslao, Ćurčin ih je (kao i ostalim suradnicima) redovito ispravljao; to je imalo pozitivnu i negativnu stranu, jer su oni u koječem više odražavali Ćurčinov jezik i stil[1]. Milan Ćurčin, koji je od početka pokazivao prema Radici mnogo razumijevanja, nagovorio je dr. Milivoja Dežmana da imenuje Bogdana rimskim dopisnikom *Obzora*. Tako je uskoro Radica pisao u *Novoj Evropi* o talijanskim kulturnim, a u *Obzoru* o kulturno-političkim pitanjima.

Radičin krug poznanstava sve više se proširivao. Upoznao se s Croceom, koga je savjesno proučavao, prevodio i posjećivao u Senatu;

[1]Milan Ćurčin je zaveo u našu časopisnu publicistiku engleski i američki način uredivanja: časopis mora biti jedinstven u stilu i jeziku. Uslijed toga, korigirao je, odnosno "editirao" svaki članak, bio on iz pera Slobodana Jovanovića, Ivana Meštrovića ili Miroslava Krleže. Svi su se ljutili i protestirali, ali Ćurčin je tjerao svoje. Više puta, kad je Meštrović čitao Radičine članke u *Hrvatskoj reviji* i *Hrvatskom glasu*, znao bi kazati i napisati Radici: "Vi, Radica, otkako vam Ćurčin ne dotjeruje članke, bolje pišete!" (Op. B. R).

sprijateljio se s Croceovim protivnikom Adrianom Tilgherom, koji je napisao odličnu knjigu o tadanjem talijanskom kazalištu. Radičin esej o Tilgheru bio je najprije tiskan u *Obzoru* (u seriji "Svjedoci današnje Italije", 1927), a kasnije pretiskan u *Agoniji Evrope*, 1940.

Radica se također sastajao s članovima Istočnog instituta (npr. Lo Gatto, Palmieri). Profesor Lo Gatto pisao je Gorkome u Sorrento da primi Radicu. Gorki se dugo zadržao s Radicom u razgovoru, propitkivao se za Meštrovića i Krležu, o jednom i drugom se veoma pohvalno izražavao; ako je Gorki o nama imao dosta površne pojmove, nije ni o Talijanima mnogo više znao; izgledao je sasvim odsječen od talijanske i evropske stvarnosti; njega je zanimala samo Rusija. O tom svom "sentimentalnom hodočašću posljednjem proroku nove Rusije u samoći Sorrenta" Radica je pisao u *Novoj Evropi* i *Obzoru*, 1927. (taj svoj razgovor kasnije je uključio u *Agoniju Evrope*). Iako Radica tom sastavku pridaje malo važnosti, jer ga je napisao dosta mlad i slabo poznajući ruski, mene su Rusi (kad sam boravio u Moskvi) molili da im ga pribavim; kad sam to učinio, rekoše mi da ima kod Radice nekoliko podataka koje drugdje nisu našli.

Budući da je Radica te retke o Gorkome napisao "u vremenu jednog mladićkog oduševljenja za velikim samotarom", bio je postao popularan kod nekih ljevičara u Zagrebu, ali ga je zato jugoslavenska policija, kad se navratio kući na putu u Pariz, propisno pregledala.

Iako je *Obzor* imao u Parizu svog redovitog dopisnika, pjesnika i esejista *Matu Vučetića*, Dežman je poslao (početkom 1928) u francusku prijestolnicu i Radicu da mu i on šalje feljtone o kulturnim događajima i književnicima. Vučetić je Radicu vrlo lijepo primio, odnosio se prema njemu kao stariji drug, pa su njih dvojica kasnije osnovali Udruženje jugoslavenskih novinara.

Kao što je u Rimu Adriano Tilgher bio pri ruci Radici te ga upoznao s Unamunom, tako će Radica i u Parizu preko Lea Ferrera i Andréa Germaina doći u vezu s mnogim francuskim i nekim ruskim istaknutim piscima. Radica je tad u *Obzoru* opisao svoj razgovor s Merežkovskim, koji mu je tumačio zašto boljševička Rusija slavi Tolstoja, a ne Dostojevskog; Radica je osjetio da je Merežkovski bio previše zaokupljen samim sobom, jer je vjerojatno bio svjestan da se njegovo vrijeme neće više vratiti. Radica se tad upoznao s Kuprinom i Berdjajevom; dok će Berdjajeva i kasnije posjećivati, kad se ovaj iz Berlina preseli u Pariz (1934), "osamljeni" ga Kuprin, koji je upravo tada posjetio Beograd i Zagreb, neće više zanimati.

Radica je pošao u Pariz sa slabim poznavanjem francuskog; trebalo mu je šest mjeseci da svlada taj jezik. Moramo se diviti ustrajnosti, energiji i poduzetnosti tog mladog čovjeka (još nije bio navršio ni dvadeset i petu)

koji je upoznao, dugo razgovarao i slao zanimljive reportaže o najznačajnijim francuskim piscima. Ako spomenem da je tad i kasnije pisao o sentimentalnom Duhamelu, antiakademskom Bendi, razočaranom Gideu, cerebralnom Valéryju, humanom Maritainu, introvertnom Mauriacu i da je o svakome od njih iznio ono bitno, tipično i suvremeno, onda razumijemo zašto su ti njegovi "razgovori" bili rado čitani (i kasnije u preradbi uvršteni u *Agoniju Evrope*). Neki su od njih do danas sačuvali svoju vrijednost.

Kao grom iz vedra neba stigla je i u Pariz vijest o atentatu na Radića. Vučetić i Radica su plakali od tuge i bijesa, ali nisu pri tome ostali: obilazili su razna uredništva novina i tumačili ugroženo stanje Hrvata; iako su Francuzi bili tradicionalno naklonjeni Srbima, taj ih je krvavi i barbarski čin prenerazio.

Uskoro je došao u Pariz Radićev sin Vladimir, ali od njega nije bilo nikakve koristi, jer su ga oni s Poslanstva gostili i on bi nakresan tvrdio da nema smisla išta poduzimati. Malo zatim je stigao i dr. Trumbić s gospodom. U oduljem razgovoru s Radicom i njegovim prijateljima prikazao im je stanje u domovini u najcrnjim bojama.

Budući da je u Beogradu, u vladinim krugovima, vladalo mišljenje da je važnije uvjeriti Francuze u ispravnost kraljevske politike nego urediti zemlju na demokratski i federativan način, kralj Aleksandar je došao u Pariz da porazgovori s Poincaréom. Tom prigodom je primio i novinare; Radica je imao utisak da je kralj pametan čovjek, da prati događaje u svijetu i posebno se zanima za prilike u Italiji, jer je znao da se Talijani nisu odrekli svojih težnji za našom obalom.

Kralj je tada napravio neoprostivu pogrešku; bilo mu je predloženo s raznih strana da primi Trumbića i čuje njegovo mišljenje, ali on je to odbio. Njemu više nije bilo stalo da razgovara s političarima, jer je bio odlučio da ih sve odstrani i proglasi diktaturu.

Malo nakon proglašenja diktature Radica je pošao u Zagreb (u veljači 1929). Tamo se često sastajao s Dežmanom, Ćurčinom, Meštrovićem i Krležom, čiju su dramu *Glembajeve* tih dana davali u kazalištu. O njoj su loše pisali Josip Horvat i Rudolf Maixner, pa je Krleža bio bijesan. Radica se tad upoznao i sprijateljio s Nizeteom, koji je uzalud nastojao pronaći izdavača za njegove europske "razgovore".

Dežman je bio jako uplivan za vrijeme diktature; njegov stari prijatelj Milan Marjanović bio je šef Presbiroa; njih dvojica isposlovaše da je Radica bio imenovan dopisnikom *Avale* u Ateni. Budući da mu je to imenovanje stiglo u mučno doba, kad su žandari (kao nekad za vrijeme Orjune) po Splitu hapsili istaknutije Hrvate, Radica je oklijevao da se primi te službe. Kaže da su ga don Kerubin Šegvić i Trumbić uvjerili da je za njega bolje da se makne s domaće pozornice i u tuđini još mnogo nauči.

III.

Stigavši u Atenu preko Soluna, Radica je našao situaciju u jugoslavenskom poslanstvu prilično zategnutu: nije bilo poslanika, pa su se Srbi među sobom "trzali"; on nije sudjelovao u njihovim svađama, već je nastojao da što brže nauči novogrčki. Iako mu je znanje starogrčkog donekle pomagalo, ipak je mnogo smetalo to što su u stvari postojala dva jezika: pučki ili demotiki, čisti ili katareusa; uvodnici u novinama su bili pisani jednim i drugim; neki su pisci prelazili s učenog na pučki ili katkad obratno.

Štampa je bila bogata; raspravljalo se o svemu, jer je Venizelos uživao u političkoj debati; građanska elita bila je prvoklasna: govorili su francuski i engleski, a često i talijanski i njemački. Iako su Grci bili svjesni da su se, osobito nakon 1920, spustili na razinu malog naroda, rado su isticali da su upravo oni stvorili zapadnu kulturu.

Budući da je brzo naučio grčki, čitao njihove novine i pisce, zalazio u njihove kuće, putovao po Grčkoj, pisao sa simpatijom o njihovoj zemlji i nekim književnicima, Radica je bio smatran "filhelenom" (prijateljem Grka), pa nije čudo da su mnogi (od predsjednika do malog činovnika) rado s njime razgovarali. Nagraden je dvama najvećim grčkim odlikovanjima. Dobro mu je došlo i to što se izjavio Hrvatom, jer su Hrvati kod Grka uživali glas civiliziranog, zapadnjačkog naroda.

U onom broju *Nove Evrope* (svibanj 1930), koji je on uredio prigodom stogodišnjice oslobođenja Grčke, Radica je istakao važnost Kostisa Palamasa, tog najdubljeg grčkog mislioca i žarkog patriota, ali se kasnije još više oduševljavao Konstantinom Kavafisom o kojem je stručno pisao u *Srpskom književnom glasniku* (1933); Radica je prevodio i pjesme ovog "aleksandrijca".

Moderna Grčka je Radicu privlačila, a klasična ga je oduševljavala; razgovarao je na Akropoli s katalonsko-španjolskim piscem Eugeniom D'Orsom o misiji Grčke; posjetio je Misolongi, Delfe, Delos i neke druge otoke. Posvuda je nalazio plavo nebo i bistrinu. Na otocima je sretao siromašni, snalažljivi, bistri i simpatični narod; seljaci su bili usko povezani s prošlošću, više pogani nego kršćani.

Kad je Boško Hristić došao za poslanika (1930), Radica je postao ataše za štampu i na tom položaju razvio obilnu djelatnost: držao je predavanja o jugoslavenskim književnostima, pisao u zagrebačkim i beogradskim časopisima o grčkoj kulturi, slao grčke pisce i novinare u Jugoslaviju ili ih je sâm pratio u Sloveniju i Dubrovnik za vrijeme sastanka Pen-kluba (1933).

U Ateni je bio pokrenut časopis *Les Balkans;* Radica je bio jedan od njegovih osnivača i redovnih suradnika. Tad je on putovao po raznim balkanskim zemljama; posjetio je i Tursku, od Carigrada do Ankare, ali se osjeća u njegovim putopisima (objavljenim u *Sredozemnom povratku,* 1971) da mu je Venizelosova Grčka kudikamo bliža od Kemalove Turske.

Radici se tad pružila prilika da po drugi put porazgovori s kraljem Aleksandrom. Kad je ovaj iz Istanbula brodom "Dubrovnik" došao na Krf da se sastane s generalom Kondilisom, zatražio je od poslanika Hristića da tamo povede i Radicu, jer je njegove izvještaje o situaciji u Grčkoj redovito čitao. Pitao je Radicu, zašto su Grci protiv balkanskog pakta; on je jasno vidio veliki upliv Italije. Kad se svršio službeni dio razgovora, Aleksandar je upitao Radicu otkuda je, a kad mu je ovaj odgovorio da je Hrvat iz Splita, kralj je dodao: "To je drugo. Vi ste Jugosloven".

Bogdan primjećuje za kralja da je bio nervozan, da su ga čaršija, Pravoslavna crkva i vojska "ubedile" da treba Hrvatima pokazati čvrstu ruku, ali da je imao momenata vlastitog prosudivanja, nježnosti i duboke osjećajnosti za srpski narod. Za vrijeme tog važnog političkog sastanka (u listopadu 1933), kralj je našao vremena da se popne do nekog brdašca na Krfu otkuda je gledao pučinu morsku na kojoj su 1915. poginuli mnogi srpski vojnici; stao je mirno i s velikom skrušenošću recitirao *Plavu grobnicu* Milutina Bojića:

> Opelo držim, kakvo ne vide nebo jošte
> nad ovom svetom vodom.

To je bilo točno godinu prije atentata u Marseilleu, za koji je Radica saznao u Ateni.

Kad je Radičin veliki prijatelj Leo Ferrero poginuo (1933) u Santa Fèu, New Mexico, Bogdan je pohrlio u Ženevu da bude blizu Leovim roditeljima na koje je ta tragedija užasno djelovala; o mladom Ferreru pisao je u *Srpskom književnom glasniku* (1933, 1935) i *Obzoru* (1936).

Iako je već prije poznavao Leovu sestru Ninu, koja je studirala na raznim europskim školama, nakon bratove smrti počeo ju je češće viđati i ubrzo su se i vjenčali (24. travnja 1935) te se nastanili u Ženevi, jer je već krajem svibnja Radica bio imenovan članom jugoslavenske delegacije kod Društva naroda. Tamo im se rodio sin Leo, danas profesor klasičnih studija, i kćerka Bosa, koja je svršila sveučilišne nauke u New Yorku.*

*Leo Radica je sveučilišni profesor u SAD.

Četiri godine koje je proveo u pitomoj Ženevi (1935-39) ostaviše Radici tako neizbrisiv dojam da nije čudo da mu Ženeva, poslije Splita i Firence, posebno leži na srcu.

Da je predratni Radica bio navlastito kulturni radnik, najbolje dokazuju te godine provedene u Ženevi, kad su se odigravali tako sudbonosni događaji kao što je bilo uspinjanje Hitlera i Mussolinija, rat u Abesiniji, invazija Austrije i Čehoslovačke, kad je Radica imao prigodu izbliza promatrati Edena, Lavala, Litvinova i Beneša, ali o svim tim političkim zbivanjima i poznatim državnicima on nije ni retka javno napisao (razumije se, o njima je naširoko govorio u svojim službenim izvještajima), već je nastavio dotjerivati svoje razgovore s francuskim piscima, s Ferrerom i Unamunom; sve te "susrete" on je uvrstio u svoju prvu, značajnu knjigu, *Agonija Evrope* (Geca Kon, Beograd 1940).

Prvi dio *Agonije* objavio je i na talijanskom (*Colloqui con Guglielmo Ferrero,* Lugano 1939). Iako Radica tu izričito kaže da je te eseje o svom tastu napisao na "hrvatskom", ipak su oni kod Gece Kona izašli na srpskom jeziku. U devet (ili jedanaest) poglavlja Radica nam prikazuje Ferrera, počev od njegova prvog djela, *L'Europa giovane* (1897), preko *La grandezza e decadenza di Roma* (u pet svezaka, 1902-07) do *Reconstruction, Talleyrand à Vienne* (1940). Kao što je Mommsen govorio o rimskoj povijesti u želji da osvijetli borbu između republike i monarhije, tako je i za Ferrera Cezar bio preteča Napoleona, a Tammany Hall u New Yorku sličio je rimskoj organizaciji i eksploataciji nezaposlenih (*Ancient Rome and Modern America,* 1941). Iako neki povjesničari i kritičari prigovaraju Ferreru da nije "stajao visoko nad razinom jednog publiciste" (Tin Ujević u splitskom *Hrvatskom glasniku,* 1939) i da je katkad "natezao" činjenice, ipak se svi slažu da se Ferrero uvijek iskreno zalagao za demokraciju, da je godinama tražio rješenje ozbiljnom pitanju legitimnosti vlasti (ona po njemu postoji kad je narod slobodno prihvaća i kad se ona brine za manjine) i da su njegove krasno pisane knjige čitali mnogi koje inače povijest ne privlači.

Kao Ferreru, Radica se često navraćao i Unamunu prije rata i opet je o njemu progovorio u emigraciji, u vrsnom eseju *Meditacije u Salamanci* (u *Hrvatskoj reviji,* 1959).

Radica je usko povezan sa Sredozemljem i katoličanstvom, pa videći nedostatke mediteranskih naroda i službene Crkve, i on je nastojao (poput Unamuna) to sve protumačiti nekom estetskom vizijom potrebe umiranja. Kao Unamuno, tako je i Radica rado čitao Joba, Pascala, Sénancoura i Kierkegaarda, sve one koji su tražili i lomili se, ali nisu posumnjali u čovjeka

i njegovo dostojanstvo, jer će on u borbi nadjačati i poljepšati samog sebe. Počev od njegova magistralnog djela, *Del sentimiento tràgico de la vida* (1913), preko *L'Agonia del Cristianismo* (1924) pa do njegovih pjesama i eseja, Unamuno je više pjesnik nego mislilac, više rušitelj nego graditelj, više pisac blještavih paradoksa i jezičnih vatrometa nego jedne koherentne i ostvarljive vizije svijeta; ugodno ga je čitati, ali malo od njega ostaje. Unamuno je stvorio divne stranice upravo na rubu kaosa i agonije. Među pismima Unamuna u njegovim *Sveukupnim djelima* nalaze se i pisma koja je pisao Radici.

Nakon što je pao Jevtić, a Stojadinović došao na vlast, bio je imenovan dr. Ivan Subbotić kao delegat kod Društva naroda; on je preporučio Radici da se ne sastaje s antifašistima, ali mu je dopustio da i nadalje viđa dr. Andriju Štampara; ovaj je tada radio u Ženevi, jer je još uvijek beogradska vlada bila protivna da se on vrati na Zagrebačko sveučilište. Zbog uspjeha u Kini i Americi, Štampar je uživao veliki ugled u međunarodnim krugovima. Preko njega Radica se upoznao s dr. Krnjevićem, koji je s obitelji živio u Ženevi. Radica veli da se između njega i Krnjevića razvila iskrena suradnja, jer je on tada "preokrenuo svoje držanje prema hrvatskoj problematici". Iako je od početka bilo jasno da su se našla dva suprotna temperamenta, ipak su se posjećivali, uvažavali rad jedan drugoga.

Kad je došlo do Sporazuma, dr. Krnjević je rekao Radici da pozna i cijeni njegov rad, jer je mnogo pridonio da je švicarska štampa počela objektivnije pisati o Hrvatima; obećao mu je da će ga predložiti dr. Mačeku za visoki položaj u Presbirou.

Najprije je dr. Krnjević otputovao u Zagreb, a zatim Radica. Naskoro je Radica bio imenovan "pomoćnikom za vanjsku štampu" u Beogradu; iako je njega i njegovu obitelj čaršija primila srdačno, pokajali su se što su napustili zatišje Ženeve.

Premda su Englezi bili veoma aktivni i popularni, službeni je Beograd bio pod pritiskom Italije i Njemačke. U njemačkim tajnim izvještajima (2. srpnja 1940) negativno je komentirano imenovanje "Ferrerova zeta" za šefa Informativnog odjela Presbiroa. Kad je Ciano protestirao zbog Radičina imenovanja, a talijanski i njemački dopisnici ga bojkotirali, knez Pavle je rado prihvatio Radičin prijedlog da ga pošalju u Washington; knez je nazvao Dragišu Cvetkovića, a Vučetić je nagovorio Cincar-Markovića da se ne protivi tom premještenju; time će se lakše osloboditi poznatog antifašista.

Radica se onda s obitelji, u listopadu 1940, uputio prema Novome svijetu. Putovali su dugo i kojekako: autobusom iz Ženeve do Barcelone, vlakom do Madrida, gdje ih je poslanik Dučić "gosparski" primio, a zatim

kroz porušenu Španjolsku do Lisabona; odatle su krenuli brodom do New Yorka; brod je bio krcat putnicima, pa se jedva micao; bili su na uzburkanom moru petnaest dana.

Došavši u New York, a zatim Washington, Radica je ubrzo shvatio da je zauvijek prošlo vrijeme ugodnih "ćaskanja" s Unamunom i Ferrerom, jer je od jutra do kasne noći slušao samo političke razgovore, sastajao se s ljudima suprotnih mišljenja, koji su se u novinama ne samo prepirali, već i vrijeđali.

Ušao je u vražje vrzino kolo, ali nije sustao, dapače je očitovao neobičnu energiju; upravo je tada spoznao da može i mora barem nešto učiniti za svoj narod. Time je započela druga faza Radičina životnog puta, ona koja traje do danas, pa je emigraciji mnogo bolje poznata.

Dok mi je pripovijedao o svojem životu, Radica se dulje zaustavio na predratnom razdoblju, jer je znao da me kultura više zanima od politike; drugo, više puta je naglasio da mi nerado priča o događajima koji su podrobno prikazani u njegovim "ratnim uspomenama".

IV.

U ambasadi je u početku vladalo prividno primirje; svi su se slagali u osudi Osovine; budući da su ambasador Fotić i tajnik poslanstva, pjesnik Rastko Petrović, bili protiv Sporazuma, o tome nisu obično razgovarali s Hrvatima. Kad je beogradska vlada potpisala pakt s Hitlerom i dva dana kasnije bila zbačena, u poslanstvu su se toj promjeni jednodušno radovali. Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske, bijeg jugoslavenske vlade u London, propaganda za rat protiv Njemačke, ulazak Amerike na strani Saveznika, jasni znakovi da Nijemci neće tako lako pobijediti Ruse, sve je to povezivalo osoblje poslanstva i ostavljalo utisak da će među brojnim Srbima i šačicom Hrvata život i nadalje teći u donekle "trpeljivim" odnosima.

Kad su krajem 1941. počeli stizati iz Hrvatske izvještaji o strašnim pokoljima Srba, srpski su predstavnici sve Hrvate stavili u ustašku sprtu, sve ih proglasili izdajicama i zlikovcima, pa nikome od Hrvata nisu vjerovali.

Budući da ni dr. Krnjević ni ban Šubašić ni don Niko Gršković, a ni Radica nisu bili ustaše, niti su s njima surađivali, smetalo ih je i vrijeđalo što su razni Fotići i Dučići govorili i pisali o Hrvatima. Tad je, naime, Dučić (živeći u Garyju, Indiana) objavio u *Srbobranu* mnogo članaka u kojima je napadao i samog dr. Mačeka te nastojao Hrvate prikazati kao narod bez povijesti, kulture i ikakve časti.

Poznato je da Radica nije pozdravio osnivanje NDH i da je iskreno žalio za svakim nastradalim Srbinom, ali slušajući i čitajući srpske napadaje na Hrvatsku, bio je svjestan da ne smije mirovati. Pridružio se prijatelju i bivšem jugoslavenskom diplomatu dr. Anti Smithu Paveliću, pa su njih dvojica, u nepotpisanim člancima, nastojali uvjeriti američku javnost da su ustaše manjina među Hrvatima, da nisu Hrvati srušili Jugoslaviju, već beogradska megalomanija i nesposobnost; da je većina Hrvata bila i ostaje na strani Saveznika.

Nakon Šubašićeva dolaska u Ameriku u početku mu je bio tajnik profesor Dinko Tomašić, koji je uvijek branio hrvatske interese, pišući uvodnike u iseljeničkim novinama ili protestna "pisma" u *New York Timesu*. Vjerojatno zbog njihovih različitih političkih pogleda, jer je Šubašić bio uvjereni Jugoslaven ("interes je Hrvata da budu u Jugoslaviji"), a Tomašić je od ljevičara postao hrvatski nacionalist, ban je otpustio Tomašića i onda se tješnje povezao sa Smithom Pavelićem i Radicom. Iako, po pripovijedanju Radice, Šubašić nije dobro znao ni jednog stranog jezika i u razgovoru je obično šutio, ipak su ga on i Smith Pavelić uzdizali, stvarali mit o njemu, pa ga je naš iseljenik prigrlio.

Propaganda *Srbobrana* da se svi Hrvati stave na optuženičku klupu nije ni najmanje jenjala; nju je pomagala, s izuzetkom Kosanovića i Grola, većina istaknutih Srba; nju je širio i sâm predsjednik vlade Slobodan Jovanović. Za vrijeme svog boravka u Americi, u srpnju 1942, kralj Petar se slikao držeći kopiju *Srbobrana*, onog istog lista u kojem je bilo napisano da je Jugoslavija bila besmislica i da treba nastaviti borbu za Veliku Srbiju. Dao je i izjavu: "Dobro je što radite!"

Nakon toga je i Radica, poput većine hrvatskih iseljenika, bio sretan kad je čuo da Mihailović više ne uživa simpatije zapadnih sila, već neki čovjek koji se zove Tito, a koji je možda Hrvat. Nisu Hrvati bili jedini koji su se veselili partizanskim uspjesima. Vodeći komunisti među iseljenicima bili su Srbi; nekoliko srpskih popova prišlo je Titu; Sava Kosanović je uvijek lojalno surađivao sa Šubašićem i Radicom u newyorškom Jugocentru.

Čovjek koji je ipak najviše pridonio da se Amerika počela okretati prema Titu, a napuštati Dražu Mihailovića, bio je poznati ljevičar, američki književnik slovenskog podrijetla Louis Adamič. Svojim brojnim knjigama, brošurama, člancima, govorima i uplivnim vezama on je učinio više nego itko drugi za popularnost Titovih partizana u Americi. I mi, koji se ne slažemo s Adamičevom politikom, moramo priznati da je bio uvijek dosljedan, da je od 1932, kad se prvi put vratio na rodnu grudu, do tragičnog kraja svoga života (1951) sve svoje sile uložio da bi narodi Jugoslavije i cijelog svijeta uživali slobodu i jednaka prava.

Iako se Radica već 1943. počeo javljati na stranicama *The New Republica, The Nationa, Free Worlda* te tamo pisao protiv "kosovskog duha", o fašizmu na Balkanu i Titovim partizanima, njegov se glasoviti članak "Urota protiv Jugoslavije", zbog kojeg je konačno raskrstio s kraljevskom vladom i javno prešao u tabor Fotićevih i Dražinih neprijatelja, pojavio krajem siječnja 1944. u poznatom časopisu *The Nation*.

Mislim da je ovaj odulji Radičin članak (na punih deset stranica), zbog svoje iskrenosti, logičnog redoslijeda, dokumentiranosti, novosti i zauzimanja za federativno rješenje nacionalnog pitanja, jedan od njegovih najuspjelijih doprinosa na engleskom. Nije on jedini koji je nasjeo Titovoj propagandi da će biti uspostavljena demokratska federacija autonomnih republika, u kojima će biti poštivane narodne tradicije i želje.

Kad je Šubašić pošao u London da stvori novu jugoslavensku vladu, Radica je za neko vrijeme ostao u Americi; dobro se plasirao u američkoj štampi, pa je živio od pisanja; upoznao se s mnogim američkim piscima i javnim radnicima; nudili su mu da postane profesorom. Njega je vukla politička arena i želja da se vrati kući, pa je krajem listopada 1944. parobrodom "Queen Elisabeth" stigao u London.

Tamo se družio s prijateljem Matom Vučetićem, koji je postao šef Presbiroa, s Jurom Šutejem, koji mu je u ime vlade isplatio zaostale plaće, s Rudolfom Bićanićem, sa Splićaninom dr. Mladenom Giuniom, koji se nije želio vratiti u Jugoslaviju. Nije se puno sastajao s Krnjevićem, jer je ovaj bio u sukobu sa Šubašićem, koji nije o svojim sudbonosnim potezima obavještavao svog šefa, dr. Mačeka. Za bivšeg bana HSS je bio mrtav, jer se "novi čovjek" (Tito) pojavio na horizontu. Šubašić je vjerovao da pred njim osobno leži velika, mesijanska misija.

Nakon drugih važnih ličnosti, i Radica je dobio mjesto u zrakoplovu na pruzi London-Bari-Beograd, pa je početkom travnja 1945. stupio na tlo porušenog Beograda.

Smjestili su ga u hotel "Moskva", hranio se u "Majesticu", šetao po Kalemegdanu, a uskoro bio dodijeljen ministru Kosanoviću za vanjsku štampu; intenzivno je pratio događaje u svijetu i domovini, očekivao (kao i ostali) što će poduzeti Pavelić i Maček, pa kad su obojica pobjegli i Zagreb kao posljednja tvrđava bio okupiran, bez ikakva otpora, krenuo je na put u rodni Split.

Prije toga, redakcija *Politike* ga je zamolila da napiše nekoliko članaka te je već početkom svibnja napisao dva, koja mu redovito predbacuju njegovi protivnici. U prvom je ("Amerika o Titovoj Jugoslaviji"), poput Howarda Fasta i Adamiča, uspoređivao Tita s Washingtonom i Lincolnom, pisao da Amerikanci izgovaraju Titovo ime s dubokim poštovanjem, jer je

ono za njih postalo "simbol borbe za slobodu". U drugome je članku napao "našu reakciju u Americi", to jest Fotića, Dučića i *Srbobran*. Kad danas govori o ovom napadaju na "reakciju u Americi", smijući se primjećuje da su mu Beograđani prilazili i tumačili: - "Ako čika Fotić ima takve veze da se njegova riječ sluša u Washingtonu i da ga mnoge snage podržavaju, to znači da još nije sve propalo."

Doputovavši u Split, dobio je hladni tuš od rodbine, prijatelja i sugrađana koji su se čudili što se on, koji je mogao ostati u Americi, vratio u Titov pakao ("Ma ča ste vi onaj Bojdan iz Amerike, pa ste ovamo došli"). Strah je bio zahvatio ljude kao da stoje pred Sudnjim danom, pa je svaki pojedinac s neizvjesnošću očekivao svoju sudbinu. Svake noći su nestajali najugledniji građani, a drugi su se skrivali i šaptali iza spuštenih zastora. Govorilo se da je Dalmacija uz Tita, a u Splitu je Radica osjetio da to nije točno: pred talijansko-četničkom strahovladom mladost je pobjegla u planine, priključila se partizanima i vratila kao pobjednik, ali stariji svijet nije htio te nove Jugoslavije, koju je smatrao gorom od kraljevske.

Iz Splita je obilazio tužnu okolicu, popaljena sela, pa je tako došao i u selo Gata, u Srednjim Poljicima, gdje su četnici (1942), uz pomoć Talijana, poklali sve muško stanovništvo. Posvuda je sretao odrpanu, gladnu djecu i žene u crnini.

Jedno razočaranje je slijedilo za drugim, ali ipak najgore je doživio u Zagrebu. Tamo je vlast bila prepuštena Srbima iz Like ili s Korduna. Sve što je nešto značilo u kulturnom ili političkom životu Hrvata, bježalo je prema austrijskoj granici ili je bilo ugušeno kao "reakcija"; nikad ta reakcija nije bila tako moćna kao u mašti onih "šumskih ljudi" koji su htjeli pridržati vlast i sve buržujske udobnosti.

Radica se s neugodnošću sjeća susreta s Bakarićem, koji je buljio ispred sebe "kao da ga muči neka sjena", s Ankom Berus, za koju se govorilo da bi najradije zadavila vlastitog oca, s dr. Štamparom, koji se brzo snašao i prilagodio novoj situaciji, s Krležom, u kog su bile uprte oči mnogih, ali se on bojao za vlastitu kožu, s dobrim Ilijom Jakovljevićem, koji je bio povjerovao u partizanske parole, pa tu naivnost platio glavom. Nisu Radici dozvolili da posjeti starog Nazora, koji je bio pod nadzorom tajne policije i zadovoljavao je svoju taštinu (po Radičinom nemilosrdnom sudu) "osjećajem neke dannunzijevske superiornosti".

Radica se sjeća kako je sve oko njega bilo jezivo, pa se u besanim noćima pitao da li sanja; iako je znao tek za dio istine, užas ga je hvatao. Tad još nije bio čuo za tragediju Bleiburga; komunisti su savršeno čuvali tu tajnu.

Netom se vratio u Beograd, počeo je raditi na tome da dobije vizu s izlikom da će urediti neke svoje privatne stvari u Firenci. Pravoslavni pop

Vlada Zečević dao mu je putnicu, pa je nešto prije Božića 1945. stigao u Bari; otuda je ženi Nini u New York poslao brzojav lakonskog sadržaja: "Zauvijek izišao iz Titova raja".

Tad je sebi i prijateljima u Rimu (Meštroviću, Kljakoviću, Torbaru i ostalima) obećao da će za svoje grijehe preostatak života posvetiti radu protiv komunističke Jugoslavije, za slobodu Hrvatske. Često s ponosom izjavljuje da je tome zadatku žrtvovao sve svoje slobodno vrijeme kroz ovu četvrt stoljeća koja je otada protekla.

Nekoliko mjeseci nakon povratka u New York (12. lipnja 1946) napisao je za *Reader's Digest* svoj poznati članak "Tragična lekcija Jugoslavije svijetu"; u njemu je nabrojio sve razloge zašto se razočarao u Titovoj Jugoslaviji, pa je zaklinjao Amerikance da ne nasjedaju lažnim parolama; iste misli ponovio je u seriji članaka u *The New Republicu* i *Hrvatskom glasu*. Deset godina kasnije osvrnuo se na četrdeset i petu, na prekretnicu svojeg života, u značajnom eseju *Veliki strah: Zagreb 1945* (objavljenom u *Hrvatskoj reviji*, u prosinačkom broju 1955).

Već sam prije, u osvrtu na Radičin *Sredozemni povratak*, napisao u *Hrvatskom glasu* (26. siječnja 1972) da je "bila i ostala Radičina odlika da se mijenja: promijenio je ne samo svoje osnovne interese (od književnog kritičara postepeno je prešao na područje kulturnog analitičara i putopisca, da se nakon rata razvije u našeg najpopularnijeg publicista), već i neke od svojih pogleda na svijet. Već su stari Grci rekli da je sve u toku (panta rei), a Rimljani potvrdili onom izrekom da se vremena mijenjaju i mi, bogme, s njima... Čovjek uma se ne mijenja prema vjetru, već prema svom životnom spoznanju; poput Sokrata, znajući da ne zna ništa, ono malo što zna svakog dana ispituje, dotjeruje i usavršuje. Uvijek korak naprijed, ne u naglim promjenama, već u stalnom penjanju do izvora istine.

To što ja tvrdim već je prije četrdeset godina izrekao Tin Ujević u svojem eseju o Radici (u splitskoj *Jadranskoj pošti*, u kolovozu 1930); diveći se Radičinoj pokretljivosti i informiranosti, Tin je napisao i ove značajne retke: "Što se tiče stanovišta, treba uvijek pronalaziti bolja i bolja. Bez straha. Treba i pogriješiti. Življena misao će nas podučiti..."

V.

Iako je napisao mnogo članaka po raznim američkim časopisima (nabrajam nekoliko njih kronološkim redom: *The New Leader, The Saturday Evening Post, The Commonweal, Commentary, The Reporter, American Mercury, The Freeman)*, iz godine u godinu sve više, Radica se najprije zaposlio na

"Free Europe", gdje je s drugima surađivao na opsežnoj studiji o Jugoslaviji, a od 1948. na College (zatim University) Farleigh Dickinson kao "part-time" i dvije godine kasnije kao redovni profesor europske povijesti.

On i danas predaje na istom sveučilištu na veliko zadovoljstvo svojih đaka i uprave: jedni i drugi cijene njegovu načitanost, njegov interes za suvremene događaje, njegovu neposrednu reakciju na sve što se oko njega zbiva; usprkos poodmaklim godinama, on je sačuvao nešto djetinjskog u sebi (zna se brzo oduševiti, nasmijati, ali i raspaliti), pa on i đaci zaboravljaju da pripadaju različitim generacijama.

Radica je svjedočio pred komitetom američkog Senata o komunizmu u Jugoslaviji; ustao je protiv potpore Titu bez kontrole i bez demokratizacije Jugoslavije. Nekoliko puta je sudjelovao na televiziji u debatama o Titovoj Jugoslaviji.

Radica je mnogo godina imao poteškoća da dobije američko državljanstvo; zbog svojih ratnih i poratnih veza s Titovim režimom i mnogim ljevičarima koji su Tita branili bio je ispitivan, preslušavan, optuživan kao komunist (i u onoj istoj *Danici* u kojoj danas surađuje), ali je ipak prebrodio sve neprilike i postao američki građanin (1957).

Otada do danas, svako ljeto provodi na starom imanju Ferrerovih u blizini Firence (gospođa Nina i Bogdan kuću su modernizirali). Iako pravi izlete do Rima, Trsta, Ženeve, Pariza i Londona; iako je posjetio Grčku gdje je proveo mlade dane, bio u Sovjetskom Savezu, ipak najradije boravi u svom "masliniku" (L'ulivello); on se u tom svojem "Tusculumu" najbolje odmara, jer spaja posao s udobnostima života (utile cum dulci); često se spusti u Firencu, šeće po čarobnim toskanskim brežuljcima i razgovara s prijateljima, ali i piše gotovo svakog dana, a katkad prekopava svoje stare spise i papire i sprema ih za tisak.

Iako pojedinci mogu dosta toga učiniti za svoj narod, ipak njihov rad postaje tek onda efikasnim kad se ujedine s drugim sunarodnjacima, pa kao jedinstveno tijelo brane narodne interese.

Kao drugi Hrvati, tako je i Radica s oduševljenjem pozdravio dolazak Meštrovića i Mačeka u Ameriku; uz Stepinca u domovini, oni su na Zapadu bili naši najprihvatljiviji predstavnici.

Meštrović se u početku smjestio u Syracusi, a kasnije u South Bendu; često je dolazio u New York, pa se tamo sastajao sa Splićaninom "Bojdanom" i drugim Hrvatima. On je prvi došao na ideju *Hrvatskog odbora* koji bi

govorio u ime cijelog našeg naroda. Lako je predobio za taj plan svog prijatelja oca Mandića, koji se upravo tada iz Rima bio preselio u Chicago. Nagovorio je Smitha Pavelića i Radicu da krenu u Washington te dobiju i Mačekov pristanak. Maček se hladno držao, a kad su mu oni predložili da bi on postao predsjednik tog Odbora, on im je odgovorio da je on već predsjednik HSS-a.

Iako je Radica ostao i nadalje u srdačnim odnosima s "humanim i ugodnim" Mačekom te posjeduje mnogo njegovih dragocjenih pisama, ipak primjećuje da ga je boljelo kad bi u Washingtonu vidio Mačeka kako se pod ruku šeće s jednim Fotićem. Kad bi mu Radica izrazio zbog toga svoje čuđenje, Maček bi odgovorio da je to "politika", pa bi njemu preporučio da ne napada kralja, jer bi ipak jednog dana Petar mogao postati vladar.

Poput Meštrovića, tako je i Maček surađivao u Nikolićevoj *Hrvatskoj reviji;* njihov je primjer uvjerio Radicu da se i on mora pridružiti brojnim hrvatskim intelektualcima koji su se javljali na stranicama tog našeg doista reprezentativnog časopisa. Budući da su neki držali da je *Revija* "izišla iz ustaških redova", prvih se godina Radica dosta rezervirano prema njoj odnosio: čekao je da vidi kojim će pravcem krenuti. Kad se uvjerio da je općenarodna, izvanstranačko i demokratsko glasilo, on se - kao što to odgovara njegovoj emocionalnoj naravi - odazvao spontano i bez rezervi, pa je postao jedan od njenih redovitih i najboljih suradnika. Radica uglavnom piše političke članke, ali i prikaze knjiga i osvrće se na mnoga sporna pitanja. Prije "Karađorđeva" branio je Savku Dabčević-Kučar i Miku Tripala, a danas napada one koji zemlju približuju Sovjetima i vode je prema ekonomskoj propasti. Svaki njegov članak bogat je informacijama i zapažanjima te je pisan njemu karakterističnim stilom. Jednog dana, kad netko od mladih bude pisao detaljnu biobibliografiju tog našeg zanimljivog esejista, publicista i političkog promatrača, morat će pažljivo listati *Reviju* kao vjerojatno najglavniji izvor za upoznavanje Radičinih preokupacija, životnih nazora i uspjelijih stranica.

Kad je bila osnovana Hrvatska akademija Amerike (1953), sa sjedištem u New Yorku, Radica je redovito posjećivao njene sjednice, držao predavanja i često pisao u njenom glasilu, *Journal of Croatian Studies.*

Ako dozna štogod važno ili smatra da bi se nešto moglo poduzeti u narodnom interesu, on poziva važnije članove Akademije u svoj lijepi i prostrani stan (nedaleko od Central Parka), ili se s njima sastane nedjeljom u crkvi. Nema toga starijeg ili mladeg političkog i kulturnog radnika s kojim se on nije upoznao, porazgovorio, katkad sukobio, pa izmirio. Toliko je društven da ne može ništa zadržati za sebe, pa svoja oduševljenja i depresije saopćava prijateljima, s kojima je u neprekidnoj vezi putem telefona ili

pisama. Njegova će korespondencija jednog dana biti bogato vrelo za proučavanje ne samo njega osobno, već i svih onih kompleksnih pitanja kroz koja je prolazila naša emigracija u ovo kritično poratno doba.

Nije Radica ograničio svoju aktivnost na područje New Yorka, jer je on dobro poznat Hrvatima u svim važnijim središtima sjevernoameričkog kontinenta: putovao je u Los Angeles, San Francisco, Vancouver, Chicago, Cleveland, Toronto i Montreal. Kad se najavi koje njegovo predavanje, obično dođe mnogo našeg svijeta koji ga rado sluša, jer govori o stvarima koje ih zanimaju, to jest o dnevnoj politici i "starome kraju", i to pristupačnim jezikom da ga i prosti narod može razumjeti, s mnogo srca i poleta, pa se njegovo slušateljstvo osjeti do suza ganuto.

Uza svu aktivnost u školi, u hrvatskim kulturnim i političkim ustanovama, na raznim sastancima i čak piknicima, Radica je nastavio pisati za neke američke časopise (npr. *The New Leader, The Reporter, Commentary, The Commonweal*) i imao je svoj stupac (column) u osamdeset novina ("For the Record"). Krajem šezdesetih godina manje se javljao u američkoj štampi, koja je i nadalje podupirala Tita, pa nije rado tiskala Radicu, jer je on bio protiv pomoći Titu. Bili su brojni i uplivni Titovi pristaše u State Departmentu, u raznim časopisima (npr. *Foreign Affairs*) i na sveučilištima (npr. George Kennan na Princetonu); ako se netko usudio izraziti mišljenje suprotno od Titovih glorifikatora, bio je odmah proglašen reakcionarcem. Tad se Radica počeo još češće javljati na stranicama *Hrvatskog glasa*, koji je za njega postao moćno sredstvo neposredne veze s brojnom, ali rasutom hrvatskom emigracijom.

Kao što se u New Yorku ne može zatvoriti u svoj stan, već mu je potrebna redovita izmjena misli s prijateljima, tako isto osjeća da mora biti u neprestanoj vezi sa svojim čitaocima. Ako ima neka slika koja Radicu vjerno prikazuje, to je ona koju je Nikolić objavio na koricama *Sredozemnog povratka*, gdje vidimo Radicu kako s dva prsta lupa po svojoj pisaćoj mašini; ta je "olivettica" njegova vjerna drugarica, ona je sredstvo bez kojeg on ne bi mogao disati; sve što čuje, preko radija ili u razgovoru, sve što pročita u novinama, pa onda razmišlja, mora staviti na papir. Nema kod njega mnogo popravljanja, dotjerivanja i oklijevanja oko pojedine izreke ili riječi; stoga se kod njega nalazi (kao i kod drugih koji su mnogo i brzo pisali, npr. kod Matoša, Ujevića i Krleže) unutarnjih suprotnosti, olako promijenjenih gledišta, slabo izraženih misli i nepravilnog jezika. Netom je članak napisao,

nosi ga na poštu, i to onu glavnu, da ne bi izgubio na vremenu, pa onda slijedećih dana nestrpljivo čeka da ga vidi tiskana i čuje komentare; ako ih ne čuje, on ih traži, od njih živi, bilo da se s njima slaže ili ne slaže.

Mnogi su čitali *Hrvatski glas* zbog njegovih članaka; malo je tko kao Radica pratio događaje, nitko se nije poput njega osvrtao na svaku novu knjigu, nitko nije kao on tako spremno i pohvalno pisao o našim sastancima, nitko nije (osim Nikolića) nanizao toliki broj toplo pisanih nekrologa o svim našim poznatijim ljudima, pa su njegovi članci za sve nas, učene i neuke, bili nešto što smo očekivali, o čemu smo razgovarali, kao neka poslastica, ugodni informativni "bulletin".

Kad mu odjednom više nije bilo moguće surađivati u *Hrvatskom glasu*, on je za neko vrijeme bio kao izgubljen, ali se ubrzo snašao, pa je povećao svoju suradnju u *Novoj Hrvatskoj* (London), *Slobodnoj riječi* (Buenos Aires), *Danici* (Chicago) i *Hrvatskom domu* (Australija). Nema te sile koja bi Radicu zaustavila da ne piše: on sa svojom pisanom riječju živi, ona ga hrani i uvjerava da ipak nešto znači dok ga toliki tiskaju i čitaju. Sva je šteta što ne može pokrenuti svoj vlastiti list, pa preko njega izražavati u cjelini i na jednom mjestu sve svoje poglede i osjećaje.

Iako sve više piše na hrvatskom, pa sve manje surađuje u američkim političkim časopisima, ipak se dosta često javlja u učenim revijama (npr. *Slavic Review, East European Quarterly, The Balkan Studies*) s prikazima knjiga ili kraćim osvrtima. Već i prije, ali osobito u ovo zadnje doba, redovito sudjeluje na sastancima američkih povjesničara, stručnjaka za slavenske književnosti ili balkanska pitanja. Nije on nikad pasivni promatrač, jer rijetko je kakav sastanak na kojem on ne izrazi, na svoj spontani i posebni način, reakciju na predavačevo izlaganje.

Budući da je Europa "pred vratima domovine" i Europljani pokazuju više razumijevanja za našu problematiku od Amerikanaca, Radica se veoma tijesno povezao s hrvatskim intelektualcima u Europi; on i oni su uvijek u pokretu, budno prate zbivanja, pa stvaraju planove kako bi i oni, u povoljnom času, nešto učinili za svoj narod.

Radičine veze s Nikolićem, dr. Petričevićem, Grubišićem, Kušanom, Saganićem, Markusom, sa svim suradnicima *Hrvatske revije* i *Nove Hrvatske*, veoma su intenzivne; on je s njima sudjelovao na Prvom i Drugom simpoziju hrvatskih intelektualaca u tuđini. Iako ti intelektualci ne pretendiraju na neko političko vodstvo, oni su ipak svojim jedinstvenim nastupom i suvremenim pogledima upozorili sve dobronamjerne da, uz hrvatskog seljaka i radnika, uz tu kičmu narodnog otpora, treba uzeti u obzir i

"pismene" ljude; nitko više nema prava da ih naziva "pokvarenom gospodom", jer oni stvarno žive za to da bi nešto učinili za svoj narod.

Na svim javnim i tajnim sastancima emigrantske elite, Radica je jedan od glavnih pokretača (uz Petričevića i Nikolića) i uvaženih govornika; pa i onda kad se neki ili mnogi s njime ne slažu, svi na njega računaju, jer on danas nesebično i požrtvovno brani interese Hrvatske.

Oni iz New Yorka i Londona, koji ga češće od nas ostalih vidaju, kažu da je njegov rad za narodnu stvar iz godine u godinu sve vidniji; rijetko kad on govori o financijalnim problemima ili bolestima; dapače, i svoj poznati interes za američku i svjetsku politiku sasvim je podredio brizi za budućnost svog naroda.

Uz Radičinu fizičku otpornost i mladenački elan, on ima još nekoliko čvrstih uporišta. Prije svega, to je vjera u Boga i njegovu pravdu; pričala mi je njegova gospoda Nina, kad je Bogdan prije nekoliko godina trebao biti operiran, prekrižio se i predao liječniku bez straha. Drugo, on nipošto ne sumnja u narodnu svijest našeg čovjeka; u tom pouzdanju još više ga je učvrstio hrvatski masovni pokret kad je, od komunista do katolika, sve bilo usplamtjelo u ogorčenju i nadi da će svanuti bolji dani. Nadalje, uvjeren je da ortodoksni komunisti moraju nestati, jer predstavljaju tiraniju, a čovječanstvo ide prema napretku; iskreno se nada da će Hrvati i Srbi, s drugim balkanskim narodima, pronaći rješenje za svoje nacionalne aspiracije, pa će mir i blagostanje doći i u naše strane.

Na samom kraju starozavjetne knjige *Poslovica* (gl. 31) čitamo pjesmu u pohvalu dobre i mudre žene: "Tko će naći dobru ženu? Ona vrijedi više nego biseri; na nju se oslanja srce njenog muža; ona mu čini dobro, a ne zlo, cijelog života... Ljupkost je prijevarna, a ljepota isprazna, ali mudru ženu treba hvaliti..." Može se bez oklijevanja reći da se Bogdan rodio pod sretnom zvijezdom kad je upoznao Ninu, jer ta otmjena i učena žena živi za njega, dijeli njegova oduševljenja i razočaranja, iako ga ljupko i oprezno često upozorava da side na zemlju. Nina se toliko poistovjetila s njime i njegovim brigama da je ne samo naučila hrvatski, već ona i osjeća kao da je rođena Hrvatica.

Kao što je Arhimed nekoć bio izjavio: Ako mu kralj dade gdje da stane nogom, on će onda pokrenuti svijet; tako je i Radica -u ljubavi prema domovini - pronašao čvrstu polugu ne samo osobnog zadovoljstva već i smisla vlastitog života; stoga nas ne čude njegov unutarnji mir i nevjerojatna radinost: on ide prema svojem cilju čiste savjesti.

Bloomington, Indiana, 1974.

GRADSKA KNJIŽNICA ZAGREB

Napomena

Dnevnički zapisi i ogledi Bogdana Radice prvi su put skupljeni i objavljeni u obliku knjige u izdanju Knjižnice Hrvatske revije, München-Barcelona 1974, kao XIII. knjigu u nizu "Ljudi i krajevi", u likovnoj opremi Pere Marune i pod uredništvom Vinka Nikolića. Izdanje je sadržavalo i desetak ilustracija, fotografija iz autorova privatnog života i s nekih javnih istupa, što je ovdje izostavljeno. No, iz prve knjige njegovih uspomena "Živjeti-nedoživjeti", KHR, München-Barcelona 1982, preuzeta je portretna karikatura, rad grčkog crtača G. Dimitriadisa, prvi put objavljena u atenskom dnevniku "Elefteron vima" 1931. godine kada je Radica bio dopisnik iz Grčke.

U tekstu su obavljene samo najnužnije pravopisne intervencije i ispravljene očite tiskarske greške. Bilješke na dnu stranice, preuzete iz prvog izdanja u integralnom obliku, označene su brojkom, a dopunske, priređene za ovo izdanje, zvjezdicom. Njihovi su autori Damir Agičić, Trpimir Macan, Radovan Vidović i Ivo Žanić.

(Ur)

Kazalo

Trpimir Macan: Predgovor novom izdanju 5

4 Sadašnja razmišljanja o Hrvatskoj 1945. 13

3 "Zašto si dolazio u zemlju - u kojoj su samo mrtvi zadovoljni?" 47

Veliki strah: Zagreb 1945 117

1 Dnevnik 141

2 Izgnanički dnevnik 261

Hrvatska 1974 359

Ante Kadić: Životni put Bogdana Radice 369

Napomena 395

REV. 2009.

19 -05- 2025
17 -10- 2025

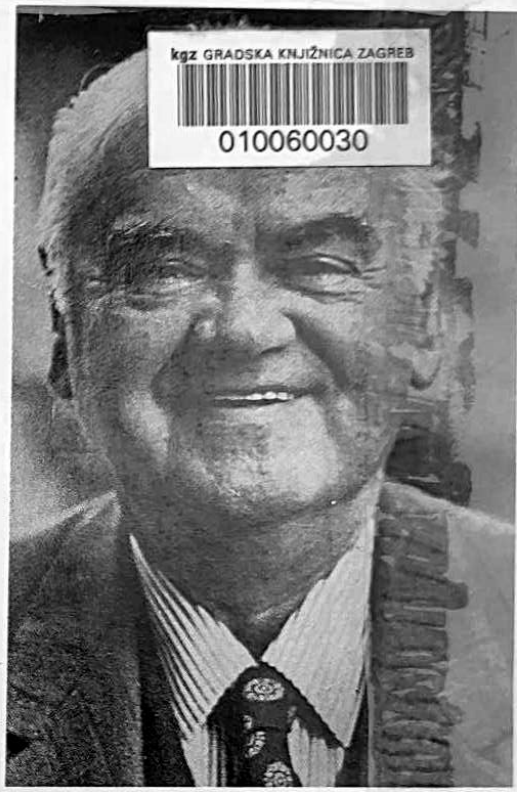
kgz GRADSKA KNJIŽNICA ZAGREB
010060030

Bogdan Radica (Split 1904), novinar, politički publicist i esejist, "najinternacionalniji Hrvat", jedno od prvih pera iseljene Hrvatske. Stotine njegovih članaka i ogleda, razgovora i putopisa, rasute su u domovinskoj i inozemnoj *Hrvatskoj reviji, Novoj Evropi* i *Srpskom književnom glasniku,* gotovo svim relevantnim izdanjima hrvatske dijaspore, ali i *New Republicu, Reader's Digestu, Nationu, Free Worldu* i drugim američkim časopisima. U prvoj knjizi *Agonija Evrope* (1939) skupio je svoje razgovore s najznačajnijim europskim intelektualcima onoga doba. Druga, *Sredozemni povratak* (1971), sadrži oglede o političkim i kulturnim temama mediteranskoga svijeta, te jedan od naših najljepših eseja o nekome gradu - *Vječni Split.* Onaj drugi Radica, do srži uronjen u politiku, otkriva se u dvama svescima uspomena pod naslovom *Živjeti-nedoživjeti* (1982, 1984), pravoj enciklopediji gradova, događaja i ličnosti XX. stoljeća, te u *Hrvatskoj 1945* (1974), zapisu podjednako nemilosrdnome prema tuđim i vlastitim zabludama.

Gradska knjižnica
886.2-9
RADIC.B
h
010060036 / 335 076